

Яром-долиною...

Станіслав Тельнюк

КНИГА ПЕРША

Блискавки перед грозою

ЧАСТИНА ПЕРША

І тонула галера із днищем порубаним.

І сміялися хлопці сльозами солодкими,

Бо пірвали кайдани і в хвилі покидали.

І тонула галера із днищем порубаним.

І сміялися хлопці... А сонце на заході

Все тонуло, тонуло у морі червоному...

Тільки чайка тривожна кричала і плакала.

Та сміялися хлопці сльозами солодкими...

Та ще сивіли десь небеса над Вкrajною...

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ, з якого допитливий чительник довідається про одну вельми важливу і таємну річ, а також познайомиться з деякими обставинами минулих та майбутніх подій

Вісник Григорій Гладкий сидів перед дяком Приказу закордонних справ Афанасієм Мірязьєвим і дивився, як той записує його слова. У слюдяне віконце лилося сліпувате світло; скрипіло, мов немазаний віз, гусяче перо, розбризкуючи в усі боки чорнильні плями. Афанасій Мірязьєв ледь носом не тикався в папір, щоб роздивитися написане ним же...

— Може б, свічку чи каганчик запалити? — запитав, співчуваючи дяковим стражданням, Гладкий.

— Так день же! — показав на вікно Мірязьєв. — Та й свічки зело дорого коштують.

— Ну, хоча б лучину!..

— Нічого, — одвітував дяк Афанасій, — і так очі не повилазять. Кажі далі...

За вікном гомоніла Москва. Лунали голоси — то сердиті, то веселі, а то й спокійні. Москва, величезне село, не могла жити тихо, сумирно, безкрично, безгаласно. І це навіть під вікнами Приказу закордонних справ, куди не кожному з простих смертних дозволялося не те що заходити, а й близько підходити. Стрільці з бердишами стояли при кожних дверях, а були іще й такі, що пильнували за вікнами. Усе ж може бути! Ану, як якийсь там духовний нащадок Гришки Отреп'єва захоче витягти звідси якусь таємницю про польські чи свейські діла, про султанські чи габсбурзькі заміри, про гішпанські чи ангелянські інтриги на користь чи супроти Російської держави! Витягне такий Гришка—вор державну таємницю та й почне колотити, що він, мовляв, істинний руський государ, а не найясніший Михайло Романов, обраний і помазаний недавно, лиш кільканадцять літ тому, на царство! Ого—го, скільки було таких, що кінчили вік свій на пласі й на колесі, ого—го, скільки таких вештається іще по світу!.. Гомоніла за

вікнами Москва, славна столиця славного царства, яке пережило, нарешті, оте грозове лихоліття, що його називано в Росії Смутним врем'ям, оте лихоліття, коли, здавалося вже, Росії, Московщині — кінець! Та ні, слава Богові, не дійшло до кінця! Знов поволі підіймається Московська держава на ноги, знов до неї тягнуться невидимі й видимі ниті з усіх кінців світу...

— Слухайте, — мовив Григорій Гладкий. — Митрополит Йов Борецький казав мені і просив передати великому государеві Михайлові, що в Каневі гетьман Дорошенко зібрав козацьку раду і там усе порішили. А порішили таке: на свейського круля не йти. Якщо круль Сигізмунд Ваза хоче воювати, то нехай воює, а їм, козакам, і без війни, мовляв, сутужно. Польський—бо круль та панове сенатори відібрали їм способи прожитку, забороняють на море йти, гроші за службу платять нікчемні, а крім того, надто малий реєстр козаків став. Не хочуть козаки йти на шведів, а, Україну лишати туркам і татарам на поталу...

— "... на поталу", — записав Афанасій Мірязєв останні слова. Підвів очі на Григорія Гладкого. Вісник з Києва був довгий і худющий, як драбина, вигляд його зовсім не відповідав прізвищу, але, може, так воно й краще — людям, що знаються на світових таємницях, треба взагалі мати прізвища, які не одкривають, а затуляють їхнє ество. — І оце — все?

— Кажу далі... А не хоче Михайло Дорошенко з козаками йти з України тому, що гетьман отримав із Царгорода таємну вість, дуже тривожну для православного люду на Україні і в Росії і взагалі для християнського світу. У Царгороді надумали воювати з Персією, але сил своїх для війни їм уже не стає. Великий візир Устреб—паша надумав змусити до участі в цій війні кримського хана Магомета. Магомет—Герай воювати не хоче: далеко від кримської землі — се раз; під турецькими знаменами — се два; як би там війна не скінчилася, а Крим ще далі вгрузне у османські пута, а хан і його брат Шагін—Герай сього не хочуть.

"Теж интересно ще й вельми важливо для государя", — подумав Мірязєв, але вголос нічого не сказав, бо знав, що до головної новини Григорій Гладкий усе ще не дійшов. Зрештою, про те, що Стамбул мав намір втягти Бахчисарай у війну проти Персії, дяк Афанасій Мірязєв знав і з інших донесень, які сходилися в цю темну, вологу кімнату.

— Далі, — вголос промовив дяк, уважно роздивляючись перо, яке занадто дряпало і розкидало по паперу клякси.

— Кажу далі... Кримці придумали, як відкараскатися від перської війни. На таємну нараду до Царгорода приїхав сам Магомет—Герай і виступив перед диваном Баба—Алі, — мовляв, Кримському ханству треба боронитися від невірних, треба будувати разом з турками фортеці...

— Де? — підняв голову Мірязєв, укотре продеренчавши своїм кульгавим пером на папері.

— На Україні. На нижнім Дніпрі дві фортеці — одна проти одної. Там ще Сулейман Пишний намагався дещо побудувати, та так і не закінчив... А ще — на кордонах

Брацлавщини, на Чичаклії та на Бузі.

— Навіщо це Магомету й Шагіну? Вони ж з козаками, здається, в дружбі? — ніби байдуже спитав дяк.

— Тут багато може бути причин. По—перше, добра батура, як кажуть на Україні, не завадить нікому. По—друге, будуватимуть усі батурські не татари, а турки. Татари тільки допомагатимуть. Намісник Кафи обіцявся, як казав Магомет, прислати людей для земляних робіт. А то все буде на плечах воевод Мунтянського і Молдавського, а основна вага впаде на стамбульців.

— Хитруни, — похитав головою дяк Афанасій; знову перевірів своє неслухняне перо, поклав його на стіл і вшпилював малими гострими оченятами борсука в Григорія Гладкого. — Хитруни...

Ясно було обом: Магомет і Шагін, нав'язавши Стамбулові будівництво нових фортець на прикордонні польської корони, відмовилися від участі в перській війні... Але ж Стамбул?! Невже там сидять такі йолопи, як за часів Мустафи—недоумка? Ну, Амурат — нинішній султан — ще дитина, але ж правлять державою розумні люди! Невже великий візир та його диван не розуміють, що, починаючи будувати фортеці в північному Причорномор'ї, вони підривають мирний договір з поляками?.. Ха! Але ж Польщі ніколи буде звертати увагу на підступи Османської імперії на південних рубежах, бо Річ Посполита загрузла у своїх прибалтійських інтригах — та й, здається, так угрузла у своїх стосунках зі шведами, що в Москві вже кажуть: "Лясський віз застряв у свейському багні".

— Оце, мабуть, і є те найголовніше, що ти мені мав сказати? — запитав Мірязєв у Гладкого.

— Найголовніше — те, що сказав митрополит Йов, — відповів Гладкий. — В тому, що вирішили козаки в Каневі, є й думка Йова. А точніше: те, що подумав Йов, сказали козаки...

— Ми зараз на свейську землю йти не збираємося. Іван Васильович Грозний уже йшов. У нас нині сили нема.

— Якби митрополит Йов думав про таке, то він би й козаків на те спрямував. Але ж він знає, що у вас сили немає, і тому козаки підуть в іншому напрямку... Вони мають за що стояти й у себе...

— Еге ж, еге ж... — меланхолійно підтвердив дяк, напружено думаючи над іншим: хто той агент Йова Борецького, що сидить на засіданнях дивану Османської імперії й передає на Україну найтаємніші дані?! Адже поки що жодному агенту Москви та й інших держав не вдалося проникнути на засідання дивану! Але якщо цей чоловік буває присутнім там, то він може якесь і своє слово вкинути — і тим подіяти на політику Османської імперії? Адже знайшов він, певне, якісь найпереконливіші слова, якими зачарував і весь диван, і великого візира Устреба, — і ті, замість збирати всі сили в один кулак і йти на Персію, вирішили віддати половину своїх сил на будівництво фортець під носом у козаків!

— Та так же ж... — погодився й Гладкий, споглядаючи за дяком Афанасієм.

Якби дяк Мірязьєв і запитав у Гладкого, хто той агент Йова в турецькому дивані, то Григорій нічого не зміг би відповісти, бо не знав. Навіть Йов Борецький не знав і гетьман Дорошенко не відав...

Був тільки один втаємничений чоловік. Це — Петро Скрипник. Але ж про те, що відомо йому, не знає й не відає навіть його дружина пані Марія — ота характерниця й майже відьма, що вміє людські думи прочитувати на відстані! Уміє, а, бач, те, що має її чоловік, теж не вгадає...

Та, власне, Гладкий знав Скрипника, але про те, що цей чоловік причетний до стамбульських таємниць, він не міг і подумати.

Гладкий не сказав Мірязьєву й про те, що в Стамбулі готують шістдесят великих і чотириста менших галер, аби перевозити робітників та будівельні машини для спорудження фортець. І що весь цей флот рушить на північ навесні, як тільки потепліє, щоб потім же ж, не зупиняючись, піти ріками на північ. Не сказав він і того, що всі ці галери будуть супроводжувати військові судна, щоб не дати козакам зірвати таку важливу справу. Не сказав Гладкий і про те, що ведуться роботи на Дунаї — там теж будуються нові галери, набираються робітники для допомоги там, що прибудуть зі Стамбула. В Молдавії та Мунтенії мають намір зігнати десятки сіл і перегнати на Україну для земляних робіт...

Була зима, за вікнами рипів сніг, уже йшов четвертий місяць нового, 7135 року від сотворіння світу.[1]

Гладкий іще не знав, що саме в той день, коли зін вів розмову з Мірязьєвим, диван Османської імперії обговорив усі деталі будівництва фортець, що мало розпочатися через три місяці. Диван вирішив надіслати ханові й калзі на знак султанської ласки дорогі каптани й шаблі. Про останнє пронюхали французькі та венеціанські вивідачі — їхні агенти були серед обслуги, яка працювала при султанських коморах. Голландський агент довідався від своїх людей у топ—хані, що виготовляється велика кількість фортечних гармат, але він не пов'язав це з будівництвом галер. Він думав, що турки мають намір, розгромивши Персію, набудувати фортець там — і ото ж для того й оті, мовляв, гармати!..

Мірязьєв знову заскрипів своїм пером, знову розбризкаліся у всі боки маленькі й великі чорнильні крапки і крапельки. Він дописав під своїм донесенням звичні йому слова, що учинено цей папір одинадцятого січня такого—то року в присутності вісника Григорія Гладкого, який за свої слова поручився цілуванням хреста...

Того ж таки дня в Переяславі відбувалася "повна рада". Козаки вирішили звернутися до короля Сигізмунда й до королевича Владислава з листом.

Тріщав мороз, білий сніг лежав на покрівлях хат, на церкві, на деревах, куди позалазили дітлахи. Сонце вигулювало на чистому—чистому холоднющому небі і світило на церковну баню. Крижинки—пластівці танули й летіли вниз. Одна упала на шапку гетьмана Михайла Дорошенка і засяяла, мов діамант.

Зовсім недавно, чотири місяці тому, козаки доценту розгромили біля Рокитного велику татарську орду, що йшла на Київ під проводом самого нуреддін—сз'лтана,

другого принца в ханстві після калги. Її, оту орду, було бито то на переправах через Рось, то потоплено в болотах біля Рокитного й Білої Церкви. Тут полягли Бухар—султан і кілька синів мурзи Кантеміра...

Дорошенко був великий на зріст, брови мав чорні й густі, крилаті, а очі — карі. В тому бою з татарами Дорошенко літав орлом. Він очолив своє військо і сам повів на ворогів. Лівою рукою тримав великого списа і ловко орудував ним. Семеро вершників лягло від того списа, а потім, коли спис переламався, гетьманові довелося битися шаблею...

І от зараз він підняв над людськими головами свою лівицю — оту саму прославлену лицарську лівицю, що про неї оповідали легенди.

— Товариство! — промовив він, і голос його, низький та гучний, прокотився над майданом, мов гарматний стріл із—за Альти. — Ви істину глаголите, коли вважаєте, що треба послати листа і наших людей до його королівської мості, до королевича та інших людей Речі Посполитої! Після нашої перемоги над ворогами віри християнської, яку ми здобули нещодавно біля Рокитного та Білої Церкви, славний король Сигізмунд надіслав нам ласкавого листа, в якому дуже дякував за цю велику перемогу і обіцяв свою милість. Та поки що це тільки слова!..

— Казав пан: кожух дам, — та слово його тепле! — почув з правого боку від себе Яремко Ціпурина — молодий, але вже досвідчений козак, який чотири роки тому ходив у похід на Трапезонт, Синоп і Стамбул, тонував у морі, був порятований турком—рибалкою, а потім знову опинився на козацькому кораблі разом з дівчиною—туркенею Бібігуль. Зараз Яремкові сімнадцять, а тоді було лиш тринадцять, та ще ж і до походу на Трапезонт, Синоп і Стамбул мав він геройські пригоди на суші, коли провів загін донських козаків на виручку товаришам—запорожцям. Навчився Яремко в походах воювати, навчився і придивлятися й дослухатися до всього навколо.

— Казав пан: кожух дам... — гукнув хтось і з лівого боку... Завирувало звідусіль, загуло...

— Тихо! — пролунало позаду. Це Карпо Недайборщ голос свій подав, Яремко одразу впізнав його...

— Гарну приказку згадуєте, — ворухнувши бровою, знову пророкотів Дорошенко. — І до речі згадуєте. Нинішній рік обіцяє бути дуже тривожним. Весну й літо доведеться нам воювати — і багато! З ким? Із супостатами, з бузувірами, що знову лізуть на нашу землю. Нам відомо, що турки мають намір набудувати на нашій землі своїх фортець.

Знову загув майдан.

— Але ж це все — і проти Речі Посполитої! І саме тому ми повинні послати до короля посольство й листа і просити підмоги. Бо не раз уже битий нами звір — Османська імперія — може знову піднятися на ноги!.. І тоді чекай біди!

Тиша...

— Нехай пан генеральний писар прочитає всій раді листа, якого ми написали. А ви, шановне товариство, слухайте й запам'ятовуйте, а якщо буде яка слушна думка, то скажіть — подамо!..

Писар став поряд з гетьманом. Він здавався малим супроти велетня Дорошенка. І голос його був тонший і тихший. І слова були не такі ясні та прості, бо ж генеральний писар читав листа польською мовою, яку розуміли не всі, хто зібрався на цій площі.

Від імені всіх, хто був на "повній раді" в Переяславі, від імені всього народу козаки пильно просили короля уважно вивчити обставини їхнього життя й боротьби. Зв'язані по руках і ногах несправедливим Куруківським договором, козаки фактично не мали ні оплати, ні зброї, — а рідний край треба було боронити!

— "Молимо, — читав генеральний писар, — о поправенє вольності, од продкув їх крулевської милості нам наданих і так само ж і од вашої крулевської милості підтверджених, — генеральний писар на мить передихнув і читав далі; — аби їх крулевська милость привілеям давнім підтвердження зробила!.."

— Що їх молити? — знов почув Яремко голос із правого боку. — Треба шаблею брати права! Всі наші права — це те, що шаблею здобуто, а не моліннями!

Загуркотів голос Дорошенка:

— Ану тихо там! Я знаю, хто це там вигукує! Це ти, Закривидорого? А я ж думав, що тебе убито під Рокитним!

— Я теж так думав, — озвався той, кого називали Закривидорогою. — Але очухався!

— Будеш галасувати на раді й перебивати генерального писаря — дамо таких кийв, що вже не очухаєшся! — недобро кинув оком на Закривидорогу Дорошенко.

— Мовчу!..

— "Видить бог, — читав далі генеральний писар, — не гордячи ласкою вашої королівської милості, сміло сказати можемо, що вашою мізерною річною платою ми ніяк не можемо покрити потреб наших, вірно служачи вашій королівській милості, і навіть не знаємо, на що й обернути її: чи на одіж, чи на амуніцію, чи на інші потреби воєнної людини — взявши тих кілька золотих, що дає ваша милість, не тільки що одежі, але й пороху та олива на службу Речі Посполитій не можна на рік постачити!.."

Усе, про що читалося оце зараз у листі, було чистою правдою—істиною. Тяжко жилося козакам у ті минулі роки по смерті Сагайдачного — король мов би розсердився на них за те, що вони врятували Польщу і всю Європу від навали Османа Другого. Підписавши договір з турками, круль Сигізмунд пообіцяв Стамбулові "приборкати козаків" і тепер так і чинить, як пообіцяв, не розуміючи, що власними руками рубає оту гілляку, на якій сидить. Адже якби туркам удалося розбити і звести зі світу козацтво — а передусім козацтво українське, — то доля Польщі й сусідніх з нею на півдні (та й на заході). держав була б вирішеною. Європа б упала перед величезною силою Османської імперії...

І от Польща робила геть усе, аби роззброїти, аби знищити своїх оборонців!

Голос генерального писаря лунав над майданом. Перераховувались всі кривди, образи та утиски, яких зазнали козаки і весь український народ від польської шляхти, від магнатів, від урядовців...

І наприкінці було сказано таке:

— "Ми висловлюємо свою щирю відданість вашій королівській милості, але бачимо,

що ця відданість вашій королівській милості не потрібна. Тому ми не зможемо служити Речі Посполитій, якщо ваша королівська милість не змінить свого ставлення до нас".

Гетьман оглянув майдан і запитав:

— То чи згодне товариство з таким листом? Чи нема в ньому образи для його королівської милості? Чи немає образи для чесного козацького люду? Чи немає образи для всього православного народу нашого?

— Немає! — дружно заревів майдан. — Немає!!!

— Є! — переcheкавши, поки стихнуть голоси, озвався з правого боку від Яремка Закривидорога.

— Яка ще образа? Для кого? — набурмосивши свої кошлаті брови, запитав Михайло Дорошенко.

— Багато рабства у цьому листі! Надто клянемося у вірності крулеві й Польщі! Треба отак прямо їм і написати: "През шаблю маєм права!" А то, мов якісь старці, просимо! Кому воно потрібне, оте випрошене право? Сьогодні дадуть, а завтра відберуть!..

— То чого ж ти хочеш, Закривидорого?

— А того й хочу! Щоб Польща зі своїм королем була у себе, а ми, козаки і весь народ український, у себе!

— І тебе щоб королем?

— Навіщо — королем? Навіщо — царем? Хай буде чорна рада і хай буде обраний народом гетьман. У Венеції дожив обирають — а ми чим гірші за венеційців?!

Дорошенко підняв ліву руку, спохмурнів ще дужче. Закривидорога ще щось хотів мовити, та знявся над майданом левиний голос — це Михайло Дорошенко вигукнув, густо почервонівши:

— Досить!!!

— А що? — не хилиючи голови, запитав Закривидорога.

— А те, що ми зібрали раду не для того, щоб вирішувати: відділятися від Польщі чи не відділятися. Ми зібралися для того, щоб обговорити лист до його королівської милості короля Сигізмунда. Нам не можна розділятися! Доки ми разом, у кулаці, доти Османська імперія нас не здолає!.. Ти забув, як колись київські, новгородські, волинські, рязанські, чернігівські та інші князі сварилися між собою — і як їх потім усіх понищив Батий?!

І рішуче махнув лівою рукою, мов рубонув щось величезне:

— Досить! — І тут же, боячись, що Закривидорога зараз уставить у тишу ще одне запитання, ще важче й ще гірше, ревнув: — Треба обрати шановних козаків, які б відвезли цього листа до самого короля! Кажу одразу, що я проти того, щоб у число цих козаків увійшов Закривидорога. Він не вміє говорити з їхньою королівською милістю зичливо й мудро!

— А таки не вмію! — озвався Закривидорога. — Не вмію й не хочу!

— Кого пропонуєте?

— Пуховича! Федора! — почувся з одного кутка майдану. — Федора Пуховича!

З іншого кінця почулося:

— Якова Мозирянина пропонуємо! Зичливий і мудрий! А ще й хоробрий!

— Мізерницю Павла! — загукали біля Яремка Ці пурини, і Яремко почав видивлятися, де ж це може стояти його хоробрий командир. Він побачив лице Мізерниці і догадався, що Павло сам підмовив сотню козаків кричати за нього...

Ще хтось гукнув — Карпа Недайборща. Але тут же почувся голос самого Недайборща: "Киньте дуріти, хлопці! Нікуди я не поїду, навіть якщо оберете!"

— Івана Бучинського волимо! — почулося біля підвищення, на якому стояв гетьман.

Дорошенко підняв руку:

— Тут назвали п'ятьох, а треба трьох! Давайте обирати, доки весь тут реєстр не перебрали! Як на мене, то всі вони добрі люди, зичливі, письменні, чесні, порядні й хоробрі. Що ще треба для такої справи?

— Щоб панові крулю с... не цілували!

Знову — Закривидорога! Регіт у юрбі, та й сам Дорошенко всміхнувся.

— От коли я з тобою згоден до краплі, Закривидорого! — сказав Дорошенко. — Та вони якраз такі, що не цілуватимуть!

...Коли проголосували, то виявилось, що найбільше голосів набрали і мають поїхати в далеку посольську дорогу Яків Мозирянин, Федір Пухович та Іван Бучинський.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ, що оповідає про халепу, в яку втрапив хвацький козак Андрій Закривидорога, і як він із неї викрутився

На другий день після ради в Переяславі Закривидорога подався додому, в Канів.

Кінь у нього був турецький — бахмат. Дістався після битви при Рокитному. Андрій назвав його Урханом — і кінь швидко звик до нового свого ймення. Коли він кликав його: "Урхане!", той тут же підіймав голову, уважно дивився на нового господаря і пряв ушима.

Зараз Андрій неспішно трюхикав на своєму Урхані по дорозі на Канів. Виїхав зранку, отож увечері гадав бути у своєму місті.

Мороз трохи спав, пом'якшав порівняно з учорашнім днем, але коневі було весело бігти, не жарко, та й Закри—видорозі було не холодно. Правда, кілька раз він все—таки зіскакував зі свого бахмата — пробігтися дорогою, бо весь час сидіти не те що холодно, а якось просто нудно.

Їхав і думав про вчорашню свою суперечку на людях з гетьманом Дорошенком. Що Дорошенко його знає та любить, він у цьому не мав сумніву — адже саме він, Андрій Закривидорога, бився поряд з гетьманом майже весь час, кілька раз урятував його від ударів іззаду і тільки під кінець опинився в оточенні двадцяти татар — і ті ледь не порубали його на капусту, та кольчуга порятувала. Якби не кольчуга, то, напевне, й кісточок не знайшли б Андрієвих. А так знайшли його — проколотого та простріленого кілька разів, і знахарки відшіптували його оце майже чотири місяці. Знав Дорошенко, що він живий, то він просто так дражнивсь, нагадуючи людям про Андрієві заслуги перед козацтвом...

Їхав козак Закривидорога, пісню мугикав про веселе козацьке життя: ні пан на

роботу не жене, ні жінка голови не морочить, тільки турок чи татарин перейти дорогу хочуть, та не боїться їх козак... Сам цю пісню придумав, сам її й виспівував...

За пісні, за хоробрість та ще за справедливість любив Андрія Закривидорогу козацький люд на чолі з самим гетьманом Михайлом.

Не було над Андрієм пана, не мав він і жінки, а коли не був на Січі, то жив у матері — козачки Мокрини Закривидорожихи.

Уже було під вечір, коли бахмат Урхан застукав копитами по дніпровій кризі. Чернеча гора підіймалася поряд із іншими горами, виглядаючи свого козака. Радісно кінь заіржав, передчуваючи відпочинок і рідну домівку. Над хатами підіймався мирний димок, і Андрієві потеплішало на душі і посвітлішало на серці, коли він усе це побачив.

— Агей, козаче! — почулося ззаду.

Андрій Закривидорога озирнувся. Побачив кілька вершників, що їхали за ним із Ліпляви. Він навіть пізнав з одягу — це були вояки королівського стражника Сондецького. Коли билися при Білій Церкві та Рокитно—му, дехто з них воював разом з козаками. Та й Сондецький — теж.

Що їм треба? Андрій зупинив свого Урхана. Вершники швидко наближалися. Ось вони вже поряд.

— Козак Андрій Закривидорога?

— Ні, турок, — насмішкувато відповів Андрій. — Звісно ж, козак, і, звісно ж, Закривидорога!

Якби був не просто козаком, а гетьманом, то їздив би не сам, а з почтом.

— Маємо доставити вас до пана королівського стражника, — сказав передній з вояків і тут же оголив шаблю.

— Якої ще холери? — поцікавився Закривидорога. — Що, може, королівська мость прислала мені належну оплату за те, що я дір повне тіло нахапав, захищаючи Річ Посполиту та її людність?

— То нам невідомо, — сказав передній з вояків. — Нам звелено стріти й доставити козака Закривидорогу до самого пана Сондецького.

— Щось я не бачив тебе ні при Рокитному, ні при Білій Церкві. Скажи панові Сондецькому, що я зараз поїду до мами, а за півгодини по тому заїду й до нього. Мішок на гроші брати чи як?

— Нам велено доставити вас негайно, — сказав передній.

— Цілий день чекали, ще півгодини почекаєте! Нічого з вашим Сондецьким не станеться, — безтурботно мовив Закривидорога і повернув коня в напрямку до Чернечої гори — там була хата його матері й кількох сусідів.

— Стуй, козаче! — пролунало ззаду.

Та Урхан уже не мчав по дніпровому льоду, а летів, мов птаха.

— Стуй, збойнику! — гукнув хтось інший з тієї вояцької компанії.

Андрій зупинив коня і повернувся лицем до вояків королівського стражника Сондецького.

— Це ж хто назвав чесного козака збойником? Люди Сондецького тут же оточили

Андрія.

— Оддай шаблю й пістоля, — сказав старший. — Нам велено доставити тебе без зброї.

Закривидорога миттю окинув оком тих, що його оточили. Семеро!

— Ану, тихо! — гукнув він і тут же пришпорив свого Урхана. Кінь захропів, став дибки і стрибонув убік, видивившись своїм оком найзручніше місце, де можна було проскочити.

Він таки проскочив і помчав, гулко вибиваючи копитами барабанний дріб по дніпровій кризі.

І втік би зараз козак, та тут свиснув над головою аркан...

...Отямився він через кілька хвилин, коли його, зв'язаного по руках та ногах, обеззброєного, везли, перекинувши перед сідлом. Гулко стукотіла крига, хтось із вояків Сондецького гукав: "Доганяй, доганяй! От, пся крев, і не наздоженеш!"

У Закривидороги боліла шия й голова — шия після аркана, а голова — після удару об кригу. Але він усміхнувся — втік від бандюг королівського стражника його бахмат, його Урхан... Правда, всміхнувся на мить...

— Ану, пустіть, — прогарчав він.

І тут же почав дригатися, намагаючись, хоч і зв'язаний, вирватися і стрибнути на лід. Але його тримали міцно.

Андрій напружено думав над тим, як би його вирватися з халепи. Єдине, що давало якусь надію, так це те, що втрапив до рук не турків чи татар, а все—таки християн. Сондецький добре пам'ятає, хто такий Андрій Закривидорога...

З Сондецьким Андрієві пощастило стрітись цього ж таки вечора. Королівський стражник і справді добре пам'ятав, хто в бою під Рокитним кілька разів урятував від смерті самого Дорошенка...

— Але якщо ти думаєш, буцім мої люди привезли тебе сюди, щоби я щедро й приязно нагородив тебе за заслуги в битві проти невірних, то ти тяжко помиляєшся! — глузливо натякнув Сондецький, пригладжуючи котячий вус великим пальцем правої руки.

— Ну, коли так, то тоді просто відпустіть мене! Я маю потрібну мені нагороду, більше не треба, — відповів Андрій, розминаючи руки, які затерпли були після мотузів.

— Нічого, нічого, трохи посидиш. Спішити нікуди!.. Якщо ти думаєш, що найбільша для тебе нагорода — то любов гетьмана, то ти тяжко помиляєшся!

— Пан коронний стражник надто повторюється. На двадцять чи тридцять слів зацний пан Сондецький уже двічі вжив виразу, що я тяжко помиляюся. Чи то пан інших слів не має в голові, то нехай їх у мене попросить — я підкину!

— А яких би ти слів мені підкинув, Закривидорого, — цікаво знати!

— Ну, хоча б таких: я би просив пана Закривидорогу пробачити мені й моїм драбам хамське поводження з заслуженим козаком! То — як?

— То — вельми гарно сказано, — коронний стражник знову мацнув вуса. — Але якщо ти, Закривидорого, маєш надію, що коронний стражник Сондецький повторить

твої слова, то ти тяжко помиляєшся!

— Пан коронний стражник має жахливо мало мислів у голові, бо знов і знов повторюється — вже втретє! А ми ще й не розпочали розмови!

— От якраз і почнемо!.. Але ця розмова буде вельми неприємна для драба, який насмілювався вчора на раді в Переяславі плескати дурним язиком проти ясновельможного короля і всієї нашої могутньої держави!

— У Переяславі драбів не було, і говорились там розумні речі. Якщо вже зайшла мова про чийсь дурний язик і про драбський розум, то — то є не в Переяславі, а у Каневі, і не вчора, а оце зараз!..

— Закривидорого! — ревнув Сондецький, аж котячий вус його повернувся найжаченим хвостом у бік Андрія. — Мої люди чули твої слова про те, що треба відділитися православним од Польщі й утворити свою державу—республіку!

— А якщо найяснішому королеві Сигізмунду так тяжко турбуватися за нас, а якщо ми завдаємо йому тільки клопоту, а якщо король перетворився на старця й не має чим заплатити тим, хто обороняє його державу од ворога з півдня й зі сходу, — то що тоді чинити? Тільки відділитися від корони, пане Сондецький!

— За такі думки, що скеровані на підрив і розкол нашої держави, треба стинати голову! — Сондецький ударив кулаком по столу.

— То й зітніть тим, хто підриває й розколює державу! Адже то ви змушуєте українців косо дивитися на—поляків, бо ж ви забороняєте чи переслідуєте нашу віру, бо ж ви не даєте нам розвивати свої мистецтва й науки, бо ви на шию народові скрізь понасаджували польських осадників, панів! Ану, якби ми, козаки, отакого понасаджували вам, то що б то було у ваших серцях?

— Драб не має того гонору, що має шляхтич!

— То так вам здається! Драб теж має гонор! І якщо ви не подбаєте про єдність душ, то тяжко вам доведеться!.. Вас же ненавидять люди повсюди на Вкраїні! Ненавидять, пане королівський стражнику! Це ж не від підлості наших дум, а від...

— Від чого? Кажі нехайно!

— Від підлості ваших дій! Які ваші дії — такі й наші думи, пане королівський стражнику!

— Усе ясно, Закривидорого! Істинне тобі прізвище дали — Закривидорога! Крученою дорогою йдеш, та довела вона тебе до кари! І якщо ти думаєш, що викрутишся, то тяжко помиляєшся!

— О! Четвертий раз тим же горохом по стіні, пане стражнику! А чи не дозволите вас величати не стражником, а страшником!

— Що — страшно на мене дивитися?

— Ні! То вам на нас дивитися страшно, пане Сондецький!

Королівський стражник тут же гукнув:

— Гей, варто! Нехайно вкиньте цього збойника, цього ворога держави до пивниці — хай у льоху подумає, в який бік покотиться завтра його голова!

А кінь—бахмат Урхан прибіг до хати під Чернечою горою і заіржав під вікном. І

Мокрина Закривидоро—жиха вийшла з хати сина свого стріти. І побачила тільки коня...

Пішла вона в хату, одяглася, винесла з повітки їсти коневі. А той їсти не хоче, хропе, все хоче щось сказати, та не може.

Сіла тоді Мокрина на Урхана — і поніс він її по своїх слідах аж до Дніпра.

А там, на Дніпрі, побачила вона при світлі місяця багато слідів від кількох коней. Побачила й слід від аркана, що зміївся на снігу. Угледіла й те місце, де її Андрійко впав на кригу з коня...

Потім опустила на коліна і при місяці розглядала слід від однієї підкови. Там було викувано квітку ромена. Десь уже бачила Мокрина таку квітку... Згадала — та це ж підкова коня Станіслава Закаблуковського, що позавчора мов би випадково заїздив до хати і все допитувався, а куди ж то міг би поїхати Андрій...

Ясно! Все це — справа рук людей королівського стражника Сондецького. Бо ж Закаблуковський якраз і служить у нього.

У кам'яному льоху було темно, хоч в око стрель, і холодно. А ще — самотньо. Нікого, крім Андрія Закри видороги. зараз тут не було.

Андрій ходив по льоху, зважав до нього. Не раз доводилося сидіти в темницях. Ходив він підземними ходами Хотинської фортеці, бував у печерах Києва, плавав підземною річкою під славним містом, що його поляки звать Крулевцем, а німці — Кенігсбергом... І там побував Андрій Закривидорога... А от щоб сидіти у своєму ж таки Каневі в темниці, куди тебе кинуто за наказом самого Сондецького, який на власні очі бачив твою хоробрість, — такого ще з Андрієм не було!.. Шкода, що поїхав він з Переяслава на Канів раніше. Гетьман, напевне, повернеться додому через день—два. Якби хтось дав йому знати, що Закривидорогу замкнуто в льоху, то Дорошенко тут же знайшов би спосіб урятувати свого козака—реєстровця. Якщо хтось дасть знати... А якщо — ніхто? Якщо ніхто не здогадається, що він сидить тут, якщо всі подумают, що десь просто щез: чи то в лісі Комарівському заблукав та вовки з'їли, чи то в ополонку на Дніпрі втрапив та й утопився, чи просто їхав дорогою, заснувши, упав з коня та й замерз. Е, ні, останнє — то не для Андрія Закривидороги. Та й усе інше — не для нього. У нього ж — розумний коник, як у козака Мамая. Він і зараз не дався отим бандюгам з королівської стражі, він утік від людей Сондецького!.. А якщо втік, то мусить прийти додому. А вдома заірже, матір розбудить; а мати Андрієва здогадається, що з її сином щось негаразд сталося...

У кам'яній темниці було тихо й волого. Навпомацки Андрій обміряв її розміри. Десять кроків у довжину, дев'ять — у ширину. Висота? Вона, певне, сягала двох Андрієвих зростів. Стеля йшла дугою, власне, це було склепіння. Дугу цю Андрій промацав біля стін, а далі вже руки не сягали. Двері, в які його вкинуто, обковані залізними штабами...

Ніяких вікон Андрій Закривидорога не намацав. Напевне, їх і не було. Та й нащо вони потрібні під землею, оті вікна?

Повітря в льоху було застояне, якесь цвіле і несвіже. Воно смерділо грішниками й мерцями. І Андрієві почало здаватися, що оці стіни просякли людськими стогонами, що

мокрі вони від людських сліз...

"Хоч би хтось один тут був живий..." — подумалося йому. Думка ця спалахнула, і тут же Андрій з жахом відкинув її: якось він бачив у підземеллях Крулевця обгризені пацюками людські кості. А потім згадалося, як розказував визволений з турецького рабства серб про свою біду: йому в зіндані пацюки пообгризали вуха, носа, губи, пальці на руках та ногах... І ще згадалася невелика фортеця неподалік від Іслам—Кермена. Її взяли козаки штурмом. Гарнізон відбивався відчайдушно, немов знав, що, коли козаки роздивляться, яку фортецю вони взяли, нікому з турків пощади не буде... І коли козаки взяли ту фортецю і кинулися по її підвалах, то побачили таке, від чого навіть у них оселедці попіднімалися дибки: кімната була наповнена висохлими дитячими трупами. Дітей замикали в тій кімнаті, вони за добу видихували все повітря, а далі вмирили, бо не було чим дихати. Після цього кімнату відкривали, мертве повітря виходило, а дитячі трупи висихали, мов мощі... О, як розлютилися тоді козаки! Вони всіх своїх бранців позапихали в оту кімнату! Як просилися турки змилюватися, як благали відрубати голови одразу, чи розстріляти, чи повісити, чи втопити — тільки б не в ту страшну кімнату!.. Запхнули всіх, а тоді в сусідній кімнаті, якраз для цього збудованій, слухали передсмертне волення ворогів... Може, й тут є така кімната.

Андрій став пригадувати розташування підземних камер у турецькій фортеці неподалік від Іслам—Кермена. Камера з мертвими дітьми була менша за цю, в якій зараз ходить він, Закривидорога. З неї нікуди не було ходу... Власне, це не зовсім так. Був же хід для звуку?.. Власне, ходу для повітря не було, а хід для звуку був.

Еге ж, було там побудовано так, що склепіння, мов дека скрипки, ловило всі звуки внизу, а потім вони передавалися в сусідню кімнату. В тій сусідній кімнаті під стелею був ряд тонких ялинових дощечок, вкритих лаком, — ось вони й передавали кожен звук, кожен крик, кожен шепіт, кожний останній схлип і подих. А кати сиділи і, насолоджуючись, слухали... Звуки проходили, а повітря — ні...

Але ж якби йому, Андрієві Закривидорозі, вдалося знайти те місце під склепінням (туди він не може дістати, бо високо, та й не знає, де воно саме, — темно ж!), яке веде до отого ряду дощечок, то він би поламав їх і перебрався у сусідню кімнату. А оскільки то не кімната для в'язнів, то там можна щось знайти. Можна знайти або вихід надвір, або якусь залізяку чи принаймні палицю.

Ось узавтра, як настане ранок, він подивиться, розбереться, що й до чого.

Подумав так — і раптом зупинився, мов ударився об стіну лобом. Який ранок? Коли — ранок? Якщо тут немає вікон, то про який ранок можна говорити? Зараз — ніч, глупа вже ніч, і така ж сама ніч буде і вранці, і вдень, і ввечері.

Для охорони — так! — зараз ніч, а вдень для охорони буде день. А для нього, для Андрія Закривидороги, тут весь час буде ніч. Слава богові, це, здається, недовго має протривати. Повітря закінчиться — і настане смерть... Сам пан Сондецький зі своїми вояками прийде насолоджуватися його муками. А коли він, Андрій, не витримає й почне благати, щоб його випустили, бо він знає велику таємницю про козацьку змову, — тоді випустять, допитають, на папері позаписують прізвища... А далі що? А далі

можуть і на волю випустити — тільки з тавром зрадника. А може, й помилують: зрубають голову на майдані, аби не мучився зрадник...

Казали, що пани посадили були Наливайка у мідного бика, розложили під ним вогонь і приготувалися на майдані слухати, як кричатиме лайдак. А лайдак мовчав, чули пани, як шкварчало його тіло, та не чули крику. І тоді самі пани закричали од жаху, бо неможливо було їм стерпіти отаку тишу... Ні, він, Андрій Закривидорога, на таке не здатен. То дуже тяжко терпіти...

Зупинився, бо від ходіння стало жарко. А може, то від повітря? Та ні, повітря ще вистачить. Вистачить, може, й на цілий день. Треба берегти повітря. Треба посидіти й подумати, як вирватися звідси...

Він сів у кутку і почав гадати про льохи, підземелля, про людські розповіді. Мати Мокрина оповідала якось, що десь — чи то у Ржищеві, чи в Переяславі, чи, може, десь і далі, якось на Великдень у дворі одного пана виник льох. От не було його ніколи, а тут раптом з'явився! Жінка одна проста — з дитиною малою — йшла та й заглянула в той льох. Бо ж раніше в тім дворі не бувала ніколи, то й не знала й не відала, що то льох чарівний. Заглянула туди — двері ж розчинені були! — аж бачить: в льоху все сяє, мов у палаці! А це там свічки горять, а блиск тих свічок діаманти різні та злото—срібло відбиває. Поглянула Явдоха — так звали тую жінку — на все це диво дивне, на всі ці скарби скарбенні та й думає: як я візьму собі трохи, то пан не збідніє! Навіть не помітить, що я там щось узяла для себе та моєї дитини. Зняла хустку та повну хустку наклала того золота й діамантів, почала виносити, а воно ж важко. Однією рукою нести дитину, а другою — все оте злото! Подумала так: хай дитинчатко моє тут посидить, а я винесу здобич надвір та й тут же повернуся... Лишила вона маля, хутко винесла скарби, поклала хустку з ними на землю та й назад, до льоху! А льоху — нема!.. Ось тут він щойно був, а зараз — порожнє місце! Почала кричати Явдоха нелюдським голосом, стала бога й людей молити: "Заберіть ці скарби — оддайте мені дитину!" Зійшлися люди, дивляться: якась божевільна кричить, якась причинна, — кажуть: та ніякого тут льоху ж ніколи не було, то все ваші вигадки! А вона показує на хустку. Розв'язали — а там злото—срібло, діаманти—самоцвіти! "Ой, — кричить—побивається, — доню моя, навіщо ж я тебе за оце череп'я та залізяччя віддала?!"

А то ще оповідали про одну княгиню. Коли монголи насунули на Руську землю, то пішла вона у льох, що був під замком, і сховала там свою корону золоту... Довго билися воїни, але монголи здолали їх, узяли фортецю, зруйнували її, а всіх, хто там був, чи повбивали, чи в неволю забрали. Довго шукали вони княгиню, та так і не знайшли... Минуло відтоді двісті літ. І от надумали нащадки тих людей, які жили в цих місцях, знайти корону — злото ж! Почали ритися в руїнах, докопалися до підземного ходу, пішли тим ходом. Довго йшли — навромацки, натикаючись на кістки та на заіржавілі кайдани. І раптом бачать: попереду мов щось світиться. Підійшли ближче, бачать: зала, а там усе сяє. І посеред зали стоїть з короною на голові княгиня: красива—красива й велична. "Що вам, люди, треба?" — запитала вона. "Корону вашу шукаємо", — відповіли їй. "Бачите, що вона на мені? Не для вас вона, йдіть додому і скажіть, щоб більше ніхто

не збирався шукати мою корону! Бо як хтось її візьме в свої руки, то настане кінець нашій землі". Ой, як кинулися ізвідти оті копачі! Вискочили з руїн і, перелякані, оповіли про бачене й чути всім іншим людям...

Стало трохи прохолодно, аж моторошно... Страшно стало. І від того, що подумалося, і від того, що насправді його чекало...

Ні, треба думати про те, як вирватися з цієї живої могили!..

Андрій знову почав ходити біля стін і напружено думав над тим, як би все—таки вирватися.

А мати Андрієва — Мокрина Закривидорожиха — бігала від хати до хати, оповідаючи людям про біду, яка сталася з її сином. Люди слухали, а потім мовчки вставали з лав і казали:

— Ану, ходімо до королівського стражника! Яке він мав право хороброго козака, що не раз порятував життя гетьманові Дорошенку, садовити до хурдиги!

І йшли від хати до хати канівські громадяни, озброєні хто рушницею, хто шаблею, хто косою чи вилами, а хто й просто кіллям, ішли і кликали визволити хороброго козака, тяжко пораненого в боях з бусурманами...

Андрій надимав, що у склепінні мусить бути така широка діра, через яку всі звуки переходять у сусідню камеру. Цю діру, закладену в кінці полакованими ялиновими дощечками (щоб не проходило повітря, а щоб проходив тільки звук), треба знайти. Якби тут світилося, то Андрій побачив би, де воно і що воно. Але було темно.

Ходячи по темниці, Закривидорога прислухався до своїх кроків. Вони то були тихші, то голосніші. Подумалося, що тихшими звуки можуть бути напроти отієї діри, що веде в сусідню кімнату... Ну, гаразд, віднайде він ту діру, — але як до неї доскочити? Була б тут якась драбина чи бодай кілька пнів, то, може, якось і доліз би. А як долізи, коли при тобі ані ніч немає?!

Він знову й знову ходив, дослухаючись до своїх кроків. Вибрав, нарешті, таке місце, де звук був найтих—ший. Зупинився. Підняв руки вгору, підстрибнув. Ні, нічого не виходить! До стелі він не дістане! Спробував стрибнути по—інакшому, щосили змахнувши руками і вже аж потім піднявши їх угору. Дістав! Дістав, але то було склепіння, вхопитися було ні за що.

Посидів на землі, подумав. Підлога була не кам'яна, а утоптана, земляна, як ото долівка в хаті його матері Мокрини. А що, коли взяти грудочку землі та кинути її вгору, в склепіння? Та, що вдариться об склепіння, повернеться назад, а та, що втрапить у діру, назад не повернеться!.. Ну, це за умови, що ця темниця побудована так, як і ота, що була неподалік від Іслам—Кермена... І все ж треба спробувати...

Голими пальцями навіть долівки не одколупаєш, — цю істину Андрій знав іще з дитинства. І справді, можна було пообривати нігті, намагаючись відділити шматочок долівки, — і найдосадніше, що все без пуття... Посидів, подумав... Сюди б щось залізне, а де ти його візьмеш? Шаблю відібрали ("нема шаблі — то й прав нема!" — згадалася козацька приказка), пістоля — теж. І рушниці нема. Навіть кресало, іродові душі, витрясли!.. Х—ха! Але ж на ньому є ще чоботи! А на чоботях — підківки! Він ще

позавчора підбивав на правій нозі підківку, бо щось вона була розгойдалася, трохи—трохи мов подзенькувала, коли йти по каменю. Підвівся, підійшов до стіни (відходив, міряючи кроки), ступнув чоботом — підошвою й закаблуком — по каменю. Ні, не дзвенить! Добре прибив підківку позавчора Андрій Закривидорога!..

Нічого, придумаємо щось іще!.. Він роззувся. Ну, ясно, й ложку дерев'яну забрали з—за халяви!.. І люльку—з—за пояса... Як тільки про це подумав, тут же страшенно захотілося курити отого чортового зілля, що по—козацькому зветься тютюном. Турки словом "тютюн" називають просто дим, навіть кізяковий, а козаки звуть цим турецьким словом оте зілля, що набивають у люльки й підпалюють... Немає ні тютюну, ні люльки. Нічого, як виберемося, то тоді вже викрешемо вогню та запалимо люльку, щоб не журилися за нами. А зараз спробуємо відірвати підківки!

Андрій притулив закаблук до закаблука, підківку до підківки, намагаючись, щоб одна з них підлізла під другу. Морочився досить довго, але таки впорався — підківка під підківку влізла. Тепер треба обережненько розхитувати їх, щоб цвяшки поволі вилазили, звільняючи стерті, а тому й гострі залізні пластинки, що формою нагадували місяць в останній чверті...

Нарешті, видобув він одну підківку. Почав длубатися в долівці нею. Хоч у темниці й пахло вологістю, а проте долівка була міцна, і глина (чи просто втоптана земля) була твердою. Все ж відколупав грудку, за нею — другу, третю. Підвівся, почав кидати невеликі грудочки вгору. Кинув, почув шерех угорі — грудка вдарилася об склепіння — і стукіт унизу — упала на долівку. Ступнув крок — і знову. Шерех, стукіт... Він робив крок за кроком вздовж стіни і перевіряв склепіння. Шерех, стукіт... Ще крок, ще кидок — шерех, стукіт...

Так він зробив повне коло по темниці, але отвору у склепінні не знайшов. Все було однаковим — шерех, стукіт, шерех, стукіт...

Тепер він вирішив пройти по діагоналі — від кутка до кутка. З кожним кроком треба було кидати вище. Тепер між шерехами і стуками була пауза більша й більша. Ось дійшов до середини. Кинув грудочку. Шерех... Стукіт... Ще крок уперед. Знову кинув. Знову — шерех, знову — стукіт... На дванадцятому кроці почув шерех, але не почув стуку... Не повірив самому собі — так усе було однаково, а тут!.. Кинув знову, прислухаючись. Шерех... Стукіт... І все ж треба перевірити ще раз... Кинув знову — не просто вгору, а вгору і вперед. Шерех... Стуку поряд не почув, зате вгорі грудка мов покотилася... Але ж не може вона котитися по склепінню над головою, вона ж не муха й не павук!.. Не витримав, кинув у тому ж напрямку підківку. Вона кілька разів дзенькнула, але назад не впала...

Підстрибнув — і вхопився руками об виступ каменя. Не витримався, зірвався вниз...

Нічого, що зірвався! Головне — він, здається, знайшов оту дірку! Тепер треба якось у неї залізти...

Уже під ранок біля сотні озброєних канівців підступили до замку.

— Пане Сондецький, випустіть із темниці козака Закривидорогу! — гукали з натовпу.

Місяць сяяв над Дніпром, дослухався до криків людей, до погроз королівської стражі, яка прокинулася і тепер стояла біля мурів.

На крики вийшов сам королівський стражник Сондецький. Вуса — мов у kota, з очей — іскри, сам куций, але від того ще лютіший. Сондецький був невисокий на зріст, чорнявий, чуприну мав наїжачену, а очі — чорні, не просто чорні, а гостро чорні, і погляд тих очей був такий суворий і лютий, що коли дивився, то мовби татарською стрілою пронизував. Про нього казали, що він не так одважний, як затятий, — і вже коли йшлося на принцип, то готовий був би дати потнути себе на кавалки, аніж поступитися. А ще про нього казали, що був він вогнистої фантазії, — і оце зараз його було в такий брутальний спосіб відірвано від солодкого перебування в товаристві панни Зосі, доньки пана Мацея Стшелецького, міського писаря барського, який зі своїм приятелем, воєводою волинським паном Китайгородським, мандрував по цих краях!..

Пан Сондецький вигукнув люто й непримиренно:

— То є ребелія, то є бунт! Я зараз накажу розігнати тоте бидло!

На щастя для пана Сондецького, натовп не почув його непримиренних слів — натовп шумів: "Випустіть із темниці Закривидорогу!" А повторюватися пан Сондецький не наважився, бо роздивився, що ребеліантів перед ним більше, ніж здавалося на початку, коли він із світлої кімнати вискочив на нічний двір. Тому він вигукнув на другий раз не так непримиренно й люто, як раніше, а м'якше:

— Чого вам треба, люди? Чом не спите, коли всім спати треба?

— Випустіть Закривидорогу! — почулося кілька десятків голосів.

— Не всі одразу! Всі помовчте, а хай хтось один скаже!

З натовпу вийшла Мокрина Закривидорожиха — вдова—козачка й мати хороброго козака—реєстровця.

— Пане королівський стражнику! — сказала вона в тиші. — Мого сина Андрія незаконно забрали ваші люди й потягли до темниці! Звеліть випустити його й покарати тих, хто наказав вашим людям чинити сваволю!

Тиша... Місяць сяє серед високих, рясних зір... Сяйво землі відбивається в небі...

— То я наказав посадити до темниці Андрія Закривидорогу. Бо він закликав на раді в Переяславі до ребе—лії! Він закликав козаків відділитися від нашої великої держави, відділитися разом з Україною! Він закликав створити окрему Українську державу, то неможлива і злочинна річ! Та ще й республіку! Річ Посполиту українську! Ха—ха!

— Річ Посполита польська — то можливо, а українська — ні?!

— А українська — ні! — твердо відказав Сондецький.

— Якщо це так, — вигукнула Мокрина Закривидорожиха, — то ми самі звільнимо Андрія! Гей, товариство, хто за мною?

— Всі! — гримнуло хором.

І натовп пішов просто на пана Сондецького та його вояків.

І саме цієї миті вискочив у двір гість королівського стражника — воєвода волинський пан Ігнаци Китай—городський. Побачивши натовп, що простував на Сондецького, пан Ігнаци закричав:

— Стуйте, хлопове!

Натовп зупинився лише на мить — аби роздивитися: хто це там так пронизливо заверещав.

Пан Ігнаци чув, чого вимагав натовп, отож гукнув:

— Я, пан Ігнаци Китайгородський, воєвода волинський, перебуваючи тут у гостях, виношу рішення: випустити з темниці отого козака, про якого йдеться... Як його, пане Єжи?

— Андрій Закривидорога! — похмуро підказав пан Сондецький. — Але прошу мати на увазі: то ребеліант, він кличе до поруйнування нашої держави!

— Ха! Ха! Ха! — театральнo засміявся пан Ігнаци Китайгородський. — Буцімто нашій державі такі страшні оті ребеліанти? Один ребеліант, а ви вже бучу здійсмаєте!.. Ха—ха—ха! Як колись лякали Річ Посполиту всілякі Кшиштофи Косинські чи Северини Наливайки, — а де вони ниньки?! Одпустіть того козака... — як там його? — та й на всі чотири сторони, нащо в таку ніч сквернити замок різним бидлом?!

— Отпусти Андрія, пане королівський стражнику, а то... — знову гукнула Мокрина.

— Що — "а то..."? — звереснув пан Сондецький.

— Наказую, — перекриваючи галас натовпу, продекламував пан Ігнаци, — наказую: негайно випустити з темниці козака Андрія Закривидорогу! А за своє рішення я сам особисто відповідатиму перед його королівською милістю!

— Ну, — повернувся Сондецький до своїх вояків, — виведіть його сюди! Та хутко!

Коли стражники відчинили темницю й зайшли туди зі смолоскипами, вони нікого там не побачили. Козак зник! Козак наче випарувався! Дехто з вояків Сондецького навіть почав дивитися на стіни, намагаючись побачити там намальованого крейдою коня чи корабель; як не раз про це говориться в різних легендах про козаків—характерників, — ці люди знаються з нечистою силою і можуть зробити будь—що!..

Але ж де козак, сто дяблів його мамі?!

І тут вони почули, як за їхніми спинами гагахнули залізні двері і загуркотів засув.

Вони кинулися до дверей, почали смикати їх, битися боками і плечима, з розгону бабахкати ногами, — але двері трималися, мов улиті.

— Холер—р—р—а! Та де ж він подівся?

Тиша... Тільки смолоскипи, палаючи у тремтячих руках стражників, спокійно собі потріскували, наче нічого страшного й не сталося...

— Гвалту! Порятуйте нас! — закричали в паніці вірні вояки пана Сондецького.

Вони ж бо знали, що опинилися в камері, звідки поки що ніхто живим не виходив. І вмирили тут в'язні дуже швидко — через дві доби тюремна варта виносила звідси холодний скарлючений труп...

То невже це й на них отака чекає доля?

— Гвалту!

Андрієві таки вдалося вхопитися, підстрибнувши, за каменя, підтягтися і полізти по жолобу, що вів у сусідню кімнату. Жолоб був надто вузький, і Андрій ледь проліз,

обідравшись мало чи не до кісток. Пробив геловою оту загороду з ялинових дощечок і сяк—так вибрався з жолоба в сусідню камеру. Двері там були не зачинені, хоч іззовні Андрій і намацав засув.

Він уже хотів навпомацки йти коридорами в'язниці, як побачив попереду світло. Сюди йшли зі смолоскипами. Чому той натовп туди йшов, Андрій не знав. Але подумалося: потягнуть на тортури. Він причинив двері, замкнувся зсередини і завмер. Проте стражники йшли не в цю, сусідню з камерою смерті "музикальну" кімнату. Вони великим натовпом увірвалися саме в камеру смерті.

І тут же Андрій почув вигуки розчарування, подиву, містичного страху:

— Х—ха! А де ж той ребеліант?

— Нема! Випарувався, як вода на сковороді!

— Характерник! А може, він намалював коня та й утік крізь землю в степ широкий? Га?

— Таких на вогні палити треба!

Андрій обережно виглянув у коридор. Крізь розчинені двері стрибали світлові плями і ковзалися на замшілих стінах. У коридорі — нікого!.. І тоді він підкрався до дверей, гуркнув ними й тут же замкнув на засув.

Шум у його камері на мить ущух, а потім десятки ніг, кулаків і плечей забарабанили у обковані залізом двері:

— Холе—ра! Ёвалту!..

Тепер уже Андрій Закривидорога спокійно зачинив і сусідню, "музикальну", кімнату, неквапливо замкнув двері на засув і пішов коридором, шукаючи виходу. Він запам'ятав напрямок, він бачив, з якого боку спускалися зі смолоскипами стражники пана Сондецького. Козацька доля привчила Андрія до відчуття простору навіть у повній, цілковитій темряві. Він міг ходити в печерах, відчуваючи не тільки камінь перед носом чи перед лобом, а й прірву, що за півліктя розверзлася під ногами...

Він повільно, неквапливо йшов угору і вперед, знаючи твердо, що коли тут є вхід, яким зайшли його вороги, то має бути й вихід. Ясна річ, що при виході може стояти стражник або й два. Отож треба бути обережним і треба умудритися роззброїти їх голими руками...

При виході стражник був один. Він стояв на тлі зір і дослухався не до того, що могло долинути з підземних лабіринтів в'язниці, а до гомону біля огорожі замку. Андрієві надто легко вдалося приголомшити цього вояка. запхнути йому в рота його ж шапку й забрати зброю.

Поклав зомлілого стражника неподалік од себе і став прислухатися до розмов у дворі замку. Почув голос матері:

— Якщо моєму Андрієві щось там причинилося, пане королівський стражнику, то я не Знаю, що зроблю!

— Нічого не сталося! — озвався пан королівський стражник. — Сидить собі та думає над дурними своїми словами...

І знову — тиша. Тільки десь під небом мов щось видзвонює. Мов пливе в небесах

невидимий людям Дніпро і на ньому ось—ось почне лускати крига...

Минула якась. чверть години. Зомлілий стражник заворушився...

— Та де ж вони і досі бродять? — запитав хтось незнайомим голосом. Запитав по—польськи.

— Мусили б уже вийти, — сказав пан Сондецький. — Ось я зараз пішлю вниз вартового... Вартовий!

Тиша. Ніякої відповіді.

— Хол—л—лера! Він, певне, з ними пішов до темниці...

Заскрипів сніг. Це до входу йшов сам королівський стражник пан Сондецький.

Ось він пройшов повз Андрія, став на відстані простягнутої руки і загукав:

— Сторожа! Ви де там так довго?

Тиша... Десь там у замкненій камері біснуються вояки Сондецького, але сюди не чути. Ех, узяти б оце зараз і самого Сондецького, заткнути йому рота — та й туди!

І вже засвербіли були руки в козака зробити панові королівському стражникові те ж саме, що й вартовому при дверях, а потім відтягти його вниз та вкинути в "музикальну" камеру й замкнути. Хай би прохолодився та подумав при нагоді над своєю поведенцією. Та згадав Андрій, як нещодавно під Білою Церквою та Рокитним бився "всцеклий" пан Сондецький! Хоробро бився, нічого не скажеш! Хоч і завдав зараз Андрієві тяжкої кривди, але бився добре!..

— Сторожо! — знову гукнув Сондецький.

— Ну, чого ви так кричите? — подав голос Закривидорога.

Якби він гукнув, якби він стрельнув, пан Сондецький так би не підскочив, як підскочив він, почувши спокійний голос козака над вухом. Сондецький підскочив і, мов опука, вилетів з дверей.

А вслід за ним з оголеною шаблею вискочив Андрій і вигукнув:

— На герць, холерний пане королівський стражнику!

— Який ще в холери герць?! — оговтавшись, але все ще тремтячим голосом озвався пан Сондецький. — Я звелів тебе випустити!

— На герць! — не вгамовувався Андрій.

— Синку! — закричала Мокрина і побігла по снігу назустріч Андрієві. Ось вона підскочила до нього і повисла на його шії, цілючи козака у щоки, в очі, в носа, лоба! — Синку мій золотий, дитино моя малесенька!.. Не треба герцю, ходімо додому! До мами, до коника Урхана!..

Місяць дивився згори на людей, що стояли і сміялися біля замку.

— Ось так! — сказав Андрій. — Як настане день, то нехай ваші люди повернуть мені зброю, мою люльку і мій кожух!

І він разом з сусідами та однодумцями швидко, не озираючись, пішов у напрямку до Чернечої гори, до чепурних малих хатинок, що притулилися під засніженими деревами.

Весело рипів сніг, зорі на небі аж щулилися від того рипу—рипіння.

— От бачте, пане Єжи, — промовив пан Ігнаци. — Я слушно підказав вам думку випустити цього збойника! Навіщо вам замість одного ребеліянта мати їх аж сто?

— Холера! — озвався пан Сондецький, весь час озираючись і не розуміючи, яка це його думка так мучить. Нарешті, він згадав:

— Чекайте! А куди поділися мої люди? Мов крізь землю провалилися!..

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ про баталію (тільки вже словесну) між простим козаком і гетьманом

— І як ото кажуть у таких випадках пани поляки? Прагнонт бим врещце познаць тло всіх ваших загадкових справ, пане ребеліянте!

— Для чого?

— Про всяк випадок. Чи як кажуть пан Сондецький: гдибись пжез якийсь час не бил, пане ребеліянте, юж при моім боку, жебим ведзял, же до мнє, а не до себе людзе, а головно козакове, майом претензіє.

— То це для того, пане гетьмане, ви покликали зараз мене до себе, щоб моє вухо потішити польщиною! — запитав Андрій Закривидорога. — То, може, пан гетьман війська запорозького ще й признається мені, що він давно молиться вже на бога католицького?

Дорошенко бахнув кулаком по столу. Але бахнув не так сильно, щоб стіл розколовся. Стіл тільки гойднувся, та на миснику в сусідній кімнаті щось забряжчало. Пожалів гетьман стіл. А може, й козака пожалів.

— Сидиш оце, пащекуєш язиком — наче юшку сьорбаєш, — повільно почав говорити гетьман густим—густим, низьким, як хурдига підземельна, голосом. — А не відаєш того, що уже на Варшаву й на Краків веселенька вісточка полинула од найяснішого пана Сондецького: в Переяславі на раді козаки про окрему від Речі Посполитої республіку українську речі ведуть! То є заклик до ребелії! Невже після такої вісті король і сейм підуть нам назустріч? Після таких вістей він, ясна річ, не захоче підтвердити наші привілеї та права!

— Ну й дідько з ним, — озвався Андрій Закривидорога, хотів навіть плюнути, та згадав, що в гетьманській світлиці плювати є гріх. І взагалі, плюватися гріх чи в хаті, чи на людях. Ото хіба що ворогові в пику плюнути — то не гріх, то навіть богоугодне діло! — Якщо ми уповатимемо тільки на королівську та сеймову милість, то гріш нам ціна, пане гетьмане! Ось у нас шабля — ось у нас і права! Ніхто їх нам не дасть, доки ми їх шаблею не здобудемо!

— Дипломатом бути треба, пане Андрію!

— Та вже ж — додипломатничалися! Уже сам гетьман війська запорозького свого козака польщиною вітає, руського слова сказати чи то соромиться, чи то боїться!.. А як на людях виступає, то в кожному слові — уклін низенький у варшавський бік!

— Разом—бо б'ємося проти бусурманів за віру християнську... — спокійно відповів Дорошенко.

— Тільки віру цю християнську кожен по—своєму розуміє!

— А ти що — хотів би поляків православними поробити? — усміхнувся гетьман.

— Якби хотів би, то не казав би про відділення від них!..

— Сказав... Вискочив, як Пилип з конопель!.. Інші ж мовчали!

— Мовчали, — погодився Андрій. — Але то не означає, що люди так не думають, як я. Був би я гетьманом і сказав би оці слова, то вся рада б гукнула: "Волимо!"

— Ну, почекаємо, коли ти гетьманом станеш, а тоді й побачимо, що в тебе вийде з тими словами й думками...

— Побачимо!..

Дорошенко підвівся з—за столу, почав ходити по світлиці — здоровий, сіроокий, лицем грізний, очима добрий, словами важкий, усміхом легкий. Махнув лівою рукою, мов шаблюкою, — про інше зараз буде розмова. Андрій підвівся був зі свого стільчика — гетьман рухом руки наказав сидіти. Ну, сидіти — то й сидіти!..

— Не питаю про твоє здоров'я, козаче, бо бачу, що сила до тебе повернулася... А ще після того, як ти видряпався з канівського замку і ледь не вкинув туди самого Сондецького...

— Хотів я його туди вкинути, та не хотів шуму на всю Річ Посполиту. Отож точно сам круль приписав би мені ребелію!

— Отже, здоров'я до тебе повернулося. І ясність мислі — теж. Отож хочу доручити тобі дещо, козаче Андрію!

Андрій мовчки дивився на гетьмана. Гетьман важко опустився у широке крісло, воно зарипіло. Подивився на Андрія своїми ясними світлими очима з—під чорних, густих, волохатих брів. Закривидорога опустив очі.

— Навесні цього року турки мають висадитися зі своїми військами на молдавській стороні... Далі вони підуть до Бугу, Чичаклії, Дніпра, Конки, займуть обидва береги Лиману. Вони мають намір, поки польське військо воює в Лівонії та на Балтиці, побудувати на півдні нашої землі фортеці. Побудувати за кілька тижнів — і залишити там свої залоги. Польський круль вимагає, щоб козаки йшли воювати на Балтику й Лівонію. А ми під всіма приводами відмовляємося від такої честі — нам треба боронити свій край... Я тобі кажу це не як простому козакові, а як людині, близькій до мене... Ми не пішлемо своїх людей на північ, бо нашими невеликими силами треба стримувати ординців, які пішли за Кантеміром і колотяться проти нашого друга Шагін—Герая. І нам же треба не дати туркам будувати фортеці в північному Причорномор'ї. Те, що їм не вдалося здійснити під час походів (пам'ятаєш Хотинську війну?), вони хочуть надолужити в такий спосіб!.. І це — страшне діло! Якщо їхні фортеці будуть побудовані, то, вважаю, усе Чорне море в їхніх руках! І при тому — "мирно"! Зараз же у них з королем Сигізмундом мирний договір!..

— Так, розумію, — відповів Андрій. — Але при чім тут я?

— А при тім, що ти поведеш туди, до Бугу, двадцять сотень наших козаків. Назустріч туркам вийде регімент брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького, але вступати в бойові дії він не буде. Мирний же договір!.. А ти, переправившись зі своїми сотнями на той бік Бугу, будеш потроху скубти й лякати турків. Треба, щоб вони й на хвилину не забували, що опинилися між двома вогнями... Я ще спробую домовитися з Шагіном, аби він і татар своїх надіслав з недружніми намірами щодо турків... Головне, пане Андрію, змусити турків дурно простояти ціле літо, а потім погнати їх на Ячаків...

Ну, не силою, звісно, гнати, не кровопролиттям, а мирненько, гарненько...

— Як? — спочатку не второпав Андрій.

— Ану, подумай, сотнику!

— Я не сотник, я простий козак.

— Будеш сотником. Оберуть козаки. А я призначу полковником. І ти очолиш оті двадцять сотень!.. То що ти зробиш, аби було все тихо—мирно?

— Перекрию шляхи обозам. Голод — не тітка! Тут же захочуть кудись іти, аби не топтатися на одному місці, де все поїдено...

— Бач, а ти питаєш: як?!

— Ну, а якщо турки полізуть на нас із боєм?

— Гм... Я нічого не кажу, пане полковнику, але не забувай, що договір з нами не підписувався. А якщо у тебе будуть нереєстрові козаки, то тим паче. Перед Хмелецьким ти не звітуєш, і коли турки будуть його докоряти вашими діями, то він просто розводитиме руками: я, мовляв, не я, і хата, мовляв, не моя, і що то за збойники у вашому тилу — не відаю: може, то богданці, може, то болгари?! Але час від часу треба тихенько стрічатися з ним, узгоджувати дії...

— То я маю підкорятися регіментарові Хмелецькому?

— Ні!.. Ні ти йому, ні він тобі... Але діяти треба разом!

Андрій Закривидорога підвівся, вважаючи, що розмову закінчено:

— Коли мені приступати до виконання вашого наказу? І хто ті люди, з якими я маю ваш наказ виконувати?

— Сідай... Ще не все... — махнув рукою Дорошенко. І, почекавши, коли козак сяде, сказав: — Дам тобі сотню реєстрових. А решту дев'ятнадцять сотень набереш сам. Завтра ж оберемо тебе сотником на раді — і щоб через тиждень разом зі своїми хлопцями набрав ще дев'ятнадцять сотень...

— Але ж тільки сотня буде на жолді, на оплаті від короля? А звідки братимуть гроші за вірну службу дев'ятнадцять сотень?

— Дам дещо я... Дещо дістану з Києва... А в усьому іншому — самим доведеться викручуватися!..

— Та як же його викручуватися? Ви ж навіть на порох та кулі не даєте! А коні, а їсти, а взутися й одягтися? А з чим приїдемо додому восени? — закипів Закривидорога.

Гетьман задумливо дивився на свої здоровецькі кулаки і думав про щось важке, невідступне. Чорні вуса, рябі від сивини, смикнулися нервово.

— Пани—магнати польські мають онде які гроші, з людності нашої деруть за все — навіть за те, що в церкву нашу ходять, — а як треба захищати Річ Посполиту, то козакам — ні копійки?! — запитав Закривидорога.

Гетьман мовчав. А що він міг сказати? Те, про що казав йому Андрій, гетьман Михайло знав не гірше за нього. Скільки разів прагнув так само, як і Закривидорога, до реbelieї, до повстання проти польської влади. Уперше про це сказав ще Сагайдачному, коли разом з ним ходив був на Москву: "Оце виконуємо наказ короля, на своїх православних братів ідемо! Та ну їх, ляхів, ік бісу! Підняти б оце бунт та вимести всіх

ляхів — разом з їхніми коронними стражниками, коронними гетьманами, разом з їхніми ксьондзами, старостами й підстаростами, разом з їхніми костьолами і склепами на кладовищах! — вимести з України та й..." — "А далі що?" — суворо запитав Сагайдачний. "А далі?" — а далі Дорошенко не знав. Зробити з України нову Річ Посполиту зі столицею в Києві? Чи до Москви приєднатися? Так уже не раз намагалися з'єднатися з Московією! Славетний Байда — Дмитро Вишневецький, — утворивши на Хортиці Січ, тут же бив на вірність Івану Грозному, пішов до нього на службу, — а що вийшло? Не про біди українців думав грізний російський цар, кров'ю та слізьми залив свою країну, ще гірше, ніж османські султани! Кому служити? До кого йти у спілку? До ката?.. Плюнув на Івана Грозного Байда — і знову перекинувся до польського короля. Не задля цілування польських п'ят пішов на уклін до Польщі, а задля спільної боротьби з турками й татарами. Бо Іванові Грозному не до того було... А потім — Смута, Дмитрій Самозванець — один, другий, Марина Мнішкова — з тим і другим, Москва — під поляками... "Так що далі?" — перепитав Сагайдачний. "Не знаю", — відповів тоді Дорошенко. "Ото ж бо й є! Не знаєш, а говориш! А жити треба. І край обороняти треба. Отак, Михайле!" — сказав Сагайдачний і знову заглибився у свої важкі думи...

— А якщо ми дорогою на Буг та роздягнемо одного з магнатиків? — запитав Закривидорога. — Не для себе, а заради інтересу Речі Посполитої.

— З одного багато не візьмеш... Навіть якщо він весь буде у сріблі—злоті й діамантах...

— А ми не його, а його маєток!..

Важким оком подивився на Закривидорогу гетьман. Потім замислився і всміхнувся:

— Я нічого такого не дозволяю, але я можу порадити. Не як гетьман, а як простий козак, що не раз бував у походах. Я тобі випишу папір за підписом коронного хорунжого Хмелецького: щоб твоїй сотні — зауваж, одній тільки сотні! — усі заможні пани давали ночівлю, харч і корм для коней. Якщо хтось не дасть тобі ні корму, ні харчу, ні ночівлі, то ти шлеш до мене гінця. Я тут же пишу до короля й сейму. А ви тим часом виконуєте свої обов'язки на кордоні і восени, повертаючись назад, заїздите до пана—магната. І якщо турків вам удасться відігнати, то ви матимете повне моральне право розібрати той маєток по цеглині і забрати собі все. Тільки — щоб не було пролито при цім жодної краплі крові!.. Ясно?

— А до осені чим житимемо?

— А тут уже сам думай, пане полковнику! За Бугом, напевне, зможете чимось підживитися — там же є багаті господарі—бояри. Потрусіть їх — тільки так, щоб це не перебило вам головної справи. Отак!..

Закривидорога підвівся. Підвівся й гетьман. Всміхнувся, подивився заклопотано й водночас ласкаво:

А панові Сондецькому більше щоб до рук не втрапляв! Правда, як станеш полковником, то він і сам боятиметься тебе зачіпати!

— Я прошу, пане гетьмане, щоб він моєї матері не чіпав.

— Ага, це така, що тільки зачепи!.. Клопоту не оберешся! Як жінка Сагайдачного!

Сама коня осідлає й поведе військо на канівський замок!

Помовчав.

Ну, бувай поки що! До завтра! І — з богом! Обняв, поцілував свого хороброго козака і рятівника в битві при Рокитному. Якби не Закривидорога — спав би вічним сном у могилі гетьман Михайло Дорошенко. Побільше б таких сміливців і завзяту, як Андрій!

Андрій пішов, а гетьман довго ще ходив по світлиці зі своїми думами.

"Ребеліант!" Ач, яке слово знайшли у мудрих грамотах панове стражники!.. Самі говорять про вічну унію, вічне братерство, а коли один з цих братів не хоче вже бути в несправедливій та образливій спілці і жадає жити, як інші народи, — окремо, — то тут же й вигулькує слово "ребеліант"!

Круль, сейм та польська знать не хоче й думати про долю української людності. Що більше невольників з України продаватиметься на ринках Карасубазару, Кафи, Стамбула, — то ліпше для Речі Посполитої. Нашою кров'ю, нашими людьми, як золотом, відкуповується польська знать від Криму та Османської імперії. Десятки тисяч людей чи щороку, чи через рік ідуть степами в неволю. Знелюднюється Україна, залишає свої терени для заселення поляками. "Паніс бене мерентіс"!

Ні! Треба назбирувати сили й чекати слушної години. Українська земля повинна вирватися з—під польської влади. І правду ото говорив на раді в Переяславі Андрій Закривидорога. Звісна річ, не дипломат він. Але так, як він, думають багато. Навіть гетьман Михайло Дорошенко, що присягав польському королю Сигізмунду на вірність.

Бо є речі, вищі за короля Зигмунта. Є народ православний український, є хоробре військо запорізьке...

...Гетьман зупинився. Підійшов до вікна. У його світлиці шибки були скляні — дорогий матеріал; але вміють робити його не тільки венеційці, а й українці. Подихав на шибку, протер рукавом. У білій оправі паморозі показався замок канівський. Про що там думає нині коронний стражник Єжи Сондецький?..

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ, присвячений амурним мріям коронного стражника Єжи Сондецького та його ж першим рішучим крокам для їх перетворення в життя

Був у пана Сондецького один недолік, який він визнавав сам і навіть охоче хвалився ним. Незважаючи на те, що прожив на світі сорок літ, він і досі не мав подруги життя. Був він багатий, його боялися й ненавиділи порядні люди по обидва береги Дніпра, його замок ломився від різних добр, — а от господині в цьому замкові не було. Панна Зося, донька пана Мацея Стшелецького, яку взимку цього ж таки року намагався закохати в себе пан коронний стражник, рішучо відхилила його пропозиції. Винен у цім, звісно, був Андрій Закривидорога, який не тільки сам вибрався з хурдиги, в яку його вкинули люди пана Сондецького, а й замкнув там тих людей, і доки їх там відімкнули, то дехто з них зваріював від жаху, бо ж опинилися вони у знаменитій "музичній" темниці, звідки поки що ніхто живим не виходив. Панна Зося перестала поважати пана коронного стражника за те, що той поступився перед хлопами.

Нічого, пан Єжи ще добереться до Закривидороги, який так багато нашкодив панові коронному стражникові. Не вічно ж буде Дорошенко, не вічно ходити під його

захистом і Закривидорозі! Всі оці ребеліянти рано чи пізно підіймають бунт, потім цей бунт придушують — і починається веселе життя для пана Сондецького. Він заплющував очі і бачив себе на плацу. А на тім плацу — шерег шибениць. А перед шерегом шибениць — шерег полонених ребеліянтів. І серед них — живий—живісінький Андрій Закривидорога!

І уявляється панові коронному стражникові. Він стоїть — до нього підводять бунтівника за бунтівником. І він питає: "Звідки?" — й чує відповідь: "Із Оглава". — "Ім'я?" — "Іван". — "Повісити". Далі: "Звідки?" — "Із Гельмязова". — "Ім'я?" — "Василь". — "Повісити!" І отак він вішатиме всіх ребеліянтів, аж поки не дійде до Андрія Закривидороги... А його він не повісить, ні! Йому він придумає кару над усі кари. Яку ж саме?

Пан Сондецький довго перебирав різні кари і ніяк не міг залишити свій вибір на якійсь одній. А одного дня й зовсім забув про ті кари. Забув і про Закривидорогу, і про панну Зосю, і про вражений гонор.

Забув про все це, бо побачив на дорозі, коли мчав зі своїми хоробрими вояками вулицями Переяслава, куди заїхав у справах, дивовижної краси дівчину!

Ні, вона була не з місцевих, хоч і йшла, убрана в українські строї, хоч і гомоніла по—українськи, щось оповідаючи таким же молодим, як вона, дівчатам. Але хоч вона й ішла Переяславом і говорила про якісь переяславські справи, пан Єжи відчув себе раптом у Стамбулі, у султанському сералі, серед гурій чи як там їх іще називають — отих неписаних красунь, що живуть під боком у султана на щастя і втіху йому одному! Пан Єжи, побачивши переяславську красуню, відчув страшенну заздрість до турецького султана: як то так; не будучи католиком, а будучи поганим мусульманином, мати на своєму господарстві отаких красунь? Де ж справедливість, де ж божий порядок?! Але якщо до султана пан Єжи мав заздрість, то до невідомого йому переяславця він мав не просто заздрість, а люті і ненависть. Як це так?! Холера ясна! Він, пан вжи Сондецький, ось уже котрий рік ходить по землі без пари, достойної його гонору й амбіцій, його замку й державного стану, — а тут ось, під боком, у якомусь там Переяславі, берегом задрипаного Трубайла, ходить небачена красуня, якій би прикрашати береги Золотого Рогу в Стамбулі і стіни канівського замку пана коронного стражника! Ні, він, пан коронний стражник, має сьогодні ж довідатися, кому належить ся молодюсінька красуня!

А молодюсінька красуня йшла зі своїми подружками додому, на вулицю Гаптарівську, що над самим Трубежем, неподалік од базару. І несли дівчата з собою сулійки з свяченою водою: сьогодні був православний Великдень. І була це Бібігуль, тільки зараз уже звали її інакше — Ганею, а проте подумки Бібігуль весь час згадувала своє ім'я, згадувала батька Абдаллу, згадувала берег Чорного моря біля Синоу і ще згадувала — Ярем—ка, який знову пішов у похід з козаками! Ну, та що ж! Він же в неї козак, а вона ось як вийде за нього заміж, то буде козачкою!..

Не знав усього цього пан Єжи, проте здогадувався, що така красуня не може жити без пари. Є хтось у її душі, є! Бо ж проїхав щойно зі своїми вояками повз неї та її

подружок він, пан коронний стражник Єжи Сондецький, — так дівчата поглянули на нього та на його вірлів, а оця гурія з султанового гарему навіть брівцями своїми не повела! Отже, хтось уже є в її серці! І цьому "хтосеві" доведеться спізнатися з гнівом самого пана Сондецького!

Пан Єжи круто осадив свого коня, повернув його на задніх ногах, зіскочив хвацьки на землю:

— Христос воскрес, дівчатка!

Хоч і не католицький сьогодні Великдень, а православний, таж і католики, і православні одного Бога мають, одному Йсусу Христу моляться! Недаремно ж і Унію запроваджено, бо всі ми християни: і поляки, й українці.

— Воістину воскрес! — відповіли дівчата.

— О, й поцілуватися можна! Одного ж Бога діти!

Та дівчата пирснули і розбіглися в різні боки, мов зграйка горобличок.

І тільки одна залишилася перед паном Сондецьким — саме ота райська гурія, задля якої коронний стражник і затіяв усю цюю кумедію. Вона стояла посеред дороги й дивилася своїми дивними—дивними світло—карими очима просто на усміхненого пана з котячими вусами й пронизливими очима змії. У неї були чорні коси, а очі світлі, а вуста — мов коралове намисто, яке зараз висіле) на її тонюній шийці...

Пан коронний стражник підійшов, тихенько взяв незнайомку за плечі — й поцілував її в холодні, байдужі до нього вуста.

— Як звуть тебе, красуне? — запитав пан коронний стражник.

— Ганею.

— А чиєю ж ти будеш?

— Не вашою, — кліпнула довгими віями красуня. Ого! Одразу відрізала! Ще й як смиренно!

— А ти знаєш, хто я такий?

— Не відаю. Бачу, що не переяславський...

— Я канівський коронний стражник пан Єжи Сондецький! Якщо хтось захоче тебе образити, красуне, одразу звертайся до мене!

— Я маю і в Переяславі захисників, пане коронний стражнику! — коротко і кротко відповіла красуня.

— В гості не запрошуєш?

— А то тато й мама вас запросять, а я ще маленька, пане коронний стражнику!

— А далеко вони відвідси?

— А то, пане коронний стражнику, ви й самі довідаєтеся. А мені казати не велено.

Вона поглянула своїми чи то світло—карими, чи то сірими очима в чорні гіпнотичні (так вважав сам пан Єжи Сондецький і спокушені ним дами, крім панни Зосі) очі коронного стражника, відсторонила його рукою і пішла собі дорогою далі.

— А що ж ти мені побажаєш, красуне?

— Здоровля й радості, пане, — відповіла, не всміхаючись, Бібігуль.

Вона заклопотано йшла додому. Бо розуміла, що зустріч ця не випадкова і просто

так вона не закінчиться.

А пан Сондецький аж через три дні прибув до Канева...

Ох, як кипіла його душа! Ох, як прагнула вона невідомої переяславки!

Примчав додому — і негайно послав за добре знаними майстрами інтриг отцями—єзуїтами Влязлом та Походзілом.

І той, і другий жили аж у кляшторі. Доки за ними з'їздили, доки їх привезли, минуло чимало часу.

Пан коронний стражник мав вхід до свого кабінету з кількох місць замку. Так зручніше було приймати різних гостей та гостей. Так, зрештою, зручніше буде і втікати, якщо бидло канівське підніметься на якусь ребелію, до якої закликає отой схизмат Закривидорога, — ох, і недолугі ж прізвища мають оці мужики, що в козаки позаписувалися; почитаєш реєстр, то нарегочешся з їхньої примітивності, а часом просто дурості, — ну, то це вже така божя воля...

Пан коронний стражник сидів у своєму кабінеті й займався важливими справами — читанням доносів та скарг, які надходили до нього з різних кінців Канівщини. Особливо любив він читати доноси — о, то просто розкіш! Така душевна нищість одкриває свої прірви перед твоїм духовним зором, що ну!

Звісна річ, отці—єзуїти Казімеж Влязло та Казімеж Походзіло не знали тієї хвилини, як ступили у двір замку, чим саме займається пан коронний стражник. Не знали вони й того, що пан Єжи так захопився читанням чергового доносу на Андрія Закривидорогу, що на короткий час навіть забув про чудовну переяславку. Отці—єзуїти Влязло й Походзіло ступили у двір замку з тильного боку. Щойно вони опинилися на кам'яній стежинці, що вела до непомітних дверей, як два прив'язані величезні пси кинулися їм настрічу.

Вийшов служник, одягнений не по—місцевому, а десь чи то по—венеційському, чи то по—іспанському. Проте розмовляв він тутешньою мовою драбів — ото ж, знаючи, що по отців—єзуїтів було післано, прогнав псів, загнав їх у буди і сказав:

— Ідіть за мною — я вас проведу до пана коронного стражника.

Отці Влязло й Походзіло, покірливо вклонившись, пірнули в непомітні дверцята в стіні і пішли услід за служником. Довгенько підіймалися вони в напівтьмі якимись сходами, йшли переходами то вгору, то вниз — і нарешті опинилися в невеличкій, але показово прибраній залі, освітленій свічками. При стінах стояли лави зі спинками, прикрашеними вигадливою різьбою, а посередині кімнати стояли низенькі тапчани, столики, стільчики. Тапчани були вкриті ведмежими шкурами, такі ж шкури були розіслані на підлогах. Подушки на тапчанах, турецьких низеньких столиках, пуфиках були обшиті лосиними шкурами. Ну, це не привернуло особливої уваги отців—єзуїтів. Головні окраси цієї кімнати були на стінах, обвішаних килимами.

О, то були окраси, гідні славного лицаря, що воліє вік свій скінчити не на тапчані, хай навіть укритому ведмежою шкурою, а на полі бою! Три стіни було вкрито найрізноманітнішою зброєю. На молодих панянок це все справляло враження, а на святих отців Влязла й Походзіла — то й ні: вони побували по світах, не раз заходили до

зброярських крамниць, щоб і собі купити яке не яке знаряддячко — хай і непоказне, але безвідмовне... На стінах у пана коронного стражника висіли кольчуги, лицарські лати й шоломи, мисюрки й щити, мечі й сокирки, красувалися рушниці й пістолі, не було, правда, гармат, — але коли б пан Єжи Сондецький став раптом польним гетьманом, то він би над своєю головою начіпляв би ще й гармат і ядер замість люстр.

Біля вікна сидів за накритим зеленим сукном столом сам пан коронний стражник. На тих, хто зайшов, він навіть не поглянув, бо сидів до них спиною. Довгий, як вуж, пан Казімеж Влязло тут же оцінив позицію, в якій сидів пан Єжи, не вельми правильною. Досвідченому вбивці досить майстерно кинути ножа в його спину — і справу буде зроблено (якщо тільки пан коронний стражник не сидить у кольчuzі—кошульці). Та доки вужоподібний пан Влязло думав про можливості ножокидання, жабоподібний пан Походзіло устиг постерегти з двох боків двох псів — не менших, ніж у дворі, тільки ті галасували, а ці лежать мовчки, мов статуї, — але кожен рух двох панотців відбивається в їхніх чотирьох очах, мов у зменшувальних дзеркальцях венеційського скла.

— Хто там? — не обертаючись, запитав пан коронний стражник.

Казімеж Влязло відповів своїм м'яким, аж писклявим голосом:

— Лаудетур Єзус Христус.

Те ж саме, але на октаву нижче, сказав і Казімеж Походзіло:

— Лаудетур Єзус Христус.

— Хто ж усе—таки? — знову не обертаючись запитав пан Єжи.

— Слуги вашмосці добродзея святі отці—єзуїти Казімеж Влязло та Казімеж Походзіло!

Аж тоді пан коронний стражник обернувся з—за столу й підвівся, щоб стріти ним же викликаних людей. Підвів їх до тапчана, посадив. Сам сів на столик напроти, але потім зірвався з нього і почав ходити по кімнаті, щоразу дужче й дужче хвилюючись.

Він коротко, по—військовому скупі, змалював свою зустріч у Переяславі з чарівним дівчам "неземної вроди й не нашої породи". Змалював її зовнішність, на що отець—єзуїт Влязло реагував схвальним похитуванням зміїною головою й вигинанням спини, а отець—єзуїт Походзіло — аж ніяк: дівча то й дівча, цього зілля на світі — як бур'яну.

Одне слово, пан коронний стражник без зайвих церемоній дав отцям—єзуїтам таке конкретне завдання:

— Треба знайти цю дівчину, якої ім'я Ганя і яка є православною, хоч і явно не тутешнього походження. Вона схожа на якусь перську царівну. Треба знайти її батьків чи тих, хто нею опікується. Треба прибрати — у будь—який спосіб — її нареченого. А він у неї мусить бути. І найголовніше — привезти її до мене в оцей замок. Щоб ніхто не знав!

— Нелегке завдання, ваша милосте!

— Буде ще важче!.. Треба її переконати в тім, що її доля — вийти заміж за мене. Треба переконати її, що я, пан Єжи Сондецький, роблю їй величезну честь. Треба, аби вона знала, що перед паном коронним стражником лежить велика і славна дорога і якби пан коронний стражник був шведом чи французом, то міг би й бути обраний

королем Польщі...

— Дозвольте запитати, — втрутився пан Казімеж Походзіло. — А навіщо вам, пане коронний стражник, дружина з простого роду? Як я розумію, вона не має в своєму роді ніяких гербів. Чи не ліпше було би панові коронному стражникові поєднати свою долю з панянкою знатного походження — ну, і, звісно ж, католичкою?!

Пан коронний стражник зупинився. Надресировані ним пси попіднімали вуха.

— Католичкою вона стане обов'язково, якщо покохає мене. Це — раз. По—друге, мій герб прикрасить її безгерб'я. Мій герб — яструб. Яструби не люблять віддавати будь—кому свою здобич. І беруть вони цю здобич на землі чи над землею, але разом з нею підносяться аж за хмари.

Отець—єзуїт Казімеж Влязло ніжно—ніжно поводив голівкою — і з його язика стекли солодкі слова:

— Дуже переконливу алегорію почули ми з вуст пана коронного стражника, якого знаємо як воїна небувалої хоробрості й вірності ідей. Ми просимо пана коронного стражника пробачити одному з нас не вельми доладне запитання про герби. Але пан коронний стражник зрозуміє й нас, що таке одруження значного пана—лицаря з гербом Яструба на звичайній селючці та ще й православній, — єсть то річ праве неслыхана на наші часи. Але ми бендземи могли мець тен надзеєн, же при вашмосці, яко при найвижчей в тень м'ейсьцю повадзе...

— Що—що? — перепитав пан Єжи.

— Ну, коротше кажучи, — втрутився отець—єзуїт Походзіло, — хоч як це трудно, але ми спробуємо зробити все як слід. Саме це мав сказати святий отець, мій брат Казімеж...

Але, побачивши, що пан коронний стражник усе ще стоїть насуплений, збився з рівної мови, перепитав:

— Пан коронний стражник іще чимось незадоволе—ний?

— Так... Тим, що один з вас назвав мою майбутню дружину селючкою...

— То він — алегорично!

— Так—так, то я вжив алегоричного образу, пане коронний стражник, — вигнувся вужем отець—єзуїт Ка—земиж Влязло. — Майбутня пані стражникова походить з магнатства православного, але, зрештою, ота православність не має значення принципового... Мушу оповісти панові коронному стражникові маленьку притчу — про те, що сталося нещодавно з моїм братом Казімежем. Був він у православному селі, де жодного католика не було. І треба було піти Богові нашому Всевишньому помолитися. І пішов Казімеж у православну церкву, і став на коліна з православними, і помолився Всевишньому перед православними іконами, і душею з господом побесідував. А православні — вівці заблудші — побачили, як ревно молиться брат—єзуїт, та й не одному з них до серця підкотилася думка: а чим же різниться наша схизматська церква від церкви істинної?! І незабаром і в тому глухому селі знайшлися люди, що до істинної віри приєдналися. А потім більше й більше стало їх. А як їх стане більшість — хоча б на трохи, — то тоді уже схизмати під моральним тиском стануть уніатами, а далі й

чистими католиками...

— Одне слово, — промовив пан Єжи. Його пси знову підняли вуха і вшнипилися своїми очима в єзуїтів. — Одне слово, даю вам тиждень на виконання цього мого доручення. Про гроші не говоримо, говоримо про бо—гоугодність.

— Так—так—так, — загойдав голівкою отець—єзуїт Казимеж Влязло.

— Так, — квакнув отець—єзуїт Казимеж Походзіло. Пси підвелися на ноги. Вони були здорові, мов телята, і спокійні, як різники на бійні.

— Щоб усе було здійснено скрупулятно і в повній таємниці!

— Так—так—так! — озвалися в дві октави отці—єзуїти.

— Так от! — пан коронний стражник узяв срібного хреста і виставив його, мов меч, узятий за лезо, перед отцями—єзуїтами. — Присенгніте сен на збавенє вечне, панове, же то, цо ми тут ржекли, заховає в мільченню і не ужиєє в жаден спосуб пжеців мне!

— Нех пан коронний стражник подасть слова, а ми повторимо, — вигнувся дугою отець Казимеж Влязло.

— Кажу! А ви повторюйте!

Обидва отці—єзуїти в октаву повторили вслід за паном Сондецьким:

— На моє збавенє в тим жицю і пришлим присенгам нікому на съвеє не виявиць таємниці, ктура мі повежона, нігди се ньон не послужиць на шкоден панові коронному стражникові і постемповаць под кождим взгльон—дем так, як би 'м ей нігди не знав.

Пси стояли й натхненно дихали. В їхніх очах, мов у венеційських дзеркалах, відбивалися манюні—манюні людиці...

Пан коронний стражник знову наказав сісти отцям—єзуїтам. Посідали і пси.

Троє людей у прикрашеній зброєю залі сіли обговорювати план майбутнього викрадення красуні—пере—яславки і знищення її нареченого.

Собаки солодко позаплющували очі. їм було спокійно: ці люди не чинитимуть їхньому панові ніякої шкоди... Ворон ворону ока не виклює...

Вони ще з годину обговорювали деталі наступної операції. Пси мови людської не розуміють, але розуміють те, що сповожує ту мову. Пси лежали й думали про те, що люди значно підступніші й підліші за них.

Коли під кінець отці—єзуїти засумнівалися в якійсь деталі вже обговореного плану, пан коронний стражник різко відповів:

— Я тутай жондцем. Не має права мі одмавяць ані приймоваць моего наказу, але мусіє го випельніць...

— Нех так бендзе, — кивнув святий отець Казимеж Походзіло.

— О, так, — вигнувся по—вужачому і, простягнувши усміхнуту голівку в бік коронного стражника, просичав пан—отець Казимеж Влязло. — І справді, хай так буде. Бо дуже ж вірно мовив пан коронний стражник: він тут порядкує, а ми не маємо права ні відкидати, ні приймати його наказу, ми мусимо його тільки виконувати...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ, у якому йдеться про недобрий сон Карпа Недайборща, рожеві мрії Яремка Ціпурини та про сліпучо—сонячний день на Чорному морі

...А у високому небі ширяли білі птиці. І невидимі вітри поволі відносили їх до

обрію. А може, то не вітри? Може, птицям самим захотілося доплисти на хвилях теплого весняного повітря до обрію й за обрій?..

Яремко стояв на носі чайки й дивився вдаль. Десь отам, з правого боку, повинен би бути берег. Яремко дивився туди, але не бачив нічого, крім блакитно—зелених, прозорих, легких і веселих хвиль, які втікали і втікали за обрій...

Ой, дні мої, рідні мої, ой, чорні та білі,

Попливли у буйне море, як дніпрові хвилі...

Чомусь Яремкові згадалися слова пісні, яку він почув у монастирі від черниці Єфросинії. Ніде він такої пісні не чув, і мелодія дивна була в ній. "Хто це навчив тебе такої пісні, мати Єфросиніє?" — запитав Яремко. "Ніхто не навчив, — зітхнула черниця і погладила його по голові, та тільки якось не по—материнському і не по—сестринському. — Ніхто не навчив, сама я навчилася..." — "Сама придумала?" — здивувався Яремко. "Тс—с—с—с... — сторожко прошепотіла Єфросинія. — Онде мати ігуменя йде! Не скажи їй нічого про це, бо сердитись буде..."

Моя пісня — чайка біла, серце мні тривоже...

Аж на зорі б полетіла, та ніяк не може...

А колись же звали черницю Єфросинію Галею, і була вона із наддністрянського села, що зветься Сугаки. І взяли були її в неволю турки—яничари, і був у них ода—баші Селім, і впізнала в ньому Галя українця Тодорка, сина Усті—невольниці. І полюбив Галя ода—баші Селім. Полюбив так, що й віру свою зневажив, і султана прокляв. Полюбив так, що Галя наказав випустити на волю, а сам взяв кількох найвірніших яничар і помчав до хоробрих чорногорців — шукати свою матір Устю—воїтельницю і суду людського шукати на себе... А Галя від того яничара, що силою взяв її, сина народила, лишила дитину в своїх батьків у Сугаках, а сама в монастир пішла — гріхи свої та Селімові замолювати. Стала вона матір'ю Єфросинією, молиться у темних стінах, а ночами, коли вже й молитви до серця не йдуть, пісні складає — та все про свої тяжкі думи, все про свої чорні й білі дні...

...Яремко стояв на носі чайки і дивився, як за бортом киплять хвилі і рють води.

Було Яремкові усього сімнадцять літ, та давно вже знали й шанували його козаки — ще з походу під проводом Ях'ї — Олександра на Синоп, Трапезонт, Кафу, Стамбул... Власне, в цій чайці й зараз зібралися давні товариші по тому походу: Недайборщ, Яремко, серб Йован, чорнолиций Степан, якого ледь не розірвали були яничари при Ячакові. Шкода, що немає Джузеппе й Олександра Чорногорського — подалися вони знову в Європу по нові пригоди... А ще шкодніше, що немає з ними хвацького козака Тимоша Ключика, не чути його жартів, не чути латинських пісеньок. Немає Ключика, загинув чотири літа тому в морському бою, а й досі видиться він Яремкові, мов живий.

Та хіба тільки Яремкові?..

— Снівся мені наш Ключик цієї ночі, — зітхнув Недайборщ. Після того як Тиміш загинув, Недайборщ постарів іще дужче — вуса стали білими, оселедець виліз. Ключик для нього, повного сироти, був як рідний син. У які тільки пекла вони вдвох не лазили, яких тільки тарапат не зазнали — і скрізь вискакували, як циган із чужої стайні; та от

чотири роки тому сталося непоправне... — Снівся Ключик мені, — знову зітхнув Недайборщ і перехрестився. — Та такий же красний, та такий же живий—живісінький, ну, як оце ти! Я йому й кажу: "Тимохо, рідний мій, Ключику дорогий, не з'являйся мені ві сні, бо не к добру це все! Я ж сам твою голову в Яремкових руках бачив, а тіло твоє разом з галерою море забрало!" А він мені каже: "То тобі приснилося!" Я зирк на нього, а він — живий, тільки в одержі турецького аги!.. Це ж він що — кличе мене до себе на той світ, чи що?

— Всі на тім світі будемо, — сказав Яремко, хоч, по честі кажучи, не дуже то він уявляв отой потойбічний світ. Та й не вельми йому хотілося туди. Коли доходило до вибору, кому йти на той світ — тобі чи ворогові, — то Яремко поступався своїм місцем у пеклі ворогові. Так само, як і дядько Карпо Недайборщ...

Хвилі плюскотіли об облавки чайок, легенький вітерець надимав вітрила, весело й тривожно було на душі.

Яремко стояв на носі отаманської чайки й усе вдивлявся пильним молодим оком у морські простори, у безмежжя блакитного степу. Недайборщ дав команду всім на чайках: видивлятися турецького флоту, який мусить з'явитися не сьогодні—завтра.

Зараз Недайборщ не мав стількох чайок, як чотири роки тому, та надіявся, що вдасться йому зупинити й потопити велику турецьку ескадру, яка йшла до Яча—кова. Ця ескадра складалася з кількох великих та малих галер, що мали привезти все необхідне для будівництва кількох турецьких фортець на Україні. Звісна річ, ці галери мусили супроводжувати й бойові кораблі військового флоту Османської імперії.

Турки знайшли зручний час для проведення цієї операції — так їм, принаймні, здавалося. На Січі запорожців лишилося мало, після блискучої перемоги Дорошенка біля Рокитного й Білої Церкви козаки чекають нагород від короля й сейму, а тому й не бунтують, у морський похід на Стамбул не збираються — султан є союзником польського круля, — а у Сигізмунда зараз інша морока — шведи; от якраз для шведської кампанії в Лівонії король і вимагає від козаків хоча б двадцять сотень вояків; нікуди козаки не дінуться, підуть воювати і в Лівонію, а коли так, то де вони візьмуть сили на якийсь там морський похід?! От якраз, користуючись із такої сприятливої ситуації, можна й спробувати прибути в українські степи та набудувати там фортець.

Турки гадали саме так. Але вони не знали, що цю думку підкинули їм самі ж козаки. Вони не здогадувалися, що всі оці логічні розумування — то хитро закручена козацька інтрига, інтрига Йова Борецького, Петра Скрипника й Михайла Дорошенка. То була пастка для півтисячі галер, для багатьох тисяч вояків і робітників, для мільйонів динарів та курушів казни Османської імперії.

Карпо Недайборщ, хоч і не був утаємничений в усі деталі цієї операції—пастки, добре знав, що в останньому тижні квітня треба чекати біля північних берегів Чорного моря величезної турецької ескадри. І наказ був недвозначний: топити геть усе, в полон жодного турка не брати, дарувати життя тільки невольникам, та й тих передати в розпорядження Брацлавського регіменту, а звідти всі вони мають піти на північний захід, оминаючи Кам'я—нець. Всі ці невольники—веслярі потрібні будуть Речі

Посполитій для Балтики та спорудження фортифікацій у Лівонії. А вже потім бранців буде відпущено на всі чотири сторони...

У Недайборща було лиш двісті чайок, і він скоординував їх на зразок великої мережі для ловлі риби. Всього лиш дві чайки на версту! Це було ризиковано — розтягти свій флот на сто верстов у морі, але іншого виходу не було. Треба було обов'язково перестріти турецький флот. Кожна чайка знала свій номер і мала систему умовних знаків для передачі інформації в усі боки. Карпо Недайборщ плив на сотій чайці, і якби до нього прийшов сигнал з чайки двадцятої, що попереду — турки, то це означало б: до ворожого флоту — сорок верстов. Ясно, що одна чайка не може затримати весь флот, отже, треба йти наперейми, по діагоналі, а це подовжить дорогу, доведеться пройти не сорок, а шістдесят верстов по морю. Отак кожна чайка знала, куди їй треба повертатися в будь-якому випадку...

Недайборщ викресав вогню, припалив свою смалену—пересмалену люльку. Ця люлька смерділа тютюном на всю чайку, навіть не будучи припаленою, а коли вже Недайборщ затягувався своїми клятими, деркими, мов жорно, корінцями, то кашляли і чхали навіть дельфіни й катрани в воді й мартини та буревісники попід хмарами. А коли Недайборщ курих свою люльку на Січі, то жаби переставали квакати, а комарі та різна погана мошва відлітали аж ген за пороги...

Недайборщ зачадів своєю люлькою, і око його визирало на світ божий з—під сивої, мов тютюнова хмара, брови, і була в тому оці хитра розбійницька думка, і була в нім козацька весела одвага. А ще ж — і розрахунок та розвага козацького Посейдона, що набачився такого на морях та океанах, чого, може, й старогрецький бог не вдостояний був бачити, бо хоч він і володар морів, але ж володарі — це не секрет — в силу певних особливостей своєї служби не здатні бачити багато чого у ввірених їм відомствах. Хіба ж бо знає польський круль чи турецький султан, як—то добувається тяжкий шмат хліба селянином, як—то добувається важка перемога над стотисячним військом супротивника?!

Недайборщ, — передбачав. Його вела інтуїція...

Турецька ескадра була ген там, за обрієм, а Недайборщ її "бачив". Зважив, що вона стрінеться з вісімдесят третьою чайкою. Власне, у цьому він упевнився щойно півгодини тому, перед тим, як запалив оцю скажену люльку.

— Пильнуй, пильнуй! — пахкаючи димом, говорив Яремкові. І Яремко відповідав: "Пильную!" Він і справді пильнував, він і справді дивився то на обрій, то на чайки з двох боків. Він дивився — і тут йому починало згадуватися далеке морське узбережжя біля Синоша, і уявлялося йому дране вітрило старого Абдалли, і виді—лася йому дивовижна дівчинка—чорнявочка Бібігуль, яка нині чекає на нього, Яремка, у славному місті Переяславі. Уже їй і заміж пора, її однолітки в Туреччині вже по двоє—троє дітей мають. Але якось сказав їй Яремко: "Почекай, моя Бібігуль, дай мені покозакувати". І сказала вона: "Козакуй іще, Яремку, а я тебе вірно—вірно чекатиму, ні на кого не гляну, ні з ким говорити не буду". Сказав їй Яремко: "Чому ж так? Дивись на людей, говори з ними, ми ж не в турецькій стороні живемо, — тільки хто б до тебе не

залицявся, не давай йому руки й серця". І вона сказала: "Ні, ні, ніколи! Тільки ти моїм чоловіком, Яремку, будеш". "Мен сені севгелім!" — так по—турецьки сказала йому вона, і означає це: "Я тебе люблю!" Яремкові незручно такі слова казати, а Бібігуль — ні, бо вона ж дівчина, бо ж Господь Бог створив її для кохання...

Яремко дивився на обрій — і обрій здавався йому рожевим. І чекав він, коли з'являться там смугасте вітрило Абдалли, берег і дівоча постать...

А птиці — білі красиві птиці — ширяли в височенному, безкрайому, дивовижному небі, а море виблискувало під ними, і вони, птиці, виблискували, осяяні сонцем, у підхмар'ї.

Недайборщ, побачивши, що молодий козак замріявся, дмухнув на нього тютюновим димом.

Яремко мало не чхнув, тут же отямився, почав вертити головою в різні боки...

Аж під вечір од вісімдесят третьої чайки передали: попереду — турецька армада, пливе неспішно, ми ухиляємося від бою, будемо йти назирці. Сигнал пішов далі — до сто першої і сто десятої, а звідти — аж до двохсотої чайки. Через годину надійшов ще один сигнал: турецькі галери йдуть трьома колонами. Суден багато.

Недайборщ звелів передати на обидва крила своєї флотилії: чайкам від шістдесятого до дев'яносто дев'ятого номера напасти опівночі на останню третину турецького флоту і відірвати її від тієї частини, що пішла вперед; чайкам від сорокового до сто двадцятого номера наздогнати турків до ранку і, зав'язавши бій, відірвати наступну третину турецького флоту; решта чайок нехай переслідує головну, озброєну найбільшими галерами частину цілий день, оточує її і опівночі при місяці веде бій на знищення; можливі різні зміни — тоді кожній чайці діяти відповідно до ситуації, але маючи на увазі загальне завдання для всіх...

Кожна чайка добре знає своє завдання — одні мусили розривати стрій турецьких кораблів, другі — йти на абордаж, треті — вести обстріл ворога.

Наказ від Недайборща пішов на захід і на схід. Ще через півгодини три чверті чайок різко змінили свій курс — вони пішли навздогін турецькому флотові. Одні — навздогін, Другі — напереріз, треті — наввипередки.

Одна чверть козацької флотилії залишиться тут, на попередньому місці. Але не надовго — на дві доби. Це — про всяк випадок. Аби не пропустити підмоги. А також для того, щоб не прорвався назад жоден утікач, якщо турецький флот буде розгромлено...

На сході і небо стало синьо—темним. І на тлі цього неба десь аж біля обрію літали білі птиці. Вони ширяли вільно—вільно, мов плавали в безмежжі вечора.

Яремко намагався згадати, як вони звуться, ці красиві птиці, а в серці стукало дівоче ім'я: Бібігуль, Бібігуль, Бібігуль...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ, у якому допитливий чительник має нагоду познайомитися з городом Уманню, зі славними панамі Калиновськими, з ніжною панною Анелькою та хоробрими козаками

По обіді двадцятисотенний загін козаків Андрія Закривидороги їхав вулицями славного города Умані!

Кінь—бахмат Урхан нового полковника війська запорізького весело прямиш ушми і позирив у всі боки. Козаки їхали організованим строєм, наче то були не галайбухи—нетяги, а добре навчені й дисципліновані жовніри самого реґіментару Брацлавського полку коронного хорунжого Стефана Хмелецького. Пилука курілася за козацтвом, сонце весело гріло, вершники здавалися орлами!

Вони їхали мовчки, не співали, бо не хотіли тривожити уманських міщан і дратувати магнатів панів Калиновських, чий замок виднівся над містом.

Андрій Закривидорога не хотів, щоб пани мали привід для причіпки: козаки, мовляв, шуміли, бешкетували на землях Калиновських.

Бомага на право постою у володіннях Калиновських, підписана брацлавським реґіментаром коронним хорунжим Стефаном Хмелецьким, лежала у кишені полковника Андрія Закривидороги.

На обличчях уманських міщан не було ні радості, ні привітного усміху — всі вони були понасуплювані, як сичі. Євреї та вірмени позачиняли свої крамниці, мадяри позамикали свої корчми. Навіть пообідати козакам не було де!

Андрій Закривидорога, обернувшись, гукнув:

— Спокій, товариство!

І товариство дотримувало спокою.

Хоч на душі в Андрія було важко. Як же це так?! Адже вони, козаки, не на веселу прогулянку їдуть! Адже їдуть вони захищати цей край, де поосідали всі ці магнати, корчмарі, крамарі, захищати його від турків! І оце — така зустріч!

Красиві костьоли, церкви, палаци, кам'яниці, крамниці, постоялі двори відверталися од козаків. Велетенська цитадель дивилася з—за ровів на козаків, мов би промовляючи: "А що ви мені зробите? Та сюди хоч самого Чингісхана приведи — і то встоять ці мури!"

Перед магістратом Закривидорога спішився, наказавши козакам не злазити з коней. Ніхто його не стрів. Чудесно! Все відбувалося так, як знав наперед Михайло Дорошенко. Володарі цього краю не хотіли знати ніяких козаків, та й королівську владу ігнорували теж...

Козаки стояли на своїх місцях, коли Закривидорога вийшов з магістрату:

— Товариство! Магістрат не дозволяє нам ставати на постій у городі Умані. Наказ коронного хорунжого Хмелецького для них є ніц не вартим папірцем. Запам'ятаймо це, товариство!.. А тепер — їдемо до палацу Калиновських!

Дві тисячі вершників у суворому мовчанні, яке не обіцяло нічого доброго, промчало вулицями Умані...

Палац Калиновського був дивом зодчества. Між замком і містом — ріка, через ріку — міст, за рікою — рів, наповнений водою, за ровом — дерев'яний мур, у бійницях дрімали гармати.

Андрій Закривидорога зупинив свого Урхана і, притримуючи шапку—бирку, подивився на верхні поверхи палацу Калиновських. Йому навіть здалося, що в одному з вікон він побачив бундючну пику з вусами та борідкою. "Ех, пустити б йому в пику

татарську стрілу!" — майнула думка, але тут же Андрій відігнав її від себе. Буде ще час поквитатися і з Калиновськими, і з Потоцькими, і з Конецпольськими! Та й зі своїми, православними, магнатами теж — Острозькими та іншими!..

За муром з'явилися голови вояків Калиновського, вийшов пишно вбраний поляк при зброї.

— Єстем комісарем Треп'ядьковським! Що треба?

— Я полковник війська запорізького Закривидорога! Ось мої клейноди!

— Що треба?

— Маю доручення коронного хорунжого до самого Калиновського!

— Пан Марцін Калиновський нікого не приймає!

— І це — все, що ви можете сказати, комісаре Треп'ядьковський?

— Це — все!.. А більше можуть сказати оці гармати й фальконети!..

— Гаразд! З вашими гарматами й фальконетами поговоримо пізніше. Нехай комісар Треп'ядьковський передасть мою обіцянку Калиновському!..

Кінь—бахмат Урхан здивився, повернув крупом до пана Треп'ядьковського. Андрій Закривидорога осадив коня і спокійно наказав своїм воякам виїздити на брацлавський шлях. Власне, цей спокій надто дорого йому давався, кортіло сказати Треп'ядьковському найобразливіші слова, але з його вуст не вирвалося жодного слова. Нічого! Він, Закривидорога, знаменито розправиться з Калиновським та Треп'ядьковським. У нього для цього є причина. А зараз треба негайно написати цидулу до гетьмана про те, як козаків прийняла Умань та її магнат Калиновський. Хай знає круль Сигізмунд, хай знає сейм, — і хай вони всі не дивуються, якщо полковник Закривидорога покарає самозакоханого поляка, котрий корчить із себе іспанського гранда.

Через півгодини, коли козаки опинилися в чистому полі, полковник зупинив свого Урхана і гукнув:

— Цабекала і Ляскало — до мене! Продиктував писареві цидулу до гетьмана. Зміст був короткий, але для Михайла Дорошенка зрозумілий:

"11 маія року Божого 7135. Умань і Калиновський не взяли нас на постій. Маю право на сатисфакцію. Полковник його королівської милості війська запорізького Закривидорога".

Козаки Цабекало і Ляскало були нерозлучні друзі та найкращі гінці. Здавалося, самі не вельми показні, здавалося, й коні в них не найкращі, — але будь—яку найважливішу й найтерміновішу цидулу доручалося передати їм. Мехтодь Цабекало мав вуса й оселедець, мов у козака Мамає, обличчям був кругловикий, циганкуватий, любив грати на нерозлучній бандурі. Яким Ляскало був світловолосий, оселедець — ріденький та й вуса нікудишні, зате ж співав, брехав і задурював голови молодичкам та дівкам знаменито! І там, де нерозлий—друзі з'являлися, завше було весело.

— Отако, хлопці, — мовив Закривидорога. — Оцю вістку донесете до гетьмана, а потім — назад. Якщо нас не наздоженете біля Бугу — то йдіть прямісінько до регіментара Хмелецького і з його регіментом провадьте всі дії. Рано чи пізно він пішле

вас до мене зі своїми цидулами.

— Рушати зараз?

— А коли ж іще?

— Та... може б, повечеряли та переспали, а уранці ви — на Брацлав, а ми — на Канів?

— Можна було б і так, але ліпше зараз! Ми ночуватимемо в такому місці, куди вас пускати не можна!

— Ото ж бо й є, — скрушно, в один голос, погодилися Ляскало й Цабекало...

— Ну, з богом, орли!

— І вам — щастя!

Помчали козаки, тільки під копитами їхніх коней залопотіло, застріляло, задимилося...

Загін заночував цілим табором у вельми веселому місці — веселому, звісно, для Ляскала й Цабекала. Цим місцем виявився жіночий православний монастир, де ігуменею була рідна сестра Мокрини Закривидорожихи Параскева.

Коли двадцять сотень козаків з'явилося біля брами монастиря, всі черниці облишили свої пізні справи й вибігли у двір. Мати Параскева, взявши ліхтар, підійшла до брами — і побачила свого небожа Андрія.

— Відчиняйте, сестри, браму якнайширше, — сказала вона, усміхаючись, — Славні оборонці віри нашої й люду православного прибули! Просимо до нашої господи, добрі люди!

Козаки спішилися і повільно заходили в браму. Власне, всі вони вперше опинилися в жіночому монастирі, куди чоловікам вхід було заказано. Але ж це були запорожці, захисники православної віри...

Тут же знайшовся нічліг, знайшовся фураж, знайшлася така—сяка вечеря, знайшлася нагода для доброї, розумної, ласкавої бесіди.

Мати Параскева не мала ні чоловіка, ні дітей. У юні літа покохала вона батька Андрієвого — Михайла Закривидорогу, і йшлося вже до весілля, та перейшла Парасці дорогу менша сестричка Мокрина. Страшенно покохав її Михайло Закривидорога, украв уночі, кинув на бистрого коня — і махнув з нею аж у Канів. А там домовився з попом, обвінчалися без батьківського благословення та й зажили удвох. Недовго вони й жили разом. Ще до народження Андрія пішов батько в похід на турків — та так і не повернувся. Вся чайка батькова десь загинула, пропала...

Лишилася Мокрина вдовою, а Параска постриглася в черниці, сестрою Параскевою стала, а згодом до ігумені дійшла своїм праведним життям, ученістю, мудрістю і справедливістю своєю... Помирилися сестри, не раз Параскева приїздила до Мокрини, не раз і Мокрина з малим Андрійком у монастир заїздила. Ось так і жили, ось так і зналися...

Красивою була мати Параскева. Навіть у старості Бог не забрав блиску з її чорних великих очей, навіть зараз пишне волосся її не була сивина. Була вона по—дівочому стрункою, і коли, поривисто—швидка, йшла у своєму чернецькому одянні двором

монастиря, то здавалося, саме небо нею милується. Не цуралася чесна мати Параскева ніякої роботи, часто й найчорнішу селянську роботу робила, і господарство монастирське вела розумно, гроші, які давало те господарство, йшли на будівлення монастирських укріплень, на порох та ядра, на переписування мудрих божественних книг, а останнім часом і на друкування їх, на братські школи, на іконописні майстерні, на викуп невольників з турецького полону...

Обитель, де ігуменею була чесна мати Параскева, не належала до відомих, але йшли сюди прочани звідусіль помолитися за свій край. А коли доходила вість про ту чи іншу перемогу козацтва на суші чи на морі, в монастирі з полегкістю осіняли себе хресним знаменням: дійшла—таки й наша молитва до Бога.

Після вечері міряли монастирське дворище мати Параскева та її небіж Андрій, ходили й бесідували. Матір Параскеву теж дуже турбувало, що турки надумали відгородити Україну від Чорного моря цілим ланцюгом фортець, а ще обурювало її й те, що поляки поводять себе на Вкраїні пихато, топчуться по православній вірі, не виявляють поваги до війська запорізького.

— Знаю я, про що думає люд і по цей, і по той бік Дніпра, — мовила мати Параскева. — Великий гнів накликають на свої голови ляхи...

— Тітко Парасю, — зворушено мовив Андрій. — Оце стрінемося з турками біля Бугу — і постараємося усе зробити, щоб отой залізний ланцюг, який кують на нас турки при допомозі польського круля, сейму й магнатів, розсипався, розпався, зник навіки.

— Хай вам Бог допомагає. Якщо не відмовите, то й ми допоможемо вам, чим зможемо. Візьміть у нас три гармати, та ядер, та пороху. Калиновські ж не дали...

— Спасибі, тітко Парасю!.. А ви знаєте — я й радий, що Калиновські нам нічого не дали. Не для них ми йдемо обороняти свій край. Не хотів би я ні їхніх гармат, ні пороху, ні хліба їхнього, ні солі. Ми самі себе повинні обороняти. Не дасть—бо нам свободи ні круль, ні хан, ні цар, ні султан — тільки шабля наша! Ось це — запорука і наших прав, і нашої волі, і нашої майбутності!..

Вони йшли під деревами, що розкидали свої віти. Між віттям гуляло місячне світло — мов хтось розвішав великі білі полотна...

— Красиво тут у вас, — зітхнув Андрій. — І мирно—мирно... Наче ніде й кров людська не летіть...

— Наче... — погодилася мати Параскева.

І тут Андрій побачив під деревом на лавочці двох жінок — одна у чернецькому вбранні, а інша — у світському.

— Хто це такі?

— Ой, сину, — зітхнула мати Параскева. — За кожною людиною — цілий сонм печалей... Хіба ти не знаєш черницю Єфросинію? Ну, оту, що має дитя яничарське?

— Чув про неї, але не бачив... Кажуть люди, що гарні пісні складає черниця Єфросинія.

— Гарні... Тільки все світські... Все про любов та про тугу людську, все про дитя своє, яке зростає у її батьків, а вона тут молиться...

— Гріх свій замолює?..

Чесна мати Параскева аж відступила від Андрія. Блиснули її очі, мов дві зірки:

— Сину мій, про який гріх ти говориш?.. Силою взяв її яничар, а був же він з нашого, християнського, роду, він же син Усті—воїтельниці, що на Чорній Горі з турками довго—довго воювала... Так що цей младенець — це онук праведниці—воїтельниці Усті! Який це гріх, сину мій? Це Бог дав!.. Вічна дяка йому за младенця!..

— Хочу підійти до черниці Єфросинії, — сказав Андрій.

— Не треба перебивати їй розмову з паненкою Анелькою.

— Анелькою? Вона що — полячка? І в православному монастирі?

Знову помовчала мати Параскева.

— Сину мій, сину... Всі люди є люди... Чи православні, чи католики, чи мусульмани, чи юдеї... І якщо в когось є печаль, то хіба ж брама нашої обителі буде зачинена для нього?

Загадково дивився крізь віття дерев місяць. Видно було, як черниця Єфросинія щось розповідала Анельці, а та слухала—слухала, киваючи головою. А потім Анелька в розпачі затулила лице руками і побігла, зірвавшись із місця, побігла просто на матір Параскеву та Андрія Закривидорогу.

Вона спіткнулася і впала, і тоді Андрій кинувся до неї, щоб підвести її.

— Вам недобре? — запитав він її.

Він допоміг їй підвестися. Посадив на лаву. З другого боку присіла мати Параскева.

— Я зараз принесу водички, — промовила черниця Єфросинія.

— Не треба, — слабо промовила Анелька. — Не треба, дзенькуєм.

Була вона білява. По худеньких іцоках її текли сльози. Довге сріблясте волосся вилося і спадало на плечі. Літ двадцять п'ять було Анельці.

— Сідайте, будьте ласкаві, — сказав Андрій, підводячись із лави й припрошуючи сісти черницю Єфросинію.

— Нічого, нічого... — відмовилася черниця.

— А я постою біля вас чи ось на травичці посиджу. Козакові скрізь рідна хата — чи в степу, чи в лісі, чи на морі...

— Ну, гаразд, — погодилася Єфросинія і сіла. Панна Анелька подивилася на Андрія.

— Ви — козак, — промовила вона. — Ви — щасливий!

— Чим же?

— Бо щасливий. Ви — вільна людина... От зараз ви згадали, що море — то ваш рідний дім... Ви бували на морі?

— Бував, — якось аж трохи розгублено відповів Андрій Закривидорога. — Не раз бував...

— А чи стрічалися вам на морі турецькі галери?

— Ого! Скільки разів! Не одну турецьку галеру ми брали в свої руки... А бувало, що й вони нас брали...

— Слухайте, пане козаче! Я вас благаю: ідіть на море і захоплюйте в полон турецькі

галери!.. Там — мій коханий Владек! Владек Гостинський!..

І вона знову затулила обличчя:

— Я приходжу... до сестри Єфросинії... вона мене втішає, вона молиться православному Богові... а я до свого Бога молюся... щоб визволив Владислава Гостинського, хороброго шляхтича, з турецької неволі...

— Чує тебе бог, чує молитви твої, бачить сльози чисті твої, — і він допоможе!.. — мовила мати Параскева.

— Ой, пане козаче, — схлипнула Анелька. — Майонтек Гостинських силою й несправедністю відібрав пан Сулятицький, а потім усе там було понищено турками, коли була Хотинська війна. А мої батьки — що вони могли вдіяти? Вони не хотіли, аби я єдналася з паном Владком. Бо він бідний шляхтич, але ж він хоробрий, пане козаче! Він чесний і благородний, пане козаче!.. А потім моя мама померла, а тато від горя згорів од паленки. Як мені врятувати пана Владка, мого Владка Гостинського?.. Може, десь на тих галерах уже й помер... — І вона знову залилася сльозами...

— Всіляко буває, панно Анелю, всіляко... Скількох невольників довелося козакам виручати з галер! Може, й вашого Владка виручать! Давайте будемо сподіватися!.. А чи ж знає він, де вас шукати?..

— Чи знає! Приїде, якщо живий, у наше село, та піде на польський пментаж, та побачить на могилах прізвища та імена моїх мами й тата, та побачить свіжі квіти з моїми сльозами — то й збагне, що я тут і на нього чекаю... Благаю вас, пане козаче, коли визволятимете невольників, то запитуйте у них: хто з вас є Владислав Гостинський? І якщо... — тут її голос затремтів, — і якщо почуєте, що хтось мувіць: "Єстем Владиславем Гостинським!", то скажіть йому: "На тебе Анелька чекає..."

— Скажу, панно Анелю, скажу обов'язково, — промовив Андрій. — У всіх невольників питатиму: хто тут Владислав Гостинський! Я запам'ятав його прізвище й ім'я. А як вас на прізвище?

— Ай, пане козаче, чи ж має це значення? Ожеховські ми — та ви скажіть йому просто: Анелька — і він геть усе зрозуміє! Бо більше нікого в нього немає... Якщо він сам є... ще...

Світив місяць — мов заблукав між деревами та й завмер, дослухаючись до тихих людських голосів.

— Ну, бач, — стиха промовила черниця Єфросинія, — з'явилася в тебе надія, Анельцю. Пан козак не забуде своєї обіцянки...

— Іди, дитино, помолися Богові, — сказала ласкаво мати Параскева, — помолися Богові та упокорися його волі...

Анелька гаряче припала до руки Параскеви.

Уранці козаки вирушали в дорогу. Коні перед монастирською брамою перебирали ногами... їм хотілося руху, хотілося вітру.

Туман танув між деревами.

Разом з ігуменею Параскевою вийшла проваджати козаків і черниця Єфросинія. Андрій задивився на її красу...

Він провів рукою по чолю, намацав над правою бровою темний невеликий шрам — колись у бою свинцевим шротом влучило йому в лоба: кістка витримала, та й свинець був уже наприкінці свого польоту — з дула фальконета. Але темний шрам залишився над бровою.

Андрій припав до руки матері Параскеви, вклонився черниці Єфросинії, вклонився іншим черницям, скочив на свого бахмата і з місця помчав учвал.

Коли через хвилину озирнувся, то побачив, як його двадцять сотень козаків, дотримуючись похідного порядку, рівно—красиво мчать за ним. І знамено має над ними, прикликаючи!..

Ще раз побачив ігуменю, черниць, і трохи збоку світліло плаття панни Анельки. Вона теж вийшла проводити козаків у похід, тільки, напевне, посоромилася ще раз підходити до Андрія, аби нагадати йому про її коханого Владка Гостинського...

Черниця Єфросинія дивилася услід козацькому регі—ентові і пошепки повторювала молитву. Її душа відчула щось таке, чого так давно й так довго не відчувала. І тому вона шепотіла молитву, аби Божа мати вберегла її від спокус мирського життя, аби Божа мати дала їй забуття минулого.

Шепотіла, повторюючи слова молитви, а перед очима стояло обличчя козака Андрія... Його добрі й ласкаві очі... Ласкаві й беззахисні...

А над правою бровою — шрам...

Мати Божа, помилуй мя...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ, який розповідає про битву в нічному морі

Коли чайка пливе в морі, опустивши свої щогли та вітрила, то її важко побачити за кількасот кроків від себе — вона мовби губиться серед хвиль, бо сидить на воді низько—низько...

Отож і вийшло, що передові бойові галери турків, а також ті, що йшли по боках, не помітили найближчої до них вісімдесят сьомої чайки. Та й, певно, не дуже пильно дивилися зорці на щоглах (а може, їх там і не було), бо турки не чекали стріти козаків на середині шляху. Вони взагалі не чекали на козаків цієї весни...

Настала ніч.

Турецька ескадра йшла неспішно, але впевнено. Боятися не було кого й чого — круль Ляхистану видав фірман, за яким козаки повинні йти аж у далеку Лівонію та на холодне Балтійське море воювати зі шведами — зараз їм, отже, не до турків. А якщо й набереється якась ватага з двадцяти чайок, то що вона зможе зробити проти цілої ескадри з півтисячі суден?! Козаки запеклі, козаки завзяті — це так, але ж вони не останні самогубці!

Галери йшли, не поспішаючи. Половина веслярів—не—вольників спала важким сном під лавами, друга половина працювала впівсили. Підгінчі притомилися і не пильнували за невольниками. Та й куди ти визволишся на пів—дорозі між Стамбулом та Ячаковим? Та й не малі ж діти — ці невольники, знають же, що йде велика ескадра; якщо хтось і підніме бучу на якійсь галері, то недовго радітиме: бунт, айякланму, буде тут же придушено і геть усіх учасників бунту буде негайно покарано: одним розпорють

животи і їхні нутрощі повикидають у море, інших поприв'язують за мотузки й повикидають у море — нехай пливуть за галерою, поки не поздыхають... Одне слово, кожного, хто братиме участь у бунті, чекає важка смерть. А кожна ж людина не хоче важкої смерті, кожна людина хоче смерті легкої. Кожна людина згодна простраждати все життя, аби лиш смерть була легкою, спокійною, непомітною — як сплеск хвилі, як промінь сонця, як подих вітру! Рідко коли таке буває, хоч прагнуть цього всі...

Турецька ескадра йшла крізь ніч. Зорі сяяли згори, місяць котився вгори, відблиск його котився по хвилях, підстрибуючи...

В ар'єргарді ескадри йшли невеликі галери — з найтихохідніших. І бойові галери йшли тут — теж не з найпрудкіших. Дивитися вперед зорцям було нічого: там ішли свої. Дивилися назад, але там було тихо, там було темно й спокійно. Ні вогника, ні крику, ні пострілу...

Треба було дивитися по боках, але ж з передніх галер не передали ніякого сигналу про небезпеку. Час від часу виходив на палубу матрос—сигнальник із ліхтарем і подавав умовні знаки: попереду все спокійно.

Треба було б дивитися по боках. А якщо й дивитися, то що побачиш уночі?

Це козакам із чайок видно було б усе — якби вони, звісно, десь тут опинилися. Галери вирізьблюються своїми громадами на тлі світлішого за море неба. Крім того, на галерах то тут, то там, то ще десь вогники сяють.

Наступила північ, і турки не бачили, що до них, ідучи майже паралельним курсом, наближаються козацькі чайки. Передні не бачили, бо до них чайки не наближалися, "їхні" чайки були ще далеко за обрієм; середульші не бачили, бо й "їхні" чайки ще не виткнулися з—за крайнеба; а от останній третині турецького флоту треба було б пильнувати й пильнувати, бо козацькі чайки, мов акули, з'явилися невідомо звідки і вже пливли в тіні турецьких бойових галер, видивляючись, яку б це першою вхопити своїми смертельними зубами.

І, нарешті, видивилися! І — вхопили!

Козаки непомітно зайшли з корми, вчепилися за облавок, пропливли ще кількасот кроків на буксирі, один за одним, мов мавпи, повидиралися, повидряпувалися на галеру — і тихо, без зайвих звуків, сипонули по палубі. Вартові навіть скрикнути не встигли — уже лежали готові.

Козаки прокралися до кают з капітаном, офіцерами, штурманами, боцманами. Тихо—тихо все було, тільки чути, як утомлено барабанив бубон біля веслярів. За тим бубном не чути, як востаннє стріпнулися серця капітана та його офіцерів. Біля кубрика, де спали матроси й яничари, козаки без звуку зняли варту, кубрик замкнули, біля віконечок поставили хлопців з шаблями: як тільки яка сонна голова вигляне — тут же й полетить у море. Кубрик доведеться закидати запаленими бочками з порохом. Але це буде трохи пізніше. Зараз треба захопити веслярів і дати їм команду повернути галеру трохи вбік. Треба одірвати останню третину турецького флоту, а тоді вже і знищувати її — з шумом, гуком, вогнем і пальбою. Тільки ніхто з двох третин флоту, що йде попереду, вже цього не побачить і не почує...

Уже бубон біля веслярів перестав барабанити — не—вольники самі знають лік, невольники самі увійшли в ритм — розмірений, неспішний, повільний. Підгінчий крізь дрімоту відчув, що галеру ніби трохи—трохи повернуло в правий бік, — за багато літ роботи на галері навчився відчувати все. Подумав крізь дрімоту: тут ніби не водилося мілин, тут кораблі повинні йти прямо. Юсуф, колишній венеціанець Джозефіно, узятий турками в полон дванадцять літ тому, підвів голову, вслухався в тишу. Веслярі гребли спокійно, повільно, сонно, але галера йшла собі морем з тією швидкістю, що нею й треба йти їй у строю з іншими галерами. Довкола було тихо — тихо, аж занадто. Й оце "занадто" остаточно розбудило підгінчого Юсуфа, колишнього християнина, а оце вже дванадцять літ магометанина. Юсуф підвівся зі свого місця і поволі пішов сходишками нагору, до люка. Сам себе заспокоював: треба подихати чистим повітрям, бо біля веслярів смердить гірше, ніж у найбруднішому свинюшнику.

Отак роздумуючи, підняв Юсуф люк, виліз на палубу. Повітря і справді було чудове — свіже, зі слабеньким вітерцем. Повівало з далекого заходу, із—за самої, здавалось би, Адріатики, від самої Венеції, біля якої в цю пору цвітуть помаранчеві сади й гаї. І Юсуфові навіть здалося, що чує він запах помаранчевого цвіту, — і згадалася йому його юність, і дівчина згадалася перша, яку він устиг був несміливо покохати, а вона так і не встигла віддати йому свою любов і ніжність, бо віддали Агнесу — так, звали її Агнесою — у прислужниці до герцогового сина Якопо, та й... Не бачив більше Агнеси Джо—зефіно, бо пішов у моряки, а там втрапив у полон, а там з досади й люті на весь світ зрадив свою віру і став мусульманином Юсуфом — людоненависним Юсуфом, якого боялися не тільки християни чи іудеї, а й вірні послідовники Пророка... Так солодко пахнуло помаранчевим цвітом, що Юсуфові захотілося заплакати...

Але він не заплакав, він тільки зворушено схлипнув носом і хотів правою рукою витерти сльозину на оці.

Та витерти сльозину не встиг.

Бо саме цієї миті його голова, пролетівши широкою дугою над палубою, опинилася за бортом галери й через півмиті бубухнула в море.

Юсуфове тіло хитнулося назад — і покотилося східцями донизу, до невольників.

Веслярі тут же припинили роботу. Вони вже з півгодини відчували, що щось діється з галерою. Спочатку вони відчули, що до їхнього судна хтось причепився. Чайка, хоч і легенький це кораблик, але ж кораблик, на якому вміщується не один десяток людей. І для звиклих веслувати невольників її вага — все—таки вага. Хай навіть і маленька! Але ж у дорозі й голка важка!..

У трюм заглянуло двоє. Один тримав ліхтар, а другий — з двома шаблями — сторожко обдивлявся ряди веслярів.

— Тихо! — просичав той, що з двома шаблями. — Чому мовчить бубон?!

Бубон застукотів тут же, негайно, але застукотів нешвидко, а в тому темпі, в якому веслярі працювали й раніше.

— Козаки тут є?

— Є!.. Іміється!.. Та був такий колись — Василь Тягниборода! — почувися безладні,

не часті голоси.

— Тягниборода? — перепитав той, що з двома шаблями. — З Недайборщем плавав на одній чайці?

— Так ти ж — не Недайборщ! — озвалося з темряви. — І не Ключик!

— Авжеж не Ключик, вічна йому пам'ять!.. Я — Оксен Цьопа! Забув?

— Це що — той брехун, який казав, що сам галеру вкрав у султана? А потім, мовляв, на султанівну обміняв, а султанівну — на коня?

— Він самий!..

Задзвеніло залізом на дальній лаві...

— Е, ні, Василю! Посидь іще трохи! Є робота!.. Нашого брата тут, я бачу, небагато?

— А небагато... Все — то турки, то венеційці, то євреї, то поляки...

— Ну, поляки — то наші! Москалі є? То теж наші...

— Єй вони... А ще — ось! — чорняві дуже, ефіопи, а далі греки, вірмени, німці, шведи...

— Строкато! З усіх ниток торба, та ще й з латками!..

— А що? Турки так і роблять, щоб було все перемішано, а то як самі козаки будуть, то зговоряться між собою про все!..

— Гаразд!.. Тут у нас до ранку має бути битва. Сто галер з гаком відрізали від флоту! Тепер треба буде їх топити!

— Хай нас розкують, а то раптом самі почнемо топитися!..

— Потім, потім! А зараз — слухати, що я наказую!

Веслярі почули — галера ще крутіше повернула праворуч. Невже козаки посилають її на таран проти іншої галери? Ану, як вона не витримає удару і справді піде на дно?

— Відімкни нас, Оксене! — загукав із темряви Тягниборода. — У нас галера стара, вона удару не витримає!

— От холера! Я кому сказав: тихо! І — веслувати на повну руку!.. Зробимо діло — відімкну всіх!..

Бубон заторохкотів у швидкому темпі. Швидше, швидше!.. Заграло море під веслами, звеселилося, задзвеніла галера своїми бортами на хвилях — і пішла напереріз аж двом суднам. Одне — вантажне — проскочило перед самим носом, торохнувши веслами по обшивці галери і ледь не загубивши своє кермо. А дрзте ез'дно — це була велика військова галера з гарматами й тисячним екіпажем — проскочити не встигло. Удар галери, яку захопили Оксен Цьопа з товариством, прийшовся якраз у середину узброєного гарматами су'дна. Тріснула Цьопина галера...

У трюм, де сиділи веслярі, ринула вода.

— Тонемо, Оксене, — гукнув із темряви Тягниборода. — Щоб же ж із тебе на цім світі шкуру зідрали, а на тому одягли!.. Давай сюди ключа, він у Юсуфа на поясі!..

Оксен по коліна в воді вовтз'звився біля безголового Юсуфа. Нарешті знайшов ключа, кинув невольникам. А вода все прибувала і прибз'вала. Ось уже й Оксен, і невольники — по пояс у воді! Та вже задзвенів під водою ланцюг, уже почали

визволятися невольники від прив'язі, уже, брязкаючи кайданами, почали вони видиратися на палубу, яка хилилася то в один бік, то у другий, і все ближче й ближче примірялася до темних хвиль, щоб зачерпнути їх досповна і піти, булькаючи, на дно!..

Замкнена залога з яничарів шаленіла, намагаючись вирватися на поверхню. КІ7п>ка яничарів намагалася вискочити у вікна, але тільки голови полетіли у хвилі!

— Давай кидай їм барила з порохом! — гукав хтось із козаків.

— Навіщо? — озвався Оксен Цьопа. — Вони й так потонуть!

— Так і ми ж потонемо! — жахнувся Василь Тягниборода. І відчув, що галера, на якій він проплавав ось уже кілька літ, і справді, погойдуючись, іде на дно. У трюмі ще хтось кричав — напевне, який бідака зачепився за кільце ланцюга і не міг вирватися...

— А ми зараз поліземо на цю галеру, що протаранили! — гукнув Цьопа.

І тільки зараз Василь Тягниборода побачив, що протаранена галера плаває у воді догори кілем. Її не тільки пробило, а й перевернуло. Довкола кишіло турками, що опинилися в хвилях і тепер намагалися хапатися хоч за соломинку, аби лиш вирятуватися!

— Та там же турки!

— Такі ж люди, як і ми! Усім жити хочеться!.. "Рятуйте, хто в Бога милує!" — волав хтось із трюму.

Видно, зачепився за щось кайданами.

Метнувся туди, до трюму, Оксен Цьопа. За дошки ляди намертво вхопився якийсь бідолаха. Але лізти вгору він не міг. Якись дві колоди намертво стисли йому ліву ногу, напевне, роздробили кістку і не випускали неволь—ника назовні.

— Рятуйте! — кричав невольник.

— Присвіти, Степане! — гукнув Оксен Цьопа. Чорнолиций, мов негр, Степан підняв ліхтар. Оксен

рубонув шаблою по білій нозі невольника. Невольник закричав, але попросив:

— Ще! Ще! Тільки скоріше!..

Ще один удар — по тому самому місцю, — і мов хряснула поліньяка. Піднялася вгору закривавлена культя, і потяг Василь Тягниборода, іцо надбіг до Оксена і Степана, зомлілого невольника... Врятували земляка, хоч і ногу відрубали, тепер треба буде чимось перев'язати, кров угамувати. Якою Бог дасть, то житиме. Хоч і калікою.

Захлиналися замкнені яничари, ревіла болем і страхом, відчаєм і люттю галера, що її захопило товариство Оксена Цьопа, щось аж двигтіло зсередини в щойно протараненій і перевернутій галері — напевне, то намагалися втриматися на своїх ланцюгах невольники.

Так, вони і справді трималися то за ланцюги, то за бруси, виставивши голови в те стиснене повітря, яке, мов у дзвоні, зібралося на дні галери і тепер тримало її на плаву. Темно було, хоч сто разів стріляй в одне око, надії — ніякої. Відімкнутися від ланцюга було ніяк — ніхто не знав, де подівся ключ. А якщо й відімкнутися — то як вилізти? Якщо козаки (а що це на ескадру налетіли козаки, ніхто не сумнівався) прорубають днище, повітря перестане тримати галеру — і вона тут же піде на дно разом з

невольниками...

І все ж невольники трималися. Бо останнє, що вмирає в людині, — так це надія.

І хоч кажуть, що останнім у поляка вмирає гонор, — один з невольників, пан Владислав Гостинський, усе ще тримав у душі надію; він забув уже про все, але мав надію на порятунок. У трюмі, та ще й перевернутому, було темно, як у ста пеклах, але в духовному зорі пана Владислава сяяли блискучі срібні зорі на блакитному небі. Це означало, що він вірить у порятунок. Він бачив перед очима срібні зорі на блакитному небі і думав — уперто, наполегливо, мов намагався гіпнотизувати саму долю:

"То буде чаруючо, то буде дивовижно! То буде рай!.. Буде літо. А влітку завше єст пенкнє, завше тепло. Шафірове небо і шафірове може! Яблуні й груші з плодами, музика і пісні увечері. То є рай!.. Лазур в серцях і над головами!.."

А поки що була темрява і безнадія...

І раптом поряд із паном Владком Гостинським хтось хрипко—хрипко, тяжко—тяжко заспівав:

Гомін, гомін, гомін по діброві,

Туман поле покриває,

Мати сина прикликає:

"Вернись, синку, вернись, синку, додомоньку,

Змию тобі головоньку, змию тобі головоньку..."

Тиша... Тільки холодна вода плюскається довкола... І хтось із іншого боку озвався:

Мене, нене, мене, нене, змиють дощі,

А розчешуть густі терни,

А висушать буйні вітри...

І пан Владислав Гостинський, дарма що раніше з гонору не співав мужицьких пісень, зітхнув, схлипнув і разом з іншими підхопив:

А розчешуть густі терни,

А висушать буйні вітри...

Сльози котилися по щоках невольницьких, але ніхто їх не бачив. Довкола кипів бій, а сюди, під цей ковпак, навіть відзвуку не долітало...

Пан Гостинський плакав, але мріяв про "лазур в серцях і над головами"...

Та поки що над головами була безнадія.

А під ногами — десять безнадій...

І все ж вони чекали на ранок...

Морська баталія тривала до ранку. Палали галери, ближчі до хвоста величезної колони. Передні галери з відрубаної частини — третини турецького флоту — козаки вирішили не палити, щоб цього не побачили ті кораблі, що пішли на північ. Бо якщо побачать, то повернуться, а це ускладнить усю операцію...

Та що там ускладнить? Козацьких чайок і так було менше, ніж відрізаних ними від колони великих та малих галер.

Вже аж під ранок повсюди запалало Чорне море. Козаки нищили турецькі галери.

Турки відбивалися хоробро і вміло, проте нічого не могли вдіяти проти швидких

козацьких чайок, які літали морем, мов стріли. Важкі корабельні гармати були нездатні влучити в верткі й швидкі козацькі судна. А козаки зі своїх чайок діставали всіх і вся. Їхнім гармашам цілитися було легко — гармати на чайках стояли на носі й на кормі. В таку чайку з галери не влучиш, а гарматка з чайки влучала в галеру обов'язково.

Вранці до місця баталії підпливла чайка Недайборща, а з неї ще кілька десятків козацьких суден. Підмога виявилася вчасною. Свіжі козацькі сили вдарили по рештках третини флотилії турків, і на тих галерах, які все ще чинили опір, затріпотіли білі прапори — османці здавалися, сподіваючись на милість.

Але ж Недайборщ ще заздалегідь отримав наказ: полонених не брати, визволяти тільки невольників! І тому козаки не дивилися на білі прапори! Вони йшли захопленими галерами на таран, запалювали ворожі кораблі, підривали їх, турків скидали в море, а самі намагалися вирятувати від вогню й води невольників, яких перевозили на дві великі вантажні галери.

Недайборщева чайка підпливла до перевернутої галери. Уже ось—ось мало зійти сонце, і все море мов палало червоним. На перевернутій галері сиділи, вхопившись за киль та нерівності днища, козаки Оксена Цьопи.

— А де ж ваша чайка? — запитав Недайборщ, вийнявши люльку з рота і сердито кашляючи.

— Та десь хлопці встигли відчепитися й пішли далі, а нас лишили, — відповів Цьопа.

— І тебе теж? Як же так?

— Та так вийшло. Вони подумали, що ми потопилися, та й пішли далі в бій... А ми ось—о сидимо!..

— Кому це ногу відбило?

— Не відбило... Ми самі відрубали... Невольник один...

— Живий?

— Був живий... А зараз уже ні... Помер, бідолаха...

— Навіщо було рятувати?..

— Душа християнська... Серед рідного козацького товариства помер...

— А турки де — що з галери?

— Та плавали тут довкола... А ми їх не пускали... То вони на дно пішли... Та ще ось під нами невольники сидять... Пісню вночі співали — жалібно—жалібно... Оце сидимо й думаємо, як їх урятувати... Мабуть, не можуть відстебнутися, а то б хтось із них випірнув...

— Яremo, заглянь—но у скриню, ключі від ланцюгів галерних пошукай!

Яремко тут же метнувся до скрині, він добре знав, що там є ключі. Недайборщ знав своє моряцьке діло.

— Ось! — Яремко підніс над головою в'язку ключів.

— Ану, постукайте добре у днище, — сказав Недайборщ. — Може, там ще не задихнулися?

Оксен Цьопа постукав чоботом тричі, а потім іще раз тричі.

Зсередини озвалися так само: тричі і ще раз тричі.

— Хто полізе? — запитав Недайборщ.

— Я! — озвався Яремко.

— Мовчи, дитваче! Ще смолі не обсохли... Хто полізе?

Оксен Цюпа сказав:

— Давайте сюди ключі, я прив'яжу їх до очкура і спробую пропірнути. Тільки прив'яжіть мене до мотузки — про всяк випадок.

Тут же розмотали тонкий міцний мотуз — турецький, шовковий, легенький; може, турки його для чогось іншого використовували, а Недайборщеві він прислужиться в морській справі. Прив'язали до ноги Цюпі.

— Ну, давай! Негайно ж постукаєш у днище!.. Оксен Цюпа тут же пірнув. Яремко почав подумки

рахувати. Ось уже двадцять нарахував, сорок, шістдесят, сто...

— Стукає? — гукнув він, не витримавши.

— Ні, — озвався інший козак, що сидів на днищі перевернутої галери. — Не чути, Яремку!

Це був чорнолиций Степан. Він сидів напроти сонця, що сходило в морі...

— Тягни мотузку назад! — гукнув Недайборщ.

— Не тягнеться! — гукнув Яремко. Він тут же дав край мотуза іншому козакові, а сам стрибнув у воду і, тримаючись шовкового шнура, поплив під галерою. Вода була вже світлою, в ній було видно — правда, недалеко, але все ж таки на два—три аршини Яремко міг бачити. Ось він, тримаючись за шнур, пливе під темною палубою, ось має бути дірка—вхід до трюму, до веслярів. Але що це? Мотузка мов би губиться на цьому місці. Люк чомусь зачинено...

Яремкові вже не вистачає повітря. Він тримається, він намагає ручку ляди, що затуляє вхід до трюму. Довкола ручки обмотався шнур...

В голові вже аж дзвенить, Яремко розуміє, що шнурок обв'язався довкола ручки і Оксен Цюпа, пливучи далі, потяг на себе ляду. Вона закрилася і...

Повітря вже зовсім не стає. Але Яремко устиг побачити, що ляда, захлопнувшись, зрушила з місця маленький засувчик — і він замкнув вхід до трюму. Останнім зусиллям Яремко відсунув засувчик — і, відчуваючи, що в нього ось—ось розірвуться легені, поплив до краю палуби. Тільки б доплисти, а там він випірне і вхопить чистого повітря!..

Він пам'ятав, як доплив до краю, як його понесло вгору, а от як випірнув, як ухопив повітря — цього вже не міг згадати до кінця життя. Це все забулося. Бо він зомлів уже перед випірнанням, зомлілий, ухопив повітря і знову пішов під воду, та тут Недайборщ хапонував його за чуба і витяг.

Через мить Яремко отямився і закричав:

— Тягніть... Цюпу... Я... відкрив... ляду!..

Йому здавалося, що з кожним словом у нього відкриваються легені і зараз потече ротом кров... Та хлопці ще до його крику тягли козака Оксена Цюпу з води. Ось

виринуло його зів'яле тіло, ось вони перекинули його в чайку і тут же почали приводити до тями — викачувати з нього воду, дихати йому в рота...

— Х—х-хол—л-ер—р-ра, — тремтів від холоду Яремко. — Що ж йо—о-ог—г-го р—р-робити?

Козаки відкачували Цюпу, а той усе ще не приходив до свідомості — видно, багато води наковтався козак, доки його виручили...

"Що ж його робити? Де взяти повітря, щоб доплисти до невольників, що задихаються, прикуті до галери?"

Де взяти повітря?

Поряд, нарешті, закашлявся Оксен Цюпа — знову з рота пішла в нього вода. Він кашляв, хапав повітря, а вода йшла і йшла!

Яремко поглянув на Оксена Цюпу. Той поволі оживав. Хлопець підійшов до нього, відв'язав від очкура ключі. Взяв відро, прив'язав до ручки мішечок із свинцем. Тепер відро з повітрям не буде тягти вгору так сильно. Спробував — непогано.

— Ти — що? — запитав Недайборщ.

— Та — спробую з відром. Повітря так мені, може, вистачить надовше... Рахуйте до трьохсот, а тоді тягніть... А як я смикну тричі — то тягніть мене без розмов...

— Дивись, синку! Обережно щоб! — це Недайборщ.

— Та дивитимусь! Там уже все видно! Правда, недалеко...

— Ну, тоді — з Богом!..

...Тепер пливлося під водою повільніше. Але відро, повне повітря, і надавало впевненості. Ось Яремко доплив до входу в трюм, випустив з себе половину повітря, далі всунув голову в відро, дихнув повітря, видихнув знову дихнув — і поплив у темряву. Дивився вниз, на чотирикутний світлуватий отвір. Потім отвір ніби зник — ах, це він перемістився трохи вбік. Яремко випірнув під самим дном. Повітря було, але дихати ним було важко, майже неможливо. Яремко знову пірнув під своє відро, дихнув — полегшало... Став роздивлятися довкола, але нічого не можна було побачити в темряві.

— Гей, люди, — сказав він. — Тут є хтось живий?

— Є, — прошепотів хтось поряд. — Лазур в серцях і над гловами...

Якийсь поляк і, напевне, марить.

— Я — знадвору, — сказав Яремко. — Я ключі вам приніс. Де тут відмикати? Хто знає?

— Я знаю, — прошепотів поляк. — Тільки б... хоч раз... дихнути свіжим... повітрям...

Зараз дихнеш, — сказав Яремко і перевернув відро У воді.

Булькнуло, свіжим вітерцем промайнуло. Поляк солодко зітхнув:

— Ах!.. Прошем пана... Повітря єст пенкне... Де ключ? Яремко відчепив ключі від очкура, подав полякові. Той тут же пірнув у чорну воду.

Дихалося важко, але все—таки дихалося ще...

Поляк кілька разів пірнав і виринав — усе підбирав ключа. І, нарешті, виринав, важко дихаючи, але радісно прошепотівши:

— Відімкнув... слава Йсу... до нуг упадам ясновельможного пана... пущай нас пуд

чисте небо, бо смерць оче—віста... Патер ностер кі ес ін коеліс... — почав поляк свою молитву.

І тут Яремко почув, що шнурок почав смикатися. Напевне, Недайборщ чекає на нього, вже дорахував до трьохсот, а поляк молитви взявся читати. Ні, треба негайно впливати з ним, а потім пірнати сюди знову.

— Пане ляше, — перебив иолякову молитву Яремко. — Зараз нас будуть витягувати. Давайте мені руки...

Він ухопив поляка за руку і тричі дригнув ногою.

І тут же його потягло шнурком униз...

Було важко — тримати однією рукою поляка, а другою рукою відро. Ще важче було — втрапити ногами в люк і не побитися тілом об сходини, а потім об щогли та різні уламки на палубі...

Нарешті, вони виринули. У Яремка перед очима пливли кола, а поляк був непритомний. Нічого, відкачають, аби серце в нього від хвилювань не розірвалося...

Відпочивши хвилин зо п'ять, Яремко знову поплив під галеру, лнОчу трпуи у люк, знову виринув під дном. Невольники зрозуміли, що їх відімкнули, тепер їм треба знати, куди плисти...

— Тихо! — задихаючись, сказав Яремко. — Берімося один за другого — і нас витягнуть! Я даю руку першому. А за його ногу хай береться другий, а за того — третій, четвертий, п'ятий...

Спробували. Взялися. Яремко тричі дригнув ногою — і тут же його потягло вниз. Знову було важко, знову не вистачало в грудях повітря, і знову він випірнув майже непритомним, а за ним — четверо невольників. П'ятий одірвався, не втримав, потонув...

Так Яремкові довелося пірнати ще з десяток разів... Але далі вже сили не було...

Тоді взявся пройти його шляхом поляк Владислав Гостинський.

— Прощем панув, — сказав він. — Хлопець уже зовсім охляв! А я трохи знаю цей шлях. І людей знаю. Я спробую допомогти їм звільнитися, бо я ж звільнив тільки один ряд, а там же рядів аж сім... Я їм поясню, як вилазити. А ще ж ліпше можна вилізти через отвори для весел — там, де весла повипадали після удару...

Пан Владек, напевне, доплив до своїх товаришів у трюм, повідмикав їх і пояснив, кудю треба плисти, бо через якийсь час почали випірнати то тут, то там визволені ним невольники. Але всі вони були напівпритомні і нічого не могли сказати, що ж там діється з поляком...

Недайборщ почав тягти шовковий шнурок назад. Але обличчя його було похмуре. Схоже було на те, що йому не подобається поведінка прив'язаного до шнура пана Гостинського...

Нарешті, показався й пан Владислав. Але він був не сам, у нього на шиї заклакли руки ще одного невольника. Обидва були непорушні — чи то мертві, чи то непритомні... Козаки втягли їх у чайку і почали відкачувати. Той, що вчепився панові Владкові в горлянку, отямився швидше. Але ліпше б він не отямлювався зовсім. Бо козаки відчули, як великі волохаті мурашки побігли по їхніх спинах. Невольник був божевільний. Він не

казав ні імені свого, ні прізвища, ні звідки він родом. Коли він отямився, то тут же кинувся на Яремка і вчепився йому в шию. Ще мить — і він би передавив йому горлянку і поламав хребці — так сильно і боляче хапали його пальці, — та тут накинулися козаки, одірвали божевільного від Яремка і зв'язали його. Божевільний качався по дну чайки і хрипко виспівував:

Гомін, гомін, гомін по діброві,

Туман поле покриває,

Мати сина проганяє:

"Іди, сину, іди пріч од мене,

Нехай тебе орда візьме..."

Насупився Карпо Недайборщ, знову викресав огню, знову засмердів на все море своїм тютюнишком, а потім сказав:

— Нехай його відправлять на галеру до невольників, яких ми визволили. І то щоб хутко! А то накажу прив'язати йому до ніг ядро й пустити на дно!.. Як там поляк?

— Та ніби живий, — озвалися козаки, що поралися біля тіла Гостинського. — Ось—ось отямиться, бідолаха...

А божевільний качався по дну чайки і кричав словами пісні:

"Мене, мати, мене, мати, орда знає —

В чистім полі об'їжджає,

В чистім полі об'їжджає!.."

Яремко сидів, тримався за шию, яка вся боліла, і плакав. Він тільки зараз уявив, у якому смертному пеклі побував, тільки зараз уявив, скільки невольників загинуло у трюмі цієї галери — та й хіба тільки її?

Чайка Оксена Цьопи й справді не потонула — вона брала участь у нападі на іншу галеру, втратила половину своєї команди і тепер обпливала "поле" бою, підбираючи в хвилях тих, хто ще плавав чи тримався хоч за що—не—будь.

— Що ж ви нас, іроди, залишили на турецькій галері пропадати? — хрипко лаявся Оксен Цьопа. — А якби не пан Карно Недайборщ, то ми б тут і зовсім погинули б!.. Понесло б нас аж на Босфор, до турків у зуби!..

— Та як би ж ото бабахнулися об другу галеру, та як усе затріщало, а потім пішло тонути, то ми ледь устигли одчепитися, — а потім у тьмі шукали вас, шукали, а вас не видно! Ну, то ми й попливли іншу галеру брати! — відповів пошрамований козак з одним вухом.

— Що зробили з тією галерою?

— Взяли. Невольників розкували! Різний люд там, але нашого брата найбільше. На галері були гармати, фальконети, залізні ґрати для вікон, драбини, будівельне причандалля...

— Повикидали в море?

— Та ні! Довго викидати! Допливемо до берега — тоді й повикидаємо. Або ж у бою можна буде такою здорово галерою бойову турецьку галеру протаранити...

— Ну, гаразд, — відповів Оксен Цьопа, переходячи зі своїми хлопцями, які

залишилися живими, на борт своєї чайки. — Попливемо далі. А тебе, Вухо, залишу на тій галері, щоб вона йшла добре та справно і щоб пана турка таранила як слід...

Недайборщ дав команду підняти щогли з вітрилами та ще й на весла налягти — треба було наздоганяти другу частину турецького флоту, з якою вже розпочали бій ті чайки, які ще вчора були послані йому напереріз.

Знову Яремко стояв на носі отаманської чайки, пильно вдивляючись у далину.

І в душі снувалася пісня: "Гомін, гомін, гомін по діброві..."

А перед очима стояла далека Ганя — його чудовна Бібігуль. І бавилися з хвилями дельфіни...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ Про вечірню розмову між старою та юною жінками, а також про несподіваний візит двох єзуїтів

— Чого зітхнула, дитино моя? — раптом запитала Хведора.

Бібігуль закінчувала підмітати в хаті і щось думала про своє. Думала — та й зітхнула.

— Та так... Яремко згадався... Коли б уже скоріше осінь...

— Ого, ще й весна не минула, ще й літа не було, а тобі вже осені захотілося! Вам, молодим, усе хочеться, щоб швидше, щоб хуткіше та легше...

— Та дуже ж довго чекати!.. Он скільки днів!..

— Дитино моя... Наша жіноча доля — чекати й чекати! Так ото світ побудовано... Засієш поле озиминою — чекай, поки зійде, поки перезимує під снігом, чекай весни, як сніги зійдуть і піде жито рости далі... Ось воно вже високе — по плечі, а то й вище голови, а ти чекай, коли воно одцвіте, коли зернята з'являться, білим молочком наллються, а потім досягне, стане зрілим зерном... Бач, скільки чекати хліба?..

Бібігуль стояла біля стіни і слухала. Знала вона й без Хведори, як росте жито чи пшениця, та якось до свого життя всього цього не прикладала...

— Ох, дитино, скільки нам чекати доводиться! Поки діждеш того заміжжя, а потім дітей, а потім поки їх на ноги поставиш, а потім — знову чекай і чекай! Скільки літ Мусія чекаю! Скільки літ Марійка не з нами живе

і її чекаєш, і дітей її. А Яремко!.. Ой, найтяжче мені на душі за Мусія... Найрозумніший — а пішов і згинув десь... Хоч би ще яку вісточку прислав... А може...

Стара Хведора — Яремкова мати — вчила Ганю—Бібігуль:

— Ото, дитиночко моя, ти вже велика виросла. Дасть Біг, за Яремка вийдеш нашого — любиш же його?

Бібігуль кивнула головою й зашарілася.

Хведора погладила їй голову шершавою рукою, сіла на лаву, посадила дівчину напроти, подивилася на неї добрими—добрими очима і сказала:

— Ото є таке число "дев'ять". Кожна жінка знає його. Бо то Бог дав їй число місяців, щоби дитину в собі виношувати. То святе число... А ще Бог дав жінці дев'ять головних прикмет. Як немає їх у жінці — то не буде щастя в її родині... Дев'ять прикмет, дев'ять Божих дарів...

— Які ж вони, ці Божі дари? — тихо запитала Бібігуль. У хаті було вже темно, тільки

в печі горів вогонь. Та ще

тьмяно—тьмяно блимала лампадка. Уже пора було б і каганець який засвітити, та не хотілося щось Хведорі, та й легше якось говорилося у цій напівтьмі — вона зближала, робила розмову інтимнішою, якоюсь ближчою кожній душі...

— А такі дання, які повинна мати дівчина, а потім і жінка. Перше дання — любов до всіх, власне, вміння любити всіх, зігрівати їх душею. Чужу радість поділити, чужу біду зрозуміти, людину в горі втішити й приголубити. Бути захистком і прихистком для душі й тіла. Оце — перше дання... Чуєш, дитино?

— Чую, — пошепки мовила Бібігуль.

— А друге і третє дання: бути дружиною і матір'ю. Буває: красива жінка, вродою аж сяє, а немає в ній дру—жинського хисту. Не поєднана її душа з душею чоловіка. Він щось думає, а вона не знає і серцем не чує... Чи — народить дитину, другу, третю. Має їх, а не чує їх, годує їх, а не любить їх. Справжня жінка з дітьми до неба злітає, а несправжня дітей своїх кляне, що сякі—такі, неслухняні, безсердечні... А вони й неслухняні й безсердечні, бо від матері душевного тепла не чують, не навчені любові, бо немає в неї причутлості ні до чоловіка, ні до дітей. Оце такий другий і третій жіночий карб...

Помовчала стара Ціпуриниха, подумала. Полум'я вже ледве у печі блимало. Все, що треба було на сьогодні наварити, було наварено, все, що треба було напекти, ще вчора напечено.

— А оце ж і четверте дання: всім їсти наварити, напекти всього, нагодувати, насолити, насушити, нав'ялити. Хто це мусить робити? Тільки жінка! Хіба чоловік може? Він—то може бути й кашоваром, і пекарем, — але все одно: і каша, і хліб найсолодші з наших рук, дитино моя. Так нам, жінкам, на роду написано, для цього нас Богом сотворено... І п'яте дання — а може, воно найперше! — жінка домівку тримає, на ній уся хата тримається, і добро, й гаразди в хаті — на ній. Як ото пташина гніздо складає, а потім писклят висиджує. Солов'їха на гнізді сидить, а соловей їй їсти носить та пісні співає, — але ж якби вона гнізда не тримала, то хіба б він пісні співав? Чула, Ганю?

— Чула, — відповіла Бібігуль, — Спасибі за науку.

— О, я тобі тільки півнауки сказала... З п'яти місяців дитини не буває, дев'ять місяців треба виносити... Так от — про шосте дання. Воно велике, воно славне, воно тілові й душі людській потрібне. Це — уміння прясти і ткати, вміння гаптувати й шити, вміння хату побілити, півників та узори помалювати, а ще ж уміти пісню дитині заспівати та казку розказати — і не тільки ту, що від діда—баби чула, а й самій, може, щось придумати. Одне слово, красу творити... Умієш, доню?

— Трохи вмю, — прошепотіла Бібігуль. — А ще повчуся... Я ж без мами росла...

— Придивляйся, прислухайся, дитино! Ти тямуща, я бачу...

— Важко мені все взнати... За чотири роки тільки—тільки по—вашому говорити навчилася...

— Не скажи!.. Ось у Переяславі — так ніхто й не здогадається, що ти — туркеня,

так гарно говориш та співаєш... А по—турецькому не забула?..

— Ні, не забула... І не забуду... Ми з Яремком часто по—моєму говоримо...

— Кожній людині свою мову Бог дав... А сьоме твоє дання: це вміння ізціляти, вміння людські страждання знімати... Не тільки травичкою, не тільки ліками, а й стравою, даною до речі, тишею, шептанням, заговором; рукою доброю й теплою біль зняти можна; чи просто зробити, щоб у хаті тихо було і темно, щоб вуха й очі не напружувати... Ой, скільки того мистецтва лікувального — це Марійка знає ліпше за всіх... Ну, може, я знаю й більше, тільки відчуває вона це все більше за нас усіх... Бог нам, жінкам, дав силу відчувати людську неміч і силу рятувати людину од немочі... Є й серед чоловіків добрі та славні лікарі, але ж то — тільки деякі. А жінки повинні бути всі зіцелительницями, дитино моя!.. Такий дар сьомий у нас з тобою... А восьмий... Восьмий — пояснити навіть важко... Ну, от ти бачила: яблуня у дворі у нас така гарна, така красива. І кожна брунечка на ній відчуває себе часткою всієї яблуні — і коріння її, і сусідніх гілок, і тих гілок, які потім будуть... Ти чуєш у собі своє минуле, своїх бабусь і прабабусь, а вийдеш заміж та народиш дітей — і відчуєш у собі дідів і прадідів свого чоловіка, — і тоді ти відчуєш майбутнє. Чоловік твій про нього не думатиме, діти — теж, бо малі, — а ти думатимеш, бо ти жінка, бо — мати, бо в тобі — самозбереження народу, в якому ти живеш...

— Я буду старатися... Тільки... я ж туркєня... Зла кров, кажуть...

— Дитино моя, а ти подумай... Ну, сьогодні ми з турками рубаємося на шаблях... А може, літ через сто чи двісті будуть люди тільки згадувати, як колись рубалися на шаблях, щось там ділили, щось відстоювали, щось завойовували... Може, колись українці з турками подружаться, і з поляками теж, і з татарами, — і твої правнуки казатимуть: ага, і в нас є краплі доброї турецької крові... Чому ти кажеш: зла кров? Турецька кров така ж, як і руська чи польська, — червона...

— Спасибі, — прошепотіла Бібігуль, — Тепер я розумію... А який дев'ятий дар?

— А ти — подумай?

— Ой, не знаю...

— А скажи мені: якою ти хочеш бути в очах Яремка?

— Красивою... Тільки красивою... Все життя... І якщо Бог мені дасть сто літ — то щоб і тоді була красивою.

— Бач, яка ти розумничка в нас!.. Яка б то ти була дівчина, якби про це не думала? Отож—бо й є наш з тобою дев'ятий талант, дев'ятий хист, дев'ятий Божий дар...

За синіми вікнами було тихо... Тихо—тихо блимала лампадка, щось жевріло в печі... Сиділи дві жінки в хаті — одна літня, а друга — молоденька, ще, власне, не жінка, ще дівча, але так само, як і старша, мудра внутрішнім чуттям своїм і передчуттям майбутності своєї й не лише своєї... Сиділи жінки, прислухалися до своїх думок... А до них прислухався Бог і мати з младенцем на руках — Марія...

— Може, засвітити каганчик? Чи — скіпку? — сама в себе запитала Хведора. І тут же сказала: — Ще посидимо кілька хвилинок, а потім... Ще ж роботи скільки — і всієї ніколи не переробиш... Але треба хоч колись наодинці з думками посидіти...

Так вони сиділи і мовчали.

І кожна думала про своє. А власне, про одне й те ж, тільки — різними словами, різними образами, різними поворотами думок...

І тут хтось постукав у двері.

— Заходьте! Відчинено! — гукнула Хведора, а сама пішла до печі, щоб узяти вогню на каганець.

Хтось зайшов у сіни, потім — і в хату.

— Добри вечір вам, добрі люди! — почулося з порога. Два голоси: один — тонкий, звивистий, як вуж, а другий — густий, уривчастий, мов хтось басом хотів сказати: "ква—ква!"

— І вам добрий вечір! — відповіла Хведора, підносячи каганчик ближче до дверей і роздивляючись прибулих. — Проходьте, сідайте ось на лаві!

Поставила каганчик на виступчик на стіні — і тепер він світив на всю хату.

Двоє прибульців ласкаво вклонилися, подякували й сіли на лаві. Тепер їх можна було роздивитися краще.

Обидва — у темному одязі. Але не православні ченці. Та й не вельми схожі на ченців католицьких. Але все—таки щось видавало, що люди вони не прості і близькі до Бога. Один був довгий, тонкий, гнучкий, весь час усміхався скрадливо і пальчиками тонюніми, мов черв'ячками, перебирав, перебирав, перебирав. А другий — менший, зате товщий, схожий на велетенську жабу—ропуху в чорних шатах: рот великий, але то не від усміху, лице видовжене вперед, але не за рахунок носа, ніс якраз був кирпатий і малий, очі булькаті і непривітно—холодні...

Довгий — то був святий отець єзуїт Казимеж Влязло, а короткий і опасистий — його духовний співбрат Казимеж Походзіло. Проте назвати себе в цій хатині вони не поспішали.

Казимеж Влязло ласкавенько повів своєю манюньою голівонькою ("Наче вуж", — з осторогою подумала Бібігуль) і сказав:

— Ми — бідні отці—християни з ордену Ісуса, прямуємо в святі землі до гроба господнього. Йтимемо через землі агарянські, через державу турецьку — то, може, хтось із ваших рідних там живе, скажіть нам, ми вітання їм передамо, якщо вдасться побачитися...

Зітхнула стара Хведора...

— Син, чи брат, чи сестра? — тут же похилив свою голівоньку і, витягнувши її якось так ізнизу, щоб зручніше заглянути в очі Хведорі, мовив святий отець—єзуїт.

— Син... Син Мусій Ціпурина... У неволю турецьку втрапив, а потім став там мімаром Мусою — султановим зодчим, зрікся нашої віри — та все одно ж це моя дитина...

— У самому Стамбулі? — запитав отець Казимеж Влязло.

— Та там же, там, мій менший син бачив його чотири роки тому, як був у Стамбулі їхньому... Та й вона ось — теж була, теж бачила...

Бібігуль кивнула головою... Навіщо мати Хведора так багато розповідає цим людям?

Щось у них є нещиро—неприємне. Раптом — без будь—якого зв'язку — згадався пан коронний стражник Сондецький та його чорно—гарячі лихі очі.

— Яким же це побитом, дитино моя, — запитав отець Влязло у Бібігуль, — довелося побувати твоєму братові й тобі аж у Константинополі, чи, по—їхньому, Стамбулі?

— Довго оповідати, святий отче... — Вона почекала, чи не підкаже вужоподібний своє ім'я, але вужоподібний промовчав, і тоді Бібігуль теж вирішила не казати йому правди. — їхало посольство з Варшави до Стамбула, то мого брата й мене взяли в прислугу, то ми там два дні побули, а потім назад поїхали...

— Красиве місто Константинополь—Істамбул, — промовив вужоподібний.

— І—і—і! Як для кого!.. Якби ж то походити по ньому та якби вміти по—їхньому говорити, а то ж вони все: гала—бала, гала—бала, а все ж не по—нашому...

Хведора мимоволі озирнулася на Бібігуль: що це Ганя такі дурниці цим двом людям розповідає?! Чи ж можна так?! Побачила веселий блиску її очей, подумала: ну, почекай, ось підуть ці святі отці, то я тобі дам!

— А де ж твій братик зараз?

— На Січ подався... Уже ж виріс великий... Парубок уже...

— А хазяїн де? — це вже до Хведори повернув вужоподібну голівоньку отець Казимеж Влязло.

— Та де ж йому бути? У кузні своїй... Та ось—ось прийде... Післязавтра базар, то він навиробляв усілякого краму залізного... То, може, вам, святі отці, якусь копійчку дати на дорогу? — заспішила стара Хведора і пішла в сусідню кімнату, щоб узяти кілька монет.

— Спасибі, не треба, — ніжно—ласкаво промовив отець Влязло, але Хведора з сусідньої кімнати заперечила:

— Як то не треба? Треба!.. Може, ця копійчина дозволить вам легше дійти до Стамбула та побачити мою дитину... А якщо... а якщо... то поставте свічку та справте молебень за його упокій...

У голосі забриніли сльози...

Вона вийшла з кімнати й підійшла до святого отця—єзуїта Казимежа Влязла, дала йому кілька монет, які той тут же притулив до грудей і став гнучко—гнучко й низько—низько, поводячи туди—сюди головою, кланятися...

— Щасливої вам дороги у далекі краї, — промовила Хведора. — Хай вас Божа мати береже від бід та злигоднів.

— Спасибі, спасибі, до побачення! — ласкавенько промекекекав отець Влязло.

— До побачення, — прокашляв отець Походзіло.

Коли святі отці вийшли з хати, Хведора різко обернулася до Бібігуль. Очі Яремкової матері світилися недобре, у погляді була гострота.

— Ти що ж це, дівко, надумала: обманювати старших за себе?

Бібігуль не опустила своїх сірих безстрашних очей. Гріх обманювати будь—кого, а найбільший гріх — обманювати дітей або Божих людей!.. Навіщо ти це зробила, Ганю?

— Бо це — не Божі люди...

— Як? Хай вони не православні, але ж вони — ти бачила? — на наші ікони перехрестилися, вклонилися святій лампаді... Чому ж ти називаєш їх не Божими людьми?

— А тому, мамо, — вперше Бібігуль назвала матір'ю стару Хведору, — що я чую біду для Яремка і для себе. Ні в який Константинополь ця ропуха й цей вуж не поїдуть, їх прислав до нас один лихий чоловік!

— Який лихий чоловік?

— Я казала вам, що христосувалася на Великдень з коронним стражником із Канева?

— Ну, й що з того?

— А те, що в нього нечисті очі... Нечистими очима він на мене дивився!

— Дитино! Що ти знаєш? То тобі так здалося!

— Мамо, — заплакала Бібігуль, — я ж уже велика, я вже кожний чоловічий погляд чую!.. То — дуже недобрий погляд! І ці люди — від нього!.. Бо тільки отцям—єзуїтам пан коронний стражник міг довірити свої нечисті думки!..

— Господи! Та здається тобі все те! Перехрестися, Ганю, та й...

Бібігуль слухняно перехрестилася, але заспокоєння в душу так і не приходило...

Ой, як було б добре, якби цієї хвилини біля неї стояв Яремко!

Але Яремко був далеко—далеко...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ, який оповість про найсолодші мрії Яремка Ціпурини та пана Владка Гостинського

— То бендзе чаруюнцо, то бендзе чудовно — шафірове небо і шафірове море, лазур в серцях і над гловами!..

Пан Гостинський весь час повторював слова своєї мрії, пронесені крізь дві тисячі п'ятсот днів та ночей на галері...

Він веслував разом з козаками, і сонце сяяло йому в лице, і пан Владек білозубо сміявся.

А Яремкові все виділася далека Ганя — його чудова подруга Бібігуль.

І гралися з хвилями дельфіни...

Згадалися веселі, мов сьогоднішнє море, очі коханої. Уранці, після того як учора посвятили Яремка в парубки, вона дивилася на свого товариша очима, повними захвату, радості і весняного сяйва. Якби Яремко був явором, то після такого погляду у нього на всіх—усіх гілках повиростало б листя. Якби Яремко був мушкетером, то від захоплено—завороженого погляду Гані—Бібігуль він негайно б вистрілив і пробив найгрубішу крицю. Якби Яремко був турецьким султаном, він би розпустив весь гарем і Ганя—Бібігуль була б єдиною жоною його...

Вони недавно переїхали до Переяслава — подалі від мерзотного графа Лозовицького. Старша Яремкова сестра Марійка, вийшовши заміж за славного козака Петра Скрипника, жила в Києві. Петро ж Скрипник виписав у Києві й козацький привілей для родини Ціпурин — тепер вони, з огляду на заслуги їхнього роду, стали вільними людьми, і ніякий граф Лозовицький не міг їх образити. Ну, це на папері воно

так було, а на ділі... А на ділі мерзотний граф міг прислати будь—коли своїх гайдуків, щоб образити Ціпурин... Ліпше було переїхати. Вони й переїхали до Переяслава — великого і славного міста, що розкинулося на берегах Альти й Трубежу. Довкола — історичні міста й стародавні села. За день їзди конем — Канів, неподалік од Канева Черкаси. А в другий бік — Оглав, Васильків, Київ. Славна земля, славні люди, славні легенди та оповідки, і звичаї добрі — не гірші, ніж у Лозовиках...

От, наприклад, звичай посвячення у парубки. Коли Яремкові сповнилося п'ятнадцять, потягло його на вечорниці. Вечорами сходилися хлопці у кульгавого Гната Горобця — старшого парубка. Хоч Гнат і кульгав од татарської стріли, а проте багато дівчат на нього задивлялося — бо веселий був, винахідливий, співучий і добрий. Йшов якось Яремко вдень вулицею — аж тут Горобець: "Слухай, славний козаچه! Уже в похід на турка ходив, а й досі в парубки не посвятили тебе! Не годиться так!.. Чи, може, тебе в парубки посвячували у Трапезонті чи Синопі, а може, і в самому Стамбулі—Царгороді?" — "Звідки знаєте так багато про мене?" — несміливо запитав Яремко. "Та розказував один козак із Києва... Тепер тобі ще один подвиг треба вчинити — принести відро горілки і прийти до мене сьогодні увечері в хату... Ми тебе тут же посвятимо!" — "Гаразд! — погодився Яремко. — А як же Ганя?" — "А, сестричка твоя чорнобрива? Та вона вже, здається, з дівчатами змовилася — ті її тут же прийняли в своє товариство".

Увечері прийшов Яремко до хати Горобця. Приніс не відро, а два відра горілки та смаженого барана — для такого діла йому давно вже дав грошенята сам Петро Скрипник. Та й у батька дещо було, але ж кожному парубкові хочеться, щоб він мав у кишені свої гроші... Парубки тут же привітали Яремка як свого — та вони вже давно з симпатією й доброю заздрістю подивлялися на нього, — тут же посідали в хаті за стіл, а кому стола не вистачило, той сів на піл, а кому й там місця не знайшлося, той вистрибнув на лежанку. Підняли чару за батьків та дідів, які не корилися ворогам. Дав Горобець Яремкові добрячого щигля:

— Ну, тепер ми тебе коронували по—нашому, а тепер хай ще дівчата на тебе подивляться: чи справний ти козак, чи добрий чоловік, чи пісні співати вмієш, чи небилиці знаєш казати — о, вони все відчують, бо — дівчата!

Вийшли на вулицю, під небо, зорями всіяне, а під тим небом пісня летить, мов веселка якась невидима — лиш чутна... Один кінець її веселочки упирається в хату Марусі Глобишиної, а другий — у Горобцеву хату, де хлопці зібралися...

— Ну, що, товариство, ходімо до Марусі?!

Пішли! Пішли під зорями, під піснею, пішли, мов полетіли на крилах мрій парубоцьких...

А пісні дівочі їх вели темними вулицями переяславськими, вели до зустрічі, до щастя, до радості...

Серед тих, хто виспівував, була й Ганя—Бібігуль. Ого, вже так навчилася співати по—нашому — ніколи не здогадаєшся, що вона туркеня! Тільки інколи з Яремком наодинці переходила вона на турецьку мову. А так — чиста тобі україночка, тільки що

чорнявіша, та тонша, та стрункіша, та брівки в один шнурочок непомітно ізв'язалися!

А потім уночі зійшлися вони у клуні, вляглися на сіні і довго обіймалися—милувалися. Обійматися можна, цілуватися теж, милуватися — аякже! А чогось іще — ні—ні—ні! То вже як одружаться, як звінчають їх у церкві!

Цілу ніч милувалися вони з Ганею, тихенько шепотілися, розказували різні історії — смішні та страшні, і було ж їм так гарно, так мило, так солодко удвох. Тільки як уже надто Яремко милував свою Бібігуль, то вона просилася:

— Ой, Яремку, змилуйся, заberi руки, розкажи що—небудь веселеньке.

І Яремко розповідав...

Аж перед ранком вони, обнявшись, позасинали... І бачився тоді Яремкові сон: Чорне море грає, а по морю, по хвилях, перекидаючись, дельфіни стрибають—граються, пісню свою виспівують. А коли прокинувся — побачив: Ганя—Бібігуль на нього сяючими очима дивиться, рада така, щаслива така, просяйна радістю вся!

Що то вона зараз робить у тому Переяславі? Скучила ж, напевне, за Яремком? Якби ж ото їй написати листа та передати його мартинком — і нехай летить аж до Переяслава! Е, до Переяслава мартини не літають, бо це морські, а не річкові птиці!..

...Яремко знову дивився на обрій. Ось—ось мають показатися турецькі кораблі другої третини ескадри. І доведеться знову вступати в бій, допомагати тим, хто зробив основне: відірвав цю третину від головної частини флоту, зав'язав з нею бій, позбавив бойового порядку, розметав по морю.

А поряд, уміло маневруючи вітрилами, сидять хлопці. А найдужчі з них — на веслах!

І летить отаманова чайка швидше за будь—яке судно турецького флоту. І не влучиш у цю чайку ні з якої гармати! Поки націлився, доки запалив гніт — а чайка вже проскочила! Це — як у тій побрехеньці ангелянській: свиснув селянин та й каже нечистому: ану—бо зав'яжи те, що я оце висвистів! Так і з козацькою чайкою! Спробуй "зав'язати" її, коли вона мчить повз галеру, мов свист отого ангеляна!

Пан Владислав потужно горнув веслом, з його обличчя не сходила щаслива усмішка — він ще не вірив, що на волі, він усе ще не міг повірити, що вдалося йому з допомогою Яремка випірнути з—під перевернутої галери... А думалося ж, що уже все, що вже ніколи він не побачить ні неба, ні волі, ні Анельки...

Ах, Анелько дорога, золота, срібна, єдвабна!

Він, пан Владек, усе згадував, як уперше познайомився з Анелькою. Гнався він на коні за зайцем, а заєць заскочив з володінь Гостинських до володінь Ожеховських. Не помітив Владек, що перескочив чужу межу, що потолочив чуже жито, що вискочив на чужу капусту — аж тут: громовий голос:

— Стуй, збойнику! А куди—то ти мчиш?

Зупинив пан Владек свого коня, озирнувся — і справді, він на чужому полі! А заєць — тільки хвостом перед ним: блим, блим, блим! Холера! Майже наздогнав, майже вполював — аж тут оцей здоровенний дядько з вусами й розлюченим поглядом! Ах ти, Боже мій! Та це ж новий господар маєтку пан Ришард!

— А якщо мені так зручніше? — відповів розпалений погонею пан Гостинський. Ех, шкода! Заєць блим, блим — та й зник, утік у балочку!

— Еге ж, зручніше! Але ж тут нива! Не дозволям! Попросити б у пана Ожеховського пробачення, так

ні — гонор пана Владка заїв, не захтів принижуватися за чуже жито пан Гостинський. Тому й відповів:

— А йди—но ти, діду, к бісу!

І тут пан Ожеховський хапонував своєю драбівською лапищею пана Владка за комір, кінь рвонув з місця — і Гостинський опинився на землі... Не забився, ні, але упав, опинився лежачим перед супротивником. Пан Гостинський тут же скочив на рівні, спересердя замахнувся, але кривдник дивовижно спритним рухом руки вибив нагайку — і полетіла вона гадюкою в купусту! І одночасно пан Гостинський отримав доброго тьоса у щелепу!.. "Пся крев! — подумав пан Владек, сьак—так утримавшись на ногах, — та я ж тебе, пся крев, зараз на шмаття порву й собакам викину!.." І тільки—но він стрибнув на пана Ожеховського — старий спритно відстрибнув убік і стрибок пана Гостинського вийшов даремним, — як іззаду залунав крик:

— Пане, не вбивайте мого тата!

Забувши про все, пан Гостинський озирнувся і побачив дивовижне дівча зі срібним волоссям, що летіло, перестрибуючи через капустяні качани, просто до них. Очі в цього дівчати були блакитні, стан тоненький, ніжки й ручки — мов тичинки дивної квітки!

Господи! Пан Гостинський забув і про зайця, і про чуже поле, і про пана Ожеховського — він бачив тільки оце дівча, що мчало просто на нього!

Та тут пана Владка привів до тьми новий тьос пана Ожеховського — на цей раз у груди. Пан Владек встояв і цього разу. Хотів відповісти, та тут дівчина вхопила його за руки...

— Не вбивайте мого тата! — повторила срібноволоса дівчина. І панові Гостинському перехотілося битися. Хоч і мав право відповісти бодай на один тьос — інакше вічна ганьба його імені й його роду!

— Не вбивайте мого тата — він у нас багато п'є горілки!..

Пся крев, якийсь п'яниця, хоч і шляхетського роду, має право підіймати руку на уродзого шляхтича пана Гос—тинського?! Але срібноволоска з блакитними незахище—ними очима тримала пана Владка за руки і дивилася на нього поглядом матки Боскої! І як міг пан Владек виривати свої руки з цих рук?!

— Хай пан пробачить моєму татові його невитриманість! — мовила вона.

І пан Гостинський не міг не відповісти ствердно на прохання панни Анелі.

А вона тут же підійшла до свого батька і збуджено почала переконувати його по—французьки, що ображати гостей не годиться, що пан Гостинський — то є гість господи Ожеховських (і звідки вона знала, що він — Гостинський?! Адже вони зовсім недавно купили це село й зовсім недавно сюди приїхали?!). Через дві—три хвилини пан Ришард Ожеховський, п'яно просльозившись, почав вимовляти слово "пшепрашам" і запрошувати дорогого гостя в господу!..

Махнув рукою на все пан Гостинський і, не спускаючи очей з панни Анельки, пішов за господарями...

О, панна Анелька — то була дивовижна дівчина! В ту пору їй ледве виповнилося шістнадцять. Вона срібно сміялася і срібно співала, вона перебирала своїми срібними пальчиками на привезених із далекого Відня клавикордах, і тоді в серці пана Владка виростали лілеї; вона розмовляла з ним по—італійському й по—французькому, а пан Гостинський, трохи соромлячись своєї неотесаності, міг відповідати їй тільки польською, та латиною, та якимось німецькою мовою, що навчився її у війську... Але то не було завадою! З кожним днем вони ставали ближчими й ріднішими, з кожним днем їхнє щастя ставало виразнішим та виразнішим. Усе йшлося до одруження, хоч Влад—ковим батькам не вельми подобався пан Ожеховський — за його пристрасть до горілки та сварливий характер... Йшлося до одруження, та тут, як кажуть, у похід затрубили — і пішов пан Гостинський під Цецору. А там турецькі війська розгромили поляків з козаками — і опинився пан Гостинський у полоні... Написав він жалісного листа додому, до своїх батьків: виручайте свого сина, тяжкий викуп турки призначили, — та так відповіді й не одержав. Уже пізніше, на галерах, довідався, що по його краях пройшла Хотинська війна, що велетенське військо султана Османа Другого знайшло там свою погибель, а сам Осман — у Стамбулі закінчив свій короткий, але ганебний життєвий шлях... Не знав пан Владек, що невдовзі після його рекрутчини пан Ожеховський тяжко посварився з паном Гостинським; не знав, що через місяць пан Станіслав Сулятицький несправедливістю відібрав майон—тек Гостинських, що підкупив він суддів — і ті все зробили, аби догодити грабіжникові; не знав пан Владек, що турецькі вояки розруйнували за час Хотинської війни подільський край, почалася страшна моровиця, що забрала на той світ старих Гостинських; не знав він про Анельку, котра щодня благала—молила свого тата зібрати грошей на викуп коханого Владка, але батько продовжував пити й не хотів і слова чути про того, хто колись "мою капусту й жито конем топтав", — бач, коли згадав про це?!

О, доплисти б до коханого берега! О, скочити б на бистрого румака — та й помчати в рідні краї, та й обняти срібноволосу панну Анельку, та сказати б їй: я осьде, ходімо до ксьондза, і хай у нас буде щастя ще на сто лят! О, так він і скаже: добридень, Анельку, я осьде, ходімо до ксьондза, і хай у нас буде щастя ще на сто лят!..

Пан Гостинський натхненно веслував. Кожен помах весла наближав його до України...

Правда, між Україною й паном Гостинським було ще більше трьохсот турецьких галер. І їх ще треба було перемогти, захопити і пустити на дно Чорного моря.

І тут Яремко гукнув:

— Попереду бачу галеру!

Вона була далеко, на обрії, але через кілька хвилин стало видно, що це велике судно стоїть на місці, не рухається...

Чайка пішла швидше. Десь за півгодини козаки вже залазили на борт галери.

Там було кілька козаків та десятків зо два турецьких майстрів—будівничих, які

мовчки сиділи на палубі. А внизу були молоді жінки з гаремів головного мімара та його помічників.

Недайборщ вийшов на палубу, діловито обдивився галеру й запитав:

— А веслярі де?

— Пересіли на чайки та захоплені галери. Воюють... — лаконічно відповів один з козаків.

— А чому ви тут?

— Кошовий наказав, щоб вас дочекалися. То ми й чекаємо...

— Так, так... — Нedayборщ дихнув самосадам на козака.

Але той не впав, устояв, навіть носом солодко повів: певне, був такий же завзятий куряка, що й Нedayборщ.

— Витягуй люльку, — суворо наказав Нedayборщ. Козак вийняв. Карпо дістав з калитки тютюню, упхнув козакові в люльку:

— Агу, спробуй мого! — кинув жарину зі своєї люльки в козакову. — Г—га? Ну, як?

Козак зробив одну зтяжку, другу. Нedayборщ не спускав з нього очей, чекав, коли той гикне. Козак не гикав.

— Слухай, а ти можеш сказати: "І—і—і! Де ж мої свині?!"

— Можу, — відповів козак. І мовив, на "І—і—і!" — втягуючи в себе повітря з димом: — І—і—і! Де ж мої свині?!

— Так це ти той самий Дерикіт, що про тебе мені хлопці розказували?

— Той самий!

— Що позаторік у самого Кантеміра—мурзи цілий гарем украв?

— Та я ж!

— Так тебе ж, казали, в Кафі на палю посадили!

— Та то іншого Дерикота. Того Дерикота звали Данилом, а мене Адамом.

— Так я ж тебе у похід не брав!

— Не брав, — кивнув довгим червоним носом Дерикіт.

— То звідкіля ж ти тут узявся?

— Із Стамбула... Ми ж ото з Данилом як украли отой гарем, то згодом попалися—таки до лап Кантемірових аскерів... Данила — на палю, а мене — на галеру, то й то тому, що одна з мурзиних наложниць за мене поклопоталася: чимось я їй догодив, — то й виблагала мені життя... А оце ми пливли, коли бачимо — чайки довкола! А турки стріляють, як шалені, не підпускають наших. Я тут же — р—р—аз! — рву кайдани — а вони в мене і хлопців були перепиляні ще з самого початку походу, — і на турків. Побили всю команду, викинули за борт разом з гарматами, зустрічаємо запорожців. Підпливає чайка, а ми її зустрічаємо по—запорозьки! Тут кошовий і питає: "А хто у вас там за головного?" Ну, мої хлопці відповідають: "Дерикіт!" — "А я, — каже, — кошовий Коханець!" — "То й що?" — "А те, — каже, — що є наказ самого Нedayборща: полонених не брати, всіх турків на дно!.." — "Яких ще, — кажу, — на дно? Команду ми викинули, а мімарів та уstadів викидати гріх — зодчі, — кажу, — майстри, — кажу, — вони в Києві знадобляться!" — "А баби?" — питає він. А тут ще й гарем

везли. "А причім баби?" — "А при тім, що є наказ!.." — "Ні, — кажу, — не буду їх кидати в море, колись одна така з гарему мені життя врятувала!.." Коханець каже: "Тоді я сам виконаю наказ Недайборща!" І лізе на галеру. Тут мої хлопці стали як стіна. А на чайці, бачу, народу небагато, душ із двадцять! Я й кажу Коханцеві: "Бери всіх моїх хлопців, а я з кількома почекаю на Недайборща. Як він скаже, то так, може, й буде!.." Відчепився Коханець, забрав частину моїх хлопців, а тут іще одна чайка підійшла, теж багатьох забрала — і тепер ми стоїмо посеред моря, чекаємо, що нам скаже Недайборщ...

Недайборщ знову затягся, та так, що потім хмара диму всю голову йому оповила, а запах почули навіть у нижніх каютах, бо жінки почали внизу чхати й охати.

— Я таки давав такий наказ...

— А я за тебе руки не підіймав, отамане!

— Гм... — І раптом отаман різко повернувся до Яремка: — А ти, малий, що думаєш? Що робитимемо з чортовими туркенями? Викинемо в море чи будемо з ними валандатися, серця козацькі розм'якшувати, щоб ворог нас міг будь—коли перемогти? Га?.. — і дихнув на Яремка перегаром...

У Яремка аж сьози вистрибнули з очей від того запаху.

Але — не тільки від запаху. Згадалася Бібігуль, згадалося, як рятувала вона його, непритомного, на сіноп—ському березі, як плавали вони морем, рятуючись від яничарів, а потім висліджуючи сеньйора Гаспареоне; а ще згадалося, як нещодавно лежали вони у клуні на сіні і обіймалися—цілувалися...

— Ні! — гукнув Яремко.

— Що — ні? — здивувався Недайборщ. — Не залишати на галері?

— Ні, не викидати в море! Хай живуть! — гукнув Яремко. — Я не хочу, щоб вони вмирали, дядьку Карпе!

Знову хмара оповила Недайборщеву голову. Замислився отаман.

— Ну, гаразд, малий! Раз ти мене назвав дядьком, то доведеться на цей раз скасувати мій наказ і помилувати жінок та майстрів.

Не було в Недайборща ні батька, ні матері, ні дружини, ні дитини. Колись було веселе село Півники, та все знищили турки — не лишили ні брата, ні свата, ні дитяти, ні небожати... Аж тут — ось! — Яремко дядьком при всіх назвав!..

— Ну, так задоволений, Яремо?

— Задоволений! — тихо сказав Яремко, намагаючись загнати в очі непрохані сльози.

— А чому ж спасибі не кажеш?! — гримнув Недайборщ, на півморя.

— Спасибі!

— Ось у цю щоку поцілуй мене, хлопче!

— Та незручно, пане отамане!

— А де моя нагайка, щоб тобі лупнів дати, штани опустивши?!

Дерикіт тут же підскочив до Недайборща, на ходу розв'язуючи очкур.

— А ти ще чого?

— Дайте ліпше мені по тому місці, пане отамане, ніж дитину калічити!

— Хай терпить — отаманом буде! — добродушно всміхнувся Карпо і перевальцем пішов по палубі... Дим клубочився над його сивою головою...

До вечора їм довелося стрітися ще не з однією захопленою галерою. Судна мали на собі сліди недавнього бою, деякі були з дірками, напівзатоплені. Козаки розповідали про те, що багато галер з камінням та заліз'яччям, з вапном та гарматами було потоплено. Були жертви і з боку козацького флоту — в цьому бою загинуло п'ятнадцять чайок разом зі своїми екіпажами — лиш небагатьох удалося врятувати...

Яремко оглядав обрій. Дивитися вниз, на хвилі, чомусь не хотілося. Думка про те, що на споді плавають тіла людей, які ще вранці були живими, сміялися, співали, мріяли про щось, — ця думка ранила душу.

Знав, що ворога треба ненавидіти, — але це простр говорити, коли не бачиш ворога перед собою. А коли дивишся в його очі, коли знаєш, що він, як і ти, живе один раз на світі, то тоді на душі стає прикро й пустельно... А ще тяжче думати про людей, які були твоїми друзями—товаришами. Були — і нема...

І знову згадав Бібігуль.

Чомусь Яремкові здалося, що з його коханою Ганею щось сталося.

Йому навіть чувся її крик: "Яремку! Рятуй мене! Яремку!"

Хіба може крик коханої дівчини долетіти на Чорне море з далекого Переяслава?!

Пан Владислав думав про кохану й вперто веслував.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ, що оповідає про люб'язність між брацлавським хорунжим паном Стефаном і капітаном—баші Бекіром

Над стародавнім Брацлавом буяла весна. Регіментар казенного війська, брацлавський хорунжий пан Стефан Хмелецький, рідний брат Хмелецького львівського, милувався краєвидами. Кінні й піші його жовніри просувалися до Бугу. Гетьман Дорошенко, написавши королівському комісарові в козацьких справах Томашеві Шклінському листа, що він не може нашкребти дві тисячі козаків для шведської війни, післав ці дві тисячі (вони в нього були, тільки він не хотів їх заганяти за межі України) на підмогу брацлавському хорунжому. Ось вони, ось—ось—о, виринуть із—за обрію, і двадцять сотників під'їдуть до пана Стефана, віддадуть йому честь, і він візьме їх під свою руку...

Білтк кінь гарцював під паном Стефаном, не просто гарцював, а витанцьовував, та так же гарно, так же натхненно, що якби навіть їхня королівська милість Сигізмунд зволили поглянути на це, то й у них би радісно й молодечо заграло серце!

Білий кінь гарцював, очікуючи бою! А вершник сидів на коні упевнено й спокійно, знаючи, що бою не буде.

Гетьман Дорошенко написав панові хорунжому особистого листа, в якому просив і радив вийти з військом на кордони Брацлавщини. Гетьманові стало точно відомо, що велике військо турків під командуванням Бекіра—баші має увійти в межі України з людьми молдавськими й мунтянськими. Ці люди, набрані тисячами з прикордонних з Брацлавщиною сіл та містечок, мають під орудою турків будувати фортеці на Україні, біля Бугу. Фортеці ті мають бути збудовані за місяць—два — необхідні припаси

будівельних матеріалів, залізні скоби, балки та гармати будуть ось—ось привезені морем. Бекір—баша зі своїми людьми має подбати про фундаменти, рови, насипи, підземні ходи в фортеці і з них... Гетьман Дорошенко писав, що турків належить стріти на кордоні, обійтися з ними надзвичайно ласкаво, але на Брацлавщину не пускати. Треба, підкреслював Дорошенко, порадити туркам (але після багатоденних переговорів) іти на Ячаків, — а щодо Ячакова, то туди буде послано інших людей, які й там не дадуть Бекірові розгорнути свою діяльність.

Брацлавський хорунжий розумів, що сподіватися на короля — то марна справа. Сигізмунд далеко, до того ж, для таких справ треба скликати сейм. Польща й Османська імперія зв'язані мирною угодою, отже, той, хто перший вистрілить, той і порушить цей договір. А гетьман Дорошенко попереджав — у нього щодо цього були точні, перевірені дані! — що турки будуть лізти без жодного пострілу, вони шукатимуть дірки в кордоні, а коли вже опиняться на слов'янській землі, то йти звідти не захочуть, — і, отже, доведеться застосовувати силу. А сила — то привід для війни! А в війні на півдні Річ Посполита була не зацікавлена, у неї був клопіт на півночі!

Білий кінь гарцював під паном хорунжим, кінні й піші жовніри неспішливо йшли тугим весняним шляхом (ще куряви нема, а дорога майже суха й тверда, пружна й весела!), — а пан Стефан усе видивлявся: коли ж то на обрії з'являться козаки!.. Козаків усе не було й не було, хоч назвати їх людьми неточними гріх. Онде їхній гетьман у своєму останньому листі—пораді (наказів польському хорунжому, регіментарові казенного війська він писати не міг) повідомив навіть не тільки день, а й навіть годину, коли турки підійдуть до Бугу з наміром форсувати його й перейти на Брацлавщину. Той день — сьогоднішній, а та година має настати через дві години!..

Але ж де в дябла козаки?!

Щоправда, в листі гетьмана щодо козаків було сказано, що вони прибудуть вчасно, але не вказано було ні місяця, ні часу, — таж пан Стефан Хмелецький вважав, що оті двадцять козацьких сотень мусять з'явитися або ж уранці цього дня, або принаймні перед стрічею з турками, аби вороги християнської віри бачили перед собою велику силу під знаменами польського короля.

Козаків не було й не було...

Капітан—баші Бекір був теж на білому коні. Весна хвилювала його, і він подумки поповнював гарем українками та молдаванками. Ще позавчора він сказав про це своєму найголовнішому заступникові і водночас харем—агаси Надиру. Вже вчора Надир сказав, що має кілька вельми спокусливих красунь, привезених йому з дальніх молдавських та українських сіл... Треба було б потішити око лицезрінням їхніх принад, проте Бекір вирішив відкласти цю всю радість на сьогодні, коли його військо перейде Буг.

Цей день має настати сьогодні.

Бекір виїхав на гору, звідти добре виднівся Буг аж до обрії. Красива земля, простора земля, Бекір. Він дивився зараз на простір, і що розстелявся перед ним, і бачив, як йому, цьому просторові, не вистачає організуючого начала — саме отієї

домінанти, яка надасть йому осмисленої, а не стихійної краси. Цією домінантою має бути майбутня фортеця Амурат—Кермен. План її будівництва було знайдено в паперах загиблого чотири роки тому мімара Муси, що зводив велетенську мечеть Османіє (але, на жаль, не встиг!). І от тепер можна буде здійснити архітектурну мрію мімара Муси й на його батьківщині — адже в Османській імперії відомо, що мімар родом з України, що вчився він в Київській академії, а потім у математика, мімара і зіздаря Атанасія Слабошпицького, чия книга згоріла разом з будинком архітектора. І тільки невеличкі фрагменти з цієї книги залишилися в паперах Муси, і ці фрагменти свідчать про надзвичайно високі осяяння гяурського мудреця...

Білий кінь Бекіра стояв спокійно. Так само спокійно стояли коні й офіцерів Бекіра, які згрудилися біля свого начальника і чекали на його вказівки. Нараз один із офіцерів щось здивовано мовив своєму сусідові і тут же приклався до зірної труби.

Бекір побачив, як із балки виринуло кілька воїнів на конях. Попереду гарцював на коні якийсь значний офіцер Речі Посполитої, з ним їхало кілька офіцерів і прапороносець.

"Ну, якщо їх кілька, то на їхні протести можна й не зважати", — подумав Бекір. Він обернувся до своїх офіцерів і віддав наказ.

— Негайно — бігом — до ріки! І — вблід, без зупинки!

Тут же кілька офіцерів помчало до колон, що зміїлися позаду й попереду. На ходу вони вимахували руками — і ті, що йшли на чолі колон, наказ зрозуміли правильно: все турецьке військо перейшло з пішого, неквапливого, впевненого кроку на біг... Ось вони, ось досягнуть берега — і закипить, заіскрить хвилями Буг!

А з долини по той бік Бугу все виходило й виходило польське військо, і вже видно було, що тих вояків чимало, і вже видно було, цю намір у них один: стати при переправі і зустріти армію Бекіра—баші.

Але поляків усе одно було значно менше, ніж турків. Поляки тягли за собою гармати — ну, що ж, але ж у Бекіра тих гармат іще більше. Зараз його військо перебрере Буг і змете отих лялькових жовнірів! Бажано буде взяти їх усіх у полон, щоб жоден не вирвався до їхнього короля, який тут же почне галасувати про порушення мирного договору! А коли поляки оговтаються, фортеця вже стоятиме. Бекір віддасть полякам полонених — і круль Ляхистану вгамується, заспокоїться. А у фортеці стоятиме двотисячний гарнізон яничар — і хай тоді посуне сюди навіть двадцятитисячне військо!

І саме цієї миті над головою Бекіра—баші пролетіло ядро.

Потім — донісся гук пострілу.

Ядро пролетіло й над головою Бекіра—баші, й над головами його вояків. Пролетіло і вдарилося у протилежний горб, піднявши землю вгору...

Постріли з—за спини турецького війська були й для пана Хмелецького несподіванкою. Регіментар казенного війська не був попереджений козацьким гетьманом про такий сюрприз. Напевне, гетьман Михайло Дорошенко не хотів довіряти Стефанові Хмелецькому привілей вирішувати всі деталі операції по затриманню

турецького війська. Справді ж бо — регіментар казенного війська тільки зараз по—справжньому оцінив козацьку хитрість. Якби йому сказали про це раніше, він би не погодився на неї. Він би сказав: це все — дитячі хитрощі, це все — порушення договору, все це турків не налякає...

А от зараз, опинившись віч—на—віч з велетенською турецькою армією, яка, мов лавина, сунула на берег Бугу, він зрозумів, наскільки доречною виявилася козацька несподіванка, приготована для Бекіра—баші! Брацлавський хорунжий уже й подумав: бою не уникнути, а ми ж виїхали тільки на демонстрацію, мов на прогулянку! — і тут пролунав один гарматний постріл, за ним другий — і лавина пристала, і лавина із колосальної сили, що мала б змітати все на шляху, почала розсипатися на очах...

Пан Стефан навіть без зірної труби бачив, як заметушилися офіцери, розносячи нові накази Бекіра—баші. Бекір—баші наказав не форсувати Бугу! Бекір—баші наказав кільком яничарським та сипахським сотням негайно вийти назустріч козакам, які навідомо яким чином опинилися в тилу турецької армії. Виїхати — й добре покарати їх!

Та поки розверталися оті кілька яничарських та сипахських сотень, козаки промчали по тилах турків і заглибилися у тил супротивника.

Коні турків стояли на березі, обмахуючись мокрими хвостами, а вершники не спускали очей з пагорба, на якому стояв білий кінь Бекіра—баші, — вони чекали рішучого руху рукою свого доводці, руху, що означав би тільки—но: вперед!

Але як же йти вперед, коли за твоєю спиною гасають оті гяурські розбійники — козаки?

І тоді отямився Бекір—баші, зрозумів, що опинився між двома ворожими силами, віддав наказ: зупинитися, стати укріпленим табором, готовим до відбиття будь—якого ворожого нападу з будь—якого боку. Зрештою, одне з найголовніших завдань, які Бекір—баші поставив перед собою (і яке поставив перед ним диван), — виконано: турецька армія стоїть уже на березі Бугу. Незабаром прийде сюди флот з усім необхідним для будівництва фортеці Амурат—Кермен...

Регімент брацлавського хорунжого незрушно стояв на березі Бугу. Він не збирався форсувати бистру гяурську ріку, але своєю незрушністю не заохочував до форсування й протилежну сторону. Очевидно, були для цього якісь міркування, і Бекіру—баші цікаво було би з ними ознайомитися, але поляки не посилали парламентаря...

Вечорілося, і Бекір—баші вирішив післати на розмову з хоробрими вояками Ляхистану свого офіцера.

Той переплив Буг і вийшов до пана Стефана Хмелецького.

Офіцер передав вітання панові брацлавському хорунжому від свого доводці і запитав, чому оце поляки вийшли геть усім своїм регіментом на берег ріки — чи не вітати часом хоробрих воїнів пророка і султана?

Брацлавський хорунжий не знайшов за потрібне відповідати офіцерові, нижчому від себе за званням. Він підкликав жовніра Потенгу і наказав йому:

— Скажи цьому туркові, що ми вийшли на прогулянку, бо наші коні застоялися. І ще скажи, що отако вийшовши на красивий берег красивої річки, ми побачили, що

сюди наїхало різного люду. От ми стали й дивимося.

Яцек Потенга, добродушний білявий бурмило, що мав зросту на два з половиною аршини, справно переклав слова свого начальника, додавши наприкінці від себе ще й таке:

— Дивимося, чи скоро ви побіжите від наших берегів? А чи, може, допомогти?

Турок, який добре розумів польську мову, запитав, як звуть пана регіментара казенного війська,

— А то не є важливим, — відповів Яцек Потенга. А Стефан Хмелецький, який незгірш за свого жовніра знав турецьку мову, додав:

— Скажи тому драбові, що я звелів розмовляти з ним тобі, бо вважаю, що найменший польський жовнір має більше гонору, ніж найвищий турецький офіцір. І якщо тотен драб має намір щось сказати мені особисто, то нехай знає, що я його не вислухаю. Хай розмовляє з рівним собі.

Яцек Потенга тут же переклав туркові слова пана Стефана. Переклав, хоч і чудовно відав, що турок геть усе зрозумів і без його, Яцекової, допомоги.

Турок незворушно вислухав слова пана хорунжого, а потім їх переклав і сказав так:

— Ми всі рівні перед очима безсмертного Аллаха. І тільки безсмертний Аллах відає, хто з ким годен вести розмови. Так само тільки безсмертний Аллах знає, хто від кого й куди побіжить... Але мене вповноважено моїм начальством вести розмови не про воєнні справи, а про мирні...

— Запитай у цього драба, — ніби ні до кого не звертаючись, мовив пан Хмелецький, — що ж то за мирні справи привели таку силу турків од Стамбула аж на берег Бугу?

— Нескінченно мудрий хондкар послав нас будувати на цих мальовничих берегах чудо—замок. Він буде тішити око місцевих поселян...

— Скажи цьому драбові, а він хай перекаже своєму багатомудрому Бекіру—баші, що у нас різний погляд на красу. Їхня королівська милість круль Сигізмунд має на цей предмет свою думку. А оскільки це не османська територія, то, напевне, нескінченно мудра думка великого хондкара Амурата на неї не розповсюджується... Не збирається ж великий круль Сигізмунд будувати посеред Стамбула костьол!..

— Слова про великого круля Сигізмунда були б вельми переконливими, якби не справи його підданих. — Які ж то справи? — запитав Потенга, не чекаючи, коли пан Стефан підкаже йому підходяще питання.

— А отакі, — з сумом мусив констатувати офіцер. — Ваші підданці, що зветься козаками, щойно обстріляли з гармат наше військо, яке йде з мирними намірами по своїй землі.

— Що ви кажете? — щиро здивувався Яцек Потенга. — Коли ж це вони обстріляли з гармат ваше військо?

— А одразу по обіді!

— Що ви кажете? Я не чув жодного пострілу та ще й з козацької гармати... Хвилиночку, я зараз перепитаю у свого начальника, чи знає він хоч що—небудь про оті постріли. І скільки їх було?

— Два постріли. І тільки дивом ядра не влучили в мирних воїнів великого хондкара.

— Що ви кажете? Зараз перепитаю...

Ясна річ, перепитування в пана Стефана Хмелецького не дало ніяких результатів. Пан хорунжий не чув жодного пострілу — ні з гармат, ні з мушкетів, ні з пістолів...

— Отак, — розвівши руками, мовив пан Яцек Потенга. — Пан регіментар казенного війська не чув жодного гарматного пострілу і не бачив жодного козака. З нашої землі не було жодного пострілу. То вам усе причулося!

— Постріли були з нашої землі. Але ті постріли вчинені розбійниками—козаками, які без нашого дозволу влізли на нашу землю, — почервонівши, заявив офіцер.

— А ви що, ефенді, бачили тих козаків? І гармату їхню бачили? І бачили, як вони пролізли на ту землю, яку ви вважаєте своєю? — зневажливо всміхнувся Яцек Потенга. — І ще: якщо ви вважаєте правий берег Бугу вашою територією, то чому підданці корони мусять стежити за порядком там, де маєте стежити ви?

— Козаки стріляли по нашій армії, — вперто повторював офіцер. — І мій найясніший начальник капітан—баші Бекір вимагає від вас ясної відповіді на цей предмет.

Яцек озирнувся на пана Стефана Хмелецького. Той одвернувся від турецького офіцера та Потенги і вдавав, що він взагалі нічого не чує і не втручається в розмови між двома драбами різних націй.

Тоді Яцек Потенга запитав:

— А скажіть: найясніший Бекір—баші має під собою кобилу чи жеребця?

— А навіщо це вам?

— То запитайте в нього: може, то його кобила двічі перднула під ним, а йому здалося, що то козаки з гармат стріляють? Запитайте, а ми тут поки що почекаємо. Нам поспішати нікуди. Почекаємо, а там, як дасть Бог, і далі побесідуємо!

І жовнір Яцек Потенга демонстративно повернувся до турка спиною...

Бекір—баші міг би зараз же відрубати голову своєму офіцерові за те, що він привіз у його табір образливу відповідь. Але якщо його офіцер залишиться без голови, то хто покаже тоді йому, Бекірові—баші, на отого зухвалого поляка, який насмілювався так невишукано жартувати з приводу жеребця чи кобили під ним? Ось як він полонить увесь цей польський регімент, він знайде спосіб посадити цього зухвальця—поляка на палю!.. Він намілюється, досхочу насолодиться його передсмертними муками, а потім порубає його тіло на шмаття й розкидає воронам. Він узагалі знайде спосіб умертвити цих зухвальців—поляків, які надумали не пускати його військо на той берег Бугу!

Уже впав вечір. У цих краях вечори падають не так швидко, як у славному Стамбулі. Бекір—баші був так захоплений думами, що не помітив, як настала ніч.

Він дав розпорядження скликати найголовніших офіцерів до себе в намет.

Коли всі зійшлися, сказав:

— Хтось повідомив невірним, що ми йдемо сюди. Тому вони й вийшли нам назустріч. Тому вони й вислали нам у тил козаків... Але зараз мудрувати над тим, як невірним удалося довідатися про наш похід, не будемо. Наше завдання: побудувати

фортецю Амурат—Кермен і залишити в ній гарнізон. Ця фортеця повинна тримати обидва береги цієї гяурської ріки. Ця ріка повинна стати нашою. І земля довкола — теж... Які будуть пропозиції? Як нам діяти взавтра?

Командир яничарів — одноокий Мухтар — сказав коротко:

— Сьогодні ж уночі перейти Буг і вирізати весь польський регімент. Доки вістка про це дійде до Варшави чи до Кракова, доки польський король придумає, як реагувати, фортецю буде збудовано. Ми виконаємо своє завдання.

— Що скажуть доводці сипахів?

— Те ж саме. Треба негайно нищити цих ляхів. Якщо ми сьогодні чи завтра не знищимо їх, то післязавтра їх може стати удвоє більше. Вони — на своїй землі! Наберуть гольтіпак з усіх усюд, — а воювати вони вміють!..

Бекір—баші згадав, що казав Устреб—паша — великий візир: "Не треба порушувати мирний договір". Еге ж, не порушиш його, як поляки вийшли просто, наче з ними домовлялися про зустріч у цій місцині!

Доведеться, очевидно, піти на явне порушення договору...

— Чи готові до бою наші гармаші? — запитав Бекір—баші.

— Готові, — була коротка відповідь.

Що ж, треба зараз, поки армія не втратила наступального пориву, віддати наказ про перехід Бугу й знищення польського регіменту. Якщо яничари перейдуть ріку трохи вище по течії, перетнуть дорогу і притиснуть поляків до ріки, то сипахам легше буде порубати їх на капусту. Шкода, що не доведеться нікого брати в полон, можна було б добрий викуп мати! Але справа не в викупі. Навряд чи вдасться знищити всіх поляків — хтось та втече! І піде галас по всьому Ляхистану про порушення турками мирного договору!..

А крім того, щось іще заважало Бекірові—баші почувати себе у спокої...

Ах, так, ці розбійники—козаки!.. Де вони? Ото тільки двічі стрельнули та й розлетілися по степу?

Начальник розвідки сказав коротко:

— Козаки десь у степу поза нами. І, як на мене, готові кожної хвилини напасти.

— То що з того? — насторожився Бекір—баші.

— Треба бути обережними і не підставляти козакам своїх тилів. ‘

— А як з наступом?

— Я радив би почекати кілька днів...

Очі начальника таємної служби були спокійні й холодні. Він не радить — та й усе! Але ж...

Ні, Бекір—баші схиляється до того, що треба йти на знищення польського регіменту. Він погладив свою випещену бороду, смикнув себе за вус. Надходить хвилина остаточного рішення...

Позирнув лихим оком на начальника розвідки. І тут же при всіх запитав:

— Звідки поляки довідалися про те, що ми сьогодні маємо бути на Бузі?

Начальник розвідки навіть не опустив очей. Не злякався, отже, відповів тут же, при

всіх:

— Напевне, круль Ляхистану має своїх джасусів у Стамбулі.

— А тут, серед моїх військ, під боком у тебе, їх немає?

— Думаю, що немає.

— Дивись, головою відповіси!

— Я відповідаю головою перед таємною дефтерханою Баба—Алі.

— І отже ти не хочеш щоб ми зараз перейшли Буг?

— Я хочу, щоб наше військо перейшло Буг, — терпляче пояснив начальник розвідки. — Але зараз я цього не раджу чинити.

— Чому?

Начальник розвідки ще не розтулив рота для відповіді, як раптом десь у тилу турецького війська, десь там, на заході, в темряві, залунали постріли, почулися крики. Всі в наметі завмерли. Всі вже приготувалися до того, що ось—ось Бекір—баші дасть наказ наступати — і загримить, і заволає, і застукоче, і задзвенить на сході, на Бузі (щоправда, не одразу, а через якийсь там час, може, навіть під ранок!). Аж тут загриміло, заволало, застукотіло й задзвеніло не на сході, а на заході, в тилу!

Це знову — козаки!

Нараду в шатрі Бекіра—баші було перервано. Треба відбивати нічний напад козаків...

Під ранок пройшов добрий дощ. Начальникові розвідки, якому Бекір—баші доручив далі вести переговори з поляками, довелося переправлятися через Буг на човні разом з двома яничарами — ріка після дощу піднялася, вбрід її було вже не перейти.

Саме про це й сказав начальникові розвідки, що перерядився в дипломата—парламентера, той самий Яцек Потенга, що вів переговори вчора. Він мовив:

— Сьогодні вашому війську річки вбрід не перейти. Вчора втратили зручну нагоду.

Начальник розвідки не вдостоїв жовніра відповіддю. Він тут же заявив:

— Хочу вести розмову з паном Стефаном Хмелецьким.

— Я маю всі повноваження від пана хорунжого, — тут же відповів високий і рудий поляк з трохи дурнуватою усмішечкою.

— Але ж ти — простий солдат, а я...

— Панові Хмелецькому видніше. Він доручив мені вести переговори.

— Я не можу вести переговори з людиною, яка не може віддати наказ своїм військам.

— Ви теж не можете. У вас є головний доводця — Бекір—баші. А ви — не Бекір—баші.

— Бекір—баші не приїде на переговори з Хмелецьким.

— Хмелецький теж не приїде. Так що доведеться вести переговори зі мною... Мушу сказати, що ми маємо досить часу. Оце зараз маємо весну, а далі буде літо, а там і осінь... Так що наговоримося доста...

— Як ви добре знаєте, — почав парламентар, проковтнувши чергову образу, — ми

цієї ночі вас не тривожили. Чому ж тоді ваші козаки тривожили нас?

— Як вам добре відомо, я представляю регімент казенного війська, яким командує брацлавський хорунжий пан Хмелецький.

У нашому регіменті козаків немає. Вони нам не підвладні, ми їм не наказуємо нападати на ваше військо. Наш круль не платить їм жолду. То які можуть бути з вашого боку претензії до нас?

— Але ж козаки є підданцями польського короля! Дорошенко командує військом його королівської милості запорозьких козаків!

— Є військо реєстрове, а є й нереєстрове. Довідайтеся спершу, чи то реєстровці на вас напали, чи нереєстрівці. Якщо реєстровці, то панові гетьману Дорошенкові від короля буде відповідна догана. Але спершу довідайтеся!..

— Отже, наказати козакам, щоб вони залишили чужу територію і не нападали на військо його величності великого хондкара Амурата, ви не хочете?

— Не можемо!

— Як це — не можете?

— А отак! Як ви зараз не можете вброд перейти Буг!

— Вода спаде — ми перейдемо.

— Все може бути. Може, й ми зуміємо щось підказати козакам. Але це залежатиме від вашої поведінки!

— Ви? Мені? Ви мені наказуєте, як поводити себе? Ми прийшли побудувати тут замок...

— Фортецю, — уточнив Яцек Потенга. — З двохтисячною залогою. А ми цього не хочемо. І козаки — ще дужче не хочуть. Якщо вам удасться таке будівництво, то козаки перестануть зовсім слухатися і короля, і гетьмана польного, — і тут же рушать у похід на Стамбул. І ми їх не стримаємо, хочби того й хотіли б...

— Що я маю передати своєму начальникові?

— А нічого. Скажіть, що мені дуже приємно вести бесіди з панамі, зокрема з вами, ефенді. Буде мені трохи скучно жити на світі, як ви й зовсім ізвідси підете, але що ж, переживу.

— І оце — все?

— Усе, крім останнього побажання: хай Аллах дає безмір здоров'я славному Бекіру—баші, хай примножується його гарем!

І Яцек Потенга одвернувся. Розмова скінчилася.

І отак вони вели приємні розмови не один тиждень. Пан Хмелецький не хотів зустрітися з офіцерами Бекіра—баші, замість нього вів переговори Яцек Потенга, який і справді на кінець весни став таким дипломатом, що його хоч до Парижа посилай. Бекір—баші не хотів принижуватися до переговорів з польським хорунжим — він би погодився на розмову з самим крулем чи польським гетьманом, аж ніяк не нижче.

А тим часом щоночі козаки скубли турецьке військо.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ, про переяславський базар та про всілякі пригоди на ньому

Коли базар — то, здається, весь світ тече в один бік. Тоді й усі дороги раптом повертають у бік базару, тоді й вітри дмуть туди, і навіть хмари на небі з усіх усюд збігаються над місцем торжища, та не для того, щоб пролитися дощем, а для того, щоб кудись ізникнути, а на цьому небесному просторі щоб удвічі більше, щоб удвічі веселіше й щоб удвічі ласкавіше сонце засяяло!

Шляхи до базару тягнуться звідусіль, ідуть то під парканами й хатами під соломою, будинками під ґонтом, кам'яницями під черепицею, ідуть попід мурами колегіуму, під стінами соборів, що повиставляли глави в небо, мовби сонця хочуть черкнутися, а якщо не сонця, то хмар — це вже точно. Старі шовковиці ронять на землю свої плоди — то чорні, то кремово—червоні, то зовсім білі, а в шовковицях кубляться горобці — і так їм там весело й клопітно, а дітлахи, що йдуть із дорослими до базару, — вже з синіми вустами, щоками й долоньками — накуштувалися шовковиць!

Ще жито дозріває, ось—ось і косовиця почнеться, вже сіно відкосили, от якраз у цю неділю побазарювати ще треба, бо потім буде ніколи, робота почнеться гаряча — жнива!

Ще до базарної брами далеко—далеченько, ще її й не видно, а вже базар почався, вже починається він з отих—он бабів, що порозсідалися при всіх дорогах, стежинах і проходах, біля кущів, під деревами, під стінами, під стовпами. Сидять баби—перекупки з різними горнятами, кошелями, торбами, а перед ними на полотнинках—ряд—нинкахто десяток цибулин, то огірки, то молоді козельці, то якесь зілля для здоров'я, то кисляк у горняті, то масло, то сир у капустиному листі, то сметана у мисці, та така ж, що її хоч ножем ріж, і тут же — личаки або очіпок — ну, це вже не таке й нове, вже ношене, на всяк випадок покладене: а раптом хтось купить. Тут же біля бабів—перекупок євреїв з напівоблізлою бородою примостився, сидить на мішку з сіллю, а біля нього лежить другий — розв'язаний, і тут же кілька різноманітних солонок, сіллю наповнених. Добра сіль, смачна сіль, щойно з Криму чумаки привіз, а Гершко в нього пару мішків перекупив — з вигодою для чумака, а тепер продає з вигодою для себе. Ба, навіть за базарний мур не пішов, щоб за місце не платити. Добру ціну за сіль править, але за муром не дешевша!.. Десять із півночі, аж із—поза Києва, литвини приїхали, ложок понавозили, гарних, дешевих, не мальованих, а таких, щоб щодня ними їсти, — одне слово, для діла. А ті, що гарно помальовані, а ті, що всіма кольорами виблискують, — так ті разом із сопілками, дерев'яними свистками, півниками, яйцями—крашанками (дерев'яними тільки!) продаються трохи далі, вже біля самого входу на базар. Там повно народу, там діти у матерів просять: купи та купи свисточка в дядька—литвина! Купить мати свисток за яйце куряче, а малий свисне, а тоді ще й дядькові—литвинові розкаже веселу побрехеньку про те, як литвини між собою ніби говорять: "Цямох" — "Чиго?" — "Ідзі рака тяря—біць!" — "А дзе ти яго вузяв?" — "А я яго нідзе не вузяв, йон сам ко мне прискакав!" — "Дик то ж ляга!" — "Ляга ди не ляга, а зосталась адна нога!" Засміється мале та й побіжить за мамою, висвистуючи. Весело! І зупиниться раптом — неподалік стоїть молодий блідолиций парубок—литвин і виграє на сопілці сумну—сумну пісеньку, — а вона ж аж серце

розриває! І хоче мале купити ще й сопілку, а мати каже: "Усе! Досить з тебе свисточка! Я й так ціле куряче яйце за твою дурну іграшку віддала!" А литвин грає — серце крає, і вже інші люди стають біля нього, видивляються на його товар. А він грає, не перестаючи, і коли хто питає, почім його сопілки, показує два пальці, а грати не перестає і навіть не збивається! Таке враження, що прийшов цей хлоп'як не так продати свій співучий крам, як пограти перед народом: щоб люди послухали та в душу музику тую взяли... А біля литвина сидить червононосий швець, біля нього — сулія горілки, наполовину опорожнена, а поряд — довгий ряд черевиків, чобіт, чобіточків. А які ж гарні чорні та червоні чобіточки з підківками для дівчат та молодичь!.. Вони тут же сідають коло нього на закурену траву, починають чобіточки приміряти, про щось торгуються, але швець — упертий чоловік, він сказав одну ціну — і ніяк уже в нього не виторгуєш — ані шеляга! Вже ж одна, приміряючи чобітки, так старалася, так усміхалася, так ласкаво й ніжно дивилася, так вигиналася всім тілом, так, приміряючи чобіточок, наче ненавмисне колінце заголила і навіть трохи вище, — але швець був незрушний, мов кремінь, і хоч ніс був червоний, але очі мав тверезі. Не здався, не поступився ані шелягом, ані копійкою — і не тому, що скупиндя, а з принципу: от як я сказав, то по—моєму й буде! "А як я більше дам вам, хазяїне?" — захихотіла одна. "Не візьму!" — відповів круто, категорично, а ніс іще почервонішав... І тут же якийсь не наш чоловік — чорнявий, кучерявий, але не єврей та й не циган, — тютюн продає. А тютюн різний у нього: і наш, і турецький, і якийсь німецький, що його кнастером звуть. Тютюн у нього в різних торбинках, тут же й кисети гаптовані й прості, тут же і корінці непорізані лежать, і листя світло—коричнєве й темно—коричнєве. Тут же й кілька люльок лежать — і в кожній на пробу той чи інший тютюн — давай, припалюй, куштуй, що то' воно таке за зілля продається! Для козаків один тютюнець, для шляхти польської—інший, а для різного магнатства — чи польського, чи українського — то й взагалі особливий тютюн: щоб і па—хущий був, і в міру міцний, але ж не такий, як ото курять козаки: хто, крім них, не потягне — то зразу ж гикавка нападає! А козакам — хоч би що! Крутяться біля цього чорнявого—кучерявого чоловічка з тютюном дядьки—селюки й міські парубійки, козак пройде, зупиниться, нюхне, смачно чхне, купить, якщо гроші має, разом з кисетом, а нема грошей — то ніби на пробу люльку наб'є, запалить, крутне головою, скаже: "Смачний тютюн, тільки дорогий!" — "А скільки даєш?" — "Та нічого і не даю, бо гроші вдома лишив!" Удома! Де в такого нетяги домівка!.. Пішов козак далі між народом, пішли й ми за ним!.. Осьде цілий ряд яток (це вже на самому базарі), де приїжджі євреї продають скатерки, хустки, едаби, оксамити, полотно, бавовняні тканини з квіточками, смужками, горошками, змійками. Завзяті прикажчики з кучерявими пейсами ласкаві, привітні, ти ще не встиг рота розкрити, а він уже знає, скільки тобі сукна треба, і якого кольору, і що ти збираєшся пошити. Скажеш йому: одміряй десять аршин — він раз—два! — вже й одміряв, уже й склав, уже й у руки тобі подає — та так швидко, та так хутко. "А дай—но я перемерію!" — каже дядько. Міряє, міряє — а воно дев'ять аршин виходить, навіть без хвостика, в акурат дев'ять аршин. "Та хто ж так міряє! — дивиться чесними ласкавими очима

прикажчик. — Та погляньте, як це робиться, я в вас на очах роблю. Дивіться: оце — раз! оце — два! оце — три! оце — чотири! О, я не так хутко працюю, як мій сусіда: поки в мене чотири, то в нього вже п'ять! Ага, міряємо далі, я казав: п'ять! тепер — шість, сім, вісім, дев'ять! о! — і десять! Акурат!" — "Ну, звиняйте, звиняйте, воно й справді десять!" — каже дядько. А коли прийде додому та переміряє — знову дев'ять залишиться. І куди отой десятій аршин подінеться — Бог його святий знає? Ну, не тільки Бог, а й прикажчик знає теж...

А поряд — євреї теж. Продають різну бакалію, різні турецькі та ще бозна—які корінці, горішки, листочки, сушені плоди; і все це — дивно запахує, як ніщо ніколи не пахне в цих північних краях, і, буває, пройде який—небудь козак, погляне на все це зілля та й згадає раптом, як позаторік пустив був з товаришами на дно Чорного моря цілу галеру з таким добром — це ж не просто добро зі смачним заморським запахом та смаком, а чисте тобі золото! Якби про це взнав оцей єврей, що торгує цим добром, то його би правець тут же, на базарі, і вдарив. Не хоче козак, щоб торговець умирав, хоч і не християнин, а вже ж людина божа, — а тому й не каже про те, як галеру з таким добром на дно пустив... Ще поряд стоїть єврей — у нього церковні чаші, персні, лампадки, різне причандалля для зброї — позолочене та посріблене, є навіть дорога турецька та німецька зброя — і всі думають, що то й справді від турків та німців, а все це кувалося неподалік — чи в Черкасах, чи в Каневі, — та тільки робилося на заморський манір: хтось та й спокуситься на підробку! Щоправда, не дуже ту підробку й розпізнаєш, бо ковалі та зброярі добрі в нашій землі, іноді, буває, такий турецький ятаган чи дамаську шаблю викують, що ліпше рубає і красивіше на стіні висить, ніж те, що робилося і справді в Стамбулі чи Дамаську... Єврей купить у нього за третину ціни, а в Переяславі продасть за повну ціну — та й має зиск! А літ через триста відкопають нащадки отаку шаблю чи ятаган, отакий пістоль чи горлач у переяславській чи полтавській, у черкаській чи канівській землі та й мудрують: і що то в нас за предки такі були? Все заморською зброєю воювали? Своєї, певне, робити не вміли? Отакий—то був народ — навіть оборонитися від ворога не вмів!..

А в куточку біля цього торговця ще один єврей примостився — голки, нитки, гачки, спиці різні продає. А біля нього присів навпочіпки чоловік недобачливий—підсліпу—ватий — голки вибирає. Десь булку білу купив, надкусив її кілька раз, а оце побачив голки та й вирішив купити одну чи дві. Взяв у руку дві штуки одразу, роздивляється і так і сяк. Тільки єврей кудись убік гляне (бо ж біля нього ще покупець моститься), а підсліпуватий — раз! — та й устроїв одну голку собі в булку і другу вже роздивляється. А потім знову вибере мент — і знову голку з булку, — і третю чи четверту вже роздивляється... А потім і каже: е, хазяїне, не подобаються мені твої голки, хотів купити одну чи й дві, а зараз, бачу, нема що купити в тебе. Та й пішов собі далі, а булка в руці, а в булці голки — не забути б, скільки устиг устроїти, а то ще їстиме булку та ще й голку невийняту проковтне — тоді біда!.. Іде отой недобачливий—підсліпуватий повз намет, де товпиться багато вбраний люд, — і хоч сам цей чоловік голода голотою (онде навіть голки краде!), а в намет до шапошників та

кушнірів заглянути хоче теж. Бо ж там на розмаїтих рогатинах та рогатинках — усілякі шуби та кожухи, різні шапки красуються. Зайдеш туди — мов сам поважним мужем станеш. Боброві шапки красуються — для гетьманів та полковників, для коронних стражників та магнатів. Ух, хоч раз би оцьому підсліпувату та отаку шапку надягти — їй—бо, розуму б побільшало у стократ, і він би вже не голки, а щось більше й поважніше крав. Та навіть лисячу або вовчу шапку одягти такому чоловікові на голову — і то добре! Одразу б став схожим на управителя майонтку графа Кривоблоцького чи на його економа! Що то таке шапка! Ідеш, а тобі всі стрічні догідливо: паночку, паночку!..

А що то за звіриний крик? А то цигани біля шинку з ведмедем бавляться! А ведмідь отой на цепу, та ходить на задніх лапах, щось витанцьовує під чарівну сопілку та під бубон. Народ оточив цигана й ведмедя, юрмиться тісно й весело, ніяких тобі церемоній. А поміж людом циганчата сюди—туди в'юняться, кишені дядьківські та мазухи тітківські потроху й непомітненько випотро—шують, а дядькам та тіткам смішно—смішно, аж лоскотно десь усередині! Аж тут раптом якась молодиця, застукавши в найпотаємнішому своєму місці чужу чорняву руку, як заверещить: "Грабують!" — та хап навздогін тую руку, а то вже не рука, а щось інше, і не циганчати, а келаря сусіднього собору, — а циганча вже продерлося крізь частокіл людських ніг та випірнуло перед отим підсліпуватим—недобачливим крадієм голок, а той хотів ухопити малого за кучерявого чуба, а булка з рук випала та й покотилася по землі — якраз до ведмедя! А той ту булку хап у лапи — та в пащеку свою червону та смердючо—гарячу — там і захрумтіла вона разом з краденими голками на зубах ведмежих!

— Гвалту! — хотів було гукнути бідний крадій голок, та що вже кричати — то себе видаси! А як цигани узнають, що то ти їхньому ведмедю такі ласощі підсунув, то приб'ють тебе на людях — і ніхто не заступиться; кожен—бо бачив, що саме ти підкинув булку з голками бідній тварі!

Ведмідь ковтнув булку, облизався, трохи нерозуміючими очима подивився на підсліпуватого—недобачливого, а той, мов циганча, вужем—вужем поліз між люди, все далі й далі від цього місця, аби ніхто його не запримітив!..

А ведмідь, не слухаючи вже музики, став на чотири лапи і почав якось запитливо дивитися на людей, мов допитуючись у них, хто це з них дав йому оту булку із чимось таким колючим, від чого йому дере в горлянці і заболіло в животі...

— Давай—давай! — вигукував циган, намагаючись підняти свого артиста на дві ноги, — але той підійматися не хотів і все прислухався до того, що відбувається в його нутрі...

Ну, поки ще там дійде до трагедій з ведмедем, — а друга трагедія відбувається біля шинку: б'ються переяславські парубки з підварськими. Підварки — поряд, за Трубежем. І вічно ото б'ються між собою підвар—ські з переяславськими. Взимку — аа лмзду, а влітку — на базарі. Та так же нещадно, та так же затято!.. Кілька стражників налетіло — і пішли гуляти нагайки на спинах і тих, і тих! А хто не встиг утекти чи, не дай Боже, ще й огризатися взявся проти стражників, то тих тут же хапонули — і

потягли в хурдигу: хай заспокояться в льоху, а завтра розберуться з ними та злуплять по добрячому штрафові, щоб не порушували ладу в славному місті на базарі!..

Заспокоїли переяславських та підварських бійців — кров на піску тільки червоніла, бо бились же, щоб обов'язково юшка потекла з носа, з рота, а то й з ушей, — аж тут викотилося кілька чоловіків з шинку, а за ними — шинкарі червонопикі: а куди тікаєте, не заплативши?! Гей, де там коронні стражники?! Ну, тут уже у п'яниць і якісь гроші знайшлися, а хтось тут же шапку взявся закладати за випите, а другий сів чоботи ще непогані знімати...

Старий Омелько Ціпурина виніс на базар продавати викувану ним зброю: шаблі, ножі, мечі, ятагани. Все це було мов не наше, а турецьке, перське, а то й іще з дальших країв. Переяславські ковалі та зброярі могли викувати будь—яку зброю, на будь—який манір і на будь—який смак. І часто зброя їхня була кращою за ту, що козаки діставали в боях з турками, — знали—бо переяславці таємницю міцної криці, що не поступалася перед крицею дамаською. Дамаські майстри витоплювали метал на спеціальному вугіллі із спеціального дерева, зрубаного півтора року тому і висушеного у печері. А Омелько Ціпурина брав для цього добрі коров'ячі кізяки, висушені під спеціальним навісом, грушеве дерево, яке росте за Хоцьками, і трахтемирівську шовковицю. І метал виходив не гірший, ніж той, що йшов на дамаські шаблі. Ну й, крім того, металеві дротини перепліталися в тому порядку, в якому хлопці—пастухи переплітають ремінці, роблячи пугу, яка стріляє дужче, ніж фальконет (якось татари були налетіли на хутір, а там — старий дід з мушкетом та півдесятка хлопців—пастушків з пугами; так дід стріляв, а хлопці шарахали в кущах пугами та пилюкою кидалися; татари подумали: як у цих, що на хуторі, аж п'ять фальконетів та один мушкет, то тікаймо, поки час маємо!). Еге ж, а туди ж іще кінський хвіст вплітається! А потім усе це кується! Спочатку холодним кується, поволеньки, гарненько, ласкавенько, щоб метал до металу, оплетений кінською волосінню, прилипав, приростав, зростався! — а вже потім, коли все прилипло, проросло й зрослося, — отоді вже його в вогонь і в воду. І в вогонь, звісно ж, не простий, і в воду, звісно ж, не таку собі, як ото на підкови! Тут теж секретів та секретів!.. Омелько знав їх багато ще тоді, коли жив у Лозовиках, тільки там не давав йому граф Лозовицький розвернутися, — а оце коли приїхав до 1 Переяслава, то тут знайшов спільників, таких же винахідливих, як він сам, — та й почали цілою артілью, цілим цехом, як ото і в німців, і у шведів, і в ангелян, — робити дивовижну зброю — своїм на радість, ворогам на заздрість!..

Виніс Омелько свою зброю — шаблі, мечі, ножі та ятагани. Небагато й виніс, бо багато не донесеш. Стоїть, чекає на покупців. Біля нього товариші його стоять — теж продавати зброю прийшли. А покупця шукати не треба — сам на таку зброю знайдеться! Ще й товариша приведе!.. Стоїть старий Омелько, на людей роздивляється. Онде сусідка пройшла — уже накупилася, йде, ні на кого не дивиться. Хотів гукнути їй Омелько через голови: "Сусідко Векло, а будьте здорові!" — та хіба за цим гамором Векла почує сусідове слово?.. А оно йде, шкутильгає на одній нозі Савка Цюцюра із Студеників, стрів Василя Коника із В'юнищ і, певно ж, випили в корчмі, бо ноги

заплітаються. О! Побачив тут Цюцюра Омелька, махнув йому рукою, мов родичеві: я, мовляв, Цюцюра, а ти, мовляв, Ціпурина, майже одне й те ж, тільки по—різному називається...

Аж тут раптом карета панська появилася. І коні гарні, басують. Не переяславська карета, а бозна—звідки. І сидить ізверху чоловік із червоною пикою, "роз—з—зій—дись!" — кричить, а ззаду стоять два чоловічки в чорному — один на вужа схожий, а другий на жабу—ропуху, один вигинається на ходу, а другий підскакує!.. "Рятуйте!" — почувся крик із віконця карети — і наче майнуло дуже схоже на Ганнусине молоде обличчя. Майнуло — і зникло! Брівки на лобі в один шнурочок зрощені, очі — сірі, великі, обличчя бліде! Ганя!!!

Кинувся тут старий Омелько із власною шаблюкою в руці за каретою — і наздогнав би, і довідався б, кого це повезли, схожого на його прийомну доню! — та тут таке ж саме "Рятуйте!" почулося іззаду! Раз і другий крикнуло щось: "Рятуйте!", а потім весь базар заревів, та всі ці крики перекрив рев розлюченого ведмеда... Старий Омелько оглянувся — і захолов: ведмідь піймав якогось чоловіка і ламав йому кості, здирав з його голови шкіру, і був тим чоловіком отой литвин, який грав—вигравав на сопілочці!.. Циган намагався одірвати ведмеда від того, що лишилося від молодого литвина, та ведмідь раптом махнув лапою — і кігтем своїм розпоров цигана від грудей до нижче пупа... Схопив циган свої кишки, іцо тут же почали вивалюватися, і туляючи їх до окривав—леного живота, почав падати на тих, хто вирував іззаду...

О господи, а в руці у Омелька тільки шабля! Сюди б — рогатину та мушкета! От біда!.. Але ж шабля — то зброя! А вона у Омелька ліпша за дамаську — ріже, як бритва!

Підлетів старий Ціпурина і чесонув розлюченого ведмеда по тій лапі, якою він розпоров цигана. Відлетіла лапа, мов шапка!.. Кинувся ведмідь і на Омелька. Та той відскочив і ударом роздвоїв йому другу лапу. Не зовсім удатно вийшло — треба було б відрубати й її... Але що поробиш?..

І тільки п'яний Савка Цюцюра із Студеників не розгубився — скочив до когось із зброярів, які стояли біля Ціпурина, хапонував ратище з залізним наконечником, — і якраз тієї хвилини, коли ведмідь, ревучи від болю і ненависті до всіх, кинувся на чоловіка з шаблюкою, Савка Цюцюра, розігнавшись, гагахнув ратищем ведмеда в живіт. І ведмідь від несподіванки упав на передні понівечені лапи — і ратище упхнулося в нього бозна—куди. Звір, заревівши ще дужче, намагався схопити ратище передніми лапами, але не міг, бо одна лапа була до половини відрубана, а друга розсічена. Ведмідь упав на спину, кінець ратища піднявся вгору — і тоді старий Омелько проткнув звіра наскрізь, пришпиливши його до землі. "Тримай!" — гукнув Цюцюрі, а сам кількома ударами шаблі відчесав ведмежі лапи зі сташними кігтями. Після того рубонував по горлянці, по артерії — і кров бризнула довкола, окроплюючи й так уже окривавлену пилуку базару...

І тільки після всього цього старий Омелько згадав: карета! То де ж вона, ця карета? Як її наздогнати?.. Невже то Ганя кричала в ній: "Рятуйте!"?

Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

І зорі ячали, і плакав поріг...

Кричали печалі на триста доріг...

І крапля по краплі — мов зойки руді...

Й поламані шаблі блищали в воді...

І в тиші недобрій ховалася тінь,

І місяць за обрій незрушно летів... І в дикому полі, на волі, вночі

Дзвеніли тополі, у небо б'ючи...

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ, присвячений першій амурній пригоді пана коронного стражника
Єжего Сондецького

Її, нарешті, кудись принесли і на щось поклали.

Вона чула сопіння якихось чоловіків, що несли її якимись покрученими коридорами, якимись переходами — то вгору, то вниз, то в один бік, то в другий. Нарешті — це вона відчула, навіть замотана в якесь велике чорне покривало, — вони опинилися в великій залі, де кроки людей відлунювали, мов у святковому сні; її поклали на щось тверде, але покрите хутром, і вона почула голос незнайомого чоловіка (і все ж — де ж чула вона той голос!):

— Усе! Можете вийти!

Кроки пролунали поряд, віддалилися, потім їх проковтнули двері, що розчинилися й зачинилися без рипу і майже без стуку.

Тиша. Але в кімнаті хтось є. І не один.

І все ж вона не збирається тут лежати до безконечності.

Бібігуль підвелася і почала скидати з себе велике чорне покривало, в яке її було закутано. У покривалі було жарко, а їй хотілося вхопити свіжого повітря. Поволі розплющила очі.

Почула, як поряд хекають пси. Побачила одного, побачила другого — здорові, мов вовки, а може, й більші, вони лежали неподалік від тапчана, на який її поклали, і дивилися, не спускаючи з неї очей.

А попереду, на тлі темного вікна (надворі давно вже ніч, і про що думають тато з мамою?!), стояв кирпатий чоловік з котячими вусами. Він усміхався, а Бібігуль ніяк не могла одірвати очей від його зіниць, з яких, мов дві стріли з отрутою на кінцях, зорила на неї велика біда.

— Добридень, славна переяславко! — сказав цей чоловік — і Бібігуль згадала Великдень.

— Чому я тут? — різко запитала Бібігуль, зблідши від чистого повітря і від усвідомлення безвиході свого становища.

— Мої люди врятували тебе від страшної біди, красуне! — почула у відповідь.

— Хто ви такий?

— А ти що — забула мене, ясочко? Ми ж христосувалися в Переяславі на Великдень, і ти мені побажала здоров'я й радості. Невже забула?

— Забула... Зате подружки мої запам'ятали.

— Ну, гаразд! Забула — то я нагадаю. Єстем пан коронний стражник Єжи Сондецький. Я ще тобі обігрів захист, якщо хто надумає тебе скривдити. А ти казала тоді, що маєш досить оборонців і в Переяславі! Ну що, оборонили тебе твої переяславські сміливці?

Бібігуль давно вже пригадала й ім'я, й прізвище канівського коронного стражника, і коли її везли човном через Дніпро, зрозуміла, куди лягає її путь. Правда, перед Дніпром була якась затримка, якийсь галас, брязк табель, постріли, крики "Гурра!", "Слава!" і — чомусь! — "Алла!" Але останнє кричали явно не турецькі чи татарські горлянки — що—що, а рідні слова Бібігуль не забула! Були там крики польською, українською та якоюсь незрозумілою мовою — а власне, то була не мова, а імітація мови: якесь "хала—бала" або ж тарабарська мова злодіїв, коли замість "віл", кажуть "лів", а замість "сідло" — "олдіс"...

Але признаватися панові Сондецькому в тім, що вона знає трохи більше, ніж треба, вона не буде. Вона корчитиме з себе нездогадливу вродливу дурепочку, а тим часом це допоможе їй дізнатися про своє становище значно більше. А що більше вона знатиме — то більше буде простору для думок про те, як ізвідси вирватися...

— Ну, то що, оборонили тебе твої переяславські козаки? — повторив запитання, трохи видозмінивши його, пан коронний стражник.

— Ні, не оборонили, — відповіла Бібігуль і сіла на тапчан, укритий величезною ведмежою шкурою. Сіла, погладила шкуру, запитала: — Це ви самі вполювали цього ведмеда?

— А так, а так! — з вогником ув очах відповів пан Сондецький, трохи аж дивуючись тій невимушеній легкості, з якою бранка перейшла від вимог її випустити до цікавості лицарськими та мисливськими доблестями пана Єжего.

Тоді бранка подивилася в його очі і, не лякаючись обпектися об гарячу чорноту його погляду, запитала:

— Чому ж пан коронний стражник на цей раз не сам пішов на лови бідної куниці, а післав для цього якихось мужлаїв, від грубих рук яких у мене болять ребра?

О! Ця козачка вміє стрілити з лука якраз тоді, коли не чекаєш!

Пан Сондецький скромно опустил голову. Здавалося, що він бореться з бажанням казати правду чи збрехати, та от, нарешті, він твердо вирішив сказати правду, хоч вона була й не дуже вигідною для нього.

— На превеликий жаль, — благородно мовив пан Сондецький, — я не насмілювався йти на лови такої незрівнянної куниці. Я — що? Я — грубий воїн, який не боїться ворожих стріл, ощепів, шабель і куль. Але я не здатен іти походом на красу — тим паче, на таку, яку бачу перед собою!.. Може, саме тому я й досі не одружений.

Він помовчав, милуючись у душі чудово проведеною партією. Зараз він скаже фразу, яка викличе замішання в душі дівчини.

— На превеликий жаль, то не я вийшов на полювання! А кримський мурза Шаахмет — троюрідний небіж Кан—теміра. Він зі своїми розбійниками, переодягшись у одяг місцевих людей, вирішив викрасти з Переяслава його красуню Ганю... А мої люди, які

випадково були в Переяславі, вислідивши, яким шляхом мчатимуть татари — а мчали вони повз Циблі, Комарівку, Хоцьки, Гельмязів, Ліпляву, — загнавши коней своїх, примчали до мене з криком: "Виручайте, пане стражнику!" Я тут же переправився зі своїми людьми через Дніпро, стрів татар і відбив від них скарб, дорожчий за мішок самоцвітів... Оце — і все, чарівна Ганю!

— Ах, так це було так! — удала, що вона повірила геть усьому, Бібігуль. — А я думала, що то ваші люди від самого початку все це проробили... Аж виявляється, що то були татари! А може, турки? Чи цигани?

— Ні, ні, я точно знаю, що татари! Я ж сам цьому Шаахметові зрубав голову біля Ліпляви. Мої люди повезуть її в Бахчисарай самому Магомету—Герая...

— Так, так, — закивала головою Бібігуль. — Так шкода мені бідного Шаахмета. Він же, певне, просився, щоб ви не рубали голову! Він же, мабуть, обіцяв вам два мішки самоцвітів, — а ви його й не помилювали! Ах, які ви жорстокі, пане коронний стражнику!.. Я й справді чула, як хтось там щось таке казав не по—нашому! То вони по—татарськи чи по—турецьки говорили?

— І по—татарськи, і по—турецьки! Шаахмет просився по—турецьки! Але я його не помилював!

Бібігуль дуже хотіла загнати пана коронною стражника на слизьке — поставити перед ним кілька запитань турецькою мовою. Ото була би кумедія! Ото би закліпав очима пан Єжи! Але дівчина стрималася. Ліпше хай думає, що вона нічого не знає.

— Я дуже вдячна панові коронному стражникові за те, що визволив мене від рук розбійників!..

— О! О! Нема за що!.. — благородно всміхнувся пан Єжи.

— Але я хтіла би, щоб мене відвезли до мами й до тата... Мені тут страшно й незручно. І я переживаю за їхнє здоров'я! Вони хвилюються!

— О, немає чого хвилюватися! — підняв свої брови, які трохи нагадували й його вуса, пан коронний стражник, — Я вже післав свого чоловіка, аби він помчав у Переяслав і повідомив панові полковникові, що донька коваля Ціпурини — в надійних руках і незабаром повернеться додому!

— Спасибі вам, пане коронний...

— Та ви простіше кажіть: пане Єжи, та й усе!

— Ой, та мені якось важко!.. Ви ж такий поважний, а я проста міська дівчина...

— Не проста дівчина, Ганулечко, не проста. Ви — мрія для кожного справжнього шляхтича! Ви — мрія для кожного магната!.. Я мушу зізнатися, що наш древній рід з герба Яструба ще не мав такої красуні, як ви!.. Сказав — і завмер. Ану ж, як відреагує красуня?!

— Ах! Гди би насправдє так било! — відповіла по—польськи Бібігуль, але так, що пан коронний стражник не зрозумів: чи то бранка не вірить, що не було красунь у роді Яструбів, чи то бранка хоче, щоб її покохав сам Єжи Сондецький.

— Так! Так! Справді паненка єсть красунею незрівнянної вроди — і навіть мое шляхетне серце лицаря...

І тут він завмер, обірвав свою мову.

Нехай ваше шляхетне серце лицаря, пане...

— Пане Єжи— терпляче підказав пан коронний стражник.

— ...пане Єжи, підкаже вам, як скоріше відпустити мене до моїх батьків і до того славного козака, що має мене пошлюбити!

— О! — підняв пишні, мов вуса, брови пан Сондецький. — Паненка має лицаря своєї душі? Паненка вже заручена?

— Ні, не заручена. Але я чекаю на свого милого з походу.

— Хто ж він?

— Я не можу назвати його ім'я.

Бібігуль і справді не могла назвати ім'я Яремка. Ці—пурини, втікаючи від графа Лозовицького, переїхали до Переяслава, і тут ніхто ще не знав, що чорнява Ганя, менша сестричка Яремка, ніяка йому не сестричка, а турецька подружка Бібігуль. "Хай росте удома в нас, — вирішили батько й мати, — а як настане пора й полюблять одне одного й захочуть одружитися, то тоді ми й скажемо людям, що вони не брат і сестра, а зовсім різні люди". Отак воно й було. І тому навіть двоє отців—єзуїтів Казимеж Влязло та Казимеж. Походзіло не могли взнати імені коханого хлопця цієї загадкової переяславки. Звісна річ, якби пан коронний стражник дав їм більше часу на вияснення родоводу Ціпурининої Гані, то, може б, вони й дібралися і до Лозовик, і до графа, і до всього іншого...

— Що ж, як паненка хоче, — ніби охоче погодився з Бібігуль пан коронний стражник. — Але, як на мене, то паненка Ганя заслуговує на більш заслуженого чоловіка.

— Ви ж не знаєте, про якого козака йдеться...

— Про якого б козака не йшлося, але то — простий козак. Ну, може, буде колись отаманом чи гетьманом. Недаремно ж у вас є приказка: терпи, козаче, отаманом будеш! Але ж чому має так багато терпіти його красуня—дружина? Адже вона гідна бути вельми значною панією, магнаткою, жити у замкові, по півроку проводити у Варшаві при найзначніших дамах нашої держави, навідувати разом з мужем своїм — а можна й без нього — Париж, і Рим, і Відень, їздити в розкішних екіпажах, одягати найліпше вбрання. Я думаю, що на вашу вроду милувались би в Варшаві сам круль Сигізмунд і королевич Владислав... А що дасть вам одруження з козаком? Домашні клопоти, панно Ганю, вічні нестатки, вічну відсутність вашого чоловіка вдома. Все походи, походи, а там, диви, й поранення чи турецька неволя. А козаки — вони ж вельми неспокійний люд. Обов'язково знайдеться хтось серед них, що підіб'є товариство чи на ребелію, чи на дурний похід аж до Стамбула, з якого повернеться хіба що десятий, а всі інші поляжуть чи в полон утраплять... А вам, панно Ганю, й залишиться тільки одне: ростити дітей загиблого чоловіка, пильнувати господарство, бідувати... І кому потрібна буде ваша краса? Хто нею милуватиметься? Та ніхто!..

— Я так втомилася з дороги, пане...

— ...пане Єжи, прошу паненку Ганю...

— Я так втомилася з дороги, мені б лице вмити та відпочити хоч трохи...

— О, так! — Пан коронний стражник задзеленчав у срібний дзвіночок. Тут же зайшла убрана в чорне жінка. — Фатьмо, відведеш панну Ганю в її кімнату, допоможеш їй в усьому і покладеш спати...

Фатьма покірливо схилила голову й відповіла ледь чутно:

— Слухаю, ясний пане!

Вона була туркеня. Це зрозуміло було не лише з її зовнішності, а й з акценту, який тут же виявив себе, щойно вона промовила перші три слова.

Бібігуль підвелася й пішла до дверей. Собаки уважно дивилися на неї.

— Паненко Ганю, — сказав пан Єжи, — я вас дуже прошу: подумайте над тим, про що я з вами розмовляв... Ви гідні значно кращої долі. Подумайте!

— На добраніч, пане Єжи, — сказала Бібігуль.

— Добраноц, — відповів пан Єжи.

Він був вельми задоволений сьогоднішньою розмовою з чарівною переяславкою. Не така вона і вперта, як це може здатися на початку. Та й не така розумна й прониклива, про що можна було б подумати, слухаючи, як вона розмовляє. Бач, так і не здогадалася, що ніякі татари її не крали! Нехай думає, що лицар Сондецький виручив її від бусурменського полону і що вона навіки вдячною мусить йому бути за все те. А чим відплатити за таку небувалу послугу? Тільки найдорожчим! Тобто: вийти заміж за пана Сондецького!

А якщо вдуматися, то нічим вона й не жертвує! Навпаки: вона дивовижно виграє! Вона стає однією з найперших дам у Речі Посполитій! Х—ха! Вона, проста козачка з Переяслава, може зайняти місце майже таке, яке зайняла колись проста попівна з Рогатина Настя Лісовська, ставши султаншею Роксоланою!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ, який оповість про завершення морської операції козацького флоту під орудою Карпа Недайборща

Те, чого боявся Недайборщ, сталося: після стількох днів тихої погоди розпочався шторм. Не простий шторм, а з дощем та градом. І налетів він швидко, майже несподівано.

Правда, пан Владек Гостинський, що проплавав на галерах сім літ, сказав увечері Недайборщеві:

— Чують мої кості, чує моє серце, що буде вихор, буде смерч — і вдарить це по нас!

Недайборщ відповів:

— Мої кості те ж саме відчують, пане поляче... Те ж саме!.. Але мені здається, що отой—о вихор пройде якраз по тому місцю, де ми зараз, а північніше буде тихше...

— Тільки небові геть усе відомо, — замріяно відповів пан Владек.

А зрештою, що було робити в тій ситуації? Тікати? Куди? Море єсть море, в морі від хвиль та вітру ніде не сховаєшся...

Зрештою, на кожній чайці був запас очеретяних снопів, але, чесно кажучи, то не такий уже був і порятунок під час сильного шторму — могутні хвилі перестрибували через будь—які очеретяні загорожки і падали просто у чайку. Упаде одна така хвиля —

все одно, що стопудовий камінь: і булькнути не встигнеш, як уже з усім товариством на дні.

Єдиний був порятунком — іти на зближення з турецькими галерами, брати їх на абордаж і сподіватися на те, що їх—таки буря не візьме. Але добра буря перевертала й галери — ще й як! Правда, вони в такому становищі довго не тонули, плавали, мов очеретяні поплавки, а під ними, всередині, додихаючи останнє повітря, повільно умирала команда. Однак веслярам не було ніякого порятунку, бо вони були прикуті, а команда? Що команда! Випірнути на поверхню, пройшовши всі лабіринти судн.і, трудно, а коли й виринеш, то, знесилений, не вхопишся за щось певне — перевернута галера мов гладенька скеля, були б на пальцях котячі кігті, то, може б, і виліз, а так...

Цілу ніч чайки пливли на північ, обмінюючись одна з одною вогняними сигналами. Ці сигнали попереджали: може бути буря. Отже, наказ такий: іти повним ходом на північ, на зближення з турецькими галерами і брати їх на абордаж. Чайки, звісна річ, топити не рекомендувалося, треба було їх прив'язувати довгими шнурами до галер; якщо галеру й переверне бурєю, то вона ще плаватиме, і чайка за нею тяж; а якщо порожня та з очеретом, то й не потоне: ледь—ледь виглядатиме з води, навіть набравши її по самі облавки... Чайки йшли, обмінюючись вогняними сигналами. Турків уже не боялися — од їхнього флоту лишилася одна лиш третина, і турецький адмірал Ясір—реїс мусив здогадатися, що він опинився у вогняному козацькому кільці.

Справді, вогні палали всю ніч над морем. А море було дивовижно, неймовірно спокійним. І чайки пливли, мов ковзалися по кризі, — швидко, легко, безшумно. А тому — страшно...

Страшно — бо вони з кожною годиною підходили все ближче й ближче до грізних, озброєних важкими гарматами турецьких галер. Турки боялися чайок. Османи не хотіли першими починати бій. На галерах добре знали, що постріли з гармат тільки стрясатимуть повітря, а чайкам нічого не зроблять. Хіба що якесь ядро влучить у скопище цих злих суденець, але ж чайки не плавають одна біля одної, принаймні під час бою. Стріляти з мушкетів чи арбалетів — поки що рано. Весь час існує думка, існує—жевріє надія: а може, не нападуть, а може ж, пам'ятають, що існує договір між Османською імперією та Річчю Посполитою, і не будуть його порушувати? Звідки тим козакам знати, що ескадра Ясіра—реїса нехтує отою угодою і везе все необхідне для Бекіра—баші?! Зрештою, весь світ знає, що туркам можна порушувати будь—які міжнародні договори, а тим, на кого вони нападають, треба дотримуватись угод!.. Одна тільки заковика постає в усій цій ситуації: козаки та їхній тодішній доводця — гетьман Сагайдачний — договору не підписували...

Так вони пливли до самого ранку. Козацькі суденця наздоганяли, випереджали турецьку ескадру, йшли не ховаючись на північ. Ось вони вже обійшли й флагманську галеру, над якою майорів стяг адмірала Ясіра—реїса, пішли далі й далі, аж до обрію, щоб там, перегрупувавшись, стати в бойові ряди і піти назад, на турецьку ескадру.

На світанку третина турецької ескадри — все, що від неї лишилося, — побачила себе в оточенні сотень чайок, що пливли просто на галери. І саме в цей час турки

побачили, що із сходу йде велетенський смерч...

Це був той смерч, якого боялися козаки, той самий смерч, про який думав Недайборщ і від якого мав надію втекти, йдучи на північ. Вийшло ж усе навпаки: і турки, і козаки підлізли під самий смерч, під самий тайфун, цей морський ураган, цю велетенську дзигу, що поволі, але невідворотно йшла на скопище суден посеред моря. Що треба робити в такій ситуації, козаки знали, — треба було випустити снопи з очерету, розтягти їх на воді. Але що ці снопи супроти смерчу? Все одно, що кілька соломинок супроти слонячої ноги!..

І справді, з кожною хвилиною оця слоняча нога смерчу ставала все більшою й вищою, і море під нею мовби провалювалося, і все, що було на морі, ставало ніби меншим і дрібнішим... На такому тлі вже й про бій думати неохота — все таке дрібне, все таке нікчемне перед лицем грізної, велетенської Божої сили...

Та козацькі чайки йшли на зближення зі скопищем турецьких кораблів.

І тоді нерви Ясіра—раїса не витримали: він дав наказ ескадрі відкрити по козаках вогонь!

Над грізно притихлим морем, що затаїлося, завмерло, замкнуло подих, залунали залпи галерних гармат. Ядра спінили непорушну гладінь моря...

Козацькі чайки, не відповідаючи на турецький вогонь, невідворотно йшли на турецькі галери. Ті, що були на веслах, горнули з усієї сили, ті, що були при гарматах, при рушницях—гаківницях, при мушкетах, обрали свої цілі на палубах турецьких суден і тільки чекали найпідходящій відстані, щоб ударити по ворогові на смерть, наповал!

Небо ставало темнішим і темнішим, а ота велетенська слонова нога вихру позаду Недайборщевої чайки здавалася вже стіною від моря до самого неба, і тихо було — страшно! Якраз пролунали турецькі залпи, але ще не пролунали залпи козацькі, — і от на тлі цієї тиші почулося якесь дивне, мовби навіть нечутне гудіння з боку отієї стіни, що сунула на кораблі двох протидіючих сторін.

— Стріляй! — гукнув Карпо Недайборщ своїм.

І через мить ухнула гармата, золотіли рушничні та мушкетні постріли.

На палубі корабля зі стягом Ясіра—реїса забігали. Козацький залп виявився вдалим.

Через мить пролунав іще один гарматний стріл, а за ним — рушнично—мушкетний залп. Це вступили в бій козаки з сусідньої чайки Оксена Цьопи.

А за цією чайкою ударили і всі інші — з тих, що йшли і на флагманський корабель, і на інші.

Недайборщ побачив: ядро влучило в намет самого Ясіра—реїса. Команда забігала біля намету, і по цій біганині Недайборщ зрозумів: з адміралом щось сталося — чи поранений він, чи вбитий.

Що ж, щасливий той, хто впав у програній битві першим — він не побачить поразки свого війська!

А в тім, що туркам у цій битві світить тільки поразка, Недайборщ не мав сумніву.

І саме цієї хвилини Карпо відчув, що дим з його люльки поводитьсь якось не так, як

курився останні тридцять літ. І цієї ж хвилини почув Недайборщ, що за спиною щось величезне, щось уселенське мовби зашепотіло басом: ш—ш—ш—а!

І вже він не почув дружного крику своїх хлопців, бо все заглушив отой страшний, отой голосніший за всі постріли, крики, гуки й громи шепіт... І цей шепіт підхопив — чи то просто так здалося Недайборщеві? — його чайку, злизав її з води і поніс кудись під небеса. Карпо Недайборщ крізь запону води побачив чайку Оксена Цьопи — внизу, під собою, турецьку адміральську галеру — теж унизу, неподалік, а потім ще кілька галер, а далі все закрилося у сірій млі...

В зубах у нього загасла люлька. Та не про тютюновий дим зараз думалося Недайборщеві, а про ковток повітря, бо в цьому смерчі, в цьому страшному польоті, коли здавалося, що смерч хоче розірвати тебе на частини, небуло чим дихнути. Недайборщ раптом зрозумів, що він не стоїть, не лежить, а сидить, притиснутий до дна чайки, і схопився руками за борт... І так же його тисне до дна, що наче й голову не повернеш, бо всі хребці в шиї зараз або розсиплються, або поламаються навіки... І все його товариство, усі п'ятдесят душ сидять, попритискувані до дна, по шию в воді і намагаються ковтнути повітря! І все це не пливе, а летить невідомо куди! І здається Недайборщеві, що вгору, вгору і вгору! Тобто: до Бога!.. І не було сили підняти руку, щоб перехреститися!!!

І тільки пан Владислав Гостинський — його голова мріла поряд, разом з головою Яремка Ціпурини, — тільки пан Владек щось шепотів неслухняним ротом. Але Недайборщ здогадався, що пан Владек шепоче не молитву, а оте своє вимріяне ще на галерах: "Шафірове небо і шафірове може... Лазур в серцях і над гловами..." Шепоче ці слова, а в серці тримає образ панни Анель—ки, яка, напевне, вже давно вийшла заміж, а він, закоханий шляхтич, і досі мріє про її очі, вуста й шепіт: "Ко—хам..."

На мить просвітліло, чайку винесло на край вихору, дощ став меншим, але те, що побачив Недайборщ, було невимовно страшним, невимовно неправдоподібним. І в дитинстві, і в молодості чував Карно різні побрехеньки та витребеньки про дивовижні діла та пригоди, але, чесно кажучи, не вірив у них. І от зараз він разом зі своїм товариством летів над морем, над галерами й чайками, і він на мить окинув оком поле морського бою, і стало йому зрозуміло, що він навряд чи повернеться вже назад живим — надто високо підняло його чайку з усім чесним товариством на ній...

Та тут вони знову опинилися в темній гущі води й без—повітряності, та при цьому Карпо знову побачив, як перед самим носом, ледь не обсмалюючи його мокрих вусів, шугонуло аж дві блискавки — і Недайборща мов обсипало приском і холодом одразу, і навіть мокра чуприна піднялася наздибки...

А потім чайкою кинуло в море!

А море те було внизу, далеко внизу! Чайка одірвалася від козаків, сипонула ними в море, один Недайборщ ніяк не міг розтиснути рук, які залякли на облавку, і летів униз разом із своїм суденцем...

Чайка пірнула в воду поряд з турецькою галерою. За нею вслід пірнув і Недайборщ. І вже у воді відпустив він облавок і пішов нагору...

Виринув, побачив: на хвилях козацькі голови! Очі перелякані, з носів юшка тече, яку тут же море змиває, але шкіряться: живі ми ще, отамане! Який буде далі наказ?!

Який же може бути ще наказ, як вони поряд з галерою? Лізти на судно — і негайно! Осьде ж і весла безсило повисли — видно, добре зачепило й цю галеру, що турки й досі не очухалися!

А з неба лило й било. Било дощем, градом і блискавками. На очах у Недайборща, який хотів ухопитися за весло, бабахнуло блискавкою по галері — і турецьке судно аж підскочило, а з весел мов вогні позлітали в воду! Стіна дощу, граду й блискавок ішла над морем, але ота слоняча нога, отой вихор, уже минув...

Недайборщ ухопився за весло і почав видиратися нагору. За поясом стирчала шабля, був ніж та пістоль, а в зубах — люлька. В люльці та пістолі була вода, але нічого!..

Видираючись на борт галери, побачив: Яремко! Яремко Ціпурина, шаленоокий, весь замурзаний, у крові, що лилася з носа, шморгаючи, подавав отаманові руку, щоб тому було зручніше вискочити на палубу! А трохи збоку рубався одразу з трьома турками пан Гостинський. Уламком чи то щогли, чи то весла скидав з борту турків Оксен Цьопа! А звідки взявся він?

— Звідки ви взялися тут, хлопці? — закричав Яремкові Недайборщ.

— Та я й сам точно не знаю, як вийшло, — ніяково всміхаючись, сказав Яремко. — Ото коли ми з неба летіли, то мені стало страшно, я з чайки вистрибнув — і просто в вітрило влучив, щоглу зламало...

Яремко говорив, доки вони бігли до тих турків, яких намагався порубати пан Гостинський! Та порубати ворогів йому не вдалося! Турки, побачивши, що до поляка мчить підмога, пострибали у хвилі. Ошелешені, перелякані щойно пережитим, видиралися на галеру козаки Недайборща.

— Ех, добра. була чайка, та не вберегли! — кречнув Недайборщ, намагаючись запалити люльку. А вона не за—п алювалася...

Очистивши палубу — турки були приголомшені несподіваним смерчем не менше, ніж козаки, — Карпо зі своїм товариством кинувся до невольників...

— Розкуйте нас, хлопці, — заблагали ті. — Ось зараз ледь не потопилися, там таке на морі творилося, та й зараз твориться... Пропадати ж неохота!

— А чи всі тут християнської віри? — запитав раптом Недайборщ.

— Тю на тебе! — почали лаятися невольники. — Хто якої! Одні — православні, другі — католики, треті — лютерани, четверті — юдеї, п'яті — мусульмани, шості — по піввіри, цигани!.. То що ти їм — голови за те рубатимеш? У всіх — одна неволя! Розковуй, отамане!

— Розкую тільки тоді, коли до кінця бою будете на веслах!

— Будемо! — гарикнуло з усіх кутків.

— Тоді дивіться! Як тільки хто втече зі свого місця під час бою, тому власноручно зрубаю голову.

Задзвеніли ланцюги, заскреготіли ключі...

— У кого є добрий гніт, щоб сухим був, а то мій промок?.. — запитав Недайборщ.

— У мене, — озвався хтось із кутка.

— Давай сюди!

Тут же почав викрешувати вогонь, а потім припалювати свою люльку. Припалив, потягнув димку, потім дихнув на веслярів...

— А щоб тобі, козаче, — закашлялася передня лава. — Легше їжака ковтнути ніж твоїм димом дихати!..

— А де ж адміральський прапор? — відчуваючи якусь усе—таки непевність, хоч уже й люлька стирчала в зубах, запитав Недайборщ у Оксена Цьопи.

Оксен Цьопа поглянув на отамана своїми розвеселими різноколірними очима — одне око чорне, друге — каре:

— А навіщо тобі, отамане, адміральський прапор? На онучі?

— Може, й на онучі... Тільки щось мені ввижається таке...

— Перехрестись, як ввижається!.. Ми — не на тій чайці, що ти думаєш...

— Я не про чайку, я про галеру...

— Та й я — про галеру... Це — не та галера, яку ми хотіли взяти!.. Нас перекинуло і через ту, і через інші галери... Ти забув, як летів, чи що?..

— Чекай, а звідки ти взявся?

— А я й сам не знаю! Мене з моєї чайки зірвало — я літав сам, як пір'ячко, попід небесами — то під вами, то над вами. А коли хлопці твої бабахнули в вітрило, то мене ще раз обкрутило в небі і аж потім, мов жабу, кинуло на галеру... Якби я в небі не перехрестився і не почав читати "Отче наш...", то, їй—бо, влетів би до самого Бога... А Бог мене почув — і в турецьке вітрило!..

Недайборщ відчув, що, певне, зламав ребро, бо так заболіло під лівою пахвою...

Мокрий, без шапки, Недайборщ став роздивлятися довкола: що ж воно коїться?!

А коїлося таке: кожную турецьку галеру обступило кілька чайок. Турки відбивалися, козаки падали в воду, вилізли знову — і ось уже на кількох галерах вони порядкували, йдучи на виручку своїм товаришам.

— Так—так, — миттю оцінивши обстановку, кахикнув Недайборщ і тільки зараз відчув, що пронизливий вітер пропік його до кісток. — Так—так, — повторив він і підкликав до себе Яремка.

Яремко підбіг — гарячий, замурзаний, з шаленими очима, в яких і досі застиг подив перед незбагненними діями природи. Він так намахався шаблею, що не відчував ніякого холоду. "Молодий, гарячий!" — подумав Недайборщ, дивлячись на юного козака.

— Так—так, — ще раз прокашлявся Карпо. — Хто там у нас, Яремку, на кермі?

— Степан Чорнолиций...

— Це ти його так прозвав? У нього ж інше прізвище!..

— Та так його всі хлопці зовуть... То що йому сказати?

— А щоб правив на адміральську галеру. Бачиш?..

— Бачу...

— Таранити будемо. В бік... На абордаж братимемо. Зараз же!

— А невольники?

— А що невольники? Стрибай з Гостинським та Цьопою — та ще кілька хлопців візьми! — просто до невольників, бийте наглядачів, відмикайте веслярів — і нагору, на палубу!.. Давай, виконуй!..

— Біжу!

Через кілька хвилин галера, змінивши курс, пішла на зближення з адміральським кораблем. Прапор Ясіра—реїса безсило тріпотів на найвищій щоглі, гармати стріляли в усі боки, кілька ядер пролетіло й повз Недайборща. Веслярам було дано команду розігнати галеру до найвищої швидкості. Вони зрозуміли, що йдуть на таран, але не боялися — їх розкували, отже, в разі небезпеки встигнуть вискочити в море...

Кілька ядер пролетіло повз Недайборща. На адміральській галері не подумали, що козаки вирішили, захопивши турецьке судно, йти на таран.

Сього разу вийшло нещасливо для адміральської галери. Удар було завдано по лівому борту — і вийшло якраз так, що перехняблена на правий бік галера (всі турки згрудилися там, відбиваючись від кількох чайок) від сильного удару перевернулася. Але перевернулася вона не догори дном, а на бік. Стоголосо заревіло у трюмі, страшним криком зойкнули прикуті до лав невольники, посипалися в воду турки — і тут же, на очах у ошелешеного товариства, галера з адміральським прапором разом з тілом Ясіра—реїса (він таки загинув у бою, як сказав один з полонених турків, який видерся на галеру Не—дайборща і тут же, рятуючи своє життя, перейшов у християнську віру), разом з планами будівництва фортець, разом з адміральськими скарбами, разом з невольниками пішла на дно Чорного моря.

— Куди стрибати? — тремтячими губами промовив Яремко, люто дивлячись на Недайборща. — Нащо ви, пане отамане, сказали нам іти на таран? Я ж питав: а що буде з невольниками?!

— Сопляк! — дихнув на нього хмарою диму Недайборщ і вихопив шаблю.

— Отамане! — застережливо вигукнув пан Гостинський, стрибаючи між Яремком і Недайборщем.

— Пане отамане! — так само застережливо закричав Оксен Цьопа і обхопив Недайборща ззаду обома руками. — Не чіпай малого!

Думав Недайборщ, що скине з себе одним порухом Оксена, — та ні, не вийшло!

А тут ще від керма прибїг Степан зі своїм чорно—червоним лицем, на яке страшно було глянути. Викрутив він руку отаманові, забрав шаблю.

Аж тоді відпустили хлопці отамана Карпа.

— А чого ще й люльку не забрали? — повернувся він до Степана.

Яремко стояв блідий як смерть. Він навіть не зачепив своєї шаблі — не хотів оголювати її проти отамана...

— Так чому ж іще й люльки не відібрали? — перепитав Недайборщ.

— То був би непослух, — відповів Оксен Цьопа.

— А це що — послух? — заревів Недайборщ. — Бунт під час бою! Ребелія!..

— Тихо, отамане! Тихо! Ніякого бунту, ніякої реbelie! — сказав з притиском Оксен Цьопа, і його різноколірні очі зупинилися на отаманові. — Ми не ангеляни, і в нас не їхні закони!.. А що ми з тобою, отамане, зараз через свою нерозумність погубили кілька десятків християнських душ, — то це таки так!.. Хлопець у тебе питав: а що буде з невольниками? А ти сказав, що буде все гаразд... А так не вийшло! Загинули наші люди — через нас загинули... А коли тобі Яремко про це сказав — ти шаблю вихопив! На кого?!

— Пустіть мене, — сказав отаман.

— А ми не тримаємо! — відповів Оксен Цьопа.

— Ось так. Зараз бій. Після бою будемо судити одне одного за всі гріхи!.. А зараз — усім на свої місця!..

До самого вечора гриміло й гуло над морем. Уже вщух шторм, уже й сонце передвечірнє заблискотіло на хвилях, а гармати, мушкети, рушниці, пістолі вивергали зі своїх жерл смерть і вогонь, а шаблі, ножі, ратища виблискували лихим своїм блиском...

Та видно було по всьому, що баталія закінчується. Закінчується перемогою козаків.

Багато, дуже багато чайок пішло на дно, проте козаки захопили галери, на яких будуть тепер добиратися до рідних берегів. Увесь вантаж турків було потоплено, кілька тисяч невольників—веслярів було вирятувано, не одна тисяча турків пішла на дно Караденгізу, як називали вони Чорне море.

До заходу сонця все було закінчено...

Понадвечірнє сонце поволі сідало у воду, як Недайборщ скликав усе товариство на палубу.

Запалив люльку, пахнув димом, суворими очима подивився на всіх.

— Товариство! — сказав він металевим голосом — і всі відчули, що Недайборщ може бути не тільки хоробрим, а й нещадним та жорстоким. — Товариство! — повторив він ще холодніше — і від того холоду аж мурахи забігали у Яремка на спині. — Під час бою троє козаків виявили непослух. Разом з ними виявив непослух і визволений нами з неволі лях... За нашими козацькими законами непослух під час бою карається смертю... Що будемо чинити?

— Послухаймо тих, кого ти звинувачуєш, пане отамане!

— За нашими законами під час походу ніяких рад не влаштовують. Під час походу командує отаман. Один!.. Але послухаймо винуватців.

— Я винен, — сказав пан Гостинський. — Але я не міг стриматися. Коли пан підняв шаблю на мого рятівника Яремка, я стрибнув йому назустріч і попросив не робити того! Хай би ліпше рубонув мене. Все, прошем панув!

— Я винен, — сказав Оксен Цьопа — Я обняв пана отамана, щоб він не рубонув ні пана Владислава, ні Яремка. Вони порятували не тільки моє життя, а й інших людей. Винен, але прошу пана отамана відповісти: чи дав би він убити свого вірного товариша?

Недайборщ промовчав, не вважаючи за потрібне відповідати тому, хто порушив козацький закон.

— Я найбільше винен, — сказав Степан. — Я вирвав шаблю, щоб вона не наробила лиха. Якщо треба когось карати — хай карають мене...

— А я не винен! — твердо відповів Яремко. — Невольники не повинні були загинути. Все!.. Спасибі товаришам за те, що стали на мій бік, але коли так, то я пішов за невольниками!

І Яремко попростував до борту...

— Стій! — гукнув Недайборщ. — Я ще не сказав! Яремко зупинився біля борту. Він був блідий, рішучий і несхитний...

Недайборщ сказав:

— Є багато хороших звичаїв на світі. — Він знову так зотягся своєю люлькою, що не тільки козакам задряпало в горлянках, а й морю захотілося чхнути. — Шкода, хлопці, що не всі ми звичаї шануємо... От коли я плавав з ганзейськими купцями — було таке в моєму житті, не буду тут розводитися, бо надто багато часу займе ця розповідь, — так от, коли я з ними плавав, то дуже мені подобалася одна річ, яку варто було би перейняти й нам. Вони хоч і німці, але люди теж. І не дурні... Так от. Перед плаванням кожен капітан такі слова казав своїм хлопцям на кораблі: "Товариство моє любе! Оскільки всі ми стаємо у морі віч—на—віч із хвилями та господом Богом, то кожен з нас мусить рівнятися на свого товариша; і оскільки нам загрожують шторми, морські розбійники та всілякі інші халеп'я, то ми повинні поважати твердий порядок на судні, аби щасливо довести справу до кінця і благополучно повернутися на землю". А коли кораблі приходили в рідну пристань, тоді, по закінченні плавання, капітани виводили команду на берег і казали: "На кораблі всіляке могло бути — навіть найгірше, — але зараз ми повинні все це пробачити одне одному і стерти з пам'яті. Клянімося ж на солі й хлібі, що ніхто нікого не буде поминати лихом. А якщо хтось усе—таки вважає, що його ображено, то що ж! — нехай вимагає суду! Але щоб суд відбувся до заходу сонця. Як тільки сонце зайде — тоді геть усе треба з пам'яті стерти — навіки!"

Недайборщ так зотягся смердючим димом свого тютюну, що й сам не витримав — розкашлявся, та так, що аж хвилі заходили під галерою.

— Отак і ми, товариство! — прокашлявшись, мовив він. — Поклянімося ж на солі й хлібі, що забудемо всі образи чи недоречні слова і вчинки, а запам'ятаємо тільки одне: яку силу відчували ми, коли доля нас звела воєдино, в один кулак!..

Недайборщ поглянув на захід. Сонце вже зайшло, тільки вгору з—за обрію йшли від нього, невидимого, рожеві, червоні, жовтогарячі промені.

— Зайшло сонце, — промовив він, — Забудьмо все недобре, що сталося сьогодні. Забудьмо навіки... У тому, що загинули веслярі на адміральській галері, є моя вина, але не було злого умислу... І мені буде мука на все життя... Але це вина мене одного... Забудьте про це й не беріть у свої душі... А вам я все пробачив — одразу ж...

Було тихо... Козаки мовчали.

Тепер, коли було виконане таке тяжке завдання по знищенню турецької ескадри і коли треба було повертатися до рідних берегів, козакам не хотілося ні говорити, ні веселитися, ні печалитися. Надто втомилися вони...

Яремко стояв біля борту галери й дивився в море, куди щойно збирався стрибнути. Хтось торкнув його за плече. Недайборщ. Не курив люльки, не говорив, не лаявся. Стояв і мовчав.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ, який оповість про таємні надії Бібігуль та про інші речі

І все—таки, чому старий Омелько її не зміг виручити? Адже вона умудрилася виглянути у вікно і гукнути: "Рятуйте!", перш ніж двоє мовчазних лобурів пана Сондецького накинулися на неї, повалили на подушки і заткнули рота! Вона навіть устигла уздріти, що старий Омелько здивовано витріщився на неї і, очевидно, пізнав! Що ж завадило йому кинутися в погоню — тим більше на базарі, де карета не могла мчати швидко?

Уже котрий день коронний стражник не випускає її з Канева. Він щодня приходить до неї. Раз на день. Під вечір. Веде розмови про кохання. Після отих розмов він виходить. Тоді з'являється Фатьма. Питає: "Що пані потрібно?" Бібігуль, як правило, не відповідає. Їй противний і цей замок, і ця пишна кімната, і пан Сондецький, і його Фатьма...

Як же це вона так по—дурному попалася в лапи коронного стражника? Якби прийшов хтось із отих отців—єзу—їтів, то вона, Бібігуль, одразу б здогадалася, що справа недобра й нечиста. А тут же прийшов кульгавий чоловічок — ліва нога на дерев'яшці — зі спішним листом аж із Києва, від митрополита, чи що, і цьому чоловікові треба було негайно їхати сьогодні назад, — а коли ж ти того батька з базару дочекаєшся?! Ще хотіла сама Хведора провести його на базар, та кульгавий сказав: "А у вас що — нікого молодшого немає?" І тоді Бібігуль сама озвалася: "Та побудьте, мамо, вдома, чого там?! Я хутенько — туди й назад!" І пішла! Дорогою вони з чоловіком ні про що, власне, й не говорили. Заговорили, коли на півдорозі їх наздогнала панська карета — такої Бібігуль раніше й не бачила в Переяславі. Власне, подібні бачила, але саме такої не бачила. "От таланить людям, — сказав кульгавий чоловічок, — на яких повозах їздять! А мені сьогодні аж до Києва треба дядьковим возом добиратися!" І тут кучер, що сидів попереду, запитав: "А як до базару доїхати?" — "Та прямо й прямо, а потім — ліворуч!" — сказала Бібігуль. "Сідай, молода, покатаю!" — "Сама дійду!" — "Та сідайте обоє, подивись, як чоловікові тяжко на дерев'яшці вашим піском іти!" Кульгавий і справді став і, важко дихаючи, почав витирати піт з лоба. Карета під'їхала — Бібігуль заглянула в неї: там нікого не було! І вона вирішила сісти, тим більше, що не сама ж, а з кульгавим, а до кульгавого вона вже звикла... В кареті було красиво, мов у ляльковому палаці. Бібігуль виглядала у віконечко, усміхалася сама до себе: ач, яка я! у кареті катаюся!.. Карета завершила на базар, Бібігуль хотіла вже вийти, щоб повести кульгавого до батька, та раптом з обох боків відкрилися дверцята — вона побачила обличчя двох отців—єзуїтів, що бачила їх позавчора. Вони миттєво оглянули її, мов обмацали очима, кивнули кульгавому, сказали: "Вона!" — і зникли, а натомість у карету вскочило двоє бурмил, які, витягши пістолі і націлившись на Бібігуль, просичали: "Панно Ганно, тихо, а то..." І тут Бібігуль усе зрозуміла. Вона відкинула їхні пістолі й кинулася до віконця. Воно було не засклеєне, Бібігуль побачила старого Омелька біля

зброї і щосили гукнула: "Рятуйте!" І Омелько її почув, вона піймала його здивований погляд, але більшого вона не встигла побачити, бо двоє бурмил схопили її за руки й ноги, повалили на подушки і заткнули рота. Карета заскакала на місці, кидаючись у різні боки, ззаду розлігся якийсь крик, але ніхто в карету не увірвався, ніхто не примчав її виручати — і це й досі для Бібігуль є якоюсь загадкою! Адже Яремків батько Омелько стояв майже поряд!.. Невже і його вхопили? А може, убили? Правда, пострілів не було чути за отим багатоголосим ревищем, що вибухнуло раптом за каретою...

Як же це вона не побереглася, не подумала, що утрапила в пастку пана Сондецького?

Треба обов'язково передати вістку на волю про те, що вона в руках коронного стражника і що він хоче схилити її до заміжжя з ним.

Але як її, цюю звістку, передати?

Може, через Фатьму? Може, заговорити з нею по—турецьки, розбудити в її душі давні почуття любові до рідного краю та земляків? Адже сумно й сиротливо їй тут, на Україні!.. Боже мій, як важко було їй, Бібігуль, перехрещеній у Ганю, в перші роки життя на Україні! Якби не Яремко та якби не його тато—мама, то Бібігуль умерла б чи захворіла від нудьги й туги за рідним краєм! А тут ще дітлашня все бігала за нею і дражнилася: "Туркень! Туркень!" Добре, що переїхали в Переяслав — тут ніхто її не дражнить, тільки іноді дивуються: як це в білявих батьків та така чорняво—кароока донька?!

Якщо вона признається Фатьмі, яка по кілька разів на день приходить до неї — та ба! щохвилини може зайти, варто лиш їй задзвонити у цей срібний дзвіночок! — у своєму походженні... Може, розчулиться літня туркень? Але навіщо б таку тримав у своєму замкові пан Сондецький? Як би він міг довірити людині, здатній на невірність, свою найголовнішу таємницю?..

Ні, треба подумати!.. А взагалі — варто було б якось ізблизитися зі старою Фатьмою. Треба, щоб вона ближче познайомилася з Бібігуль. А раптом щось та й вийде?!

Чекай, Бібігуль! Якщо вийде, то тоді — смерть Фатьмі! Пан Сондецький ніколи не пробачить їй, якщо вона не впильнує Гані—переяславки, він укине її в темний льох під замком і заморить голодом і холодом у темниці!

Уже надходив вечір. Навесні й улітку вечори надходять не так рано, як узимку. Навесні й улітку не встигнеш і наспіватися в садку, а вже ось—ось ранок. А взимку! Ходиш із Яремком понад Трубаилом, стоїш під засніженими деревами, слухаєш музику зір і дівочі співи — і так любо на душі... Щоправда, пройшли отак вони взимку лише двічі... А влітку й зовсім не ходили — Бібігуль була з дівчатами, а Яремко з парубками... Ну, ще залазили у клуню, обіймалися й цілувалися... Тільки ж мало, мало!..

Почулися кроки в сусідній кімнаті. Пан Сондецький півголосом запитав щось у Фатьми. Та односкладово відповіла. Потім пан Єжи постукав у відчинені двері і скрадливо запитав:

— Чи можна до нашої переяславської царівни? Бібігуль промовчала. Вона стала

біля заґратованого вікна, що дивилося на Дніпро.

Тоді пан стражник зайшов сам. Зайшов і тут же заявив:

Пшепрашам, паненко Ганю, але я зайшов запитати: чи не нудно вам отут, у цій кімнаті, сидіти цілий день? Бібігуль відірвала погляд від Дніпра, повернулася побілілим лицем до коронного стражника і запитала:

— А то пан Сондецький має бажання випустити мене на волю?

— Господи! Ганю! Та ж ми умовилися: я ніякий не пан Сондецький, ніякий не коронний стражник — я ваш, я твій найближчий друг Єжи, або ж по вашому Юрій!

Бібігуль мовчки відвернулася до вікна. Вона вже втомилася від оцього щоденного освідчування Сондецького в коханні.

Не обертаючись до нього, запитала:

— То ви мене випустите на волю чи ні? Чи мені самій щось придумувати?

— Я не для того рятував найкращу дівчину нашого краю від лихих татарських рук, щоб її випустити і передати знову в чийсь лихі руки!

— Крім ваших лихих рук, мені тут нічого боятися! Відпустіть мене, пане Сондецький, ви ж — шляхетна людина, вас знає й шанує навіть король!

Очі коронного стражника спалахнули торжествуючим вогником:

— А що ж я казав?! Я хотів би, щоб і вас знав сам король Сигізмунд, сам королезич Владислав. Ваша краса осяє їхні державні серця! Покохайте мене, незрівнянна Ганю! Ви побачите на власні очі Варшаву і Краків, Париж, Орлеан, Рим, Мадрид! Ви побачите Лондон і Стамбул! Ваші незрівнянні коси, вашу дивовижну шийку й вушка, ваші ручки й ніжки прикрасять найкоштовніші оздоби із золота, срібла, діамантів, перлів!.. Покохайте мене, панно Ганулько! Так?

Ні, — твердо відповіда Бібігуль.

— Але ж ви — не дитина! Рано чи пізно вам доведеться виходити заміж!

— Я маю коханого, пане коронний стражник! І я вийду за нього! — сказала вона і знову одвернулася до вікна, вдивляючись у потужну широченну срібну смугу Дніпра, який немов позичав вечірньому небові своєї світлості.

— То є неправда! — аж звереснув пан Єжи. — Мої люди досконало перевірили можливість наявності коханого у вас, панно Ганю! Немає у вас нікого, кому б ви пообіцяли своє серце... Так от — віддайте його мені!

— Є у мене коханий! І я йому пообіцяла своє серце! Отже..

— Хто він?

— А от цього я вам не скажу! Він прийде сюди — і шаблею визволить мене з неволі!

— Ха—ха—ха! — зареготався пан коронний стражник, та через кілька секунд раптом різко урвав свій регіт і мовчки вискочив з кімнатки. Він так різко урвав регіт і так хутко вийшов, що Бібігуль аж здивувалася. Невже здогадався він про Яремка?

А пан Єжи про Яремка, звісно, не подумав. Він подумав, що коханий непокірної Гані, напевне, козак, раз вона каже, що шаблею визволить із неволі. І, напевне, цей козак нині в поході... І тут панові стражникові стало не по собі: а що, як отим коханим є не хто інший, як ребеліант і збійник Закривидорога? О, то страшний для пана

Сондецького чоловік!..

Він тут же розпорядився поюикати до себе двох Кази—межів — двох святих отців—єзуїтів Влязла й Походзіла. Нехай з'їздять до Переяслава і перевірять, як і де стрічалася Ганя Ціпуринівна з Андрієм Закривидорогою, а як це не вдасться виявити в місті над Трубежем, то нехай мчать на Буг, у розпорядження Стефана Хмелецького, а він уже зв'яже якось їх із тим ребеліянтотом...

Ух, як пан коронний стражник ненавидить цього гетьманового улюбленця!

Бібігуль подзвонила — і на порозі тут же з'явилася Фатьма.

— Посидьте, будьте ласкаві, зі мною, — попросила дівчина. — Мені тут страшно. І якось холодно душі й тілу.

— Оже, пані звелить запалити свічки?

— Не треба називати мене панією. Я ніколи не буду для вас господинею, — сказала Бібігуль. — Розкажіть мені про себе. Ви з якого міста чи села родом?..

— Пані не знак наших місць, — сухо прошелестіла відповідь. — Тому будь—яка назва нічого не скаже їй.

— Не кажіть на мене "пані", — знову сказала Бібігуль. — Як по—вашому буде "дівчина"?

— По—якому "по—нашому"? — не зрозуміла Фатьма.

— По—турецькому І

— А... По—турецькому... Киз... — задумливо промовила Фатьма, і Бібігуль з радісним хвилюванням вслухалася у короткі звуки рідної мови. Чомусь набігла на очі сльозина, аж затуманилося все — і Дніпро вниз, і небо вгору, і вікно, крізь яке Бібігуль дивилася на світ, і ґрати, які відділяли її від свободи.

— Ну, ось так і називайте мене: киз! Я вас дуже прошу!

— Слухаюся вашого наказу, пані киз!

— Не пані, а просто киз.

— Слухаюся вашого наказу, киз...

— Ну, то звідки ж ви родом, Фа... А як по—вашому "жінка"?

— Ханим...

— То звідки ж ви родом, Фатьма—ханим?

— Із Трапезонта я... Є таке місто Трапезонт. Ото я звідти родом. Була служницею у дружини султана Єлени—грекині. Знаю Єлениного сина Ях'ю, який чотири роки тому повів козаків у похід на Туреччину... Ви ж, мабуть, знаєте, Ганю—киз, що козаки під керівництвом хороброго Ях'ї взяли Трапезонт, Синоп, а потім підійшли до самого Стамбула...

— А чому ж вони Стамбула не взяли, Фатьма—ханим?

— Не захотів Ях'я ставати султаном. Полюбив Ях'я християн і не захотів ставати на чолі держави, яка воює з християнами... А ще кажуть таке: козаки підійшли до самого берега — і побачили, що всі турецькі воїни, всі турецькі начальники, весь диван, геть усі повтікали, а в Стамбулі лишилися тільки діти, жінки, дівчата, діди. Кажуть, що козаки мовили: "З бабами не воюємо!" Не знаю, так воно чи ні...

— Так. саме так, — переконано сказала Бібігуль. — У нас, у Переяславі, чимало є козаків, що брали участь у тому поході. І вони кажуть про це так само...

— Казати можна одне, а робити — інше...

— Ні, усе було так, як оце ви розповідали! — переконано заявила Бібігуль.

Фатьма позирнула на дівчину уважним поглядом:

— Наче ти там сама була...

Хотілося Бібігуль гукнути: "Так, була! А тому все й знаю!" — але стрималася. Навряд чи треба зараз відкривати Фатьмі історію свого походження.

— Як опинилися ви тут, Фатьма—ханім?

— Довго розповідати... Та й нецікаво... Давно це було...

— Як давно? Літ із десятих тому?

— Більше... Тридцять із гаком... Коли помер султан Сулейман Пишний, то після нього правив син його й Роксолани Селім Мест. Мест — це означає п'яниця. Бо був у нас іще інший султан Селім — Явуз. Явуз — це грізний. А після султана Селіма Места став правити султан Магомет. І от Єлена була однією з його дружин, а Ях'я — одним із синів. Спочатку Магомет любив Єлену, любив і Ях'ю, а потім розлюбив їх і вислав жити у Трапезонт. Ось там Єлена і взяла мене у служниці... Працювала я там кілька років, жилось мені добре, чого ж там, Єлена була доброю жінкою, ласкавою. А потім помер султан Магомет, його місце на троні зайняв старший син — отже, всіх інших синів султана, в тім числі й Ях'ю, треба було знищити. А Єлена оголосила, що Ях'я помер од віспи. А потім найняла корабель і разом з Ях'єю та ще двома людьми втекла з Трапезонта... Отож тоді й почалося! Приїхали люди з таємної дефтерхани Баба—Алі що це таке, ви, Ганю—киз, не знаєте, та й знати не треба, приїхали ці люди й давай усіх мучити та допитувати. Опинилася і я в зіндані — так по—нашому в'язницю називають, — вночі плачу від нагайок, а вдень допитують: що ти про це знаєш? А що я знала? Нічого! Тільки плакала та Ях'ю з Єленою кляла... Дуже мене тоді побили — і знову в зіндан. Думала: може, ліпше повіситися, ніж завтрашні муки терпіти?.. І зібралась була зробити отаке. Так щось зупинило, відклала на годину... А через півгодини розчинили двері зіндану — козаки налетіли на Трапезонт! Визволили й мене з кількастами невольників та невольниць — та й повезли на Україну. А на Україні батько пана Сондецького купив мене, та й стала я в Сондецьких служницею... Тепер ось панові Єжи служу вірою і правдою...

— Ви так і лишилися магометанкою?

— Так і лишилася... Може б, якби виходила заміж за християнина, то й поміняла віру, але ніхто не взяв мене в жони... Та й не хотіла я кидати панів Сондецьких...

Неохоче розповідала Фатьма свою історію. Бібігуль слухала і думала: не виручить мене ця жінка, не піде на зраду свого господаря. Справді ж бо: виручити з неволі переяславку Ганю означає зрадити свого благодітеля пана Сондецького, родині яких Фатьма служить уже понад три десятиріччя!

— Ви не захочете мені допомогти, Фатьмо—ханім, — сказала Бібігуль.

— Чому ж?.. Я буду вас, Ганю—киз, переконувати в тім, що найліпше для вас —

вийти заміж за пана коронного стражника. Це — велика, це просто—таки величезна честь для вас, Ганю—киз. Ви, проста дівчина, станете господинею цього великого краю, а потім, може, і всієї України, ви будете у Варшаві, Кракові, у Римі...

— Це вже я чула з вуст пана коронного стражника... Я хотіла б, аби ви, Фатьмо—ханім, допомогли мені інше.

— Як же?

— Як?.. Ну, уявіть собі, що ваша дитина, ну, наприклад, не Ганя, а, скажімо, якась Галія чи Бібігуль, опинилася в такій—от фортеці! І їй треба втекти чи просто передати звісточку на волю...

— Навіщо тій Бібігуль утікати? їй випадає таке щастя: вийти заміж за такого поважного чоловіка! Куди їй утікати? Я так думаю: багато хто б у Туреччині вважав щастям стати навіть не дружиною, а простою наложницею такого значного пана... А ви, Ганю—киз, таке кажете!..

— А якщо б у вашої доньки та був коханий хлопець?

— Я сказала би своїй доньці: махни рукою на свого Ахмета чи Селіма, а йди заміж за такого великого начальника, як пан Сондецький...

Уже зовсім стемніло надворі... Якщо хтось човном плине по Дніпру, то він, певне, бачить із ріки, як у замковій вежі світиться верхнє вікно. Певне, бачить він і думає: хто ж то там такий ніяк заснути не хоче?..

Отже, Фатьмо—ханім, ви мене не виручите...

— Ні, Ганю—киз, не виручу... Бо ви, Ганю—киз, іще дитина і не знаєте, з якого боку сходить оте сонце, що люди зуть його щастям...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ, у якому оповідається про те, як брацлавський хорунжий продовжував вельми люб'язну дипломатичну бесіду і як допомагали йому при цім реєстрові козаки Ляскало й Цабекало

Над стародавнім Брацлавом уже буяло розкішне літо. Хлопи знову ж таки вовтузилися на полях та на вгородах, у пишнолистих садах уже давно відцвіли морелі, яблуні, груші, вишні і сливи, і тепер вони дозрівали; у куїцах, під стріхами цвірінчали писклята, уже висиджені в цьому році, а деякі з них уже виглядали, щоб спробувати себе на крилятах; уже й рябі свині ходили зі своїми поросятами, риючись за хлівами, а то й на вгород пролазячи; і корови вечорами приходили з паші, гордовито несучи повні молока вим'я; і риби вже в Бузі відметали ікру і тепер безтурботнилися у воді, нагулювали м'ясо, вихлюпували своїми хвостами по водяній гладіні; і старезні діди, розігрівшись на літньому сонечку, дивилися на цюю всю благодать і думали: ех, і чого воно, життя, усе—таки таке коротке?!

Уже буяло розкішне літо, а регімент під командуванням брацлавського хорунжого пана Стефана Хмелецького усе марширував та марширував лівим берегом Бугу, і вечорами суворі військові команди перебивалися кумкотом жаб.

А на правому боці пересувалася то на північ, то на південь орда під командуванням найхоробрішого з най—хоробріших Бекіра—баші — і ніяк не могла знайти місцини, години й хвилини, щоб, не порушуючи мирного договору, опинитися на землі Речі

Посполитої...

Щодня і поночі орду Бекіра—баші турбували козаки з нереєстрового регіменту під командуванням Андрія Закривидороги, оті шайтанові двадцять сотень розбишак, які й воювати не лізли, і спати не давали Бекірові—баші...

Не давала спокійно спати Бекірові—баші ще одна не вельми приємна обставина: ось уже котрий тиждень їхнього марширування минає на берегах цієї противної річки, а й досі не пристали до берегів Чорного моря оті давно обіцяні галери з будівельними матеріалами, з гарматами, ґратами, залізними драбинами, скобами та іншим добром для спорудження фортець. Крім усього отого залізного та кам'яного добра, не завадили б і додаткові тисячі хоробрих воїнів султана, а також майстрів будування укріплень. Всього цього не було — і Бекірові—баші почали снитися сни: величезна армада галер плине хвилями Чорного моря, хоробрі капудани дивляться в зірні труби, і раптом у скельцях зірних труб бачать щось подібне до хмари сарани, яка опустилася на морські хвилі... Далі доводця турецького війська прокидався і вже не хотів заплющувати очей, бо знав, що воістину побачить не сарану, а козацькі чайки, які з усіх боків ідуть на непереможну турецьку армаду...

З кожним днем ставало зрозуміліше, що галери перехоплені козаками й потоплені. А якщо це так, то навіщо тоді Бекірові—баші з усім його військом тинятися отут, біля Бугу? Як він побудує оті фортеці, якщо в його руках немає ні необхідних матеріалів, ні добрих майстрів, ні креслень?

Якось серед ночі, коли у степу знову залунали постріли і крики (козаки в черговий раз не давали спати військові Бекіра—баші!), великий доводця покликав до себе в намет премудрого мімара Ісмаїла. Слава Аллахові, що Бекір узяв його з собою, а не чекав, доки той прибуде з галерами! — а то б не було з ким говорити!

Мімар Ісмаїл був невеличким чоловічком з великою, проте, головою. Він цілими днями спав, а коли не спав, то думав. Його не обходили ніякі дипломатичні тонкощі оцього кількатижневого топтання біля гяурської річки на ймення Буг (а дехто зве її навіть Богом, що по—уруському означає не мало не багато — Аллах!), його турбувало вимушене безробіття. Кілька разів він запитував у Бекіра—баші, коли ж, нарешті, можна розпочинати будівництво, — але той не відповідав, — і тому премудрий Ісмаїл віддавався роздумам і спанню...

І от сьогодні вночі його розбудили і привели до самого Бекіра—баші.

Бекір сидів невиспаний і злий. Йому не хотілося пити шербету, йому не хотілося розважатися у своєму похідному гаремі — йому хотілося напиться вина чи гяурської горілки під назвою "оковита" і рубати голови направо й наліво. Ось хоча б і цьому премудрому мімарові...

Бекір показав Ісмаїлові на пуфик, і той, уклонившись іще раз, сів. Сів, ушніпився своїми сонними очима в полководця.

— Думаю, — промовив полководець, дивлячись кудись убік, — що галери з потрібними нам усім вантажами й людьми не прибудуть. Думаю, що гяурам удалося їх перехопити і знищити.

— Дозвольте запитати премудрого і прехороброго Бекіра—баші: до вас прибув гінець із такою вістю?

— Якби прибув гінець із такою вістю, то я би з насолодою відрубав йому голову і прикрасив нею мій скромний дастархан.

Мімар іще раз обдивився обрус, на якому стояли напої й наїдки, але улюбленої прикраси полководців не здрів. Отже, гінця не було...

— Ці гяури навіть гінця не залишили...

Мімар не мав у душі якихось мудрих слів на такий випадок: він думав про інше — як побудувати фортецю Амурат—Кермен. А те, що фортецю побудувати необхідно, в цьому не сумнівалися ні Бекір, ні Ісмаїл. Ні тому, ні другому не хотілося ставати прикрасою на дастархані великого хондкара.

— Ми можемо побудувати фортецю без того, що потопилося в морі? — прямо запитав Бекір.

— Найхоробріший трохи не так поставив переді мною запитання. Я би запитав так: чи можемо ми дістати отут, на дикій землі, каміння, залізні та мідні вироби, гармати?

— Ну, гаразд, хай питання ставиться в такий спосіб, І що?

— Каміння й залізні та мідні вироби нам можуть привезти з заходу — з молдавської землі. Тільки хай вони не баряться...

— А гармати?

— А гармати нехай познімають зі своїх батур і привезуть сюди!

— А як же тоді з тими фортецями, з молдавськими?

— А це нас не стосується! Баба—Алі дав нам наказ: побудувати фортеці — Амурат—Кермен та інші! Ми їх побудуємо! А що там з гарматами на інших фортецях — ніхто й не питає... Поки що...

— А потім?

— Нехай великий Аллах дасть нам дожити до "потім"! А потім переможців ніхто не судитиме. Після того як дають шовковий халат з самого султанського плеча, голови не знімають...

Бекірові—баші подумалося, що він надто мало знав цього мімара. Не такий уже він простий. І справді, каже досить мудрі речі, шкода буде, якщо така голова згодиться тільки на прикрашання султанського дастархану. Бекір хотів подумати ще про щось таке миле і приємне для мімара, та Ісмаїл, блиснувши очима, рішуче сказав:

— Але для цього треба негайно перейти Буг, прибути на місце робіт. Це — одне. А друге — негайно доставити на місце робіт каміння, вапно, три тисячі робітників. Це — тільки на спорудження Амурат—Кермена!..

Ти диви! Цей пуголовок, якого ледве—ледве можна роздивитися в його халаті, уже командує!..

Але, зрештою, він каже істину. Для того щоб збудувати Амурат—Кермен, треба перейти Буг. Аллах милостивий, Аллах здатен на будь—яке диво, але навряд чи захоче він сам будувати для Бекіра—баші фортецю на не зайнятій ним території.

— А скільки всього робітників потрібно, щоб побудувати й інші фортеці?

— Ще — десять тисяч. І то — найліпших робітників і майстрів.

— А вони в цих землях є?

— Саме звідси ми беремо найліпших майстрів для спорудження найкрасивіших будівель Османської імперії. Я би взяв десять тисяч майстрів та робітників з України та Богданії — і...

— З України — не вийде... Візьмемо з Богданії та Монтенії.

— Але для цього треба негайно бути на місці. Я ще повинен обдивитися місцевість, знайти виходи гірських порід, вибрати найліпші ґрунти, щоб вони не повзли чи не осідали. На це теж треба час.

— Скільки часу?

Мімар Ісмаїл зволив собі замислитися. Він знав, що Бе—кірові—баші надто припікає з термінами, і тому він догідливо помовчить, аби не заважати премудрому мімарові перебрати всі варіанти.

— Шість—сім днів. І сотню помічників.

— Чудово, — мусив погодитися Бекір. Він тут же по—думки підрахував, що в разі успішного переходу через Буг на доставку робітників, на спорядження обозів з камінням та вапном піде щонайменше тиждень. — Чудово! — повторив доводця турецької армії. — Готуйся до великої роботи!

— Тільки, — повторив Ісмаїл, — не треба баритися. Час минає. А фортеці Аллах сам для забарників не будуватиме!..

— Все, — пролунало з вуст Бекіра—баші. — Сьогодні підемо через цю гяурську річку.

Мехтодь Цабекало та Яким Ляскало уже не один день не спускали своїх очей з шатра Бекіра—баші. Розмістившись на протилежному боці Бугу на горі, вони вирили там собі землянку і, узброївшись двома зірними трубами, вивчали турецький табір з усіма його особливостями. Вони давно вже роздивилися, де чий намет, хто куди поспішає, вони вже навіть угадували, з яким настроєм бігає до Бекіра—баші начальник його розвідки, вони, навіть не чувши наказів, навчилися розгадувати, яке розпорядження дав Бекір кіннотникам, піхоті чи гармашам, вони навіть знали, коли має зайти до доводці харем—агаси і коли сам доводця піде розважитися до своїх красунь...

Сьогодні вже вночі Цабекало й Ляскало побачили, що в турецькому таборі щось має відбутися — не таке, як раніше. По—перше, про щось довго мудрував Бекір із мімаром, по—друге, після бесіди з мімаром до шатра було викликано усіх начальників усіх підрозділів, по—третє, на захід було післано кільканадцять вершників — не інакше як із спішними розпорядженнями.

— Мехтодю, — сказав Ляскало Цабекалові, — я так думаю, що сьогодні вони свого офіціра на переговори з Потенгою не пошлють.

— Еге ж, Якиме, — відповів Цабекало Ляскалові, — я чомусь теж так думаю. Мені навіть здається, що вони сьогодні захочуть перейти через Буг...

— Але ж договір!..

— Договори — то для таких дурних і чесних, як ми з тобою, Якиме, — відповів Цабекало. — їм треба будувати фортеці, а ми не даємо — то що треба для того? Перейти Буг, змести регімент Хмелецького та й... Це ж робиться дуже просто!.. Бекірові—баші й так довелося дуже довго випробовувати своє терпіння. Кускве тандем, о Каті—ліна...

— Треба сказати регіментарові, — мовив Ляскало.

— І полковникові Закривидорозі, — додав Цабекало. — Отже, так! Ти поки що лишаєшся тут і дивишся далі, а я на свого Мучика — та й за Буг, до козаків!

— Давай! Скажи, що турки можуть піти через Буг напроти нас і за три милі на північ: там найліпше місце для переправи. Можуть оточити регімент і тримати його в кільці два місяці, поки Хмелецький не здасться або не згине з голоду. Їх же багато...

— Скажу! Ну, бувай! Пильнуй — і дай знати Хмелецькому!

— Дам знати! З богом!

— І тобі — так само!

Цабекало вискочив з землянки, перекотився—переповз кущами й високими травами до берега, а там чекав на нього його Мучик... Мехтодь повів його до води, швидко роздягся, прив'язав свій одяг та зброю коневі на сідло — і вони обидва попливли через Буг. Швидка хвиля збивала з ніг, потім понесла і Мучика, і Мехтодя вниз. Але і той, і другий плавали добре. Вийшли на берег, обтрусилися, Мехтодь швидко одягся — і ось уже помчав уздовж ріки, невидимий для турків, на південь. За якусь мить він вибіжить на рівне поле і, вже не криючись, помчить у степ, де його чекають козаки Закривидороги...

Пан Стефан Хмелецький, брацлавський коронний хорунжий, розумів, що його хороброму регіментові рано чи пізно доведеться ставати на прю з турками. Оскільки війська у нього було небагато, то він усіма силами намагався відтягти зіткнення з переважаючим супротивником. І це йому поки що вдавалося.

Але що робити зараз?

Реєстровий козак Яким Ляскало, прибувши зі спостережного пункту, повідомив:

— Турки мають сьогодні перейти Буг. До того ж схоже, що у двох місцях. Напевне, хочуть оточити ваш регімент! З вісткою про це поїхав до Закривидороги мій товариш!..

Пан Стефан, не спускаючи очей з турецького табору, сказав:

— Почекаємо вістей від Закривидороги!

Якщо турки кинуться перепливати Буг напроти регіменту, то тут їх відбити все—таки буде можна, але якщо підуть вони на обох бродях, то буде важко!

Що ж то має повідомити Закривидорога?

Закривидорога поки що мовчав...

Закривидорога з незрозумілих причин барився...

Зате не барилися в таборі Бекіра—баші.

Розтягнутий на кілька миль турецький табір раптом ожив, як ото оживає восени поле, вкрите воронням. Залунали крики "Ялла!" й "Лулу!" — і ось уже рушила вся армада на Буг!

Справді, турки вирішили форсувати ріку в двох місцях одразу — Хмелецькому треба

було одразу ж відступати, щоб не опинитися у оточенні.

Але ж договір, договір!

У таборі Бекіра—баші подбали й про це.

Тисячі стріл піднялося в небо. Всі вони перелетіли над регіментом. Але одна впала біля ніг самого регімен—тара.

Хмелецький наказав підібрати стрілу. Її було обгорнуто шматком пергаменту. Пан регіментар розгорнув той шматок і прочитав:

"Пане королівський хорунжий Стефане Хмелецький! Підданці Речі Посполитої, грубо порушуючи договір між нашими властителями, нападають на наших людей, завдають їм ран і позбавляють їх життя. Оскільки ці розбійники весь час ховаються за Бугом, у межах дій вашого регіменту, а ви, порушуючи договір між нашими властителями, не караєте цих людей, не гідних звання воїна, — то ми мусимо перейти ріку, наздогнати розбійників, покарати їх і потім повернутися на своє місце. Про це ми вам і повідомляємо. Власну руку приклав капітан—баші Бекір".

— Еге ж, ховаються за Бугом, — гірко всміхнувся Хмелецький. — Не в той бік треба гнатися!..

— Виставити щити і бути готовими до оборони! — наказав регіментар.

І справді, нова злива стріл уже полетіла просто в жовнірів. Але вчасно відданий наказ дозволив запобігти втратам з боку поляків.

Сонце шпарило на небі, піт лився по обличчю Стефана Хмелецького. Було жарко, а може бути ще жаркіше.

Регіментар наказав приготувати до бою мушкети, рушниці—гаківниці. Гармати й фальконети були готові. Ось тільки турки перейдуть середину ріки — і гримнуть перші залпи!

І почнеться тоді справжня кривава баталія, з якої вийти живим небагато шансів, а як сказати точніше — ані жодного.

Але пан Стефан Хмелецький мав гонор. Пан Стефан Хмелецький любив свою державу і був готовий виконати будь—який наказ її...

І води Бугу завирували від тисяч турецьких тіл, що заплюскотілися в ріці, розкидаючи бризки навсібіч...

Жовніри Хмелецького стояли заціпенівши. Вони мовчали. А з того берега, з прибережних горбів котилося, гриміло, ревла багатотисячногорле: "А—а—а—лл—а!!!"

Пан Хмелецький мав гонор. І тому він був готовий стріти зараз геройську смерть.

Так само мав гонор і весь його регімент...

Перед утомленими очима хороброго Бекіра—баші розстелялася картина, як на гравюрах хитромудрих венеціанців: незламні його війська, орда за ордою, йшли через Буг, і буйні води гяурської ріки мусили розступитися перед воїнами пророка.

Польський регімент, ошетинившись мушкетами й арбалетами, пістолями й фальконетами, ратищами й шаблями, стояв не здригаючись. Дурний він, отой польський хорунжий Хмелецький! Х—ха! Прізвище — майже Хмельницький! Під Цецорою одного Хмельницького взяли були в полон. Хоробро бився козак із польським

прізвищем та єзуїтським вишколом, але сила силу ломить — утрапив у полон!.. Дальшої долі його Бекір не пам'ятає. А зрештою, що говорити про долю вояка, який опинився в полоні?!

Дурний він, отой польський коронний хорунжий Хмелецький! Він вимагав, щоб сам Бекір, сам доводця всієї могутньої армії, прийшов на переговори з ним, нікчемним брацлавським регіментаром. Що ж, оточать зараз твій регімент добірні орти Бекіра—баші, а інші сили підуть будувати Амурат—Кермен. Тицьнеться коронний хорунжий з оточення — а ходу нема! Так і сидітиме, поки не попроситься на переговори з Бекіром—баші. А Бекірові—баші не хотітиметься з ним бесідувати, доки не побудує він Амурат—Кермен та інші "кермени"...

Ось уже орти Бекіра—баші уплав перейшли середину Бугу. Воїни користуються човнами, дошками, колодами, снопами очерету й куги... Жалюгідно плюються картечю гармати Хмелецького, стріляють нікчемними кульками мушкети, гаківниці, ухають фальконети! Куди там?! Чи здатні вони зупинити наступальний порив яничар, сипахів Бекіра—баші? Навіть під обстрілом турецькі війська переможно форсують Буг, а он отам, де ніякого обстрілу й немає, — там, на обрії, хоробрі орти Бекіра—баші переходять той Буг убрід — і через годину весь регімент Хмелецького буде в подвійному кільці, через яке не проб'ється навіть щур!

— Ялла! — чує Бекір трохи збоку. Вояки у одягу сипахів під зеленим прапором пророка мчать поряд з наметом головного доводці. Бекірові—баші хочеться махнути рукою і підкликати сюди командира цієї орти. Підкликати й нагримати: чому це його воїни забарилися?

Але сипахи, разом зі своїм ода—баші, різко змінивши напрям, мчать до самого Бекіра. Орта яничарів, що охороняє свого доводцю, ледве встигає вхопитися за зброю, як тут же опиняється під копитами коней, що летять, мов ураган. Бекір розуміє, що сталося щось незрозуміле, щось таке, чому немає назви, але вдіяти вже нічого не встигає. Над його головою свистить аркан, він пам'ятає ще, що його кудись потягло, смикнуло, а далі... а далі...

Орті сипахів на допомогу прискакало ще кілька орт вершників під зеленим знаменом пророка — і ось уже лунає на весь табір вереск красунь з гарему Бекіра—баші. Харем—агаси хоче оборонити своїх хуррем від сипахів, які показалися, — але раптом він бачить, що це — не сипахи! Це — урус—шайтани, які переодяглися в одяг турецьких войовників і, користуючись тим, що зараз усі пішли на Буг, налетіли на шатро самого доводці. Харем—агаси кричить своїм писклявим голосом, але його крику ніхто не боїться, тоді він хапає ратище й біжить назустріч передньому козакові з синьою міткою над правою бровою. Та цієї миті якась сила підносить його вгору й кидає на спину коня — і от уже харем—агаси мчить, втрачаючи свідомість, степом...

Начальник таємної служби, з яким Бекір так і не порадився перед своїм наступом — а даремної — хотів заховатися за шатром, та його там знайшли, без зайвих слів підняли на ратищі — слава Аллахові, що наштрикнули не тілом, а широким поясом, — і тепер командир розвідки стирчав угорі, мов прапор, і боявся, що пояс ось—ось

розв'яжеться — і тоді доведеться йому на повному скаку летіти на землю, під кінські копита...

— Що то є? — запитав коронний хорунжий у козака Якима Ляскала і показав на якісь незрозумілі переміщення у тилах турецьких військ.

Ляскало, який навіть з Бугу побачив би, як клішаться таргани на півмісяці Айя—Софії (якби той місяць стирчав на півтори милі вище), поставив перед регіментаром вимогу дати йому зірну трубу. Він, повторюємо, бачив усе й так, але ж душа хотіла, аж стогнала, аби пан регіментар перед ним, Якимом, хоч трохи поприслужу—вав.

— Прощем пана! — подав пан Хмелецький зірну трубу Ляскалові. Той зирнув і тут же заявив:

— Маємо відповідь від Закривидороги!

— Мені не відповідь потрібна, а підмога! — лайнувся пан Хмелецький.

— Здається мені, що пан регіментар матиме можливість вести цікаву бесіду з самим Бекіром—баші!

— Ніколи коронний хорунжий Речі Посполитої не стане на коліна перед капітаном—баші Бекіром!

— А якщо стане Бекір?

— Прощем пана облишити свої хлопські свинячі жарти!

— Ніяких жартів, пане регіментаре! Закривидорога зі своїми хлопцями узяв у полон Бекіра—баші, його гарем — ой—ой—ой—ой—ой, які гарні дівочки! — його харем—агаси і начальника його розвідки! І помчали в степ! І турки тепер не знають, що робити: лізти на регімент чи гнатися за козаками!

— Зате я знаю, що робити! — тріумфуюча вигукнув пан Хмелецький. — Ти знаєш, що я зараз зроблю, козаче мій золотий?!

— Знаю! Пан Хмелецький передусім забере назад свої слова про недоречні чи, як він зволив висловитися, хлопські свинячі жарти!

Пан Хмелецький ударив себе долонею по лобі.

— Прошу пана Ляскала подарувати мені недоречний вислів, що вирвався в запалі битви! Пшепрашам пане!

— Гаразд, пане Хмелецький!.. А тепер робіть другу справу: давайте наказ атакувати! До турків дійшло, що в тилу щось трапилося. Та, врешті, онде намет їхнього доводці повалений, прапор забрано козаками, і навіть — ха—ха—ха! — гарем забрали! Що вони з ним робитимуть у чистому степу?

Пан Хмелецький уже не чув подальших філозуфвань Якима Ляскала, а тут же наказав своєму сурмачеві грати заклик до атаки. І не треба було виконувати той сигнал двічі! Мов буря, кинулися поляки на турків, що вилазили з води, і почали їх знову заганяти у хвилі.

За цією колотнечею половина регіменту не помітила, що перепливла Буг і продовжувала вже переслідувати ворога на його землі — так остогидло воякам оте дурне кількатижневе марширування без пострілів та ударів шаблями перед очима

нахабного ворога! Зараз поляки, нарешті, дорвалися до справжньої бійки!..

Пан регіментар уже кілька разів командував сурмачеві грати відбій, і той грав відбій, але жовніри все ще не хті—ли повертатися з війни, за якою вони так скучили...

— Ляскало! — гукнув пан регіментар Якимові, котрий ще й досі мудрував, навіщо козаки забрали разом з Бекіром—баші ще й його гарем. — Ляскало! Сідай на коня, перебирайся на той берег і передай Закривидорозі моє захоплення його діями. Скажи, хай негайно везе Бекіра сюди?

— А гарем?

— Виконуй мій наказ! — грізно насупився пан Хмелецький. — І то — негайно!

— Слухаюся! — гукнув Ляскало, уже злітаючи на коня...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ про хитрість Бібігуль та про те, як вона вдалася...

"Яремку мій, Яремку золотий, якби ж то ти почув, як недобре твоїй Бібігулечці у цій розпроклятій тюрмі! Якби ти почув — ти б обов'язково виручив мене, визволив з цієї неволі, від розпроклятого пана Сондецького порятував!"

Бібігуль сиділа біля вікна і дивилася на Дніпро. Вітер підсвистував поряд, зачіпаючись за каміння та ґрати... Ех, стати б пір'інкою та й полетіти за вітром, полетіти до Дніпра, а Дніпро б уже доніс її якось до далекої—преда—лекої Хортиці, до славної—преславної Січі, де, напевне, зараз її Яремко! Ех, стати б пір'інкою!

Не стане пір'інкою Бібігуль. Це тільки в казках таке буває!

Якби вдалося вилізти у заґратоване вікно, то розбилась би, впавши на каміння. А Бібігуль убиватися не хоче, вона хоче жити, щоб вийти заміж за свого коханого, за свого найзолотішого Яремка! Ич, який цей Сондецький! Вийди, каже, за мене, я тобі покажу Крим і Рим, а ще й Париж, я тебе самоцвітами обсиплю! А що їй оті самоцвіти, всі оті Рими й Парижі, як для неї, Бібігуль, найбільше щастя і найкращі самоцвіти — Яремкові очі й Яремкове ласкаве слово!

"Яремку мій, Яремку золотий..."

Але ж не може такого бути, щоб її не шукали! Вона ж — не голка в сіні! Яремків батько бачив оту карету, в якій її везли! А знайшовши карету, може, знайдуть і її господаря?!

Ні, не може такого бути, щоб її не шукали! Може, вже про все це й у Києві знають, може, й сам Скрипник довідався, що пропала десь Бібігуль. А як він за щось отаке візьметься, то...

От тільки б якийсь йому знак подати про те, що вона, Бібігуль, тут!

"Яремку мій, Яремку золотий, якби ж ти тільки знав, як тяжко нині твоїй Бібігулечці!..."

Вона знову подивилася на далекий Дніпро. Власне, він не далекий — це вона, Бібігуль, далека від нього, вона високо. І якщо з Дніпра хтось її й побачить, то не роздивиться, а якщо хтось і почує, то не розбере її крику... Та ні, ніхто не почує...

Онде човник пливе по Дніпру. І той, хто в човні, навіть не дивиться в бік замку. Ні, поглянув! Бібігуль зірвала білу хустку з шиї, просунула руку за ґрати, стала махати... Той, що в човні, дивився з хвилину в напрямку замку, але потім одвернувся...

Ех, якби ж ото хустка могла залетіти до нього!..

І тут їй згадалися дитячі ігри на свято святого Хизра! Веселі то були ігри, коли в небо підіймалися, підхоплені весняним вітром, повітряні змії...

— Фатьмо—ханім! — гукнула Бібігуль, забувши навіть подзвонити.

У дверях з'явилося стурбоване обличчя старої туркені. І Бібігуль з жахом подумала: а що було б, якби вона, забувшись, та гукнула ще й "Киль мон—да!". [2] Фатьма—ханім одразу ж здогадалась би, що вона, ця полонянка з Переяслава, не українка Ганя, а туркенья...

— Слухаю, Ганю—киз!..

— Мені нудно в цій вашій тюрмі, — вона ледь не сказала: "В цій Киз—Кюлезі [3]", — я хочу щось робити...

Сказала і замовкла. Треба стримати своє хвилювання. Треба не виказати себе перед цією старою спостережливою служницею, яка вірою і правдою служить Сон—децькому...

— Може, принести вам теорбан? [4] Ви б заграли, Ганю—киз, та й забули про свої печалі...

— Не хочу грати я на вашому теорбані... І печалей забувати не хочу... Я хочу вишивати... Принесіть мені, будьте ласкаві, голки, нитки і полотно... Я хочу багато вишивати — так що багато ниток принесіть!..

— Я повинна запитати у пана коронного стражника.

— Скажіть йому, що клянуся всім найдорожчим, що ковтати голок для того, аби вмерти наглою смертю, я не буду. Я хочу жити і молитиму Бога, щоб дав мені довге—довге й щасливе життя з моїм милим. Я вишиватиму і розмовлятиму з ним...

— Навіщо він вам, Ганю—киз, якщо у вас повинен бути інший милий і суджений — пан Єжи Сондецький?!

— Гаразд, якщо ви мені не даєте голок і ниток, то я сама про це зараз розмовлятиму з паном коронним стражником. Гукніть його до мене і скажіть, що я хочу з ним розмовляти!

— Не дражніть пана Сондецького, — тихо сказала Фатьма—ханім. — У пана коронного стражника зараз дуже багато справ, а ви — зі своїм вишиванням!

— А він що — забув, що я — з Гаг'тарівської вулиці? — відповіла Бібігуль. І додала: — Та й які можуть бути важливі справи у пана Сондецького, якщо він сидить удома, тим часом як козаки воюють з ворогами на півдні й на півночі?!

— Не дражніть пана Сондецького...

— Я хочу його бачити! — і Бібігуль тупнула ногою по паркету.

— Слухаю вас, моя пані... Ганю—киз! — прошепотіла Фатьма і зникла...

Пан коронний стражник прийшов до кімнати Бібігуль через цілих півгодини.

— Чого хоче найчарівніша з найчарівніших? — запитав він, намагаючись підкрутити свої котячі вуса.

— По—перше, чому вас так довго не було? — знову тупнула Бібігуль.

— Ну, поки мене знайшли, а потім — я маю справи... Пшепрашам паненку!

— Не прощаю!.. Я сиджу тут у вашій темниці, мов невольниця. Я прошу дати мені голку й ниток та полотна, щоб хоч якось скрасити тяжкі дні моєї неволі, — а мені й цього не дають!

— Хто не дає?

— Не дає Фатьма—ханим. Вона, певне, боїться, що я голкою проколупаю дірку в вашій тюрмі, а з ниток та полотна зроблю драбину і втечу на волю!.. Алчак—ханим!

— Що—що? — перепитав пан Сондецький. — Ви щось сказали по—турецьки?

— А це хіба турецьке слово?

— Ви сказали: алчак—ханим.

— Я сказала: оця ханим! А що вам привиділося, я не знаю! Ви мені пропонуєте, щоб я виходила за вас заміж, а не призналися, що недочуваєте!

Бібігуль уколола пана Сондецького в найболючіше місце: він і справді недочував. Трохи, але недочував.

І коли хтось це помічав, пан Єжи Сондецький страждав. А зараз він застраждав невимовно. Коли люди з характером пана коронного стражника страждають, то вони тут же шукають, кого покарати — і тяжко.

— А—а—а! Це вам Фатьма таку дурницю сказала?! Так я їй покажу, як брехати на свого хазяїна!.. Фатьмо! гукнув він — і туркеня тут же вскочила в кімнату. — Ти?! Це — ти?! — Він кинувся до неї і схопив за плечі. Рвонув її на себе — затріщало плаття, — і кинув убік. Стара Фатьма неодмінно впала б і вдарилася б об паркет, та її просто на льоту вхопила Бібігуль, що стрибнула напереріз... Обидві ледь не впали, але втрималися на ногах.

— Фатьма—ханим нічого подібного мені не казала! Та й я сказала зовсім не тому, що ви недочували, а тому, що не розібрали... Пробачте, будьте ласкаві, пане Єжи!

Почувши вперше за багато днів не "пане стражнику" і не "пане Сондецький", а "пане Єжи", господар канівського замку розчулився. Вуса його трохи ніби ніжніше застирчали на обличчі, а чорнота в очах мовби поматовішала.

— Гаразд, приймаю ваші пробачення! Але й ви мені пробачте, що я трохи припізнівся на ваш заклик.

— Я прийму ваші пробачення, пане Єжи, якщо ви дозволите мені зайнятися вишиванням.

— Гаразд, я сьогодні ж дам розпорядження, щоб вам було дано все необхідне для цього... Але майте на увазі: я не для того визволяв вас від татар, щоб перетворювати на свою вишивальницю...

— Робота над вишивкою дає можливість і подумати, пане Єжи, — загадково—обнадійливо мовила Бібігуль...

Вона подумала ще й про те, що останнім часом з її душею коїться щось недобре: зривається, весь час хочеться говорити по—турецьки... Невже це присутність Фатьми так діє на неї? Якщо це так, то Фатьма—ханим може прочитати її потаємні думки. А от цього Бібігуль дуже й дуже не хотіла б...

Спочатку вона взялася вишивати рушники. Цілими днями сиділа, вишивала узор,

які пам'ятала, придумувала свої. Фат'ма заходила, коли Бібігуль її викликала, а то все сиділа в сусідній кімнатці і прислухалася до кожного руху полонянки.

Один з узорів їй так дивно вифантазувався, що Фат'ма—ханим надто підозріливо подивилася на Бібігуль і запитала:

— Де ти бачила такий узор?

— Одна дівчина показувала... — І додала: — Її мати в турецькій неволі була....

— А... Гарний узор... Тільки це не зовсім турецький... Щось є схоже на візерунки сінопських греків...

Ага! Хитра вона, ця чортова Фат'ма! Шайтан, а не Фат'ма. І все дивиться—дивиться своїми зеленкуватими очима на Бібігуль, усе намагається вичитати в її серці потаємні думи. Колись ці очі, певне, були темно—карими, а потім вицвіли, тільки злий зеленець і лишився у них...

Нічого, хай дивиться на ці візерунки та думає—гадає щось про сінопських греків, а тим часом Бібігуль крадькома вишиває інше. На тонкому—тонкому едвобі мережить голкою листа:

"Передайте Ціпуринам у Переяславі, що живуть на Гаптарівській вулиці. Бібігуль у пана Єжи в канівському замку. Порятуйте її заради Христа".

Вишила красиво, з узорами, одразу й не здогадаєшся, що — лист.

Якщо хтось із людей знайде цю хустку з едвобу і прочитає, що там написано, то він, звісно ж, покаже її іншому. І піде вістка по людях, і хтось сяде на коня та й помчить до Переяслава, щоб передати Ціпуринам вістку від Бібігуль. Ніхто не знає, що Ганя Ціпуринівна — Бібігуль. А старі Ціпурини здогадаються одразу, що все це—не вигадки, що все це — правда...

Тепер треба якось передати цю хустку на волю...

Фат'ма не передасть — це ясно й так. За цей час нічого в їхніх стосунках не сталося такого, що могло б їх зблизити. Фат'ма іноді розказує Бібігуль турецькі казки, одного разу навіть пісню заспівала, але Бібігуль попросила припинити. "Я не знаю слів", — сказала вона... А насправді їй подих перехопило і від музики, і від рідної мови. І потім цілу ніч вона плакала, уткнувшись у подушку. Плакала за рідним краєм — і плакала за Яремком. Якби він був тут — він змінив би їй усе. Бо ж у Туреччині вона познайомила з ним, бо ж на турецькій землі вчила його розмовляти...

Треба стерегтися, щоб Фат'ма не побачила вишитої нею едвобної хустки. Треба заховати її на грудях, щоб Фат'ма, навіть перевіряючи її вишивки, не знайшла цієї. Бог її знає, може, вона вміє читати по—нашому...

Тепер треба зробити рамку для повітряного змія. Для цього треба шість планочок. Найкраще б — з очерету. Але де вона той очерет дістане?..

Якось, у черговий раз піславши Фат'му за паном Сондецьким (а Бібігуль уже знала, що він зараз саме на псарні і, отже, прийде аж через півгодини, не раніше), дівчина взялася обзирати картину грецьких богів, що висіла в кімнаті. Полотно із зворотного боку було прикріплене тонкими планочками. Бібігуль їх тут же повідривала і заховала за килимом. Подивилася на картину чи тримається полотно. Поки що тримається, а що

буде потім, це Бібігуль уже не стосується...

Що ще треба для змія? Шмат мотузки чи ганчірку для хвоста. Це вона знайде — відріже шмат полотна. Потрібні міцні нитки для "вуздечки" змія. Ну, вона з цупкого полотна натягає ниток і скрутить — буде добра вуздечка... А ще треба довгу, міцну, тонку сурову нитку, щоб вона не обірвалася, коли вітер підхопить її змія і понесе на своїх крилах... Доведеться цю нитку сукати з ниток полотна, зв'язувати, скручувати і намотувати на клубок. І треба це все так робити, щоб Фатьма—ханім не побачила...

І Бібігуль потроху збирала весь необхідний матеріал для свого змія. Ось уже й нитки для вуздечки зроблено, ось уже й хустку—лист можна пришити до двох планок (планки поздовжні, й поперечні, і ті, що йдуть нахрест, доведеться пришивати в останній момент, коли треба буде змія запускати, бо ж у зібраному вигляді він не пролізе за ґрати), ось уже й добрий клубок нитки міцної намотано. Тепер залишилося ще зробити щось таке, щоб вітер не проходив крізь єдвабну хустку, а щоб затримувався в ній, — отже, треба зробити тканину непроникною для повітря...

Якось увечері Бібігуль зажадала від Фатьми киселю. Та принесла. Стояла, чекала, коли дівчина вип'є.

— Хай це буде мені на ніч, — сказала Бібігуль. — Фатьмо—ханім, ви вільні. На добраніч!

— Добраніч, — непривітно озвалася Фатьма і пішла. Бібігуль ще довго не спала, вслухалася в погоду за

вікнами та стінами замку. Було тихо. Вітер, здавалося, теж заснув цієї ночі... Але нічого, — як правило, після тихої ночі буває вітряний день...

Бібігуль витягла з—за пазухи шовкову хустку з вишитим на ній листом і кинула у миску з киселем. Взяла ложку і, вдаючи, що заходилася сьорбати кисіль, почала у місці випрямлювати хустку, щоб вона геть уся просяклася густою клейкою рідиною...

— Ганя—киз мене кликала? — почулося за спиною.

Бібігуль обернулася, тримаючи ложку біля рота. Фатьма—ханім стояла біля дверей і дивилася на стіл, на миску і на Бібігуль.

— Ні, я не кликала вас, Фатьмо—ханім, — сказала Бібігуль. Голос її не затремтів, спокій не зрадив. — На добраніч! Я зараз лягаю спати...

— Добраніч! — пробурчала Фатьма і зникла в темряві сусідньої кімнатки... Бібігуль ще довго чула, як стара туркеня щось бурмотіла собі під ніс, ходила по кімнаті, щось рипіло там і скрипіло...

Наступного дня і справді був вітряний день. Дніпро від вітру зарядів баранцями, тополі та явори, дуби та клени махали своїм гілляччям, вітер свистів, обчухруючи свої боки об колючі камені фортеці...

З вікна Бібігуль постерегла, що пан Сондецький ходить по двору з якимись значними польськими панами: не інакше як приїхав хтось із Варшави чи Києва, і ось пан Єжи Сондецький хвалиться міцністю фортеці, високістю мурів, глибокiстю ровів, хитрістю замків та заборів. Якщо зараз він поведе значних польських панів до льоху, щоб показати барила з вином, тоді треба буде посилати за ним Фатьму, попередньо

збрехавши їй, що пан Сондецький, напевне, на стайні...

Пан Сондецький підійшов до винного льоху. Ось відчинилися широкі двері, ось пани один за одним пішли туди. Зникли...

— Фатьмо—ханим! — тут же гукнула Бібігуль, знову, як і колись, забувши про те, що є дзвоник.

Фатьма тут же з'явилася і знову підозріливо подивилася на Бібігуль, намагаючись угадати причину її хвилювання.

— Покличте пана Єжи! Я маю сказати йому щось дуже важливе. Мені здається, що він пішов до стайні...

— Слухаюсь, Ганю—киз...

Щойно затихли кроки Фатьми, як Бібігуль тут же кинулася до килима, витягла з—за нього хустку—лист, уже пришиту до двох планочок, взяла ще чотири планки і побігла до вікна. Просунула за ґрати руки з недоробленим змієм, почала пришивати поперечні планки та ті, що йшли наперекосяк. Було нелегко, вітер міг вирвати змія з рук — і тоді прощай, мріє про свободу!

Але поки що все йшло як слід. Ось уже Бібігуль пришила довгого хвоста, ось уже прикріпила вуздечку, ось узяла в руку клубок, прикріпила до вуздечки. Все! Тепер треба піймати вітер — і пустити змія, щоб він підхопив його!

Бібігуль кинула легкий чотирикутник під порив вітру, але з того нічого не вийшло: вітер не наповнив повітрям змія — і він полетів униз.

Добре, що в руці був клубок — змій на півдорозі до землі повис на нитці.

Ще кілька спроб — і знову невдача.

За останнім разом змій повис над самою землею, під муром. І саме тоді — Бібігуль побачила — з винного льоху вийшов пан Сондецький разом зі своїми гостями. За ними дріботіла Фатьма.

Що зараз буде?

Пан Сондецький підняв голову увись і побачив Бібігуль. Вона махнула йому рукою.

Бібігуль, дочекавшись, коли пан Сондецький піде за ріг разом з гістьми (отже, через п'ять — десять хвилин він буде в неї), почала тягти змія назад. Вона вже не накручувала нитку на клубок, а тягла просто так...

Витягла змія нагору, взяла в руку — і знову якомога сильніше кинула його на вітер. І на цей раз, здається, вийшло! Повітря наповнило світлий чотирикутник — і він став підійматися вище й вище. Бібігуль, іще не вірячи в щастя, потроху відпускала нитку, і змій, мотаючись у повітрі туди—сюди, здіймався. Ось він різко хитнувся праворуч, пішов униз — і у Бібігуль уже завмерло в серці: зараз бабахнеться об землю, — та тут же змій вирівнявся і знову знявся у вись!

Серце Бібігуль заспівало! Летить! Летить змій з листом на волю все далі й далі, все далі й далі!

Ось уже й клубок розмотався... Що ж! Доведеться відпускати його!

Бібігуль відпустила нитку. Дивилася, як змій усе рветься і рветься увись, але вже немає в ньому тієї сили, що була раніше. Тепер поніс його вітер. Куди понесе?..

Озирнулася, почувши, що хтось дивиться їй у спину.

Фатьма—ханім стояла в дверях і дивилася на Бібігуль.

— Зараз прийде пан Сондецький, — сказала вона. — Приготуйтеся його зустрічати... Майте на увазі, Ганю—киз, він добре випив і буде вам освідчуватися в коханні не тільки словами...

Ага!.. Що ж, доведеться знову повоювати з паном коронним стражником. Якщо він кине́ться обійматися й цілуватися, то доведеться дати йому по пиці. І не раз...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ, у якому знову — бесіди та й бесіди; а коли ж буде дія, панове?

Ляскало справно передав Андрієві Закривидорозі наказ брацлавського коронного хорунжого. Проте козацький полковник зробив усе по—своєму: він переправив на лівий берег Бугу, в розташування брацлавського регіменту, гарем разом з його писклявим начальником, — а найхоробрішого з найхоробріших капітана—баші Бекіра та найпронозливішого з найпронозливіших начальника розвідки залишив при собі. Андрієві було з ними вельми цікаво бесідувати на найрізноманітніші теми.

При першій зустрічі з козацьким полковником турецький доводця одвернув носа вбік і не побажав балакати.

Андрій сказав турецькою мовою:

— Я залишаю найхоробрішому Бекірові—баші можливість вийти з честю із ситуації, в яку він утратив. Чи, може, найшановніший Бекір мріє опинитися в Варшаві перед очима найяснішого короля Речі Посполитої Сигізмунда? Наш король ласкавий і привітний, він не буде рубати вам голови і не буде садити вас на палю. Він просто зажадає від найяснішого хонкара викупу за вас, дотримання підписаного кілька літ тому договору про мир, — ну, а після всього він віддасть вас у руки Баба—Алі. Мені не здається, що вам, найблагородніший Бекіре, буде прислано шовковий шнурок. Скоріш за все вас посадять на віслиюка, повозять по вулицях з нечистотами, а потім відрубують голову, яку виставлять, аби стамбульська голота пореготалася...

Бекір мовчав, дивлячись у нічний степ. З неба падали зорі, у травах виспівували чикирисики.

— А тим часом, найвідданіший Бекіре, є можливість із честю вийти з ситуації. Але треба це робити швидко. Бо чим довше ви будете в моїх руках, тим більше начальників, що коряться вам, знатимуть, що ви — у мене в полоні. А від начальників — довідаються і рядові. Хоча... Хто їх, тих рядових, питатиме?.. Зрештою, їх усіх ви зможете залишити в Ячакові, а собі забрати тамтешню залогу... Одне слово, прошу подумати. Вам треба негайно повертатися до війська. Бо військо без командира, як ви самі добре знаєте, не зовсім військо!

Закривидорога уважно подивився на Бекіра—баші. Полонений доводця мовчав. Нічого, нехай подумає! Уранці Андрій знову прийде до нього...

— До речі, — додав перед відходом Закривидорога, — ваші воїни вас шукають. Але шукають не тут. Вони думають, що слідів Бекіра—баші треба шукати по той бік Бугу. Ну що ж, нехай шукають...

Уранці Бекір заговорив. Він підвів червоні повіки, коли біля нього зупинився Андрій

Закривидорога:

— Що ви хочете від мене?

— Зовсім небагато, — відповів Андрій. — Забратися звідси разом зі своїм військом.

— Через тиждень тут буде десять тисяч робітників та майстрів, сотні возів — вони прибудуть на спорудження фортець... Як я буду з ними звідси забиратися?

— Не знаю... Але забиратися треба...

Бекір мовчав. Схоже було на те, що він взагалі втратив здатність мислити.

— А якщо ви разом з усіма тими робітниками одправитеся на Ячаків?

— Навіщо?

— Не знаю... Але щоб не створювалося враження, що у вас зірвався план будування Амурат—Кермена та інших фортець. Господар молдавський Мирон Могила—Бернавський відправить своїх робітників та майстрів туди, куди накажете. А якщо ви скажете, щоб вони поверталися назад, то він, як лояльний до великого хондкара господар, тут же збагне, що ви передумали будувати фортеці. І в Стамбулі про це довідаються через тиждень...

Бекір мовчав. Він, очевидно, вже додумався до того, що від нього вимагали обставини, в яких він опинився, але казати про це вголос йому не хотілося...

— Я можу допомогти найхоробрішому Бекірові—баші, — промовив Андрій. — Ви берете з собою робітників Мирона Могили—Бернавського, відводите їх, не поспішаючи, в Ячаків, там вони ремонтують місцеві фортеці, восени ви їх відпускаєте, а самі простуєте до Стамбула, де говорите Баба—Алі, що завдання виконано, стільки—то фортець побудовано...

Бекір мовчав знову. Знову й знову перекручував він у голові слова козацького полковника. Нарешті, сказав:

— А якщо прибудуть сюди люди із Стамбула і побачать, що ніяких фортець немає?

— Скажете, що то козаки їх поруйнували. Ваша справа будувати, а охороняти збудоване — то нехай про це турбується хтось інший.

— Це так, — відповів Бекір. — Але ж люди із Стамбула можуть побачити, що на місці Амурат—Кермена нічого не будувалося. І на інших місцях — так само...

— А оце вже залиште для нас, найшановніший Бе—кіре—баші! Нехай прибувають вози з будівельним матеріалом, нехай приходять робітники. Ми всіх їх переправимо на наш берег, примусимо зробити земляні роботи, залишимо будівельний матеріал — а їх відправимо до вас, до Ячакова, де ви на той час повинні бути зі своїм військом!..

— Ви що — хочете набудувати собі фортець за наш рахунок?

Закривидорога засміявся, але розвів руками:

— Був би я гетьманом, я б одразу за це взявся. Але мій гетьман Дорошенко не дозволить. Бо йому не дозволить король. Та й не любимо ми, козаки, тримати фортеці... Так що не бійтеся — фортець для себе ми тут поки що будувати не будемо. Але гори каміння нехай лежать. Через рік—два вони позаростають бур'янами — і коли прибудуть ваші люди зі Стамбула, — якщо тільки прибудуть! — то вони не зрозуміють нічого. Зрозуміють тільки одне: тут були люди Бекіра—баші і щось робили; а от що натворили

після того козаки — це вже інша справа...

Бекір задумався знову. Він хотів запитати у Закривидороги, яка доля турецького флоту, що йшов йому, Бекірові—баші, на підмогу. Але питати про це у того, хто взяв тебе в полон, було все—таки якось незручно.

— Ну, то як? — нагадав про необхідність приходити до якогось певного рішення Закривидорога.

— А... якщо я з вами не погоджуся?

— Тоді я власноручно відвезу вас до короля Сигізмунда. А подальша ваша доля — я про неї говорити не буду... Дуже кепська буде вона для вас... Іще одне: перед тим, як вас повезуть до Варшави, ми покажемо вас жінкам з гарему, харем—агаси, начальникові розвідки, людям Мирона Могили—Бернавського. Всі ці люди передадуть вашому військові, що ви ганебно втрапили до полону, — і військові залишаться негайно повертатися до Стамбула. Сушею, звісна річ. Бо море зараз у наших руках. І там до осені не пройде навіть озброєний до зубів військовий флот, а не те що кілька галер...

Бекір отримав відповідь на запитання про долю флоту, післаного йому на підмогу. Становище в нього кепське. Стати перед очима Сигізмунда й сейму — це ганьба, мученицька смерть у Стамбулі. Повернутися зараз до війська і відвести його в Ячаків — це порятунок. Але надто примарний це порятунок. Цей порятунок буде зрадою інтересів Османської імперії... Але, зрештою, хіба його, Бекірова, смерть така вже потрібна імперії?

— Я зрозумів, що до пізньої осені ніякий флот із Стамбула сюди не прибуде? — запитав Бекір.

— Так. Не прибуде. Чотириста малих галер і шістдесят великих разом з конвоем утрапили до наших рук, найшляхетніший Бекіре—баші. Воїни й майстри—мусульмани, як нам не сумно, всі пішли на дно Караденгізу. Вантаж потоплений. Живими залишилися невольники—веслярі, майстри—християни. Вони висадилися на берег і чекають команди, щоб з третього боку напасти на ваше військо. Майте на увазі: вчорашні невольники битися вміють завзято. Вони в полон нікого не братимуть... То як, наймудріший Бекіре—баші?

— Я думаю, — з болем промовив Бекір, озираючись довкола.

— Люди, які вас охороняють, турецької мови не знають, — збрехав Андрій. І Бекір знав, що він збрехав, але йому було від того все—таки легше.

— Я з глибокою повагою ставлюся до небажання найхоробрішого Бекіра—баші рятувати своє особисте життя за рахунок переговорів з козаками. Але ж чому повинні втрачати свої життя хоробрі воїни хондкара, що зібралися під зеленим знаменом пророка? У руках розсудливого Бекіра—баші — їх порятунок!

Сонце сходило вдалині за Бугом.

— Я востаннє запитую і чекаю на однозначну відповідь розважливого Бекіра—баші. Якщо я такої відповіді не отримаю, то доведеться відвезти вас до Варшави, а військо, якщо воно не піде само з наших країв, нещадно знищити...

— Якщо Андрій—баші так добре вміє розмовляти моєю мовою, то він, напевне, так

само добре вміє грати в шахи...

— Я чекаю на відповідь...

— Якщо мудрий Андрій—баші так добре розуміється на наших звичаях, то він збагне, що я хочу дати йому остаточну відповідь за допомогою шахів. Я не можу відповідати прямолінійно, по—гяурськи, по—фарангськи, по—уруськи: так чи ні! Як шахи покажуть — так і буде!..

— Як? — уточнив Закривидорога. — Якщо мудрий Бекір—баші програє, то він пристає на мої умови...

— А якщо програє премудрий Андрій—баші, то він пристає на мої умови, — ласкаво мовив Бекір.

— Так не буде! Якщо я програю, то це означатиме, що премудрий Бекір не пристає на мої умови. Тобто: я відвожу його у Варшаву.

— Це — дуже жорстокі умови. В них немає милосердя.

— Умови тут диктую я, наймудріший із наймудрі—ших! Приносьте сюди шахи! — звернувся Андрій до одного з охоронців, — і той тут же гайнув до коней, які стояли біля в'юків з речами, захопленими у Бекіра—баші.

У шахи Андрій Закривидорога навчився грати давно — ще від часів дружби з Тимошем Ключиком. Той грав добре, хвацький і мудрий Ключик. А взагалі не було, здавалося, такої гри, де б він грав кепськи. У карти міг роздягти найзавзятішого пройдисвіта, у шахи міг дати мат теж будь—кому. Шкода, що так несподівано загинув при Синопі... Добре грав і Скрипник, і Андрієві доводилося не раз із ним змагатися на шахівниці. Мудрий і витончено—підступний у шахах, Скрипник бив Закривидорогу не раз, але не щоразу. Бувало таке, що й Андрій бив Петра, і це викликало в нього неабияку радість, — хоч зовні він її й не виявляв бурхливо...

Бекір—баші грав знаменито — на рівні Скрипника. Це Закривидорога відчув уже після десятого ходу, коли Бекір почав діставати своїм конем і турою його короля Андрій замислився, шукаючи виходу, Бекір ввічливо підкваплював його. Нарешті Закривидорога пішов на жертву слона. Ввічливий супротивник замислився, довго думав — і, нарешті, взяв запропоновану жертву. Закривидорога тут же перейшов у наступ. Бекірові—баші весь час не вистачало одного ходу, щоб викрутитися, він намагався надолужити цей хід жертвою коня і навіть тури, — але Андрій не приймав "данайських дарів" і тиснув свого супротивника нещадно...

Один з охоронців підійшов до Андрія і сказав, що за обрієм іде кілька великих загонів турків — ідуть у бік балки, де заховалися козаки з полоненим турецьким доводцею.

— Ще скільки часу маю, щоб дограти з турком оцю партію? — запитав Закривидорога.

— Та здалась вам ця партія, полковнику! Треба негайно мчати до лісу або у плавні.

— Тут — діло принципу. Чверть години вистачить?

— Не знаю, — похмуро відповів охоронець.

Андрій підійшов до шахівниці. Зробив хід. Бекір—баші замислився...

— Скоріше треба думати, найхоробріший з найхо—робріших! Якщо ми за чверть години не встигнемо дограти цю партію, то сюди можуть наскочити ваші вояки...

— І що? — Бекір—баші підвів на Андрія свої очі.

— Доведеться відрубати вашу мудру голову, щоб вона не дісталася вашим воякам.

— Гаразд, — відповів Бекір—баші. — Я міг би протриматися ще хвилин із п'ятнадцять, але це все одно не врятувало б мене від розгрому. Скажіть тільки, наймудріший з урусіз, який би ви зробили хід після того, як я пішов би пішаком під вашу королеву?

— Я віддав би королеву, а потім зробив би через чотири ходи мат.

— Тоді я здаюсь, найясніший Андрію—баші! Хід пішаком під королеву був би найкращим ходом, якби ви не побачили мата через чотири ходи.

— Отже, наймудріший з найхоробріших приймає мої умови?

— Безумовно, — процідив крізь зуби Бекір.

— Тоді зараз приведуть сюди вашого начальника розвідки і ви дасте йому розпорядження негайно відводити війська на Ячаків...

— А я?

— Як тільки ваші війська будуть у Ячакові, я відпущу вас туди... А тим часом у нас із вами буде ще не одна нагода пограти в шахи. Ви, до речі, сильний шахіст, і я потерпаю, що в наступній партії ви мене поб'єте...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ, з якого випливає, що не завше хитрість приводить до добра

Бібігуль дала—таки по пиці панові Сондецькому — не тільки тому, що він намагався її обняти й поцілувати, а й тому, що душа її була переповнена радістю: вда—лось—таки випустити з—за мурів замку вістку на волю! Тепер її хтось та знайде, а знайшовши, передасть у Переяслав вість від Бібігуль!

Так думала Бібігуль.

І була вона недалеко від істини.

Її едwabну хустку з вишитим листом до Ціпурин було знайдено через кілька днів. Але канівський селянин, на вгород до якого впав повітряний змій—лист, був неписьменним. Взагалі неписьменних людей у Каневі, як і в інших місцях України, було не так і багато, але були. І от цей неписьменний чоловік, роздивившись, що на едwabній хустці, вимоченій у киселі, є крім узорів ще й якісь літери, пішов до замку в надії стріти когось із письменних людей, щоб вони подивилися на його знахідку та спробували прочитати, що там написано. Дядькові стрілася дорогою стара Закривидорожиха, баба Мокрина, але він не подумав показати їй свою знахідку, бо думав, що це — не для жіночого розуму. О, якби він показав цю хустку Мокрині!..

Але що мудрувати про різні можливості, якщо весь світ складається з одних лише випадковостей, які переплітаються в такі химерії, що годі їх і передбачати!

Якраз тоді, коли дядько дійшов до замку, звідти вийшло двоє святих отців—єзуїтів: наші давні знайомі Казимеж Влязло та Казимеж Походзіло.

І треба було отому дядькові їх зупинити і попросити прочитати, що ж ото написано на едwabній хустці з хвостом, що прилетіла до нього на вгород і почепилася на опудалі!

Святий отець Походзіло надувся, мов жаба, і проквакав:

— Ніколи мені всілякі дурниці розгадувати! Ми поспішаємо! Це чийсь жарти!..

Святий же отець Казимеж Влязло, поведивши в різні боки своєю вужачою головою, сказав ніжно—ніжно й протяжно:

— Е—е—е, це не дурниці, а це дуже—дуже важлива таємниця! І я здогадуюся, що це таке!

— То що ж це, паночку? — запитав дядько. — Прочитайте, що там написано.

— Що написано? — ніжно перепитав святий отець Влязло. — Ось, читаю: "Татари хочуть наскочити на Канів і побрати людей у неволю. Хто знайде цю єдвабну хустку, той мусить негайно передати її владі".

— А якщо не передам? — зацікавився дядько.

— О! — безмежно зажурився святий отець Влязло. — Вас посадять до темниці і будуть мучити, бо ж ця хустка — від — тьху, тьху, тьху! — нечистої сили!

Дядько тут же кинув знахідку від себе і перехрестився.

— Е, ні! — ніжненько сказав святий отець Влязло і гіпноотично, мов удав, поглянув на селяка. — Візьміть цю хустку, і ми підемо утрюх до самого пана стражника. Коли ми йому віддамо це послання від нечистої сили, то тоді ви можете вільно йти додому. Але обов'язково підіть до свого священика й покайтеся! І скажіть, що це порадили вам отці—єзуїти... А тепер — до пана коронного стражника!

Пан коронний стражник дуже уважно обдивився єдвабну хустку з вишивкою Бібігуль і сказав селякові:

— Ось тобі чотири динари! Живи, працюй і Богу молися! А про цю хустку — нікому щоб ні слова! Ясно?

— Все ясно, паночку! — закланявся селяк.

— Ото ж бо воно ж бо і є ж бо! — перекривляючи українців та їхню мову, сказав, криво усміхаючись, пан коронний стражник. — Іди! Ти мені вже більше не потрібний.

Коли дядько вийшов, пан Сондецький уважно подивився на двох отців—єзуїтів:

— Як це вам удалося знайти цього дядька?

— То — дуже довго оповідати, — дипломатично відповів отець Влязло, даючи зрозуміти панові Сондецькому, що все це дуже хитра механіка. — Не в цьому суть! Суть у тім, що Ганна спробувала передати про себе відомості на волю.

— Але при чім тут турецьке ім'я?

— Не знаємо, але здогадуємося...

— Може, Фатьма їй щось розповіла про турків?

— Може, й розповіла! Але є люди на волі, які знають цю дівчину під ім'ям Бібігуль, — висловив глибоку думку проникливий отець Влязло.

— Ну, але як же християнська дівчина може жити під двома іменами — Ганна і Бібігуль? — не міг зрозуміти пан Єжи.

— Просто, — квакнув святий отець Походзіло. — Раніше звали її Бібігуль і була вона туркеня, а потім охрестилася і стала Ганною. Я тільки глянув на неї та на її батьків, як одразу подумав: не рідна вона їм!

— Так—так—так! — затарабанив пальцями по столі пан Сондецький. — Отже, вона могла про все домовитися з Фатьою!

— Навряд, — повів голівкою, мов принюючись до стін, святий отець Влязло. — Якби домовилася, то не довелося б їй випускати оцього повітряного змія!..

— Так, — підводячи підсумок розмові, сказав пан Єжи. — Сьогодні ж. якщо ви не поспішаєте нікуди й почекаєте, я заплачу за вашу старанність і пильність. А зараз я повинен поговорити з цією чортовою дівкою!

Святий отець Влязло тут же поспішно перехрестився. Пан Єжи іронічно позирнув у його бік і продовжував:

— А вас, святі отці, я хотів би попросити послухати нашу розмову в сусідній кімнаті. Вона не повинна вас бачити. Але ви повинні чути її слова, щоб пересвідчитися в тім, яка це хитра особа!.. І все ж вона стане моєю!

Святий отець Влязло згідливо й догідливо закивав вужачою голівкою, а святий отець Походзіло кашлянув — наче квакнув.

— Салам алейкум,[5] Бібігуль! — заходячи в кімнату полонянки, виголосив Сондецький.

Дівчина вскочила з місця, поклала своє вишивання вбік. Поглянула на пана коронного стражника — в руках був поламаний повітряний змій. Так, пан Єжи про все довідався! Навіть довідався її ім'я...

— Мерхаба![6] — намагаючись бути якомога спокійнішою, відповіла Бібігуль.

— Так ти, значить, туркенья?! — гострі очі Сондецького двома чорними гвіздками вбивалися в Бібігуль.

— Так, я туркенья! І всі ваші брехні про кримських татар я розгадала одразу!

— Ти сказала: брехні?! — обличчя коронного стражника налилося кров'ю.

— Так! Я це сказала! І готова повторити навіть перед гетьманом Михайлом і королем Сигізмундом!

— Ти ніколи не побачиш ні гетьмана, ні короля, якщо зараз же не попросиш пробачення у мене, свого повелителя!

Бібігуль зирнула своїми сірими очима просто в розпалений чорний жар стражникових зіниць — і не захотіла йому відповідати. Стояла зі зціпленими вустами, і тільки щоки та лоб побіліли від хвилювання.

— Ти чуєш, бусурманко, що я кажу?! — заверещав пан Сондецький.

— Чую! — відповіла вона. — Я попрошу у вас пробачення тільки тоді, коли ви мене відвезете в Переяслав на Гаптарівську вулицю, до моїх прийомних батьків!

— Ніколи! — відрізав пан Єжи.

— Я давала вам можливість, пане коронний стражнику, вийти з честю з ситуації — а ви не розумієте цього!

— Бібігуль! Ганнулечко! — раптом перемінив свій тон пан Сондецький. — Зрозумійте ж, що немає вам способу вийти звідси, крім покохати мене і стати моєю дружиною! Я пропоную вам руку й серце. Я ні до чого поганого вас не схиляю! Я нічого поганого не жадаю вам! Зрозумійте мою душу: я кохаю вас! Кохам панну Ганну! Ну, я

стану перед вами на коліна!.. Ганнулечко! Бібігуль!

І він і справді впав на коліна і почав повзти до Бібігуль, намагаючись поцілувати її ноги. Бібігуль відступала все далі й далі назад, а коли вже відступати не стало куди, почала відштовхувати пана Сондецького від себе. Але він був нестриманий. Він обхопив її тіло своїми пухкими ручками, але в тих пухких ручках була неабияка сила, — він притис її до себе, і Бібігуль відчула, що задихається.

— Та одчепіться, зрештою, од мене, шайтане! — гукнула вона і щосили штовхнула пана Сондецького. Але той знову кинувся до неї.

І тоді Бібігуль, захищаючись, розвернулася і врізала йому по щоці. Звук ляпаса рознісся по кімнаті, відлунув—ся від стін сусідньої кімнати, де сиділа Фатьма, і повернувся назад, до пана Сондецького, який тут же почервонів мов рак. Брутально.

Пан коронний стражник, не тямлячи себе від люті, вихопив пістоля і націлився на Бібігуль. Креснула іскра — ще мить і...

Фатьма—ханім, вилетівши з сусідньої кімнати, вибила пістоль з рук свого пана, і він вистрілив, уже впавши на паркетну підлогу. Гримнуло, засмерділо порохом...

— Ой, Аллах!.. — простогнала Фатьма.

— Собак сюди! — закричав пан Єжи. — Собак! Хай вони розірвуть її на частини!..

Собаки влетіли через хвилину. Вони кинулись були на Бібігуль, та дорогу їм до неї заступила Фатьма, — а пси її добре знали.

— Назад! — гукнула вона — і собаки розгубилися. Вони розгублено дивилися то на Фатьму, то на пана Сондецького. Кого слухатися?

— Підкорися! — прошепотіла Фатьма.

— Ніколи! — відповіла Бібігуль. Її всю трясло від страху, але вона не хотіла здаватися.

Пси стояли, важко дихали, не знаючи, що їм робити, а пан Сондецький казався:

— Хто він, отой твій хлоп, задля якого ти ідеш на такі неподобні речі, мужичко?

— Він прийде, почекайте, він прийде! — тремтячи від страху й від збудження, гукнула Бібігуль. — Він сам вам скаже своє ім'я, коли зрубає вашу голову. І сам король йому пробачить цей гріх!.. Бо то не гріх — карати негідних людей! — висловилася вона, нарешті, і заплющила очі, готуючись до смерті...

Та собаки раптом перелякано відстрибнули від неї...

Бібігуль похитнулася — і впала на підлогу. Вона зомліла.

Фатьма якусь мить стояла, а потім кинулася до дівчини, почала плескати її по щоках. Потім підвелася, схопила карафу з водою і хлюпнула на обличчя Бібігуль.

Але Бібігуль не прокидалася.

— Пане! Ефенді! їй дуже погано! — закричала Фатьма. — Її треба лікувати, а то вмере!

— Нічого з нею не станеться, — процідив крізь зуби пан Сондецький. А потім закалатав у дзвоник.

Заглянуло кілька чоловіків.

— Візьміть її і віднесіть у темницю. У "музичну" кімнату. Вкиньте сіна, щоб не

застудилася до краю...

— Пане, — забелькотів один з гайдуків. — У "музичній" кімнаті ота перегородка поламана.

— Добре, що поламана. Хай поживе та подумає над своєю поведінкою!.. Може, стане ласкавішою! У хлопського бидла є непогана приказка: покірне телятко двох маток ссе...

Фатьма підбігла до пана Сондецького, упала на коліна, обхопила його ноги.

— Пане мій! Змилюйтеся! Не треба її нести у в'язницю! Вона ж непритомна! Вона ж — дитина! Благаю вас! Заклинаю вас усім найсвятішим!.. Вона ж умре в тій темниці, а ви навіки візьмете гріх на свою душу!.. Паночку мій, благаю!

— Мовчи, стара гадино! — люто просичав пан Сондецький і вдарив туркеню носком у груди. — Почекай: я ще й тебе туди посаджу, і ти здохнеш там!

Фатьма після удару закашлялася, але продовжувала благати:

— Гаразд, мій паночку! Гаразд, мій повелителю! Посадіть мене туди замість цієї нещасної сиротини! Я відсиджу за всі її гріхи і за всі її негріхи! Паночку!.. Я ж служила вашій сім'ї стільки літ вірою і правдою! Я ж ніколи не заперечувала, не лукавила, паночку мій найясніший!.. Змилюйтеся над бідною сиротою!..

— Святі отці, до мене скоріше! — гукнув пан Сондецький, не звертаючи уваги на сльози Фатьми.

З'явилися Казимеж Влязло та Казимеж Походзіло, стали двома чорними тінями біля дівчини, що лежала на підлозі.

— Прошу вас бути при ній, — показав на Бібігуль, — поки вона не отямиться... А як отямиться, переконайте, що треба скоритися долі й мені... Бо ця стара карга виявилася ні на що не здатною!.. Гей, ви, — гукнув пан Сондецький до гайдуків, — несіть її — та поскоріше!

— Паночку! — заридала Фатьма. — Вона ж умре!..

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ, присвячений переможному маршеві непереможного війська Бекіра—баші на славний город Ячаків

Андрій Закривидорога залишив найхоробрішому Бекірові—баші можливість вийти з честю із ситуації, в яку той утратив. І Бекір мусив скористатися з цієї можливості.

Він дав наказ, що за час перебування Бекіра—баші в гостях у господаря Мирона Могили—Бернавського османським військом, що прийшло на кордон Речі Посполитої, командуватиме хоробрий, як лев, і мудрий, мов змій, начальник розвідки Алім—баші. Усно Алімові—баші було сказано, що коли він будь—де чи будь—коли скаже про перебування великого доводці в козацькому полоні, то його голова злетить із пліч. Козаки щодо цього залишили свій слід на одній таємній частині тіла начальника розвідки: вони викололи йому чинським чорнилом свою позначку, яку нічим не змити. Варто було мудрому, мов змій, Алімові—баші сказати щось недобре про найхоробрішого Бекіра, як той негайно його викривав у таємній службі Ляхистанові й козакам. Мудрий, мов змій, зрозумів, що бувають моменти, коли власна голова важить більше, ніж державні інтереси, і без зайвих перетрактацій погодився на умови козаків та Бекіра.

І от настав той день, коли хоробре турецьке військо розпочало свій історичний перехід на славний город Ячаків.

Зранку, сотворивши, як водиться, намаз, турецьке військо, не чекаючи на прибуття піших та кінних валок робітників і майстрів від молдавського господаря, дружно й організовано рушило на південь. Йшла піхота, поскакала кавалерія, загуркотіли колеса гармат.

Збоку, на відстані двох милей на північний схід, супроводжував турецьке військо регімент під командуванням брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького. Власне, регімент рушив за турками не в повному складі — третина залишилася про всяк випадок пантрувати на кордоні. З другого боку, то з'являючись на обрії, то зникаючи за ним, за турецьким військом ішли назирці сімнадцять сотень Андрія Закривидороги — три сотні залишено було для зустрічі людей від молдавського господаря. Ці три сотні переведуть людей з Молдавії через Буг, примусять їх викопати фундаменти для майбутньої фортеці Амурат—Кермен, ізсипати біля ям усе те каміння, що навезуть, і поїхати далі — на місця інших фортець. Після чого людей Мирона Могили—Бернавського буде благополучно відпущено до себе додому...

Турецька армія, майже нічого не втративши (й нічого не завоювавши), бадьоро крокувала на південь — через гарячі та безлюдні причорноморські степи. Харчі у війська кінчалися, щоранку чорба була все рідшою й несмачнішою, обози з Молдавії, які мали настанчити турків їжею, дорогою зникли (вони втрапили до рук усюдисущих козаків) — і орді нічого ліпшого не лишалося, як підтримувати свій переможний дух мріями про не такий уже й близький, але заманливий Ячаків, де є принаймні риба.

Хоробрий, як лев, і мудрий, аки змії, Алім—баші справно вів доручене йому військо, а найхоробріший з найхоробріших Бекір—баші так само справно на вечірніх та денних привалах грав у шахи з Андрієм Закривидорогою. На шахівниці хороброму Бекірові таланило трохи більше. Він тут виграв вісімнадцять партій, програвши всього лиш сімнадцять, — і надзвичайно пишався цим, даючи зрозуміти козацькому полковникові—вискочці, що військова хитрість — то є майже ніщо проти найбільшої світової мудрості великої гри — шахів!

На п'ятий день походу передові розвідницькі чоти запорожців стрілися у степу з козаками, яких вів від моря Карно Недайборщ. Воїни Недайборща разом з визволеними веслярами та майстрами й робітниками йшли пішки по гарячому степу. їсти не було чого, навіть води — і то трудно було знайти.

Андрій Закривидорога сам рушив настрічу Недайборщеві. Не доїхавши ста кроків, стрибнув з коня і побіг до старого козака. Обнялися, почоломкалися. Недайборщ добре знав Закривидорогу — не знав тільки, що той зараз полковникує і йде назирці за турками.

— Ну, то як? Я істину возглаголив найхоробрішому Бекірові—баші? — запитав Закривидорога.

— Якому ще Бекірові? І що за істина?

— Бекір — це доводця всього турецького війська, яке приперлося сюди й яке ми

зараз конвоюємо на Ячаків. А істина така: я сказав йому, що отих галер, які ви мали стріти й потопити, він не діждеться до другого прищестя.

— Велику істину ти возглаголив, Андрійку! — засміявся Недайборщ і заходився запалювати свою люльку, бо надто в душі його заграло. — Тільки, — втягуючи в себе димок із люльки, мовив Недайборщ, — тільки чому ти, — випускаючи з себе хмару диму, від якої через три хвилини чхне навіть Андріїв кінь—бахмат Урхан, — конвоюєш турків на Ячаків, а не на Київ чи Варшаву?

— У нас замало сил. У мене двадцять сотень. У Хмелецького — стільки ж. А турків — утричі більше... Крім того, маємо суворий наказ від його крулівської мості — не порушувати миру. Ми ось Бекіра хочемо змусити біля Ячакова підписати ще один трактат про мир. І він підпише, нікуди не дінеться. А як не підпише — то йому свої ж зроблять секім—башка!

— Чим допоможете мені й моїй орді? — запитав Недайборщ.

— Маємо чим, — відповів Андрій. — Мого коня я тобі не віддам, не дивись так ласо на нього. Це той кінь, що мені життя врятував. Але дам тобі не гіршого коника — самого Бекіра—баші. А Бекір покатається й на шкапині. Він у мене зараз у полоні сидить — заложником!..

Недайборщ випустив таку густу хмару диму на Закривидорогу, що той аж закрутив носом.

— Даємо тобі два обози з харчами, перейняті нами, даємо трохи коней для твоїх козаків. Дорога від Брацлава до Умані хороша. Я тебе попрошу, дорогий Карпе, заїхати в жіночий монастир біля Умані — там ігуменею чесна мати Параскева — моя тітка. І обов'язково — до панів Калиновських, що володіють Уманщиною й не тільки. Я знаю, що останні тебе стринуть так само, як мене, — по—хамськи. Мені це треба! Будемо йти назад — я заскочу туди й нароблю шелесту. Але ти шелесту не роби...

...Коли воїнство Недайборща, вже на конях, уже нагодоване й веселе, проходило надвечір повз намет, де сидів, припавши до віконечка, найхоробріший з найхоробріших Бекір—баші, — це було вражаюче видовище. Бекір зрозумів, що він вчинив вельми мудро, погодившись на почесні умови Закривидороги.

Козацький полковник з'явився в наметі без попередження. Тому Бекір—баші надто пізно відірвався від віконечка в наметі.

— Може, славний Бекір—баші має бажання пограти в шахи? — запитав Андрій.

— З охотою, — відповів Бекір. — Треба віддатися високим думкам.

Розставляючи шахи, найхоробріший з найхоробріших мов би між іншим запитав:

— Це — ті, що були на морі?

— Еге ж, — відповів Закривидорога, роблячи свій хід (сьогодні він грав білими).

— Мені здається, що отой сивовусий попереду — то Недайборщ?

— Недайборщ, о найхоробріший з найхоробріших! А звідки ви знаєте наших полководців?

Бекір—баші вдавав, що він не розчув питання. Він зробив дуже хитрий хід, якого не робив ніколи, — і Андрій Закривидорога заглибився у свої думки...

— Ляскала й Цабекала до мене! — гукнув Закривидорога.

Через хвилину Яким Ляскало та Мехтодь Цабекало прилетіли на своїх кониках до полковника.

— Ми тут, — сказав Ляскало.

— Еге ж, — підтвердив Цабекало. — Напевне, знову якась робота?

Цабекалів Муцик бив копитом і все намагався хапонути зубами коліно свого господаря — не всерйоз, а просто від веселого характеру.

— Робота, — підтвердив Закривидорога. І уточнив: — Для твого Муцика. А ти тільки кататимешся...

— Інтересно, — сказав Ляскало.

— Еге ж, — підтвердив Цабекало. — І все бігом, і все бігом!..

— Я написав донесення на Січ, до гетьмана, — сказав Андрій Закривидорога. — Передасте! Все, що його цікавитиме, розкажете усно... І ще одне донесення — до Йова Борецького, в Київ... Доведеться й туди з'їздити...

— Та доведеться, — погодився Яким Ляскало.

— Еге ж, — у тон йому мовив Мехтодь Цабекало. — З вітерцем...

— З вами поїде й оцей хлопець — Ярема Ціпурина, — показав Закривидорога на молодого козака. — Це — з товариства Недайборща. Він теж везе донесення, але — про свої справи... Бережіть одне одного, тримайтеся...

— Допоможемо, як буде потреба, чого ж... — вищирився Ляскало.

— Еге ж... — підтвердив Цабекало. — Ми — такі...

— "Егеж!" — перекривив мимоволі Закривидорога. — Ви там тільки не дуже затримуйтеся. Ну, день—два можна й побути, з товариством стрітисся, але потім — щоб назад!.. Назад будемо йти через Умань. Якщо нас не буде в Умані — то, значить, у Ячакові... Ну, не в самому, а під ним... Буде нам про що з турками довгенько потрактувати... Та й в інших місцях деяка робота буде — там, де турки планували свої фортеці ставити... Ясно?

— Ясно, полковнику! — озвався Ляскало, закривши, нарешті, щербатого рота.

— Еге ж! — гикнув Мехтодь Цабекало.

— Завтра вдосвіта — в дорогу!..

Якось по—особливому спокійно заходило далеке сонце. Андрій Закривидорога дивився на захід, а на душі щось тихенько—тихенько бриніло і повертало голову на північ — до Умані та її околиць...

Там, на півночі, є жіночий монастир, і є в тому монастирі людина з дивними очима. І звуть цю людину сестрою Єфросинією...

Сонце гріє, вітер віє, чорний ворон кричить...

За тобою, яничаре, моє серце плаче...

У туманнім березолі, у зеленім квітні

Погубили мою душу дві зорі блакитні...

Він уже й не пам'ятає, від кого почув цю пісню, а пам'ятає лише те, що придумала її сестра Єфросинія з отого жіночого монастиря, де ігуменею — чесна мати

Параскева...

Параскева казала, що цю жінку яничар силою взяв...

А чому ж тоді вона в пісні говорить про кохання?

Чи, може, ніхто в світі не знає, звідки воно починається, те кохання, й де кінчається воно?

У туманнім березолі, у зеленім квітні

Погубили мою душу дві зорі блакитні...

А зараз уже не березень і не квітень. Зараз уже серпень. Кінчається літо, а їм, козакам, тут іще роботи й роботи...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ, що оповідає про дивний і страшний сон Бібігуль та про сльози Фатьми—ханім

Бібігуль не приходила до тямі. Отак лежала вже котрий тиждень. Лежала в темряві, на сіні, ніби мертва, і стара Фатьма, плачучи, клопоталася біля неї. Отці—єзуїти не знадобилися — вони потрібні були для розмов, — а з ким тут говорити, якщо людина лежить, мов мрець?!

Фатьма—ханім прикладала вухо до серця Бібігуль, намагалася розчути стукіт. Але стукоту не було чутно. Намагалася вона й почути дихання — дихання не було теж. Знаходила на руках і на скронях жилки, щоб намацати, як б'ється кров, — і не чула й цього!.. Бібігуль лежала, як мертва. І все ж не можна було назвати її мертвою, тіло її було м'яке, не скуте мертвотним холодом; коли Фатьма повертала голову дівчини в один чи другий бік, то голова вільно поверталася, коли Фатьма перекладала руки чи ноги, то вони перекладалися...

Через багато—багато літ учені знайдуть причини летаргічного сну. Однією з таких причин буде й велике нервово перенапруження, потрясіння, яке людина переживає в певних обставинах. Ось і Бібігуль, опинившись на грані життя і смерті, зомліла — і заснула на кілька тижнів...

В перші дні, коли отці—єзуїти сказали панові Сондецькому, що бранка не повертається до тямі і, здається, вже померла, коронний стражник ходив, мов у воду опущений. Йому було шкода, що така красуня дісталася не йому, а сирій землі. Він запитав у отців—єзуїтів, чи потрібно відспівувати покійницю в церкві. Ті сказали, що відповідний похоронний обряд можуть вони відправити й у темниці, але покійницю треба обмити, одягти, покласти в домовину. Для цього потрібна допомога Фатьми... Стару туркеню було тут же покликано — і вона услід за от—цями—єзуїтами спустилася в темницю... Потім наносила води, запалила свічки, вигнала єзуїтів і, плачучи, взялася обмивати Бібігуль...

А Бібігуль нічого не чула. Спочатку вона справді була зомліла, але потім поволеньки прийшла до тямі. Тільки не ворушилася: навіть очей розплющити — й то не могла. Вона чула — щоправда, мов здалеку, дуже здалеку, — як перемовлялися між собою отці—єзуїти, як говорили вони про те, що дівчина, здається, вмерла. Чула, як вони кололи їй руки булавками, — їй було боляче, але вона не могла ні відсмикнути руку, ні зойкнути. Не могла — і все...

Вона лежала в темниці, їй здавалося небораці, що пливе в якійсь невідомій ріці вічності. До неї долинали звуки, але вона не могла на них відповідати. Їй було страшно, коли з темниці йшли святі отці. Тоді вона чула, що десь неподалік шкребуться миші. Їй було страшно, що пацюки можуть її покусати, обгризти, а вона не зможе навіть прогнати їх із себе...

На щастя, святі отці продовжували на щось надіятися. Тому вони майже весь час були біля неї...

Та от вона почула, що Казимеж Походзіло сказав:

— Померла вона, і немає на що сподіватися... Треба поховати її...

— Прийми, Господи, невинну душу, — мало чи не проспівав отець Влязло, і Бібігуль уявила, як зараз він поводить своєю вужачою головою...

Потім прийшла Фатьма. Бібігуль чула, як туркеня носила воду, проганяла езуїтів, як роздягала її, як, плачучи, почала обмивати. "Боже мій, навіщо все це вона робить? О господи, та ж це мене після цього покладуть у домовину! Покладуть у домовину і поховають, засиплять землею! А я ж жива!.. Фатьмо—ханім, не роби цього!.. Я ж жива!"

Фатьма—ханім, схлипуючи, обмивала тіло дівчини, і Бібігуль ніяк не могла їй сказати: "Фатьмо—ханім, я жива! Подивися на мене, подивися на мої очі, я зараз спробую їх розплющити!" Та не могла Бібігуль не те що розплющити своїх очей — вона не могла навіть кліпнути віями...

Але Бібігуль відчувала якусь непевність у руках Фать—ми. Вона не знала, що це — від того, що туркеня чує, як гнеться тіло дівчини. Адже Фатьмі довелося обмивати не одного покійника чи покійницю — і вона добре запам'ятала їхні заляклі тіла. А тут тіло не залякле, не задерев'яніле — і все одно ніби неживе...

Бібігуль чула, як Фатьма витерла її, потім почала одягати... Дівчина відчувала добрі, легкі руки туркені, чула її подих у себе на лиці, хотіла ворухнути бодай пальчиком руки, але їй це ніяк не вдавалося... Нарешті відчула: Фатьма поклала її на спину, випрямила ноги, склала на грудях руки. Ось вона почала поправляти волосся на голові, поклала пальці їй на повіки. Бібігуль зібрала всі свої сили, щоб поворухнути повіками, але не змогла — вона тільки обік повела очима...

І тут рука Фатьми, мов опечена, відскочила від повік Бібігуль.

— Вона жива! — закричала Фатьма на всю темницю. — Вона ворухнула очима! Вона жива! — кричала жінка то по—турецьки, то по—польськи, то по—українськи. — Її не можна ховати в яму!

Заскочили святі отці—езуїти, почали вмовляти стару туркеню, що то їй привиділося, що дівчина, на превеликий жаль, померла і що треба її відспівати й віддати землі... Але Фатьма не могла заспокоїтися: вона доводила, що своїми ж пальцями почула, як ворухнулися очі Бібігуль. Ні, це їй зовсім не здалося, як намагалися довести святі отці Влязло й Походзіло; якби їй здавалося, то це здалося б одному її пальцеві, а то ж вона почула це двома пальцями! Отже, нехай святі отці скажуть панові Сондецькому, що Бібігуль іще жива, що є надія на її одужання!..

Отці—езуїти пішли до пана коронного стражника і поділилися з ним розповіддю Фатьми. Виявляється, що красуня Ганнулечка з Переяслава не померла, а просто тяжко зомліла й ніяк не отямиться. Але ж рано чи пізно все це має скінчитися — і будемо сподіватися, що скінчиться все щасливо; ну, а якщо й нещасливо — то все в руках Всевишнього! Одне слово, треба почекати!

Святий отець Казимеж Походзіло мовив, що, може б, варто було дати знати батькам хворої — хай би, мовляв, приїхали та забрали дівчину додому. Але пан Сондецький люто зиркнув на недоладного езуїта і заявив, що дівчина — кругла сирота, що в неї немає ні батька, ні матері, що Ціпурини — це чужі для неї люди, отже, й казати їм нічого не потрібно!

Одне слово, біля зомлілої Бібігуль залишилася одна Фатьма. Цілими днями вона сиділа в кімнаті з каганцем і дивилася на дівчину. Дивилася і думала: як же вона, Фатьма, не збагнула одразу, що це — туркенька! Кілька разів щось промайнуло було в голові, та потім Фатьма відганяла від себе ці думки. Одного разу, щоправда, вирвалося з вуст Бібігуль: "Алчак—ханім!" Але потім вона пояснила панові Сондецькому, що сказала не "алчак", а "оця". Та й вилетіло одразу ж з голови Фатьми все це, бо саме в той момент пан Сондецький надто розізлився на Фатьму. Хитра дівка, розумна дівка, вперта і наполеглива! А з якою гідністю відповідала вона панові Сондецькому, а як не злякалася вона собак, а перед тим — пістоля! Не впала на коліна, не просилася, не хитрувала, аби ціною гідності рятувати життя! Впала тільки тоді, як зомліла. Впала з страшним дерев'яним стуком. Як мертва! А то — стояла!..

Ех, якби Аллах був милостивий до Фатьми, то мала б вона дітей! І якби в неї була така донечка, як Бібігуль, — вона була би щасливою безмежно! Не судилося...

Якби вдалося передати в Переяслав Ціпуринам, що їхня Ганнуса—Бібігуль у канівському замку, в темниці, на сіні лежить непритомна! Але що вони можуть зробити, аби виручити дівчину? Хто пропустить їх у цей замок, хто дозволить їм винести з темниці свою прийомну доню?!

Якби ж Фатьма знала, що Яремкова сестра Марійка одружена за Петром Скрипником, одним із найголовніших радників Йова Борецького та Михайла Дорошенка, якби ж вона знала, що Марійка може лікувати найважчі хвороби, то вона би кинула все і помчала би до Переяслава!

Кинула б!.. А на кого залишити Бібігуль? На тутешніх пацюків? Слава Аллаху, що вона ще має можливість ходити у цю тюрму, тут її всі знають! А що буде, як вона зникне на два дні? Це ж найменше треба мати два дні, щоб дістатися до Переяслава і назад на доброму коні! Та якщо виявлять, що її нема, то тут же накажуть варті перенести Бібігуль в іншу темницю, а Фатьму більше не пускати! І заїдять дівчину пацюки живцем.

Отак минало літо, а Фатьма ніяк не могла придумати, як урятувати Бібігуль...

Та одного разу прийшла їй думка, від якої аж похололо в серці.

А що, коли винести Бібігуль ізвідси, з замку? Винести на цвинтар! У домовині! Винести, поховати, а потім помчати до Переяслава, до її нерідних батьків, розповісти

про все, разом з ними примчати назад, відкопати сонну Бібігуль і відвезти на Гаптарівську вулицю! Головне — якщо вона, Фатьма, раптом зникне, то це вже не зашкодить Бібігуль! Хай її шукають, а вона тим часом зробить свою справу!

Але ж... Але ж... Скільки разів чула стара Фатьма розповіді про нещасних покійників, отаких, як Бібігуль, що їх закопували в землю живими, а вони там прокидалися, намагалися вилізти з домовини і задихалися! Що ж зробити, щоб такого не сталося з Бібігуль? Може, вона все—таки хоч щось чує? Адже, коли Фатьма приклала тоді руки до її повік, вона почула цей дотик і ворухнула очима. То, може, вона почує й слова?

Фатьма почала по—турецьки оповідати Бібігуль про те, що надумала. Вона не хотіла, щоб хтось із вартових підслухав. А ще вона думала про таке: слова турецької мови, рідної мови Бібігуль, може, проникнуть їй далі в серце, і вона краще зрозуміє, про що йдеться...

Фатьма розповідала, розповідала про одне й те ж — щодня, щогодини. Бібігуль лежала непорушно...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ, який має на меті оповісти про деякі деталі польсько—турецьких переговорів щодо укладання нової мирної угоди

Вісник Григорій Гладкий писав у своїй цидулі до самого царя всія Русі Михайла:

"Нинішнього, государю, 7135 вересня у 2-й день під турецьким городом Ячаковом почалися переговори між військом османського государя і військом Речі Посполитої, а також військом самовільних і лестрових козаків запорізьких черкасів. І турецьких, государю, ратних усіляких людей було, як відомо нам стало, чи то десять, чи то двадцять тисяч, а польських ратних людей, піших та кінних, було дві тисячі, а самовільних козаків запорізьких черкасів було дві тисячі без ста, а лестрових козаків запорізьких черкасів була одна сотня, і козаки були всі кінні. І було ще, государю, у капітана—баші турецького нечестивого Бекіра 24 армати, а у регіментаря війська Речі Посполитої брацлавського хорунжого Степана Хмелецького 3 армати, а у полковника самовільних і лестрових козаків Андрія Закривидороги 3 арм. ти, а всього християни мали б армат. І мав де, государю, отой Бекір наказ од самого государя османського Мурада побудувати п'ять нових кріпостей від Бугу до Дніпра, аби не давати виходу ні козакам, ні польським людям на Чермне море. І мудрістю, государю, а також хитрим військовим поведженням люди Хмелецького та Закривидорогіна не дали оному Бекірові—баші разом з приязним йому господарем молдавським Мироном Могилою побудувати оті нові кріпості і повели справу так, що люди Мирона Могили так і не з'єдналися з ратними та іншими людьми Бекіра і мусили кожен у свій спосіб рятуватися від бід та нещасть. І відступивши до города Ячакова і втративши свої обози, оний Бекір погодився вести з християнами переговори про укладання нової мирної угоди про дружбу й любов між Османською імперією та Річчю Посполитою. І в тій угоді, государю, чимало писано слів про любов османів до ратних та інших людей Ляхистану, але нічого не сказано про оні 5 кріпостей. Не сказано нічого там, государю, і про лихі заміри щодо твоєї землі і твоїх людей. І не сказано, государю, що

польський—де государ повинен пильнувати за самовільними козаками запорізьких черкасів...

А з сею, государю, відпискою до тебе, государя царя і великого князя всія Русії, посилаю аз, холоп твій, чернігівця Понтелейку Замятенчиного жовтня 7 дня, і звели, государю, йому відписку подати в Розрядному Приказі твоїм государевим думним дякам, і звели ще, государю, допитати його у Приказі закордонних справ дяком Афанасієм Мірязьєвим".

Зрозуміла річ, вісник Григорій Гладкий при тих переговорах не був, багатьох деталей не знав, а може, й не вважав за потрібне переобтяжувати тими деталями світлу голову государя царя і великого князя всія, як писав він, Русії. Головне, що він передав суть того договору, який туркам був потрібен, як п'яте колесо в возі. А козаки й поляки мали від того договору моральне й дипломатичне задоволення. Не кажучи вже про пана Стефана Хмелецького, який після цієї блискучо проведеної безкровної війни став одним з улюбленців круля Сигізмунда й сейму. Андрій Закривидорога улюбленцем польського круля не став — та й не прагнув, — а от цар і великий князь всія Русії Михайло, вислухавши донесення Григорія Гладкого і коментар дяка Афанасія Мірязьєва, почував свою молоду борідку і мовив: "Аби всі мої полководці були такі мудрі, як Андрій Закривидорога, то Русь благословенна і доброупорядочена була б во славу господа Бога і віри християнської..."

Хоробрий, аки лев, і мудрий, аки змій, Алім—баші справно довів численне військо Бекіра—баші до Ячакова. Гарнізон цього невеликого міста—кріпості без особливого задоволення стрів голодну орду своїх одноплемінців, — але тут уже робити було нічого. Треба було приймати своїх, поки вони не поздохали з голоду чи під шаблями гяурів... Щоправда, як виявилось потім, тих гяурських шабель було небагато...

Комендант славного города Ячакова спочатку подумав, що Алім—баші — то й є славетний Бекір—баші, але люди Аліма тут же пояснили, що найхоробріший з найхоробріших зараз перебуває у ставці молдавського господаря Мирона Могили—Бернавського і веде мудрі переговори про важливі державні справи, суть яких поки що є глибоко секретною й відомою тільки великому візиреві та, звісно ж, хондкарові...

Насправді ж було все так, як описав Григорій Гладкий: військові Бекіра—баші та людям Мирона Могили поки що так і не вдалося стрітись — між ними стояли козаки й поляки. Бекір—баші не був у ставці молдавського господаря Мирона — він сидів у своєму наметі в розташуванні козаків і програвав чергову шахову партію Андрієві Закривидорозі. Програвав не тому, що розучився грати, а тому, що голова його була забита іншими справами — дипломатичного характеру.

Бекір—баші абсолютно не збирався підписувати з поляками та козаками якісь там мирні угоди. Досить було отого ганебного договору, укладеного Османом Другим шість літ тому, — так на тобі: ці гяури примушують укладати ще й новий договір!

Тому ж то Бекірові—баші й перестали вдаватися його хитромудрі комбінації на шахівниці, тому ж то Бекіра—баші мучило безсоння — йому ночами ввижалися

кошмари: то його голого возять на віслику по Стамбулу, то його посадили на палю і він тяжко конає, то ще якесь дике несусвіття, від якого найхоробріший з найхоробріших прокидався в холодному поту.

Нарешті одного ранку Андрій Закривидорога прийшов у намет до Бекіра—баші і, приязно всміхаючись, оголосив, що сьогодні найхоробріший з найхоробріших має можливість облагодіяти Османську імперію ще одним дуже потрібним їй мирним договором. Крім того, найшановніший Бекір—баші, мабуть, уже скучив за своїм хоробрим військом — і, отже, він міг би з ним побачитися і сісти в сідло головного доводці, — якщо, звісно, буде підписано мирний договір.

— Який договір? — аж увесь побагровів Бекір—баші.

— Я не думав, що найхоробріший з найхоробріших може розгубити свою пам'ять на дорогах переможних походів і забути те, про що ми з ним говорили під час тієї партії, яку я програв завдяки вашій блискучій жертві ферзя і тури...

— Пригадую, пригадую, — промимрив Бекір—баші. — Так це про цей договір ми говорили?

— Еге ж, — простодушно дивлячись в очі великого доводці, мовив козацький полковник. — Ось я приніс проект цього договору. Ви самі прочитаєте по—польському чи мені прочитати вам по—турецьки?

— Читайте, — дозволив Бекір. Андрій Закривидорога почав читати.

"Та це ж капітуляція!" — хотів закричати Бекір—баші, але йому наче відібрало мову.

Гяурський полковник подивився на багряного Бекіра—баші.

— Найхоробріший з найхоробріших надзвичайно добре грає в шахи. Отож він дуже добре розуміє, де програш, де виграш, а де нічия. Чи не здається наймудрішому, що на нашій великій шахівниці розіграно партію, найімовірніший варіант якої є нічия?

— Я ще не вдумався в те, що ви мені пропонуєте! — різко озвався Бекір—баші.

— Та що ж тут думати? Ви нас, а ми вас запевняємо у вічній дружбі. Це — раз. Ви стоїте на своїх кордонах, ми стоїмо на своїх. Це — два. Ви не підписуєте ніяких договорів з третьою силою, яка щось має проти нас, ми — так само. Це — три. Ви не втручаєтеся у внутрішні справи дружнього нам Кримського ханства, ми — теж. Це — чотири. Ви сприяєте нашим купцям у їхній торгівлі, ми сприяємо вашим купцям. Це — п'ять... Та це ж не договір, а чудо! Нікому султанові не вдавалося без пролиття крові, мирно й тихо укласти такий договір, а вам, о найхоробріший з найхоробріших...

— А де пункт про фортеці? — перебив Бекір—баші. Андрієві дуже не сподобалася ота нетерплячка хороброго турецького доводці. Андрій це виявив багатозначною паузою, і той це відчув (йому навіть чомусь згадався недавній сон про осла і про палю!).

— А навіщо писати про фортеці? — запитав Андрій. — Адже у нас із вами різний погляд на ці речі. Ви їх хочете побудувати, а ми не хочемо. Кожен має свою думку! Хай при ній і залишається. Чи, може, ви хочете, щоб ми наполягли на включення шостого пункту такого змісту: Османська імперія зобов'язується ні під яким приводом не

будувати у Північному Причорномор'ї фортець? Так ми можемо й наполягти...

— А я такого не підпишу, — відповів Бекір—баші.

— А ми вам і не пропонуємо отаке підписувати. Багато є різних дрібниць на світі...

— Фортеці — не дрібниці! Мене задля цього було післано сюди.

— Знаємо, — мовив Закривидорога. — Все знаємо. Але ж фортеці ви повинні були побудувати таємно бід козаків та поляків. То чому ж пункт про них має бути в тексті договору?.. Ви скажете, що ваші люди побудували Амурат—Кермен та ще чотири фортеці від Бугу до Дніпра, ми вам дамо карту, де ці місця будуть позначені, о найхоробріший з найхоробріших, ви про це доповісте на засіданні великого дивану, а якщо хтось із членів дивану не повірить, то нехай приїде сюди й перевірить...

— А що я скажу про той флот, що ви перехопили й потопили?

— Хіба це буде так цікаво для членів дивану? Хіба на Караденгізі не буває страшних бур? Мені оті козаки, що плавали морем, — ви їх зволили власноочно бачити, — казали, що був надзвичайно страшний вихор, який пішов просто на турецький та козацький флоти. Отой Недайборщ, якого ви знаєте, розповідав, що галери й чайки були підняті в повітря, він, Недайборщ, і досі дивується, як він, політавши в небі, не вбився, ударившись об воду... Ну, йому поталанило, а іншим — то й ні... Страшний вихор знищив весь флот — і ви мусили вдатися по допомогу людей Мирона Могили—Бернавського. І вони вам допомогли, і фортеці побудували...

— Але ж я маю залишити там гарнізони!

— А ви залиште їх у Ячакові, а ячаківського коменданта примусьте написати до Баба—Алі листа, що гарнізони служать по фортецях, а платня хай іде на Ячаків. Ви ж — Бекір—баші, у вас стільки хоробрих воїнів! Хіба вам важко взяти в кулак ячаківського коменданта?..

— Не повірять у Стамбулі, — трохи збліднувши, сказав Бекір.

— Чому ж не повірять? — здивувався Андрій Закривидорога. — Нехай запитають у Бахчисараї, у хана чи в калги. Вони тут же підтвердять, що козаки не перечили їм, коли вони цього року ремонтували фортецю Аслан—Кер—мен на Дніпрі. Отже, козаки не перечили й вам...

— Ви справді дозволили татарам ремонтувати Аслан—Кермен?

— Справді. Наш друг Шагін—Герай попросив — і ми дозволили...

— То чому ж не дозволили ви нам?

— Це — зовсім інше питання, о найхоробріший з найхоробріших! Ви що — хочете цей пункт занести в договір? Так тоді доведеться нам писати, що ми не віддаємо вам обозів з продовольством, які заблукали в розпорядження нашого полку, і що віддаємо ваш гарем, що якось втрапив нам на шляху і ми його забрали собі...

— Я бачу, що ви не хочете мені відповідати.

— А хіба я просив вас коли—небудь, о найхоробріший з найхоробріших, щоб ви мені сказали, для чого ви жертвуєте мені ферзя, а потім і туру? Я їх мовчки беру, а потім ви мені ставите мат!

— Отже, ви й мені вирішили поставити мат...

— Я пропоную вам нічию...

Бекір—баші задумливо почухав бороду... Так, давно він не був на свободі, так, давно він не був в оточенні своїх чарівних гурій, і особливо найчарівнішої з них — Галії—черкешенки, яка так гарно вміє співати й танцювати, оповідати дивні казки й робити розтирання старому тілові Бекіра, якому вже нічого такого й не хочеться, а тільки спокою та щоб ніжні пальчики пробігали по його зажирілій спині!..

— Я хочу подумати...

— Це — дуже добра думка, але думати треба не дуже довго. Бо договір треба підписати у присутності молдавського господаря Мирона, брацлавського коронного стражника Хмелецького, коменданта Ячакова. Як там його зовуть — не запам'ятав... Договір має бути підписаний у розташуванні мого війська... Після підписання договору й урочистих обіймів ви, о найхоробріший з найхоробріших, на чолі свого гарему верхи їдете в розпорядження свого війська. Вас супроводжуватиме ячаківський комендант зі своїм загоном. Господар Мирон повертається до своїх людей, а коронний стражник брацлавський хорунжий дає розпорядження салютувати з гармат на честь підписання угоди і повертається до свого регіменту... Часу на підписання в нас мало. Бо треба ж післати людей у Ячаків, до Хмелецького та до Мирона Могили... І треба ще умовити мені пана Хмелецького поставити свій підпис поряд з вашим...

— Він що — не хоче? — скипів Бекір.

— Хоче, — терпляче пояснив Закривидорога, — але чомусь ви його образили були, присилаючи на переговори людей, які нижчі за званням від пана Хмелецького...

— Але ж і він ображав мене, виставивши на переговори якогось неотесаного жовніра, який від його імені передавав мені грубощі.

— Ну, ми з вами воїни... Якщо ви, о найхоробріший з найхоробріших, скажете панові Хмелецькому, що через нездоров'я не могли вести з ним особисті переговори, то все владнається...

— Нездоров'я... У мене таки було нездоров'я... — пробурчав Бекір—баші.

— Ну, то що — підпишете договір?

— Тільки в тому разі, якщо поставить свій підпис Хмелецький. А про моє нездоров'я ви самі скажіть йому.

Андрій Закривидорога пообіцяв умовити гонористого поляка підписати договір, хоч він добре знав, що умовляти пана Стефана не доведеться...

Під вечір другого вересня 1627 року у розташуванні полку Андрія Закривидороги було підписано ще одну мирну угоду про дружбу й любов між Османською імперією та Річчю Посполитою. Договір підписали: Стефан Хмелецький — за Річ Посполиту, Бекір—баші — за Османську імперію, Мирон Могила—Бернавський — за Молдавію. Андрій Закривидорога та ячаківський комендант Юсуф—бей були при цім присутні, але за своїм статусом не мали права підписувати такі важливі для міжнародної політики документи.

При підписанні Бекір—баші почекав, поки Хмелецький виведе свою вигадливу закарлюку, і аж тоді поставив свій чіткий підпис. Таким чином, вважав Бекір—баші, він

довів свою зверхність і не він прохав миру, а його супротивники.

Після потисків рук та обіймів, після салюту, що прогрімів над рядами кінних запорожців, що вишикувалися у стрункі ряди перед наметом, високі договірні сторони почали роз'їжджатися по своїх резиденціях. Бекірові—баші підвели коня — він побачив, що то не улюблений його кінь, але вирішив не псувати урочистості і при допомозі Юсуф—бея всівся у сідло. В супроводі воїнів ячаківського гарнізону він повільно рушив з гори. Услід за ним рушили й вози з його гаремом...

Правда, Андрій Закривидорога чи забув сказати, чи просто не знав однієї речі. Справа в тім, що козак Степан Чорнолиций — з товариства Недайборща — устиг за одну ніч завести знайомство з деякими гуріями з гарему Бекіра—баші. Невідомо, як це йому вдалося — чи то ніжними словами, чи то хитрими лестощами, чи то апеляціями до слабкого й жалісливого жіночого серця, — але одна з тих гурій умудрилася закохатися у цього грубого і страшенно некрасивого козака — все ж лице в нього було суцільною родимою плямою, за що й прозвали його козаки Чорнолицим! Закохалася та гурія в козака, тихцем покинула намет з—під невсипущого нагляду харем—агаси, а козак Степан посадив її на свого вірного вороного Соколика — та й помчали вони за товариством услід!

І була це та сама Галія—черкешенка, яка так гарно вміла співати й танцювати, оповідати дивні казки й розтирала старече тіло найхоробрішого Бекіра, якому, по честі кажучи, вже нічого такого й не хотілося, а тільки — спокою та спокою і щоб ніжні тоненькі пальчики, мов гострі промінчики, пробігали по його зажирілій спині...

Найчарівніша гурія!..

Ой, свербить шия у харем—агаси, ой, свербить!..

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ, про неймовірні печалі, що огортають людські душі, і про далекі, майже примарні проблиски надій, що просяють захмарені серця

Уже за горами Канівськими заховалося сонце. Уже на цвинтарі від горбика та хрестика не падала тінь. Святі отці Влязло й Походзіло пішли геть. Тільки стара Фатьма залишилася серед могил та склепів.

Дивно все, — сказав би уважний спостерігач. Дівчина Ганна була православною, а проводжали її в останню путь за католицьким обрядом, і обряд той справляли двоє ченців—єзуїтів. Двоє святих отців та ще стара туркеня Фатьма. Пан Сондецький не пішов проводити свою полонянку в останню путь. Він до всього наказав, щоб йому не морочили голову різними печалями. Він навіть не постояв біля домовини, коли в замковій часовні святі отці Влязло й Походзіло відспівували покійницю...

Як тільки на кладовищі стемніло, туркеня взяла лопату й почала обережно розкопувати свіжу могилу. Вона обережно клала землю поряд з ямою. Робота була нелегкою через те, що рити й викидати землю з ями вночі — марудна справа, а ще й тому, що треба було весь час озиратися, аби якийсь випадковий перехожий не побачив, що хтось творить святотатственне діло — розкопує могилу. За таке можна й спалити людину — прилюдно, на вогнищі, і ніхто тебе не пожаліє і в твою оборону не встане.

Нарешті, вона докопалася до віка труни. Обережно підняла його, ще раз

подивилася на обличчя дівчини, що світіло в темряві, прошепотіла: "Моя ти гюзель,[7] почекай ще трішки, потерпи, моє кохання!", підклала під віко камінь, вилізла з ями і пішла до огорожі... Там вона на—відламувала дощок і принесла до могили... Потім стала тими дошками закривати яму зверху. Закрила. Після цього зверху на дошки насипала землі. Горбик над могилою тепер вийшов більший, ніж раніше, а зайвої землі було все ще багато. Фатьма довго відносила її подалі, аж до огорожі, поки, нарешті, закінчила роботу...

На небі сяяв місяць. Стара Фатьма, сторожко озираючись, ішла з кладовища до міста. Ще раніше, кілька літ тому, познайомилася вона з глухонімим шевцем Михайлом, навчилася з ним розмовляти на мигах. Тепер їй треба було прийти до нього, дати йому в заставу свою маленьку скриньку з золотими перснями та сережками — з усім, що надбала за все життя служби спочатку в Єлени, а потім у Сондецьких, — і випросити на два дні коня... І треба було все зробити так, щоб ніхто з гайдуків пана Сондецького її не постеріг і не затримав...

Сяяв місяць над Дніпром. А на цвинтарі у ямі, у напів—відкритій домовині, спала хвора дівчина.

І старій Фатьмі було моторошно. їй усе здавалося, що дівчині Гані—Бібігуль буде холодно, ой, холодно!..

Через годину з двору глухонімого Михайла виїхав вершник. Це була Фатьма, переодягнута в чоловічий одяг. Кінь під нею був добрий, правда, з Фатьми не вельми завзята була вершниця...

І все ж вона вирішила дістатися до Переяслава.

Глухонімиий швець показав їй, намалювавши вуглиною на шматку шкіри, дорогу до Зарубинець. Туди треба було доїхати до ранку, а біля Зарубинець можна було переправитися на лівий бік Дніпра поромом. А звідти до Переяслава вже зовсім недалеко...

Кінь вивіз Фатьму на гору і далі, не поспішаючи, але й не затримуючись зайве, побіг на північ, у напрямку до Києва. Дорога вела через яри та балки, через гаї та поля, їздити самій уночі було не тільки страшно, а й небезпечно — чимало розбійників ночами перехоплювало самотніх пішоходів та вершників, і якщо все кінчалося тільки грабунком, то, вважай, здорово поталанило. А то ж бувало — й не раз! — що знаходили трупи пограбованих та замучених людей...

Кінь трюхикав дорогою, місяць світив, зорі дивилися на стару туркеню, переодягнуту в чоловіче вбрання. Глухонімиий Михайло дав Фатьмі ще й гострого ножа — якщо буде лихо, то, може, з його допомогою вона якось відіб'ється від ворогів. Міг би дати й пістоля, та з ним треба вміти обходитися. А цього Фатьма не вміла...

Дніпро то зникав, то виникав унизу з правого боку, а кінь біг і біг, не втомлюючись, наче чув нетерпіння жінки, що сиділа на ньому...

"Хоч би нічого не затримало мене! О великий Аллах, допоможи! Ти — найвищий і найсправедливіший! Допоможи своїй вірній слuzі, недостойний Фатьмі, порятувати землячку, нещасливу туркеню Бібігуль! Хай стрінеться вона зі своїм нареченим, хай

довго вони живуть у любові та щасті!"

З—за кущів вийшло кілька тіней.

— Ану, стій! — гукнув чоловічий голос.

Холод ухопив Фатьму за серце. Мурашки побігли по спині. Вона вийкнула на коня і, закличавши по—турець—ки, кинулася просто на тих, хто перейшов їй дорогу. Кінь глухонімого Михайла виявився не боягузливым — він кинувся просто на тіні, наче був не конем, а вовком чи барсом. Фатьма кричала свої турецькі прокльони, поганяючи коня, і кінь летів, не розбираючи дороги. Попереду пролунав постріл, з Фатьми збило шапку, її довге сиве волосся розметалося по плечах, її напівбеззубий рот хижо розкрився, наче ця жінка хотіла перекусати цілий світ, розметати його зубами на шмаття...

— Тю! Відьма! — перелякано вигукнув хтось і відскочив убік. Ще двох напасників кінь збив грудьми. А Фатьма махала направо й наліво своїм тонким, моз місячний промінь, гострим ножем!

Пролетіла!.. Ззаду пролунав постріл — і Фатьму шарпнуло з правого боку. Ніж вилетів з руки — і аж через хвилину жінка зрозуміла, що її поранено у праве плече! О Боже! Головне — втекти від бандитів, а потім — не зомліти! Вона повинна будь—що сказати людям у Переяславі, де заховано Бібігуль! Бо, якщо, не дай, не приведи, Боже, щось станеться з нею, Фатьмою, Бібігуль загине!

Кінь летів нічною дорогою, а позаду чулися крики, безсилі прокльони лунали за спиною. О Аллах, якби тільки у цих розбійників не було своїх коней! А то ж можуть кинутися навздогін — і тоді ніщо не врятує Фатьму, ніщо не врятує Бібігуль!..

Вона оглянулася. Збойники стояли на дорозі й махали руками услід. Коней у них, здається, не було...

Скільки ще миль до Зарубинець? Скільки ще годин до ранку? О, якби у коня вистачило сил, а у Аллаха — фортуни для Фатьми!

Повний місяць уже трохи опустився вниз. Зорі пересунулися з одного краю неба на інший...

А за спиною, у Каневі, стоїть на цвинтарі розрита могила, а в домовині спить місяцелиця красуня Бібігуль...

Яремко прискочив додому увечері разом з Ляскалом та Цабекалом. Вони везли вістку від Михайла Дорошенка з Січі до Йова Борецького в Київ. Вістка, як сказав сам гетьман, не була аж надто спішною, тому він дозволив Яремкові на кілька годин заскочити до Переяслава.

Якби Яремка так не тривожило серце, якби йому не привиджувалися різні жахи, то він би, може, й не заскакував до міста на Трубежі. Але ще Недайборщ порадив обов'язково заїхати додому — серце даремно не віщує. Коли загинули Недайборщеві Півники, йому серце про це вістувало... Саме тому й попросився Яремко в гетьмана на кілька годин додому.

Коли вони летіли утрюх Гаптарівською вулицею і пилюка, мов порохіві вибухи, шарахкала під копитами коней, хтось із сусідів здивовано і стривожено гукнув:

"Яремко!" Яремко не мав часу озиратися, зупинятися, навіть просто вітатися — він летів додому.

Ось і знайомий тин, ось і рідна хата. Чому в ній не світиться? Невже вдома нема нікого?

Яремко злетів з коня. Так само зіскочили зі своїх коників Ляскало й Цабекало. Не прив'язуючи коня, кинувся до дверей, постукав, потім затарабанив у вікна.

— Хто там? — почувся рідний голос. Мати! Жива!

— Це я, мамо! — гукнув Яремко щосили.

І тут же почув крик радості й голосіння... Двері, виявляється, були не замкнені. Це йому так спочатку здалося. Яремко вскочив у сіни, потім у хату...

— Мамо, чому не світиться?

— Синку, Бог від нас одвернувся! Хтось украв нашу Ганнусю, твою Бібігулечку!

Аж до самого ранку сиділи вони в хаті, не лягаючи спати, і говорили про Бібігуль. Батько лежав хворий, весь у гарячці, мати розповідала Яремкові і про базар, і про карету, і про якихось двох святих отців—єзуїтів, і про озвірілого ведмеда, через якого батько не встиг погнатися за каретою і виручити Яремкову подругу.

— Але ж тато, ну, чому він лежить хворий і не лікується? Хай приїде Марійка!

— Синку! Була Марійка! І Петро був! Петро шукає, він навіть на якийсь слід ніби набрів, каже, що треба шукати в Каневі... Але тато не хоче жити. Тато мені казав: я не вберіг Яремкової Бібігулечки, нашої доні, то навіщо жити мені на світі? Хай мене Бог забирає!..

— Господи! Що ж це коїться на білому світі! — в розпачі повторював Яремко...

Під ранок мати постелила Яремкові й козакам. Ляскало й Цабекало, вимучені довгою дорогою, незабаром поснули. А Яремкові не спалося. Він заплющував очі — а перед очима стояла Бібігуль і кликала його до себе...

Тоді він тихенько устав, вийшов з хати у клуню. Шалено, радісно, вітаючи ранок нового дня, цвірінчали горобці. Цвірінчали так, наче взавтра сам круль видасть указ про заборону цвірінчання на всій землі...

Він поліз на сіно... Тут колись вони лежали з Бібігуль, лежали й цілувалися, лежали й обіймалися, і Бібігулечка просилася тихенько: "Яремку, змилуйся, пожалій мене!" І він жалів її!

А тепер її тут немає! А тепер її ніколи, ніколи, ніколи може не бути!

Він зарився лицем у сіно, яке, здавалося, пахло його коханою дівчиною, і заривав...

Скільки плакав він — не знав. Ні забути, ні заснути не міг, і тільки сльози лилися в нього з очей, і тільки стогони виривалися з горла... "Бібігулько моя кохана, Бібігулько моя золота! Хто ж це тебе украв? Якщо і справді канівський коронний стражник, то я зараз же їду туди! Але ж Петро Скрипник уже перевіряв, мати казали навіть, що він з козаками їздив до Канева, але нічого не виявив... Бібігулечко моя рідна, де ж тебе шукати?! Скажи, підкажи, хоч півсловом натякни — я зараз же до тебе примчу, я разом зі своїми товаришами покараю твого кривдника! Ось моя шабля!"

Горобці надворі вже цвірінчали не так дружно, як тоді, коли ось—ось мало зійти

сонце.

Господи, ну, де шукати кохану дівчину? Велика Вкраїна, та Яремко готовий об'їхати її всю, аби лиш знайти свою Ганю—Бібігуль, аби лиш виручити її з біди!..

Йому навіть на мить не подумалося, що Бібігуль могла підкоритися силі і вийти заміж за нелюба, йому навіть на півмиті не подумалося, що могла вона зрадити його, їхню дружбу й любов.

І тут він похолов: а що, коли Бібігуль уже вмерла?..

Війшов із клуні, заплаканий, весь у сні. Поволі пішов до хати...

І тут почув: якийсь вершник скаче вулицею Гаптарівською. А, що йому до тих вершників, коли у нього, у Яремка, така страшна біда?

Вершник зупинився біля їхнього двору.

— Хлопче, це двір Ціпурин? — запитав вершник жіночим голосом.

Яремко підвів голову і сахнувся: на коні сиділа розпатлана, але в чоловічому одязі, страшна якась жінка. Не жінка — відьма! Була вона бліда, очі палали, мов у страшній гарячці, права рука висіла вздовж тіла і була закривавлена. А кінь важко, поривчасто дихав і дивився шаленим оком на Яремка.

— Так, це двір Ціпурин, — сказав Яремко неохоче, не знаючи, що треба цій незнайомій бабі.

І раптом він відчув страшну тривогу. Ні, не даремно ця баба примчала сюди на коні — розпатлана, переодягнена, закривавлена, страшна...

Він підбіг до воріт.

— Так, бабусю, ми Ціпурини!

— Я — від Бібігуль! — прохрипіла баба, і Яремко побачив, що вона падає з коня просто на нього. Він ледь устиг її підхопити. Кінь тривожно хропів. Це був хороший кінь, тільки, видно, втомлений після далекої дороги...

Вийшла з хати мати й зойкнула.

— Мамо, допоможіть! — попросив Яремко. — Я занесу цю бабусю в хату, а ви заведіть коня у двір.

— Хто вона? — запитала мати, перелякано дивлячись на незнайому жінку з заплющеними очима.

— Мамусю, я не знаю, але вона сказала, що — від Бібігуль!

— Ой, та вона ж уся кров'ю стекла!

— Мамочко, їй треба допомогти! У вас є всіляке зілля?!

— Та є, синку, є, зараз щось придумаємо!.. Ой, яка вона бліда!.. Кінь хроне — біду чує...

— Нічого, нічого, він, видно, її з великої біди виніс...

Фатьма отямилася через кілька хвилин. Відчуваючи, що вона ось—ось ізнову порине в непам'ять, стара туркенья заговорила швидко і про найголовніше:

— У Канів!.. У Канів!.. Кладовище біля замку... Свіжа могила неподалік од дальньої огорожі. Там ще найвищий осокір стоїть... У могилі — домовина, в домовині — Бібігуль... Вона спить уже кілька тижнів... Уніатське кладовище... Розкопайте її, це

недовго, там дошки, я заклала, щоб їй було чим дихати, щоб не задихнулася... Кінь... відведіть коня... — і вона знову зомліла.

— Мамочко, — закричав Яремко на всю хату, — рятуйте й лікуйте цю жінку, а я помчав у Канів! Зараз же!

— І ми — з тобою! — вийшовши з сусідньої кімнати, сказали Ляскало й Цабекало.

— А вістку до самого Борецького хто передасть? — гостро запитав Яремко.

— Ми й передамо, — лаконічно відповів Ляскало.

— Після того, як допоможемо тобі в Каневі, — додав Цабекало.

У глибині хати важко хтось закашлявся.

— Тату, — закричав Яремко. — Одужуйте! Ми помчали по мою Бібігульку! Вона ще є на світі!..

Ох, і летіли ж вони того дня через яри та долини, через гори та пагорки! Сонце летіло услід за ними, хмари відставали від них, і тільки Дніпро з лівого боку виблискував то срібно, то золотисто, то сталевो...

Під вечір вони вже мчали вуличками Канева, і білі та рябі кури перелякано злітали на тини майже з—під їхніх копит.

Промчали повз замок...

— Ех, десь тут живе мати нашого Закривидороги, — хекнув Ляскало. — Привіт би від пана полковника їй передати...

— Передамо іншим разом, — так само хекнув Цабекало. — Бог простить... Зараз у нас інша справа...

Ось, нарешті, і кладовище. Козаки спішилися, взяли коней за повіді й поволеньки пішли між могилами. Довго йшли вони, шукаючи найвищого осокара, а біля нього — свіжу могилу. І нарешті знайшли... Горб на могилі був вищий, ніж на інших, а коли Яремко почав уважно роздивлятися її, то виявив, що в одному місці з—під землі виглядає стара дошка. Спробував ворухнути її — і почув, як у глибині ями посипалася земля на щось тверде. Зрозумів: земля сиплеться на віко труни, в якій лежить його Бібігулечка!

Треба було дочекатися ночі. Вдень розкопувати могилу не можна. Правда, не можна цього робити і вночі. Але ж уночі ніхто не побачить...

Так вони стояли, похиливши голови й познімавши шапки, і незчулися, як підійшов до них цвинтарний сторож.

— А, це ви до тієї, що померла в темниці? — запитав він.

— До неї, — відповів Яремко. — А звідки ви знаєте, що вона померла в темниці?

— Я такого не казав... — злякався сторож.

— Сядьте коло нас, дідусю, — мовив Ляскало.

А Цабекало тут же вийняв з сумки сулію горілки, кілька корців, дві цибулини, шмат сала й хліба.

— Пом'янемо християнську душу, дідусю!..

— А — це треба, це треба, — сказав сторож. — Учора не поминали. Така ж гарна лежали в домовині, така ж молода. І — нікого біля неї: тільки два отці—єзуїти та стара

ота туркеня, що в замку служить... Сьогодні, кажуть, цілий день її шукали — десь поділася стара...

— А як же записано цюю дівчину у ваших книгах? — запитав Яремко.

— Та ніяк... "Ганна" — та й усе. Ні роду, ні племені... А, видно, гарна була дівчина, та так і не нажилася на світі...

Випили чарку, випили другу й третю. Не так козаки пили, як сторожеві наливали... І ось, коли стемніло, він сказав:

— То її замучили в замку! Ніхто не знає, а я знаю! Скільки літ прожив!.. Там багато нашого люду мучиться, пан Єжи Сондецький — то великий кат, прости Господи! Один тільки чоловік із тих темниць вийшов так це козак Андрій Закривидорога — отой самий, що життя нашому гетьманові Михайлові в битві врятував!.. Тепер він знаєте де?

— А де? — поцікавилися Ляскало й Цабекало.

— Де?! Далеко! Не кожному треба знати! З найбільшим турецьким енералом Бекіром—баші узвар їхній п'є! О! Шербет називається...

— Та ще в шахи грає! — додав Цабекало. — Раз—два — й мат!

— Е—е—е, чого не знаю, того не знаю!..

Випили ще, потім іще... Дід уже був зовсім готовий. Тепер можна було його відвести додому і взятися за діло, задля якого приїхали вони сюди.

Коли вони вже доводили діда до його хатини — а йшов він, вельми й вельми гойдаючись, бо кожного ж кроку перед ногою мов розверзалася прірва, — то побачили біля брами мовби дві постаті, які непомітно хотіли сховатися за кущі... Та, власне, й сховалися...

— А... — сказав сторож. — Та це ж святі отці—єзуїти, що вчора нашу Ганкусеньку поховали... Така гарна дівчинонька була... Така гарна! Мов жива... Тільки вже ніколи слова не мовить і очей не розплющить... Агей, отче Влязло? Отче Казимеже!

Ніхто не озвався. Мабуть, старий помилився. Привиділося п'яному...

Вони поклали діда хропіти, а самі негайно пішли назад, до осокора, де прив'язані були їхні коні, та до могили...

Озиралися. Нема нікого. Тут же почали руками відгрібати землю з могили. Шкода, не взяли в діда лопати! А то б робота йшла швидше...

Нарешті, землю з дощок зсипано вбік. Тепер треба прибрати самі дошки!.. І це не забрало багато часу!..

І ось уже Яремко опускається в могилу. Ляскало й Цабекало допомагають йому спуститися. Руки в них міцні, мов зроблені з заліза. З такими руками нічого не страшно.

Яремко підіймає віко труни. Місяць заглядає зверху в яму і осяює бліде обличчя дівчини.

— Бібігулечко моя! — беззвучно кричить Яремко, нахилиється і обережненько виймає дівчину з домовини.

Відчуває: вона холодна, але вона не задубіла. Вона лежить, наче спить, але не дише. Вона мов жива, але серце в неї не б'ється...

— Бібігулько моя кохана, — шепоче він. — Що ж вони з тобою скоїли?

Він подає дівчину довгорукому Цабекалові, той, весь осяяний місяцем, підводиться на повен зріст. Яремко вилазить із ями — і тут Ляскало, підводячи коня, шепоче:

— Сідай! Сюди йдуть якісь люди — мабуть, гайдуки самого Сондецького. Ось тут — повалений паркан! Сідай на коня — і тією ж дорогою мчи — на Зарубинці. На горі почекай нас з годинку. Якщо захочеш... А ми тут їх притримаємо!

Яремко скочив на коня.

— Давай дівчину мою сюди, — простяг руку до Цабекала.

Легенька така, тендітненька... Не то мертва, не то спить... Боже, зроби все, щоб вона жила!..

Кінь обережно пройшов за повалену частину огорожі і тихенько пішов бур'янами...

— Стуй! Стій! — залунало іззаду.

— Стоїмо! — озвалися в два голоси Ляскало й Цабекало...

І задзвеніли шаблі... А їм у відповідь задзвеніли копита Яремкового коня... Місяць застрибав над головою, затріпотіли зорі в небесах.

А на цвинтарі бабахнув постріл. Потім — другий...

Він зупинив коня на горі. Хоч Бібігуль і була легенькою, та тримати довго її на витягнутих руках — справа не така вже й проста. Втомилися Яремкові руки...

Обережно зліз з коня, відніс дівчину на травичку. Потім зняв свою кирею, простелив на траві, переклав на неї Бібігуль.

Місяць світив з неба і так осяював її обличчя, що, здавалося, і зорі бачили його та милувалися ним.

Кінь стояв неподалік. Яремко розгнуждав його, пустив біля себе попастися, а сам сів біля Бібігуль.

Він дивився на її обличчя. Воно було спокійне, проте бачився Яремкові слід страждань, яких зазнала дівчина в Каневі. Що було з нею? Хто й як знущався з неї? Чому вона опинилася в темниці? Напевне, за те, що не підкорилася коронному стражникові, напевне, втекти хотіла...

— Бібігулечко моя, — шепотів він крізь сльози. — Ось ми й знову стрілися з тобою! Ну, прокинься! Ну, поглянь на мене, на свого Яремка! Я ж примчав до тебе, я ж тебе з—під землі дістав!..

"Ой, пізно, ой, пізно прийшов ти до мене, Яремку, — так здавалося йому, що вона відповідає. — Якби ти знав, скільки сліз я пролила, тебе чекаючи, скільки мук зазнала, оберігаючи вірність тобі! А тепер я лежу, мов мертва... А може, вже й ніколи не оживу!"

Він упав лицем на її груденята — так колись він падав у клуні, коли вони були удвох, щоб послухати, як б'ється її серце. Зараз серце мовчало, і від цього Яремкові було страшно. Він набачився вже смертей на своєму недовгому віку, і все ж кожна смерть була для нього і страшною, і неприродною, і несправедливою... Та найбільше він не міг повірити у смерть Бібігуль. Вона повинна жити, навіть якби для цього треба було віддати душу дияволу...

Гай—гай, згадував Яремко, що оповідав йому колись Петро Скрипник — о, той багато—багато знає! — як була у грецького співця Орфея, що жив давно—давно, кохана дружина Еввідіка. Любив він її над усе. І сталося лихо — захворіла й померла Еввідіка, забрали її грецькі боги на той світ. Довго молив Орфей своїх богів, щоб повернули йому Еввідіку. Дуже гарні пісні він складав, дуже сильно любив свою дружину — і змилювалися тоді боги, сказали: йди, Орфею, на той світ, у темні підземні печери, забирай свою Еввідіку; тільки ж, коли вестимеш її нагору, на світло денне, то не озирайся, що б там не було; тільки так і виведеш Еввідіку на землю, до живих людей. Пішов Орфей на той світ, знайшов серед тіней свою кохану Еввідіку та й повів її на поверхню. Довго йшли вони темними печерами і от, нарешті, стали виходити на поверхню. Уже ясне світло сонячне ось—ось побачать! Радість охопила Орфееву душу, пісня любові й життя в серці народилася, і як тільки побачив він сонце, то забув про все, обернувся до Еввідіки й закричав радісно: кохана, вже ось воно, сонце й життя!.. І тут почув він печальний стогін Еввідіки: навіщо ти озирнувся, Орфею! І побачив, що Еввідіка знову стала тінню й сумно—тяжко пішла назад, на той світ. І Орфей навіки залишився самотнім, осиротілим...

Коли Петро розказував цю легенду, Яремко слухав — та й усе. А зараз він плакав над долею Орфея й Еввідіки, лежачи головою на грудях Бібігуль...

Кінь сумирно пасся собі неподалік, місяць висів у небі, мов почеплений за невидимі струни до зір—цвяшків. Довкола було тихо—тихо, тільки зрідка форкав кінь та коники стрекотіли...

Уже минула година, а Ляскала й Цабекала не було...

Нічого, доведеться почекати ще... Може, там прибігло на кладовище з десятків чи півтора гайдуків пана Сондецького — то треба ж від них якось відбитися. У Ляскала й Цабекала — по два пістолі, шаблі в них гострі, руки сильні. Що—що, а битися вони можуть знаменито. І коні хороші в них — винесуть з будь—якої халепи...

Що ж це вони затримуються? Невже когось із них поранено чи, не приведи Боже, вбито?

Але — тихо!.. Здається, чути стукіт копит!

Так, це мчать Ляскало й Цабекало. Яремко відскочив до куща, вийняв свої два пістолі, перевірів шаблю... Ех, шкода, якби отим, хто женеться за Ляскалом та Цабека—лом, та кинути під ноги барило з порохом, та в порох той — палаючий гніт! Розкидало б їх усіх!..

Ляскало й Цабекало не зупинилися, хоч побачили Яремкового коня на умовнім місці. За ними двома гналися п'ятеро вершників. "Ага! їх п'ятеро, нас троє!" — подумав Яремко і, коли вороги порівнялися з ним, вистрілив по них із двох пістолів!

Тепер лишилося битися з трьома!

Яремко вискочив із шаблею на дорогу. Вершники, які промчали були повз нього, зупинилися, роздумуючи: чи йти на бій проти того — а може, тих? — що збив щойно двома пострілами двох гайдуків з коней, чи тікати з оточення, бо зараз розклад сил уже змінився!.. Вони вирішили таки повоювати з Яремком, та цієї миті на них налетіли

Ляскало й Цабекало — і знову заграли шаблі, і знову з них посипалися іскри.

Яремко скочив на свого коня і помчав на підмогу. І — вдало! Врізав одному з гайдуків по правій руці. Не відрубав, але поранив, бо гайдук тут же випустив шаблю і кинувся назад. Ще через хвилину Цабекало умудрився штриконути гайдука в груди — та так, певне, вдало штриконув, що пробив йому кольчужку — і той завив, хапаючись за груди, а потім завив ще дужче: вся долоня була в крові!

Останній з гайдуків кинув шаблю і закричав: — Здаюся! Тільки не убивайте!

Його залишили жити. Тільки відібрали в нього коня. Та ще забрали коней у тих, кого Яремко збив двома пострілами. Ці гайдуки були живі, але рани в них були серйозні — довго доведеться лікуватися холопам Сондецького!

...І знову по дорозі від Канева до Києва застукотіли копита. Двадцять чотири копита...

Цабекало розповідав Яремкові, який тримав на руках найдорожчу свою ношу:

— Отож ми тебе відпустили, а їх, гадів, душ п'ятнадцять! Ну, отож і довелося повоювати! Трьох у яму скинули та дошками по головах дали — може, узавтра отямляться, десь п'ятьох чи шістьох шаблями попроколювали, двох з пістолів чи то поранили чи то постріляли... Ну, а далі вже було несила. Ми їх і вирішили заманити на гору, до тебе! Ми їх і підвели під твої пістолі та шаблю...

— Еге ж, — підхекнув Ляскало. — Усе просто, тільки трохи довше довелося битися — ніяк вони не піддавалися, ці чортові ляхи...

— Та які там ляхи? — це знову втрутився Цабекало. — Ті ж самі руські, як кажуть, люди, тільки ляхові служать...

Вони мчали нічним шляхом понад Дніпром, що виблискував під місяцем та зорями; мчали шляхом на Київ...

Ось уранці доїдуть до Зарубинець, переправляться поромом на той бік, а звідти додому, до Переяслава, — зовсім недалечко.

Яремко тримав на руках Бібігуль і боявся на неї дивитися — він усе думав, що може статися, як у міфі про Орфея й Еврідіку: озирнешся на кохану — і кінець!..

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ, присвячений одній короткій події, яка завершила довгий життєвий шлях хороброго, аки Лев, і хитрого, аки Змій, Аліма—баші

Алім—баші все—таки знав значно більше, ніж йому належало б знати. Це було його суттєвою вадою. А з вадами треба боротися — і послідовно.

Бекір—баші ні на хвилинку не забував, що Алім був свідком його ганьби. Так само свідком ганьби був і харем—агаси. Але з начальником гарему вирішилося все дуже просто — за те, що він не вберіг улюбленої наложниці Бекіра, йому відрубали голову.

А от як помститися Алімові, щоб усе вийшло і законно, і красиво і щоб ні до кого в Стамбул не прийшло вістки про те, що хоробрий Бекір—баші чогось там боїться?

Після того, як харем—агаси Надир розпрощався зі своєю головою, Алім—баші став хитрішим за змія. Він ніде не з'являвся сам, а тільки в супроводі своїх особистих охоронців, він не приставав ні на які пригощання з боку Бекіра—баші, посилаючись на те, що в нього негаразд із шлунком і, отже, їсти він може тільки таке, на що

най—хоробрішому з найхоробріших навіть гидко поглянути.

Єдине, на що якось був пристав Алім—баші, — так це на шахову партію з Бекіром. Бекір грав добре, це було відомо Алімові, але він, Алім—баші, грав у шахи ще хитріше і був майстром різних пасток, прихованих шахів тощо... Отже, вони сіли на килими перед низеньким столиком і почали грати.

Власне, Алім—баші розумів, що шахова партія — тільки привід. А щось головне Бекір приховує. Проте Бекір поки що на ці теми не говорив нічого.

Вони зіграли кілька партій — і Бекір, хоч і дуже старався, програв—таки Алімові більшу частину, а решту звів уніцію. Алім—баші бачив, як Бекір хоче в нього виграти, і останню партію програв навмисне. Бекір це побачив, розсердився, але промовчав. У гніві він, напевне, не помітив, що в нього розійшовся халат і оголилися волохаті груди. Так от, на цих грудях Алім—баші раптом побачив виколотий чинським чорнилом синій християнський хрест...

Бекір через півхвилини закрив халатом те місце, але підозріливо поглянув на Аліма. Алім—баші вдав, що він нічого не бачив...

Залишившись наодинці, він з певною дозою втіхи подумав про те, що йому, начальникові розвідки, гяури викололи малюнок у вельми інтимному місці на нозі — так що майже ніхто й не побачить. А Бекірові справді не поталанило: викололи, гади, отакенного хреста на грудях! Спробуй його вивести! Тільки відрізати отой шмат шкіри — та й усе! Але ж це боляче, але ж це довго гоїтиметься! Проте доведеться на це піти й Алімові, й Бекірові—баші...

Під час наступної зустрічі за шаховим столиком, коли хитрий, аки змій, Алім умудрився непомітно для навіть досвідченого ока програти партію, Бекір ледь не затанцював од радості. Знову розійшовся його шовковий халат, і знову Алім побачив на волохатих грудях синій християнський хрест. Але здивувала його одна обставина. У хреста десь поділася переклада — і тепер це був стовп.

Ще через день, коли гра йшла з перемінним успіхом, Алім—баші не зумів спровокувати найхоробрішого з найхоробріших на показування голих грудей. Не вийшло, — а хотілося подивитися, як воно далі з тим хрестом: чи залишився він стовпом, чи, може, знову в нього вирости рамена?

За четвертим разом гри хоробрий Бекір чомусь згадав покійного харем—агаси Надира і став тяжко жалкувати, що піддався безпричинному гнівові й наказав відрубати голову такому вірному служаци! Що таке, зрештою, улюблена наложниця? Жінка, яку можна замінити ще кращою жінкою — та й усе!

— Не кажіть, о наймудріший і найхоробріший, — спробував заперечити Алім—баші. — А незрівнянна Роксолана—Хуррем, яка була не лише наложницею, а й найпершою порадицею великого Сулеймана Законодавця?

— Я ж кажу про наложницю, а не про дружину. Роксолана була дружиною, а Галія — тільки наложниця. Навіть дружину можна замінити — а що вже казати про наложниць!

— Схиляюся перед мудрістю ваших слів, о великий полководцю, — мовив мовби

зовсім без єхидства Алім—баші, — але в житті трапляється й таке, що добра наложниця дорожча за найулюбленішу дружину. Але, звісно, незрівнянна Роксолана тут виняток... Так що кара, якої зазнав харем—огаси, цілком заслужена ним. Він не вберіг вашої найулюбленішої гурії, пері, чарівниці!..

— О так, так! — прошепотів Бекір—баші і високо підняв руки вгору, а потім затулив ними обличчя. Поки він ті руки підіймав, його халат розійшовся знову — і Алім побачив, що від колишнього хреста залишилася тільки одна тонюня синя рисочка, яку можна й не вирізати, не випікати, не витруювати, не виводити з тіла...

За п'ятим разом, коли вони грали і обговорювали деталі повернення до Стамбула разом з військом (а повернуться вони після того, як прийде вістка, що люди Мирона Могили побудували фортеці), Бекір—баші поцікавився в свого партнера, чи не ходив він у ячаківські лазні, побудовані за прикладом лазень стамбульських. Алім—баші якось засоромився відповідати — йому було незручно сказати, що боїться він показувати стороннім людям оту запорозьку мітку — свідчення про його перебування в їхньому полоні...

— Пхі, я вже й забув про всі оті мітки, — насмішкувато сказав Бекір. — Ті козаки — страшенні хвастуни і брехуни. Мені один ячаківський лазняр вивів ту мітку за кілька сеансів. Мене привозили в лазню, розпарювали, а він брав спеціальні голки і щось там робив — і всі оті запорозькі мітки позникали... Мені, між іншим, зробили мітку велику, на помітному місці, та ще й у формі їхнього ненависного хреста!.. А лазняр усе вивів!..

— І це не боляче? — так, ніби між іншим, поцікавився Алім—баші.

— Не знаю, як на кого, але мені не було боляче. Трохи чесалося, а зараз навіть і не чухмариться. І слідів — жодних! Мої гурії просто дивуються і очам своїм не вірять... Так, так, я йду пішаком під вашу туру, — іцо ви скажете, найшановніший Алім—баші?!

— А я беру вашого пішака, — спокійно відповів Алім. — А вам без нього буде нелегко!..

— Не приховую, не приховую, але ми ще побачимо, хто — кого!

Наступного дня Алім—баші пішов разом з Бекіром—баші в ячаківську лазню. Весь зайвий люд було вигнано, всю лазню заповнили голі люди хитрого, аки змії, Аліма—баші.

Підійшов лазняр, зі знанням справи почав мити й парити таких чудовних, таких значних клієнтів. Намилюючи груди найхоробрішому з найхоробріших, він запитав:

— Ну, як? Не болить, не чешеться!

— Ні, — відповів Бекір—баші. — Наче нічого й не було. Лазняр уважно придивився до того місця, де колись був хрест. Мимоволі поглянув туди й Алім—баші. Якби він сам не бачив отого хреста, то ніколи б не подумав, що саме тут, на цій частині тіла, щось таке було виколоте чинським чорнилом. Але ж він сам теє все бачив! На власні очі!

— І нічого не буде! — упевнено сказав лазняр. — Мої засоби надзвичайно дійові і не лишають ніяких слідів. У Ібрагіма, наприклад, усе—таки сліди — малопомітні, але все ж! — залишаються. У мене ж чиста робота!.. О, якби я жив не в Ячакові, а в Стамбулі, то я б мав багато клієнтів!..

Алім—баші не витримав і запитав у лазняра, чи не міг би він допомогти й йому. Той подивився на запорозьку мітку, похитав головою і заявив, що допомогти можна, але не одразу. Для цього треба кілька сеансів. Чинське чорнило просочується дуже глибоко. Спочатку забирається верхній шар, далі — глибший, а ще далі — найглибший, і це треба робити не поспішаючи. Ібрагім, наприклад, поспішає, тому часто й лишає сліди, а от він, Муса, таких слідів не лишає... Якби найшановніший Алім—баші захотів подивитися, як це відбувається, то йому треба було б побувати в цій лазні кілька днів тому, коли він, Муса, лікував славетного Бекіра—баші! Ці некрасиві мітки він носив ще з дитячих пір, коли був у яничарській школі і товариші, жартуючи, їх лишили йому. Людина все життя воює проти хреста, а їй оті дурні жартівники викололи хрест!

— Ну, вашої мітки ніхто не побачить, вона — в непомітному місці, її побачать хіба що тільки тоді, як вас, о найдостойніший, надумают садовити на палю, — але це вже — наші вигадки та фантазії. Я одразу ж зрозумів, що це або ви побували колись у полоні в гяурів—запорожців, або ж хтось іще в дитинстві пожартував, як були ви в яничарській школі... Веселий народ, ці яничари!

— Веселий, веселий, — підтвердив Алім—баші, думаючи про те, як воно все гарно обернулося з тією осоружною міткою...

Через кілька хвилин Алім—баші лежав на теплій мармуровій лаві, а лазняр, принісши своє начиння, почав операцію по виведенню козацької мітки з тіла Аліма—баші. Перший етап тривав недовго і майже безболісно. Лазняр чимось поколов у інтимному місці Аліма—баші, воно поболіло з хвилину чи з дві, та й то не сильно, а далі — стало все нормально. Може, тільки шкіра трохи ніби отерпла...

— Післязавтра прийдете до мене, — сказав лазняр на прощання, і Алімові—баші здалося, що на його обличчі промайнула якась трохи ніби глузлива усмішечка. Але через мить зрозумів, що це тільки здалося, — лазняр дивився, як завше, віддано, ласкаво, а в усмішці була відкритість і доброта.

Та через день Алім—баші вже не прийшов до лазні. Бо вночі він помер у своїй постелі. Помер, не прокидаючись. Лікарі сказали, що хоробрий і хитрий Алім—баші помер від розриву серця. Надто багато воно турбувалося за долю, славу, честь Османської імперії — і от не витримало!

Тіло хороброго воїна пророка було поховано в Ячакові на цвинтарі. За розпорядженням коменданта і Бекіра—баші на могилі було поставлено пишний пам'ятник, а в довгому написі, в якому переповідалася біографія Аліма—баші, було вказано, що під час битв з невірними хоробрий воїн пророка зазнав багато ран. Хоч, між нами кажучи, першої рани завдали хороброму, аки лев, і хитрому, аки змій, Алімові козаки Закривидороги, коли викололи йому на певному місці свою мітку. А останньої рани завдав Алімові лазняр — він такою ж голкою напустив у тіло хитромудрого начальника розвідки отрути, від якої й настала смерть.

А щодо виведення з волохатих грудей Бекіра—баші отого хреста, то ми забули на самому початку сказати таке: той хрест був не витатуйований, а намальований. І не козаками, а Мусою. І з кожним днем той хрест, схожий на татуювання, втрачав — після

обмивань Муси — то ту, то іншу деталь. І, звісно ж, Бекір—баші не випадково оголював під час гри в шахи (особливо під час виграшів чи програшів, яких він ніби не чекав) свої волохаті груди. Йому треба було ненав'язливо підвести Аліма—баші до думки про необхідність звести зі свого тіла осоружну запорозьку мітку. А коли Алім дійшов до такої думки, то вже не так складно було його й підвести під голку Муси!..

До речі, й Мусу звали зовсім не Мусою!..

Ну, та про це, як трапиться нагода, оповімо десь, може, в іншому місці...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ, який іще раз підтвердить відому сентенцію: "всі ключі від життя і смерті перебувають у руках кохання"

А стара Фатьма, врятувавши Бібігуль, померла. Померла під ранок тієї ночі, коли Яремко разом з Ляскалом та Цабекалом везли Бібігуль до Переяслава. Так і не довідалася стара туркеня, чи вдалося молодому козакові та його товаришам відкопати з могили і довести додому сплячу красуню...

Перед смертю вона розплющила очі і про щось довго—довго говорила по—турецьки. Стара Хведора плакала, плакав і старий Омелько, сяк—так придибавши зі своєї постелі до постелі Фатьми. Потім туркеня запитала вже по—українському:

— Чому ви плачете, добрі люди?.. Я — щаслива людина. Я перед смертю знайшла собі донечку Бібігуль... Я бачила, що вона робить змія, аби передати вістку на волю, але я нічим не могла їй допомогти... Єдина моя поміч була — що я не донесла панові Сондецькому... Хотіла б дожити до того, як вона вийде заміж та матиме дітей... Не судилося...

Їй було вже важко дихати, очі стали гаснути, але Фатьма, зібравши сили, сказала:

— Відведіть мого коня Михайлові... Швець такий у Каневі... Глухонімиий... Хай він віддасть мою маленьку скриньку з золотими сережками та перснями — я йому їх залишила в заставу замість коня. Хай це буде моїй Бібігуль — я збирала ці персні та сережки все життя, коли служила в Єлени—грекині в Трапезонті та у Сондецьких. Помоліться за мене перед своїм Богом, а як побачите десь муллу, то нехай він звернеться до Аллаха з молитвою про його вірну рабу Фатьму із Трапезонта, що віддала йому свою душу в Переяславі... Прощайте, рідні мої люди...

А через три години Яремко зі своїми товаришами привіз Бібігуль...

Поклав свою кохану на ліжку, упав на коліна перед мертвою Фатьмою, обцілував її зі сльозами ще ніби й не холодні руки, а тоді вскочив на рівні — і:

— Мамо, тату! Нам треба їхати до Києва!

— Та ти ж і твої товариші дві ночі не спали! Ляскало й Цабекало тут же відповіли:

— Та нам що? — це Ляскало.

— Ми й верхи на коні спати можемо... — це Цабекало.

— Аби лиш кінь не зашпортнувся... Старий Омелько, закашлявшись, сказав:

— Хлопці, так і коням же треба відпочити дати... Боже ж створіння!..

— Наші коні потомилися, а ті, що ми повідбирали в гайдуків, — ні! — сказав Яремко. — Ми ними поїдемо до Києва, а наші просто побіжать... Гайдуцьких коней залишимо в Києві, а нашими назад приїдемо...

— Ой, синку! — раптом стривожилася мати. — А що, як оті люди від отого Сондецького та приїдуть сюди знову? Та наскочуть, та заберуть нашу Бібігуль?

— Навіщо вона нежива?.. А втім... Я збігаю до Горобця, нехай він хлопців згуртує... А ми — поїхали!

— А... синку мій... а як же з Фатьмою? Її ж в останню дорогу провести треба... Як же без тебе?

— Мамочко! Взавтра по обіді ми будемо всі вдома... І з Фатьмою попрощаємося... А зараз... зараз треба в дорогу... Ну, готові, пани—товариші?

— Та ось ухопимо щось на дорогу, — відповів Ляскало, — та й...

— Еге ж... — підтвердив Цабекало.

Вони й справді управилися з усім так, як Яремко й сказав. Щоправда, коли приїхали, з Києва, то їх аж хитало.

Разом з ними приїхала Марійка з дітьми — їй треба було спробувати розбудити Бібігуль. Від самого Йова Борецького Яремко привіз дозвіл поховати туркеню Фатьму на православному кладовищі і справити молебень по її душі...

Туркеню поховали по обіді. Не тільки Гаптарівська вулиця, а пів—Переяслава було в той день на кладовищі. Всі ж бо знали про таємниче зникнення Гані Ціпурининої, переяславської красуні, яку всі так любили. Всі вже думали, що її нема на світі, — аж бач, урятувала її туркеня, хоч і заплатила за це своїм життям...

Гули дзвони, співали півчі, плакали люди, коли проводжали туркеню Фатьму в останню її дорогу...

А потім — поминали у дворі Ціпурин, добрі слова казали про незнайому всім добру людину...

Яремко та його товариші спали цілу добу. І, прокинувшись, відчули, що сили до них повернулися.

Яремко скочив на рівні, побачив, що за дверима в сусідній кімнаті світиться каганчик, і сказав:

— Товариство, а ми ж лягли спати вночі і прокинулися вночі! Це що ж виходить — ціла доба?

— Як на мене, то я б іще трохи поспав, — озвався Ляскало.

— Еге ж... — позіхнув Цабекало. — А я б іще трохи й з'їв...

— А може, потім? — запитав Ляскало. — Сон — то найсолодша штука...

— Еге ж... — погодився Цабекало, перевернувся на другий бік і захріп ізнову...

А Яремко пішов до своїх. Батько, мати й Марійка сиділи за столом, про щось говорили, Марійчині діти спали на печі, а Ганю—Бібігуль перенести в хатину — через сіни. Там вона непорушно лежала, заглиблена у свій нескінченний сон...

— Марійко, — першим ділом звернувся Яремко до сестри. — Ну, що? Ти так і не розбудила Бібігулечку?

— Так і не розбудила, — сказала вона.

— А ти дуже старалася?

— Дуже...

— І не змогла?

— Поки що ні... — відповіла вона і раптом усміхнулася.

— А чому ти всміхаєшся? Людина онде нежива лежить, а ти...

— Ну, чому ж нежива? Жива вона, Яремку, і, якщо Господь буде милостивий, ще довго житиме...

— Як? Отак? Навлежачки?

— Чому ж? І навходячки, і навсидячки, і всіляк! Знаєш що, Яремку, ходімо надвір та поговоримо...

Мати й батько запитливо подивилися на Марійку та Яремка.

— Та ми тут у садочку з Яремком походимо, просвіжимося, — засміялася Марійка, і в її сірих очах зблиснув трохи характерницький вогник.

— Їй—бо, ця дівка знову щось придумала, за що її на вогонь поведуть... — закашлявся батько.

— Ви, тату, нийте ото ліки, які я для вас приготувала, а то ще довго кашель ваш не захоче проходити, — ласкаво відповіла Марійка і, взявши Яремка під руку, повела надвір...

Вийшли під зорі. Місяць трохи вже поменшав — не набагато, але все—таки повужчав і став схожим на качине яйце. А зорі були такі ж самі — веселі, життєрадісні, їх навіть ніби побільшало трохи на небі...

— Яремку! — сказала раптом Марійка. — Ти дуже любиш свою Бібігульку?

— Ну, аякже! — здивувався Яремко.

— Ні, ти мені без "ну"! Ти любиш її чи ні? По—справжньому?

— Ну, аякже!

— Я тобі вже сказала: не нукай, а кажи по—людськи!

— Марійко! — почервонівши в темряві аж до вух, вигукнув Яремко. — Це я їй усе скажу! Це для неї слова, а не для тебе! Ти ж не кажеш мені слів, які ти Петрові казала?!

— Не кажу, — погодилася Марійка. — А ти вже їй казав оті слова?

— Та трохи... — похнюпився Яремко. — Хіба ж усі слова скажеш?

— А вона ж що?

— І вона казала...

— А де це ти їй казав оті найкращі слова? — зупинилася Марійка коло клуні.

— Та тут же, в клуні, на сіні...

— А у вас, крім слів хороших, більше нічого не було?

— Ой, Марійко, все тобі треба знати! Це наша з Бібігулькою таємниця — чому я маю розповідати про це навіть рідній сестрі?

— Дурненький ти, Яремку, — засміялася Марійка. — Але диви: уже зовсім виріс! Пам'ятаєш, як нас із тобою татари були прив'язали, щоб ми не заважали їм козаків та Ях'ю впіймати? Ти ж тоді зовсім маленький був!..

— Чому це зовсім? А хіба то не я привів донців разом з дядьком Єфтимієм Петруніним?.. А хіба то не я постеріг, що ти в Петра закохалася, як царівна в казці? А

пан Адабек ніяк не міг дотумкати, що й до чого!..

— Ти що — і справді зрозумів, що я в Петра тоді закохалася? Ти ж зовсім малий був!

— Малий — не малий, а голову мав!

— Та бачу, бачу...

Зорі дивилися з неба й чекали, що Марійка скаже далі. Вони, зорі, знали геть усе — і те, що було, й те, що є, і те, що має бути... Якась пізня пташина заворушилася в гіллі, скрикнула крізь сон... Мишка пробігла десь у соломі...

— От що, Яремку, — промовила Марійка. — Твою Бібігулечку може зараз пробудити зі сну тільки якийсь надзвичайне потрясіння... Не перебивай мене, а слухай і думай... Я була біля неї, я обдивилася й обслухала її всю. Вона чує нас, вона чує наші розмови, вона знає, що ти її привіз додому, — ну, може, не зовсім так, як ми з тобою, — вона все це чує десь мов крізь сон, крізь туман, крізь марення, але чує... Якщо ти її любиш і якщо вона тебе любить, то вона пам'ятає всі твої слова, які ти сказав, і чекає тих слів, які ти ще сказати маєш їй... Яремку, — через коротку паузу сказала Марійка, — вона ж, мабуть, просила тебе, щоб ти її помилював, коли обіймав і цілував?

— Просила, — ще дужче зашарівшись, мовив Яремко...

— Так от... Бери її зараз на руки й неси в клуню на ваше сіно. І забудь, що вона спить. Будь з нею, як тоді, коли тебе хлопці в парубки... ну, як це у вас... ну, коронували, чи що?! Обіймай її, цілуй її, кажи все, що ти думаєш, і все, чого ти хочеш. І якщо вона скаже: "Помилуй мене, Яремку!" — то, значить, прокинулася...

— А якщо не скаже?

— Тоді... Тоді, Яремку, візьми гріх на душу і не милуй її... Але щоб потім обов'язково йшов із нею до вінця!

— Марієчко! Сестричко! Та хіба ж у мене коли—небудь була щодо Бібігульки якась інша думка? Та вона ж — це я, тільки з кісками та в спідничці! Це ж Бібігулька!

— Ну, так от! Бери її з хатини й неси у клуню... Отак—то, козаче! І ніколи не забувай такої істини: всі ключі від життя і смерті перебувають у руках кохання!

— Це — таке чарівне слово?

— І чарівне слово, і молитва, і пісня, і приказка, і все на світі, Яремку!.. Ой, яка ти ще дитина!..

...І ось Яремко й Бібігуль лежать поряд на сіні у клуні, в дивній темряві й тиші, в запахах трав і мрій. Він обіймає її й шепоче всі слова, які вирости в серці за дні, тижні й місяці їхньої розлуки, він говорить їй про любов, — а вона спить, спить, спить... Але вона чує, Яремко знає, що чує вона, тільки ж не може ворухнутися, прокинутися не може ніяк, хоч і хоче. Він цілує їй вуста і щоки, лоб і очі, шию й вуха, він гладить її, він притуляється весь до неї, він згадує, як колись вона забирала його руки, коли він торкався недозволених місць, — а зараз вона лежить, рук його не забирає, не просить помилювати її!..

— Бібігулечко моя найдорожча, якби ти тільки знала, як я чекав на стрічу з тобою на морі, якби тільки знала, як моє серце чуло: з тобою щось негаразд! За сотні—сотні миль, аж на Чорному морі, куди жоден звук від берега не долітає, тільки морські чайки

мартини кигикають, я чув, як ти мене кликала, моя Бібігулько. і я мріяв: ось тільки закінчимо похід — я одразу ж відпрошуся і примчу на своєму коні до тебе!.. І бачиш: я примчав! Ну, прокинься, Бібігулько, прокинься, сонечко моє!..

Він гладить її руки, живіт, ноги...

І раптом — чи то здалося? — почув: Бібігуль ніби ворухнулася. І йому здалося, що вона прошепотіла:

— Не милуй мене, Яремку!.. Не милуй!.. Прошу тебе!..

І тихо—тихо, дивно—дивно стало в світі! І здалося Яремкові, що зникли стіни, що зник дах клуні, що над ними розверзлося нескінченне небо з величезними зорями, і то вже не небо, а дивовижна всесвітня ріка часу і простору — і пливуть вони нею в нескінченність...

— Ой, Яремочку, — плакала вона від щастя, — а що ж ми скажемо татові й мамі?!

— Що скажемо, Бібігулько? — задихався від щастя він. — Скажемо так: усі ключі від життя і смерті перебувають у руках кохання.

— Ой, Яремку, який же ти розумний! Ти такі слова придумав, що їх може сказати тільки дуже мудра жінка!

А це й сказала дуже мудра жінка — моя сестричка
Марійка!

Бібігуль прошепотіла:

— Ой, як наморочиться моя голова! Наче три дні не їла...

— Добрих мені три дні! — озвався Яремко. — Ти місяць із гаком нічого не їла... А може, й два... Фатьма не встигла розповісти, коли ти заснула...

— А де Фатьма—ханим?

— Померла... Вчора поховали... Царство їй небесне...

— Оце ти розказуєш, а я пригадаю, Яремку... Чому ж вона померла?

— Її було поранено у плече, коли вона їхала з Канева... Кулею. Вона багато крові втратила... Та й серце надірвала... Вона перед смертю все тебе донечкою називала, по—турецьки щось говорила, тільки батьки нічого не зрозуміли, а мене не було — я якраз тоді тебе віз із Канева...

— Я пам'ятаю... Ти мене ніс, віз, на землю клав, стріляв... Стріляв, Яремку?

— Було й таке... І стріляв, і на шаблях рубався, і штриконув одного — та так, що...

— Яремочку, ну, що ми скажемо татові й мамі? Ти ж мене, мабуть, тепер зневажатимеш?

— За що, Бібігулечко моя? — він пригорнув її до себе так, що в неї аж кісточки затріщали.

— За те, що я тобі сказала, щоб ти мене не милував... Я прокинулася на мить і чую: знову поринаю в сон, і я прошепотіла тобі, і знову заснула, а вже потім, Яремку, прокинулася...

Було тихо—тихо, вони лежали на сіні й цілувалися, і ніяк не могли націлуватися, і Яремко знову жалів свою Бібігуль, і ніяк не міг повірити в таке щастя: вона знову живе, знову всміхається, знову звучить її голосочок...

І тут вона раптом заплакала і притулилася до його плеча.

— Що з тобою?

— Яремку, якби ти тільки знав!.. Як цей пан Сондецький мучив мене! Ні, він не бив, не катував, він тримав мене в красивій кімнаті, приставив Фатьму й гайдуків унизу, але щодня приходив і пропонував: виходь за мене заміж!.. А я ж могла кинутись на нього і видряпати його чорні, страшні, підлі очі голодного шакала, — та я цього не могла робити, бо він би вкинув мене в темницю, щоб я там умерла! А я не хотіла вмирати, мені хотілося ще тебе побачити... І тому я весь час із ним хитрувала, слухала його лукаві підлі речі, а сама весь час думала: як би вирватися!

— Фатьмі сказала б, призналася б, що ти туркенья...

— Ні!.. Фатьма—ханім була вірною служницею пана Сондецького. Він її й приставив, щоб вмовляла мене та переконувала. І вона так і робила... Це вже потім вона полюбила мене — після того як її жбурнув Сондецький, і якби вона впала, то вбилась би. А я встигла її впіймати... А потім, коли пан Сондецький піймав мене на отому повітряному змієві, вихопив пістоль і ледь не застрелив мене, — та Фатьма вибила...

— Бібігуль, — промовив Яремко. — За тебе і за Фатьму я помщуся панові Сондецькому. Обов'язково по мщуся! Я не знаю ще як, але помщуся! Бо інакше не варто мені жити на світі!..

— Не думай про це, Яремку, зараз... Отож після того... Ага, він наслав на мене своїх собак, щоб вони мене розірвали... Та собаки послухалися Фатьми, а не його... А потім я зомліла... Пам'ятаю, як десь я лежала, як щось по мені бігало, як Фатьма мене мила, щоб покласти в домовину, — і я тоді зібрала всі свої сили, щоб чим—небудь поворухнути! І ворухнула очима. Заплющеними. І вона почула... Ой—ой—ой... Я мало що пам'ятаю... Але пам'ятаю себе наче у якійсь трубі чорній, і наче десь далеко—далеко біла крапка. І я лечу, лечу до тієї білої крапки і ніяк не долечу... Яремочку, обійми мене іще раз, бо я не вірю, що долетіла до цієї білої крапки... А може, мені це тільки сниться, а я лежу в темниці канівського замку?

— Звідки ти знаєш, що — в темниці?

— А пан же Сондецький гайдуків прикликав, щоб тягли мене в темницю — і я саме тоді й упала... Власне, я не пам'ятаю, що впала, але я наче збоку все це побачила: все таке манюне—манюне — і люди, і собаки, і я — збоку якось так себе бачу!.. Збоку отак побачила, що я падаю, упала — і все... Далі — труба, темрява, біла крапка бозна—де попереду...

— Бібігулько, давай я віднесу тебе додому і скажу, що ти прокинулася...

— Ні, я ще хочу з тобою побути. Давай іще з годинку полежимо!..

— Ну, давай... Чуєш, півні співають, ранок вістують!

— Вістують, Яремочку!.. І мені хочеться співати!..

...Був ранок, найкращий ранок їхнього життя. Сонце вставало над молодою землею. Пахло хлібом і молодим зеллом. І далекою водою пахло — трубайловою, дніпровую, чорноморською...

Яремко ніс на руках свою Бібігуль. Вона була слабенька—слабенька, вона іде боялася ходити, аби не впасти, їй паморочилося в голові, та вона щасливо всміхалася і вдячно дивилася на свого Яремка, на свою долю...

Стара Хведора вийшла з хати з відром. Побачила, як несе її син кохану свою і щось ласкаво каже, — кинулася до них. Відро впало, задзвеніло, і Бібігуль прошепотіла:

— Яремку, як гарно, ти чуєш?! Відро дзвенить! Так дзвінко, так дивно! На весь світ!..

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ, який оповість про тяжкий і скорботний шлях хороброго пана Владка до панни Анелі

Троє вершників їхало подільськими горами. Коні в них були добрі, зброя — теж, а одяг — що одяг? Головне — кінь та зброя, а інше для справжнього вояка важить менше. Троє вершників були в яничарському вбранні...

Це їхали шукати щастя—долі пан Владек і козак Василь Тягниборода — вчорашні веслярі на турецьких галерах, які під Цецорою разом з Богданом Хмельницьким утрапили до полону агарянського; але Хмельницького було викуплено, а цим довелося сім літ веслувати на різних галерах і познайомитися тільки після того, як шляхи їхніх галер фатально перехрестилися зі шляхами чайок Недайборща... Третім був Оксен Цюпа — відпросився в Недайборща навідати рідний Могилів на Дністрі...

Всі вони виявилися земляками — Оксен з Могилева, Тягниборода — з Сугак, а Гостинський — з Юрковець, власне, з хутора біля цього села...

Вийшло так, що першими заїхали в Сугаки. Коні, подаровані трьом вершникам козаками Закривидороги, легко бігли вниз покрученими вуличками стародавнього села...

— Ти диви, — озирнувся Тягниборода. — Як усе змінилося! Дерев такі великі повиростали, а хати менші стали...

Давно Василь, як і Владислав Гостинський, не їздив верхи, — так його трохи аж розтрясло в сідлі. І він усе боявся, чи не злетить з коня на посміх товаришам, і все стримував його...

— А де рідна хата — не забув? — блиснувши кольоровими очима, запитав Оксен Цюпа.

— Цього ніколи не забуду! Неподалік од хати Шлапаків. Там ще Галочка виростала — файна дівочка, ой, файна! Мені б, може, дісталася, якби я на сім лім не заgrimів на оті весла...

— А мо', чекає? — не відставав Оксен. — Що таке сім літ?

— Що таке? Тоді їй було літ з п'ятнадцять, а зараз, якщо жива, — то двадцять два! Стара вже для дівування...

— Прощем пана, не може бути кохана паненка старою! — суворо поглянув на своїх товаришів пан Гостинський. — Слово гонору!..

— Що в тебе, пане Владку, крім гонору, ще лишилося?.. — філософськи спитав Оксен Цюпа.

Промчали повз хату Шлапаків. У Тягнибороди витягнулося обличчя: побачив у

дворі мале дитинча, хлопчєня лїт п'яти, що ганялося за кошеням. Угадав: то Галоччин син. Кїнь скакнув, перейшов на галоп — і Тягниборода ледь не злетїв... Але втримався, втримався... І чомусь у душі гїрко, гостро пробринїли слова з пісні:

Любив я тебе дївчиною,
Любив тебе й молодицею,
А іще сїм лїт чекатиму,
Поки станеш удовицею...

Сїм лїт пройшло—проминуло на галерах, і пам'ятав Тягниборода свою Галочку, яка й не підозрювала, що Василь так серйозно її кохає, юно—юною дївчиною.

— Тпру, Янголе! — пришпорив Василь свого коня (так він його прозвав уже в перший день дороги) — і мишастий жеребчик став, як уритий... Василь під'їхав до рїдної хати.

Скочив з коня, повїв його у двір, махаючи рукою хлопцям, щоб вони йшли слїдом. Двір зарїс бур'яном.

Тягниборода постукав у двері й завмер, чекаючи на відповідь.
Не дїждався, постукав ізнову...

У хаті щось заворушилося, закашлялося, потїм хтось кволий озвався:

— Та заходьте, відчинено!
— Мамо! — гукнув Василь.
— Хто це? — запитав жіночий голос.

— Це я, Василь, мамо! — закричав Тягниборода, нахилившись над якоюсь подобою жінки у дранті, що лежала на полу. — Погляньте на мене, мамо!

— Який Василь?.. Це смерть моя прийшла? — підняла голову — Василь побачив, що нені полуда застелила очі. — Мій Василь загинув на війні з турками. Чи на полі бою, чи в морі — не знаю. Немає мого Василика, нема... Давно вже й за його упокой одправили з отцем Тарасі—єм... Нема мого Василика, а мене стару, слїпу, недужну, смерть не бере, Бог забув...

— Мамочко! — прошепотїв Василь. — Та це ж я, твій синочок найменший...
— Нема старших, нема, всі шестєро загинули... І менший, сьомий, Василик, теж...
— Не загинув я, мамо! — Він узяв її руку і почав водити по своєму лиць. — Ось мої брови; пам'ятаєте, мамо, як казали ви: брови рівнєнькі в мого синочка...

— А чому ж зараз ця брївка в тебе не рівнєнька?
— Слїд од шаблї, мамо!

Він тримав її руку і провів по носі:

— Пам'ятаєте, мамо, як співали ви, що у вашого сина носик гарнєнький?
— Пам'ятаю, синку, пам'ятаю! А чому ж ти зараз горбоносим став?
— А це знов—таки од шаблї — тїльки вже від іншої. Але нічого, мамо, й з таким носом жити можна.

— Тим—то я твого голосу не впізнала... Так ти живий, синку?
— Хвала Богові нашому найсвятїшому... А оце — мої товариші!
— Ой, чим же вас, діти мої, приймати?.. Та й темна ж я стала!

— А нічого, мамо... Кажіть мені, де що лежить, а я в печі затоплю, та води принесу, та хату зараз підмету, та всю роботу, яку треба, пороблю. Я ж помічник ваш, мамо; сім літ удома не було, а оце прибув з далекого краю...

Посадив Василь своїх товаришів на лаву, а сам заходився домашніми справами займатися. І ось уже в печі вогонь запалав, і ось уже в баняку закипіло.

— Нічого, мамо, — казав він, клопочучись по рідній хаті, — ось я як візьмуся дома хазяйнувати, то вам добре житиметься зі мною, а як невісточку іще приведу, то...

— Ой, синку, де ж ти ту невісточку знайдеш, як наших дівчат усе в неволю забирають, усе в ясир... І Галю твою теж були забрали...

Подовшало й без того довге обличчя Тягнибороди:

— А дитя ж у дворі з котом гралося — чие?

— Яничарове... Зганьбив яничар твою Галю, синку!.. В монастир пішла...

— В який монастир, мамо? Я хочу бачити її!..

— А навіщо?.. Богова тепер твоя Галя!.. Не треба серця їй ранити, дитино моя! Ти ж жалісливий у мене!..

— Мамочко, не пораню я їй серця так страшно! Хай знає, що я живим лишився, сім літ промучився на галерах, а таки живий... Може, Бога попросить за мій талан...

Сяк—так підобідавши, вирішили хлопці їхати далі. Вивів пана Владислава і Оксена Василь, похнюпився, сказав:

— Бачите, хлопці, як воно в мене!.. Треба біля матері побути! Треба хазяйство на ноги ставити...

— Одне слово, — додав Оксен, — гречкосієм ставати...

— А куди подінешся, товаришу, куди? Пан Владек Гостинський обняв Василя:

— Бувай щасливий, друже—товаришу! Як знайду я свою Анельку, то до тебе примчу, покажу її... І буде тоді шафірове небо, шафірове море...

Поцілувалися, поплескали один одного по спинах, змахнули у траву по неслухняній пекуцій сльозині... Оксен Цюпа сказав:

— Бувай, земляче! Згадаєш про Січ — паняй просто туди, а там Оксен Цюпа скаже кому хоч, який з тебе вояка!.. А в Мотилеві питай про мене у шинкаря Лейби — він усе знає: де хто і з ким і чи надовго...

Поцілувалися. Потім Оксен і Владислав скочили на своїх коней — і покотилася—зазміїлася куриста дорога під копитами...

По горах — глід низькорослий, за каміння вапнякове почіплявся. Вродило його цього року — червоного, рясного, великого. Мов краплі крові...

Пан Владислав Гостинський дивився на кущі глоду, що стирчали з лівого та правого боку, — і виділася йому чомусь Ісусова дорога на Голгофу, і здавалося йому, що то Христа провели по тих колючих кущах.

І думалося: які перші слова скаже йому панна Анелька?!

А стріли пана Владислава одні руїни хутора біля Юрковець та могили його батьків на кладовищі. От і все...

— А сусіди ваші — Ожеховські, так вони подалися в інше своє село, біля Умані за

кілька миль, — сказали в Юрківцях. — Так—так, пан Ожеховський, його пані й донька Анеля. Панна Анеля всім у селі казала, щоб, як прийде з неволі пан Гостинський — ви тобто, — то щоб сказали вам, куди вони подалися, бо цей їхній майонтек пан Сулятицький протизаконно і протипорядно — це так вона мовила! — забрав собі!..

Поплакав пан Владислав на могилах батьків та й поїхав разом з Оксеном Цьопою на Могилів.

Оксен їхав і філософував:

— Як би там не було, земляче—товаришу, а все ж є в тебе десь панна Анелька. Чув же — люди казали! Уже надія!.. Стрінеш Анельку, та й будете щасливі собі удвох!

— То бендзе чаруюнцо, то бендзе чудовно — лазур в серцях і над гловами!.. — озвався пан Владислав. — Я скажу їй: добридень, кохана Анелько, я осьде, ходімо до ксьондза, і нех буде у нас щенсце на сто лят!

— То справді буде чарівно, то справді буде чудово!.. — аж замріявся Оксен Цьопа і раптом наважився сказати полякові, заради чого їде він до Могилева. — Є в мене в Могилеві Парасочка! Торік восени весілля мали згуляти, та...

— А що таке? — не зрозумів пан Владислав.

— Та скликав же нас Дорошенко на битву при Рокитному та Білій Церкві. Треба було рятувати Україну від собак Кантемірових!.. Бився я там, як чесно сказати, геройськи! Тільки шкода, що стрілою пробило. Цілу зиму в Каневі пролежав. А з весни пішли з Недайборщем... І оце вже як потопили останню турецьку галеру, приснився мені сон: немовби моя Парася в весільному вбранні та отак тягне—тягне рученьки до мене! Кажу Недайборщеві: отамане, чи не захворіла моя дівчина кохана, пусти мене на неї поглянути. Каже Недайборщ: не козакові про дівок думати, геть відкинь, козаче, помисли про дівочу вроду, ласку й красу, за віру християнську воюй, віддаючи їй усю душу й серце — до дна! Гарно сказав Недайборщ! А я йому ще ліпше: пане—отамане, а що ж буде з Україною, як козаки геть усі сили свої тільки Богові оддадуть та війні з невірними? А хто ж її заселить народом? Пам'ятаєш, отамане, кажу, як п'ять літ тому було: од Києва до Умані жодної тобі людини не стрінеш? Чи ж гоже отак?.. Пусти мене — хоч оком погляну одним на Парасю свою, а там — я знову буду твій, отамане!.. Пустив!..

Вони знову їхали горою — Оксенові весь час хотілося їхати якомога вище. Якби гори наддністрянські були вище хмар, то й тоді б Оксен Цьопа їхав по їхніх верхах.

— А що? — філософував він. — Скажеш, що гори ці не вельми високі, — а от буває так: туман піде долиною над Дністром, а на горі — сонце! їдеш отак конем через хмару, сіро все довкола, нічого не видно, і от раптом вискакуєш на гору, а там — сонце, синє небо і світу всього нескінченність!

— То — чаруюнцо, то — чудовно... — знову завів своєї пан Гостинський...

— А моя Парася живе не над Дністром, ні; Дністер часто розливається... Парася живе під горою! Бач, тут, на горі, ще сонце, а під горою, в Могилеві й на Дністрі, вже вечір настає... Онде їхню вулицю видно!.. Ну, коню, давай!

У надвечірній тиші було щось загадкове, миротворче, спокійне. Місто лежало

внизу, мов завмерло. Та ось ізда—леку, мов комариний зизк, донеслася музика. Десь унизу грали—вигравали, а сюди, на гору, долинав тільки тихий звук, подібний до дзижчання комара... — Ось тут будемо спускатися, — промовив Оксен, зіскакуючи з коня.

Вузькою доріжкою вони обережно пішли вниз.

— Так там же далі — є битий шлях, — згадалося Владкові Гостинському.

— Так сюдою ж ближче!.. — відповів Оксен Цьопа. — Швидше Парасю побачимо!..

Спускалися вони кільканадцять хвилин, аж поки вибралися на рівне. Там ізнов посідали на коней і, пригинаючись від віт волоських горіхів та кизилу, що росли обабіч стежки, виїхали на дорогу.

Музика долинала вже голосніше й виразніше. Вигра—вали—витинали скрипоньки, бив—барабанив із веселим видзвоном бубон, струнно—рвійно вигравали цимбали.

— Весело комусь! — усміхнувся Гостинський і поглянув на Оксена Цьопу, чекаючи від нього відповіді.

Та Оксен чомусь не відповів. Якась дума була в нього на лиці. Він стьобнув свого коня — і копита дзвінко за—татакали по твердій крем'янистій дорозі... А музика мов була коневі у такт — весело, швидко, ненаситно—радісно, і кінь Цьопин не біг — летів під цей супровід...

Та раптом кінь зупинився. І пан Гостинський збагнув. Бо побачив юрбу веселих людей у дворі, бо побачив у світлі запалених смолоскипів весело—радісну, натхненну од свого щастя молоду і тихого, замисленого від несподіваного повороту долі молодого. І та молода була Парася. Бо з тисячі дівчат з різними іменами тільки їй, рум'янощокій, кругловиденській, грайноокій, личило це веселе ім'я.

Оксен Цьопа відійшов у тінь від крилатого горіха і, завмерши, дивився на весілля. Обличчя його зблідло. Він ухопився за шаблю, потім за пістоля.

— Ану, тихо! — заgrimів його голос — і пан Владек аж здивувався: такий отой вигук був гучний, грізний і страшний у цьому веселому співі, танці й виграванні.

Змовкли скрипки; цимбали — за ними; тільки ще бубон разів кілька стукнув, а потім, спохопившись, і він замовк. Усі обличчя повернулися на голос Оксена.

Оксен виїхав з тіні горіха. В руці тримав пістоля. За мить виїхав за Оксеном і Гостинський, сам не знаючи чого, але виїхав.

Ніхто не запитав: "Хто ти, добрий чоловіче?" — всі знали, що це Оксен.

— Вечір добрий! — промовив Оксен.

Усі мовчали, дивлячись на пістоль, націлений на молоду пару, і тільки Парася дзвінко відповіла:

— Добрий вечір, Оксене!

— Гарно ж ти мене стрічаєш — з музикою! — сказав він.

— А як можу!

— Чом не кличеш у гості?

— Бо не про тебе, Оксене, наше весілля!

— Забула, як присягалася?

— Ні, не забула! Це ти забув учасно приїхати, Оксене!

— Ану, не розоряйся тут! — загули хлопці та чоловіки, отямившись після першого потрясіння, викликаного появою Оксена. — Дівка обіцяла три літа тебе чекати, четверте літо чекала, п'яте терпіла — скільки ж іще бути тобі вірною, як ти по своїх Стамбулах ганяєш?! Ото маєш шаблю — ото й твоя жінка!

— Чув, що люди сказали?

— Вони ще мого слова не почули! Так от! Бери! — і важко пролунав постріл з пістоля.

— Ах! — вирвався зойк із сотні грудей.

Але ніхто не впав. Куля не влучила у Парасю, бо пан Владислав Гостинський ударив знизу кулаком по пістолю — і куля пішла у вечірнє небо.

І тут усі кинулися на двох вершників. І вже стягли їх з коней, і вже посипалися на них удари кулаків.

Та пролунав, перекриваючи весь оцей розлючений гомін, голос Парасі:

— Стійте! Не руште, люди!

Підійшла до горіха, відіпхнула від Оксена та незнайомого їй Владка хлопців.

— Що ж ти, Оксене дорогий, казав про добрий вечір, а сам зі злом приїхав? — запитала вона, блиснувши своїми веселими очима. Та лихим був цей виблиск. — Що ж це ти надумав моє серце прострілити, Оксене? Хіба забув, як казав, що життя за мене готовий оддати, а тепер забрати моє життя надумався, якраз тоді, коли до мене щастя прийшло?

Завирували люди довкола. Ще мить — і відірвуть Парасю від Оксена, і розтопчуть, розірвуть і Оксена, і його товариша...

— Відійдіть! — рішуче сказала вона. І всі зрозуміли, що ця Парася вдатна не те що чоловіком командувати, а й сотнею козаків...

І тихо, але твердо сказала Оксенові:

— Чекала на тебе, Оксенчику! Довго чекала! А серце твоє не почуло! Що ж, не судилося!

— Почуло моє серце! Ти мені в морі приснилася!

— Пізно почуло твоє серце, Оксенчику! Хай нам обом Бог простить! А тепер — прощай!

Стала навшпинечки, поцілувала козака і у тиші пішла на своє місце до розгубленого молодого...

Уранці двоє вершників вибиралися на Шаргородську гору, що зі сходу нависла над Могиловом. Виберуться вони на гору — та й помчать туди, де сонце сходить.

Сонце висяювало в очах, і Оксенові думалося про втрачену навіки Парасю, а Владиславові — про пану Анельку, яка десь на нього чекає... А може, не дочекалася так само, як Парася?

Через три дні дороги у пошуках Анельки вони знайшли польський цментаж, де побачили могили її батьків та свіжі квіти на них. Отже, Анеля десь тут, отже, вона жива...

Ксьондз, побачивши біля себе двох подорожніх, запитав:

— То є пан Гостинський? Владислав?

— Так, естем панем Гостинським! А звідки святий отець знає моє прізвище та ім'я?

— О, та тут усі знають прізвище та ім'я пана Гостинського, що втрапив до турецького полону в битві під Цецорою, а потім опинився на галерах. Бо геть усім панна Анеля повідає про свого пана Владка і всім каже, коли стрінуть його, аби знав: панна чекає на нього!

— Де ж вона нині?

— Гадаю, що вона зараз у жіночому монастирі. Це недалеко — миль за сім звідси!..

— У кляшторі?

— Ні... Вона любить ходити до православного жіночого монастиря, де ігуменею чесна мати Параскева. Там — жінки, які втішають її душу, слухають її розповідей, оповідають своє — от вона і знаходить там утіху душі своїй... їхатимете оцією дорогою попід горою, а далі — лісом. Два дні тому туди, до монастиря, багато козаків та невольників визволених проїхало та пройшло...

Пан Гостинський приклався вустами до руки доброго ксьондза, той перехрестив вірного католика, zarazом перехрестив і православного Оксена, благословив їх на дорогу та й відпустив з Богом...

Ох, і мчали ж їхні коні отими милями, мчали ще швидше, ніж тоді, коли вершники женуть їх на бій з ворогом...

І ось, нарешті, він, отой монастир! І ось, нарешті, його брама!

Скочили з коней двоє вершників, постукали у хвіртку. Відчинили їм.

— Чи є тут панна Анеля Ожеховська? — запитав пан Гостинський.

— Є, — приязно всміхаючись, відповіла літня привратниця. — А ви, певне, пан Владислав, що сім літ пробув на галері, втрапивши під Цецорою до турецького полону?

— Так, естем панем Гостинським!.. Та де ж вона?

— Та онде вона, під старою яблунею! На лавочці сидить... Ой, яка вона буде щаслива!

Пан Владислав побіг до старої яблуні, під якою стояла якась постать у чорному.

— Та ні, не під ту яблуню, — гукнула привратниця. — Управоруч беріть! Вона — у світлому!..

Так, і справді! Як це він не здогадався, що панна Анеля сьогодні мала одягти те ж плаття, в якому вона так любила ходити ще сім літ тому, коли покохала пана Владка?! Стрибаючи через кущі, через купини, через квіти, він летів до своєї Анельки!

І, не добігши десяти кроків, зупинився. Зупинився, щоб же не злякати її своєю несподіваною появою.

— Анелько, — задихаючись, промовив він.

Вона не обернулася. Вона вишивала якийсь узор і, мабуть, не почула його голосу.

— Анелько! — повторив він, відчуваючи, що серце ось—ось розірветься в його грудях.

І тут побачив, що вона чує його. Що сидить з заплученими очима і їй здається, що

то все — марення... Він зробив крок уперед.

— Анелько! — гукнув він. — Це я прийшов насправді — через сім літ.

Вона розплющила очі. Підвелася здивовано. Поглянула на пана Владка — і не впізнала його. В очах — запитання, нерозуміння, подив...

— Це ж я — Владек Гостинський! — сказав він.

І тут вона його пізнала! Бо він же ж, напевне, добре змінився за останні сім літ неволі, каторги, страждань! Але вона пізнала його! Все в неї з рук випало, вона зробила крок, потім другий, а потім... а потім вона опинилася в його обіймах!

— Владку, Владку мій! — прошепотіла вона. Красиві—красиві пізні яблука рум'янилися над ними.

— Владку, мій пане Владиславе! — шепотіла. — Я дочекалася на тебе!.. Я дочекалася! О матка боска, я дочекалася!.. Я маю все!..

І тут пан Владислав Гостинський повторив оті слова, які повторював сім літ на галерах:

— Добридень, кохана Анелько, я осьде!.. Ходімо до ксьондза, і нехай буде в нас щастя на сто літ!

— Я щас... — мовила панна Анелька і повисла на руках у пана Гостинського. Він підхопив її на руки. Вона розплющила очі, вони сяяли, мов два сонця, — і сказала: — Я щаслива, Боже, я щаслива!..

І цієї миті пан Владислав побачив, що два сонця в її очах потьмяніли і загасли.

— Анелько! — ще не здогадуючись, ще не підозрюючи нічого лихого, прошепотів він.

На лиці в неї була щаслива усмішка, на очах — сльози щастя, а очі дивилися в сапфірове небо і не заплющувалися.

І тут мов щось ударило його зсередини.

— Анелько, Анелько, — застережливо мовив він. — Ти жива, Анелько, ти жива!.. Озовись, усміхнись, поглянь!

Вона дивилася в небо, вона усміхалася щастю, тільки озватися на голос пана Владка вона вже не могла. Серце її зупинилося, розірвавшись од щастя. Тільки ж так воно розірвалося, що вона й не почула, що вона й не зойкнула; вона полетіла в нескінченність часу з думою про коханого, що прийшов, нарешті, до неї, що знайшов її на важких, на скорботних дорогах жорстокого життя; і навіть на мить їй не подумалося, що вона вже вмерла, що її вже не буде, бо мить для неї зупинилася, стала вічною, нескінченною...

Біля могили панни Анельки Оксен Цьопа сказав:

— Владку, їдьмо до Недайборща... Там нам обом судила доля.

— Побудьмо ще біля Анельки, друже—товаришу.

Неподалік сумно стояла сестра Єфросинія. Вона думала про те, який тісний світ і як у ньому тяжко жити. І як багато незбагненого в ньому... Про Василя Тягнибороду вона ніколи не думала, аж виходить, що він сім літ про неї мріяв. Хай би мріяв про іншу, бо не тяглося серце Галі Шлапаківни, нинішньої сестри Єфросинії, до Василя.

Потяглося було до отого козака, якому води дала і який про Вустю та її сина—яничара сказав, потяглося й зараз її серце до хвацького козацького полковника Закривидороги. Але то є гріх — думати про земне щастя людині, яка присвятила себе Богові. Так само, як, напевне, є гріхом думати про кохання козакові, що присвятив своє життя служінню Вітчизні...

Казав Оксен Цюпа, що бачив її малятко, її золотого синочка Тодорка, який бігав двором і грався з котом. Тільки голосу не чув, тільки жодним словом з ним не перекинувся...

Хіба ж знав він, що стрінеться з його матір'ю?

Хто знає, куди й як ведуть дороги життя?

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ, присвячений деяким розмовам, що точилися на варшавському сеймі та поза сеймом у жовтні 1627 року

Початок жовтня у Варшаві був цього року погідний і сонячний. Наче знову літо надумало на землю повернутися.

Знову збирався сейм, щоб вирішувати вельми важливі державні справи Речі Посполитої.

Ці справи були пов'язані з війною проти шведів, з боротьбою за панування на морі та прибалтійських землях. Про південні справи пани сенатори говорити не хотіли — на півдні все було порівняно спокійно, отже, не треба й голову бити над тим, що може там бути... Правда, від Калиновських приїхали люди на чолі з самим Марціном. Калиновські були вельми обурені зухвалими діями козаків, які посміли розграбувати уманський замок і винести з нього коштовні речі.

— То є нечувано, то є обурливо! — повторював кожен із ста сорока шести сенаторів. — Тую всюю босоту, тее всеє бидло треба прикликати до пожондку! І ми тее зробимо, ось дай нам Боже шведа побити!

Сімдесят вісім князів та найвпливовіших магнатів, серед яких — Конецпольський, Потоцький, Калиновський, Острозький, Вишневецький та інші, сімнадцять біскупів та архицибіскупів, десять міністрів, тридцять сім воевод та гетьманів, староста, каштеляни, — всі вони з'їхалися на сейм. Їхали в золочених ридванах, у розмальованих каретах, із пишно вдягнутими слугами, з сердюками, гайдуками, пахолками, що скакали обабіч, охороняючи дорогоцінний спокій найвищих чинів держави.

Народ варшавський товпився на вулицях, роздивляючись дивовижні повози зарубіжної роботи. Щоправда, і в самій Польщі, і в Литві, і на Україні були ридванні та каретні майстри не гірші, ніж за кордонами Речі Посполитої. Таж кожному панові—магнатові якоюсь чужизною похвастатися хочеться, бо в тім він убачає свою за—цність, свою велич і своє непросте походження!

Тільки козацьке посольство їхало верхи. У посольства були карети, виготовлені канівськими та переяславськими майстрами, але козаки підкреслювали перед Варшавою свій спартанський норов: вони воїни, їм на м'яких подушках лежати нічого. Це мало означати ще й таке: от ви, панове—сенатори, разом зі своїм королем Сигізмундом Третім та крулевичем Владиславом вилежуєтеся на подушках і килимах, а

ми, козаки, обороняємо, життя свого не шкодуючи, південні та східні кордони нашої з вами вітчизни!

Гетьман Дорошенко до Варшави не поїхав. Цим він підкреслював, що має надто багато справ у обороні краю від ворога. А ще підкреслював і те, що виборне посольство висловить сеймові думку і його, і всієї людності України та її війська. А ще підкреслював і те, що Варшава ображає, кривдить Україну й козаків, і він, Дорошенко, має серце і на сейм, і на короля!

Посли Яцько Кліша, Іван Туровець, Кость Вовк, Кость Занкевич, Станіслав Яблонський та Фурс Малейкевич привезли на сейм грамоту, прийняту радою реєстрових козаків у таборі біля Тарганового ставу над Росавою. Рада відбулася перед самим від'їздом посольства — 22 вересня. У грамоті козаки скаржилися на свої біди й нестатки, на низьку платню, а найголовніше — на польських магнатів, які, замість того щоб сприяти обороні Речі Посполитої від бусурманів, поводитися вищою мірою пе—патріотично й егоїстично...

Разом з посольством, в охороні його, їхав і Андрій Закривидорога та кілька найкращих його хлопців. Був з охороною й Карпо Недайборщ. Знав Закривидорога й те, що з Брацлава виїхав до Варшави і Стефан Хмелецький з кількома жовнірами, яким довелося все поточне літо стримувати орду Бекіра—баші на прикордонні, а також вступати з нею і в військові сутички... Одне слово, якщо треба буде посвідчити щось щодо минулих подій на південному сході Речі Посполитої, то ось вони, учасники тих дійств, — тут, у Варшаві!..

Сейм, як завше, розпочався з різних суперечок, з шуму й галасу. В кільці позолочених крісел сиділи люди, для яких задоволення власних безмежних амбіцій важило у стократ більше, ніж задоволення історичних інтересів держави. "Стронніцтво" сиділо на "стронніцтві". Та чомусь так виходило, що майже жодне з них не думало про інтереси південно—східних кордонів, вважаючи, що "якось—то буде". Кожне "стронніцтво" мало своїх людей поза мурами палацу, ті люди пускали різні плітки, чутки, сипали грішми направо й наліво, аби завоювати собі більше прихильників, сформувати опінію на свою користь.

Король Сигізмунд Третій, знаючи про невщухаючу боротьбу "стронніцтв" — і вже звикши до неї як до неминучості, відкриваючи сейм, сказав, що треба всім послам думати про інтереси Речі Посполитої, а вже потім — про власні... Ці слова викликали шал обурення і в одних, і в других, і в третіх... Та король продовжував наполягати: треба ухвалити важливі рішення, від яких залежить безпека держави. Хтось гукнув (певне, з Калиновських та їх прихильників):

— Про яку безпеку держави йдеться, коли збойники нападають на домівки чесних шляхтичів?! Треба поставити козаків на місце! Треба всіх їх перевести у хлопство!

Маршалок закликав до порядку, але сейм гудів, ревів, галасував...

Член козацького посольства Кость Вовк, що раніше був обраний військовим писарем за ясну голову, вміння розумно й переконливо виступати, писати папери до найвищих влад, вийшов перед сеймом з наміром зачитати грамоту, прийняту на раді

коло Тартанового ставу.

Перед тим як зачитувати цю грамоту, він сказав кілька слів від себе:

— Достойні панове, ви бачите, же козаки єсть оддані речі Посполитій, як рідній матері! Ви звикли до того, що ми обороняємо південно—східні кордони, незважаючи на будь—які несправедливості з вашого боку, незважаючи на те, що нам чиняться різні перешкоди в наших діях по обороні безпеки держави. Поля ці, задуфані в собі пжез множество лят посядання, засипіюм в зводнічим почуцю безпеченьства. Ово безпеченьство може згубіць Річ Посполиту! Поймуєце мнє, панове?!

Достойні панове мовчали. Вони не хотіли розуміти козацького посла.

Тоді він розгорнув папір і почав читати листа від своїх товаришів. У залі лунали слова, викликаючи то глузливо—байдужу тишу, то бурю обурення на зухвальців. Хтось гукнув з передніх крісел:

— Досить слухати це неподобство! Маршалок знову закликав до порядку. В залі лунало:

— Ми перепрошуємо вашу королівську милість за часті наші докуки, але ж гвалт і недостаток великий змушує нас робити прикрість вашій милості і просити вас, аби видали нам привілей на оборону нас од сваволі української шляхти. Ця шляхта, незважаючи на лояльну нашу поведінку щодо неї і на суворі універсали, видані з королівської канцелярії, все далі і ще гірше докучає нам мордуванням і відбиранням ґрунтів. Все більше й більше землі, де одвіку жив наш народ, захоплюється польськими магнатами, які зневажають і нашу віру, і наші права! Пани Калиновські дали наказ: не пропускати через свої маєтності козацьке військо!

— І далі не будемо пускати! — гукнув з місця Калиновський. — То не вояки — то бидло.

Кость Вовк відірвався від паперу, з якого читав, і сказав:

— Між іншим, оте бидло, як зволив заявити отут один із сенаторів, поспішало на кордон, де вже було багатотисячне військо Бекіра—баші. А цьому багатотисячному війську протистояв невеликий регімент Хмелецького, І якби козаки таки не пройшли до Бугу вчасно, якби вони не допомогли хороброму регіментові Стефана Хмелецького, то ще невідомо було б, чи не опинилися всі скарби Калиновських в руках турків, а самі Калиновські на кафському чи й стамбульському базарі! Пани Калиновські повинні були і пропустити через свої маєтності хоробрих християнських воїнів, і дати їм постій, і нагодувати їх, і заплатити добрими грішми за порятунок!

— Ми б самі себе відстояли перед турками! — гукнув Калиновський.

— То як же це вийшло, що вдєсятеро менше козаків захопило ваш замок і взяло собі все те, що ви мали б дати добровільно?.. Пан Калиновський забув про інтереси держави, забув про те, що кожен з нас передусім мусить думати про вітчизну, а вже потім — про себе!

— У розбишак немає вітчизни!

— Прошу панув, — втрутився Хмелецький. — Я сам дав розпорядження, щоб уманські міщани, а також Калиновські поставили козаків на квартири, які я вказав. Але

моє розпорядження було не виконане. Ще гірше! Кількох козаків із зловорожої намови Калиновських було побито — уже після нашої перемоги над ордою Бекіра!.. Як репрезентант уряду на Україні, я вимагатиму, аби всі, хто отримує мої розпорядження, виконували їх — навіть такі люди, як Калиновські!

— І не подумаємо! — пролунало з крісла Калиновського. — Слишиш, достойний пане?

— Слишем! Бардзо то пенкне, бардзо шляхетне! Але!.. Тим горжей і тим лепей заразем! Нехай усі бачать, що може згубити Річ Посполиту! Якщо побачать — то й це вже добре!

Хмелецький сів на своє місце. Маршалок попросив Вовка читати козацьку грамоту далі.

— Ми просимо підвищити платню реєстровим козакам, бо ні про яку військову здобич вони не думали цього літа, коли довелося відбивати багато тижнів підряд наступ бусурманів на суші й на морі, коли довелося відтіснити їх від кордонів нашої землі й не дати будувати фортець. А тим часом на лівому боці Дніпра Шагін—герай побудував фортецю, а наступного літа хоче збудувати ще дві фортеці на Правобережжі. Ця річ, очевидно, загрожує великими шкодами для Речі Посполитої, — отож нам, козакам війська запорізького, хотілося б знати думку вашої королівської милості щодо цього... А ще просимо видати дотації на армату і виплати обіцяних вашою милістю десяти тисяч золотих, яких ми й досі не отримали. Просимо також убезпечити нас від насильств шляхти — насильств, які терплять козаки, що мають свої стаційні домики в маєтностях шляхетських... І ще просимо: заспокоєння нашої грецької, православної віри, просимо, аби митрополит і владики, посвячені патріархом, були затверджені вашою королівською милістю!..

— Схизмати! — заревіло з золочених крісел. Маршалок закликав до порядку і сказав:

— До відома сейму: цей лист було прочитано їх королівській милості на парадній аудиєнції. Крім того, посольська палата розглядала козацькі петиції і вирішила підтримати перед їх королівською милістю й перед сеймом справу обіцяної нагороди, скаргу на Калиновських і петицію про видачу універсалів до шляхти. Інші справи, які тут згадуються, мають вирішуватися в законодавчому порядку, цілим сеймом.

Калиновський скочив зі свого місця:

— Я проти будь—якого розгляду вимог про якісь привілеї для схизматів! Маємо унію — тож нехай усі українці пристають до неї, а не придумують собі якоїсь осібної віри! Осібна віра відриває українців від поляків та литовців! Ми не допустимо цього!..

З залу залунало:

— Ми примусимо вас підкоритися унії!

— Тридцять з гаком літ існує унія — пора б уже зрозуміти, що шляху назад немає!

— Визнавайте папу римського, а не патріархів! А не визнаєте — силою примусимо!

Галас, тупотіння ногами... Маршалок даремно намагався заспокоїти пристрасті. Сейм не бажав навіть обговорювати питання про визнання будь—яких прав

православної віри.

— Заборонити схизматам взагалі ставити питання про їхню віру! — пролунало від золочених крісел, на яких розсілися Конецпольські, Калиновські, Потоцькі та інші польські магнати. — Хай дякують, що ми їх іще терпимо!

Єжи Сондецький вигукнув іззаду:

— Не довго й терпітимемо! Досить! Вскочив зі свого місця Стефан Хмелецький:

— Панове! Я й сам не прихильник грецької віри, але ж хіба можна отак?.. Я пропоную розглянути це питання на іншому сеймі, бо сьогодні ми не готові до цього. Прошу записати мою пропозицію: справу про грецьку віру пустити в рецес до другого сейму!

Погодилися з Хмелецьким. Але "стронніцтво" ворогів грецької віри знало: й на наступному сеймі цю справу "пустять у рецес"...

Почали обговорювати питання про татарську фортецю на лівому боці Дніпра. Але до чогось певного так і не дійшли. Після довгих суперечок вирішили так: з огляду на договори з турками, з огляду на прагнення мати добрі стосунки з Кримом, на татарську фортецю поки що уваги не звертати, аби не дратувати можливого союзника. Але кварцяне військо має бути вжите тільки для оборони України, а до Балтики посилати його не треба. Козакам же було доручено давати скрізь відсіч поганству, як тільки воно спробує перейти кордон.

— А як же щодо платні? — запитав Вовк. — Адже оскільки є рішення сейму про те, що ми повинні давати відсіч ворогам, то й про платню треба подумати!

— Ніяк думати про платню! — відповіли Вовкові. — У нас коштів не вистачає на надзвичайні кредити для ведення шведської війни!..

— А нащо вам ця війна? — з серцем запитав Кость Вовк. — Не тепер, так у четвер турки полізуть на нашу землю. Ну, цього року ми їх не пропустили, а що буде року наступного?

— Ха—ха! — відповіли з того боку, де сиділи Калиновський та його прихильники. — Їх, турків, три роки тому викинув з Криму Шагін—Герай!

— Він їх викинув три роки тому — після того як козаки й донці на чолі з Олександром Чорногорським розгромили весь турецький флот. Але зараз турки вже оговталися, вони вже тиснуть на Крим, у них є там сильна рука — рука мурзи Кантеміра, — відповів Вовк.

— Побили Кантеміра та його родичів при Рокитному та Білій Церкві!

— Не доби́ли! — твердо мовив Кость Вовк. — Повторю знову свої слова, мовлені на початку: поляки, ви позасинали у підступному почутті безпеки й безтурботності. І оця безтурботність може згубити Річ Посполиту!..

— Крим для нас не страшний!

Після сейму до Закривидороги під'їхала золочена карета. Незнайомий пан вискочив з неї, запитав:

— Пан Анджей Закривидорога?

— Ну, і що?

— Прошем пана до карети. Там на пана чекає пан Хмелецький.

Закривидорога підійшов до карети. Хмелецький визирнув з неї:

— Сідай скоріше, пане полковнику! Поїдемо в шахи грати.

— З ким?

— З його королівською милістю. — А він може в шахи?

Ха—ха—ха! — розвеселився Хмелецький, — Дотепний, як мій Яцек Потенга!

їх справді привезли до короля Сигізмунда.

Обличчя в короля було втомлене. Видно було, що він уже старий і що йому не довго жити на світі.

— А, так це ти умудрився украсти турецького генерала? — запитав він.

— Капітана—баші, — поправив Андрій.

— Зіграй зі мною в шахи, — попросив король. — А ти, — звернувся до Хмелецького, — теж побудь тут.

Шахи вже було розставлено. Залишилося тільки переставляти фігури. Андрій пішов першим — у нього були білі фігури. Король відповів тут же таким же ходом чорними. Андрій пішов пішаком — король відповів таким же ходом чорного пішака... Ага, так; ну, що ж, доведеться підготувати пастку... І Андрій тут же почав її готувати. До дванадцятого ходу пастка була готова. Зараз король повторить хід Андрія — і з тринадцятого ходу почнеться його розгром... Король Сигізмунд уже націлився рукою на фігуру, але не встиг її взяти, бо Хмелецький прошепотів:

— Ваша королівська милосте! Не робіть цього ходу! Тут — пастка!..

Сигізмунд озирнувся на Хмелецького:

— О, мій вірний лицарю! Не витримав—таки, підказав, виручив короля свого!

І тут зробив інший хід. Настала пора думати Андрієві.

Поки ти думаєш, козаче, я хочу в тебе запитати. Андрій підвів голову.

— Маю два листи. Один — від султана. Скаржитесь, що козаки потопили якісь турецькі кораблі, чи що... То — як? Справді таке було?

— А тут султанових шпигунів немає? — запитав і Андрій.

Нема, якщо пан Хмелецький не вважає короля Сигізмунда агентом Амурата Четвертого!..

Було так, що козаки Недайборща потопили цього літа чотириста малих галер, шістдесят великих, ну, й кільканадцять бойових галер... Вони везли матеріали для будівництва фортець від Бугу до Дніпра і навіть трохи далі, військо, майстрів, робітників...

— І Недайборщ їх що? Утопив? Усіх?..

— Потопив... Йому, правда, дуже сильна і страшна буря допомогла...

— Так—так... Буря, кажеш? Так вона могла і без Недайборща розправитися з цілим флотом, — як ти вважаєш?

— Могла б... Я теж так думаю...

— Ну, надумав, який хід робити проти мене?

— А ось... — і Андрій пішов конем, відкриваючи прихований шах.

— Тепер мені треба думати... Але поки я думатиму, розкажи мені, за що стражник Сондецький тебе до темниці саджав, а потім мені цидулу писав?! Ти що — і справді ребеліант?

— Якщо всілякі Сондецькі та Калиновські будуть знущатися з народу і зневажати наші права, я ще й не таке скажу!

— Що ж ти скажеш?

— Ваша королівська милість не помітила прихованого шаха?

— Моя королівська милість помітила шах і думає, куди сховатися... Але мою королівську милість турбує твоє бажання відірвати Україну від Речі Посполитої. Тобі погано жити у дружбі з поляками?

— Ваша королівська милосте, так дружби ж немає! Є бажання зробити нас поляками й католиками — оце і вважається дружбою, єдністю, вірністю!.. Але ж Бог створив нас такими, а вас — іншими...

— Я й сам не поляк, — зітхнув Сигізмунд. — Тому й бачу, що моїй країні загрожує велика біда. Розпад загрожує їй. Будьте хоч ви розумними й терплячими, якщо поляки не такі розумні й не такі терплячі...

— Ми й так терплячі, ваша королівська милосте... Вам — шах!

КНИГА ДРУГА

Стрибок через Ор—Капу

ЧАСТИНА ПЕРША

Сьогодні смертно місяць пах,

Туман криваво чах...

Щасливий той, хто в битві впав

Од першого меча.

Щасливий той, кого забув

Неправий божий гнів,

Кого на горі та ганьбу Він жити не лишив.

Щаслив — хто в зелень пирію

Коневі впав до ніг

І вражу радість в цім бою

Побачити не встиг!..

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ, що познайомить допитливого чительника з деякими думками гетьмана Михайла Дорошенка та його вірного воїна Андрія Закривидороги...

— І все—таки богові богове, кесарю кесареве, Шагі—нові Шагінове, а нам наше!..

Так промовив сам собі гетьман Михайло Дорошенко.

Великий, могутній, важкий, мов степова кам'яна баба, сидів він у сідлі свого білого коня Сніжка, мов зрісся з ним.

Зелені степи закотилися за обрій, котилися й котилися все на південь і південь, і дороги було не видно, вона лише в останній момент підкочувалася під Сніжкові копита, але кінь, хоч і не дивився вниз, відчував її. Гетьманському коневі треба не вниз дивитися, а на обрій і за обрій, а все інше хай само стелиться йому під ноги.

Бахмат Урхан, на якому сидів Андрій Закривидорога, певне ж, відчував, їло трохи попереду і збоку біжить не простий, а гетьманський кінь. Він це бачив оком, чув.

А тому й не поспішав вибігати наперед, знаючи, що господар не дасть цього зробити.

Обличчя гетьмана було задумане, чорні широкі брови, мов крила небаченої птиці, піднялися над очима, густі вуса стирчали в різні боки. Щойно поголені щоки віддавали все—таки синизною. А очі були світлі — сіро—каруваті, залежно від душевного стану гетьмана. Коли гнівався — темніли, коли задумувався — темніли теж. А коли веселився чи виступав перед товариством — тоді вони світлішали, яснішали, сяяли блиском і теплотою.

Голос був — мов камінний. Низький, важкий, гучний. Здавалося, що, маючи такий голос, пісні не заспіваєш, а проте любив гетьман поспівати з товариством, тільки брав на октаву нижче, ніж усі.

— І все—таки, — повторив він ізнову, — богові богове, кесарю кесареве, Шагінові Шагінове, а нам—таки наше!..

І знову — повторив, але не обернувся. Тобто до розмови Андрія не запросив. Хоче сам з собою помудрувати гетьман.

Військо йде ізбоку, звичною дорогою, а вони з Андрієм, усамітнівшись од усіх, їдуть просто зеленим степом, де теж є свої дороги, що їх угадують Сніжка й Урхан...

Закривидорога знає, про що думає Дорошенко. Думає він про Шагін і Магомета. Шагін—Герай — калга, друга особа після хана в непростій ієрархії Кримського ханства. Магомет—Герай — хан, особа перша, але фактично керує Кримом талановитий, діяльний, упертий, хитрий і жорстокий Шагін—Герай. Всіма силами бореться він за те, щоб Крим вирвався з—під влади Османської імперії. Чотири роки тому він повикидав турків з Криму, але це налякало нікчемних кримських мурз, вони почали плести змови, почали передавати листи до Стамбула. Ма—гометові б виявити характер та й повністю відділитися від турків — так ні, почав хвостом туди—сюди крутити. Від страху все, від нерішучості. А великий візир Устреб—паша, побачивши цей страх, тут же почав тиснути на Магомета, лякати його, і почав віддавати хан кримський Магомет—Герай одну завойовану висоту за другою...

Закривидорога знає, про що думає Дорошенко, але не знає він того, що в потайному місці лежить у гетьмана лист від калги, в якому дійсний керівник Крим}’ Шагін—Герай пише:

"Мрія була в мене, гетьмане, відділитися від чужої нам Османської імперії та всім Кримом піти під знамена Речі Посполитої. Я знаю, що наша віра не така, яку Варшаві. Але ж і у вас, у Києві та Каневі, віра теж не така, як у Варшаві, — а проте ж живете з поляками вкупі!.. Ми могли б жити вкупі — ви зі своєю вірою, а ми зі своєю, ви зі своїми звичаями, а ми зі своїми, ви зі своєю мовою, а ми з своєю. Але нас не терзали б османи... Проте коронний гетьман Конецпольський слухати моєї думки не захотів, та ще й короля Сигізмунда підмовив не приставати на наші пропозиції. Сказав мені сам Сигізмунд, що не бажає брати нас під своє покровительство, бо йому вигідніше мати

добрі стосунки з султаном. А Конец—иольський ще й передав у Стамбул вісті про мою розмову з королем Сигізмундом, аби зовсім посварити Крим з Річчю Посполитою. А сварка не потрібна ні Варшаві, ні Бахчисараєві. Якби наша земля — Крим — була ближчою до Стамбула чи Анатолії, то, може б, нам і треба було горнутися до Османської імперії. А доля так склалася, що Крим виходить своїми шляхами на Україну та Польщу — і, отже, нам треба горнутися до Речі Посполитої. А як не будемо горнутися, то буде нам загибель і вам усім біда... Подумаймо, гетьмане, разом над моєю — й не лише моєю — мрією!"

Розумно, вельми розумно мислить Шагін—Герай.

Шагін—Герай, Шагін—Герай...

Його думки про незалежний від османів Крим відомі на Україні, де теж шириться думка про незалежну від Речі Посполитої руську землю, що широкими крилами небаченого птаха розкинулася по обидва боки могутнього Дніпра. Шагін—Герай мріє про тісну спілку зі своїми північними сусідами і все робить для того, щоб відірвати Крим із зони впливу Османської імперії. Але трудно, дуже трудно йому. Брат його — Магомет—Герай, хан Криму, людина менш рішуча, менш діяльна, довкола Ма—гомета — різні родичі, порадики, шпигуни Баба—Алі, і всіх їх він слухається. Шагін—Гераєві доводиться викручуватися і перед Стамбулом, і перед Бахчисараєм, виявляти одночасно і хитрість, і жорстокість. Він тримає в кулаці кримських мурз, але вони, силою змушені слухатися і підкорятися, тільки чекають нагоди, щоб повстати проти братів — Магомста й Шагіна. У 1624 році Шагін—Герай викинув з Криму турків. Залишилося їх там зовсім небагато — та й то не військових. Але Стамбул не думав примирюватися з цим. Тут же розпочалася підготовка до відплати. Знайдено було серед кримських мурз найбільш хороброго й найсильнішого — Кантеміра, знайдено було в Стамбулі одного з Гераїв — Джанібєка, який, звісно ж, погодився з турецькою допомогою повернутися на бахчисарайський трон, з якого скинули його Магомет і Шагін. І розпочалася хитра, підступна, далекоглядна боротьба за розхитування внутрішнього порядку в Криму, за стикання лобами Магомета й Шагіна, за провокування інцидентів між Кримом и Річчю Посполитою... І турки уже через два роки зуміли дечого досягти.

У лютому 1626 року у Варшаві засідав сейм, на якому розглядалися й українські справи. Козаки вимагали від короля й сенаторів поваги до православної релігії, компенсації за самочинно поруйновані польськими військами будинки й господарства козацьких родин, підвищення платні реєстровим козакам, свободи у стосунках з Москвою, яка допомагала викупувати з неволі християн. Сейм уже схилився до того, щоб задовольнити бодай дещо з козацьких вимог, тільки коронний гетьман Конецпольський усе протестував... І тут, як на замовлення коронного гетьмана, що був протурецької орієнтації, приходить вістка, що кримські татари здійснили напад на Україну!

Дорошенко розумів, що цей напад переслідував кілька цілей. Це була далекоглядна інтрига турків і Конецпольського, спрямована на те, щоб посварити козаків з Кримом.

Адже татари не йшли на Польщу, а йшли на Україну, і воювати з ними довелося передусім козакам — і вже потім польському війську. Про те, що татари пішли на Україну не з власного бажання, а за наполяганням Стамбула, повідомив Шагін—Герай. Хан Магомет—Герай очолив похід великої орди на Поділля й Галичину, а Шагін—Герай, найкращий полководець Криму, відмовився від керівництва походом і переслав Конецпольському султанський фірман, де чорним по білому було написано:

"Наказуємо здійснити напад на Польщу..."

Власне, Дорошенко знав про хитру дипломатичну гру з донесень агента Йова Борецького у Стамбулі. З донесень поставала досить непроста картина. Шведам потрібно було, щоб Польща воювала на два фронти, на двох морях — Чорному та Балтійському. Тоді шведам було б легше перемогти Річ Посполиту. Туреччина ж, розбита у Хотинській війні, а потім у морських битвах на Чорному морі, не мала сили в ці роки нападати на державу Сигізмунда Третього. Вона могла напасти тільки силами Криму. А Кримське ханство не хотіло більше бути маріонеткою Османської імперії! І от знадобилося чимало зусиль чималої кількості дипломатів та шпигунів, щоб підштовхнути Магомета—Герая на цей похід. Тут діяли сили Іспанії, діяли агенти Відня, добре знали про ці справи послы інших держав. Тут же діяв і відомий шпигун Кемаль Сус, один з найталановитіших агентів таємної дефтерхани Баба—Алі!..

Кемаль Сус, сигнали про діяльність якого дійшли до Дорошенка, був той самий Реньєро Гаспареоне, який силкувався свого часу зірвати похід Ях'ї — Олександра Чорногорського — на Османську імперію і який утратив до рук керівника козацької розвідки Петра Скрипника. Здавалось би, на цьому й закінчилася кар'єра шпигуна, — але ні! Незрівнянний жмикрут, син шайтана і змії сеньйор Реньєро Гаспареоне урятувався й цього разу. Утрапивши до міцних рук Петра Скрипника, Реньєро Гаспареоне не малював у темниці морських хвиль та корабля, на якому, кажуть, козаки—характерники втікали з неволі по воді; не малював він і коня баского, на якому ті ж характерники вискакували з хурдиги і мчали додому широкими степами і глибокими байраками; він і крил собі не приробляв, щоб на них летіти попід хмарами від заслуженої кари, — але ж викрутився все одно. Він, власне, і в темниці гаразд не посидів, і на дибі скільки треба не повисів, і канчуків на спині вдосталь не скуштував, і рук йому не викручували, і приску в чоботи йому не сипали, — а треба б, ой, як треба б було!.. Утрапивши до рук Петра, сеньйор Гаспареоне сказав: "Усе, що належиться гобі про мене знати, ти вже знаєш і так! Навіщо тобі знати більше?! Багато знатимеш — рано зістаришся, Авди—торе, а в тебе молода жінка!" — "А таки знатиму!" — мовив Петро. — "Хвалив хвалько колись, а зараз знов хизується... Ти ж розумний чоловік, Авдиторе, і знаєш, що в мене друзів та заступників ще більше, ніж ворогів... Навіщо тобі зайвий клопіт? Відпусти мене, козаче, на цей раз ти переміг, — але ж життя не з одних перемог іскла—дається!.."

У Києві сеньйора Гаспареоне було посаджено до міської темниці, а через кілька днів увірвався туди разом зі своїми розбишаками сам коронний стражник Самійло Лящ. В'язничну сторожу було пов'язано і загнано в порожні камери, де й замкнено, а з

в'язнів було забрано саме отого, якого наказано було пильнувати якнайбільше — хитромудрого турка Кемаля Суса (він же — неменш хитромудрий італієць Реньєро Гаспареоне). Коли зв'язаний начальник охорони, виштовхнувши язиком ганчірку, якою йому заткали рота, закричав: "Не маєш права! То є тяжко великий злочинець!" — Лящ зареготався і сказав: "Цить! Маю розказ од самого коронного гетьмана!" — "Покажи!" — вигукнув старий тюремник, який добре розумів, що буде йому непереливки за те, що не встеріг такого злочинця. "Не перед твоїми поганими очима розгортати гетьманів пергамен!" Та й на цьому — все!

Чи був той папір, чи ні, — ніхто того не знав, а Ляща на спит не потягнеш, на дибу не почепиш — то такий, що й увесь Київ догори ногами поставить зі своїми розбишаками, а зробить усе так, як йому забагнеться. Втрапив би він на Січ — там би з нього весь отой кураж хлопці давно б вибили разом з зайвими клепками, — а в Києві — не те. У Києві навіть наближені митрополита, а в Каневі навіть сам гетьман Дорошенко закликають до лояльності, до послуху, хоч на думці в них інше, і це всі знають. Та от же поки що не наважуються, бо певності після Куруківсь—кої перемоги все одно не мають, іти на одверту боротьбу з королівською владою — та ще й під час війни зі шведами! — не хочуть, нема бажання плямувати себе всілякими ребеліантськими штуками, повстаннями та заколотами... Петро Скрипник точно довідався, що наказ звільнити сеньйора Гаспареона йшов від Конецпольського, який вів подвійну гру і проти Криму, і проти України і робив усе для подальшого зближення Речі Посполитої з Османською імперією... Як би там не було, а племінник ехидни й шакала сеньйор Реньєро Гаспареоне — тю—тю! — повівся в напрямку, відомому тільки йому самому та тому шайтанові, чиїм виплодком він за правом найпідлішого й найпідступнішого був від самого свого нечистого зачаття...

Одне слово, чутки про те, що в усіх цих дипломатичних інтригах замішано й сеньйора Гаспареоне, дійшли до Дорошенка вже 1626 року. Потім дійшли чутки, що сеньйор об'явився в Криму. Після того як козаки дали знати про турецького шпигуна й інтригана Шагінові, його ледь не було заарештовано в Бахчисараї, та він вчасно умудрився зникнути. А торік, 1627 року, він об'явився в Ячакрві. Що він там робив, невідомо, але погано те, що Гаспареоне взявся знову нюшити біля кордонів з Річчю Посполитою...

Та Дорошенко знову повернувся думками в 1626 рік...

Тоді зимовий похід—наскок кримських татар, що про нього повідомив Шагін—Герай, зрештою, не увінчався будь—яким успіхом. Весь ясир відбили у кримчаків козаки й жовніри Хмельницького, та схоже було й на те, що татари не вельми й дорожили цим ясиром — від турків вони отримали компенсацію грошима... Турки відчули, що удар, завданий ними через Крим, не сильний, тому вони дали команду готуватися до нового наскоку. На цей раз Магомет—Герай виявив істинно кримсько—татарську хитрість і разом з Шагіном підняв до походу всі військові сили, які гуртувалися довкола Кантеміра. Було назбирано десь вісімдесят тисяч тих, хто завтра за наказом чи кличем із Стамбула міг би підняти зброю проти Магомета—Герая і калги

— Шагін — і все це було післано на Україну.

А на Україні всі ці сили було знищено Дорошенком та його козаками. Та татари прийшли на Україну у вересні, а у серпні, тобто за місяць до того, поляків здорово побив у Пруссії знаменитий Густав—Адольф — і польський круль Сигізмунд мусив для протидії військам шведського короля забрати з України все кварцяне військо і кинути на Прибалтику. Щойно забрав Сигізмунд кварцяне військо, як прийшло вісімдесят тисяч кримських татар під проводом нуреддіна—султана, другого принца Криму після Шагінна...

Зараз Дорошенко, їдучи на своєму коні, думав про дивовижний збіг подій на північному й південному театрах війни. Якби він був наївним, він подумав би про перст долі, про промисел божий. Але Михайло Дорошенко був реалістом і дивився на події тверезими очима, тому в усьому, що відбувалося, він бачив не збіги, не випадковості, а причинні зв'язки. Османська імперія, знесилена, але все одно могутня і страшна для всієї Європи, умудряється об'єднати свої зусилля з зусиллями інших держав цієї частини світу у боротьбі проти Речі Посполитої. Тут, очевидно, діє добре відрегульований координаційний механізм, який поставив собі завданням знесилити і розчленувати найсильнішу в даний момент державу середньої Європи — Річ Посполиту. Османська імперія хоче досягти своєї мети діями Швеції, Криму, Богданії, Московії. Щоправда, Московія не піддається на хитрощі турків, вона всіляко допомагає "черкасам" — так у Москві звуть українців. Богданія допомагає туркам, як то кажуть, з—під батоба. Ніколи озброєні люди з богданської землі не йшли на Україну та її людей. Швеція воює проти Речі Посполитої — це так. А от Крим — Крим не хоче бути ворогом ні поляків, ні українців, ні московитян — але на це штовхають ханство Османська імперія та підкуплені нею люди — серед них і яскравий, сильнодухий, жорстокий і нещадний Кантемір—мурза.

Треба не допустити до трону Кантеміра! Якщо цей мурза дорветься до влади, то доля Криму (і тепер, і в майбутньому) повисне на волоску.

А тепер — щодо фортеці Іслам—Кермен, що її побудували ще турки на переправі через Дніпро, а потім віддали кримським татарам, щоб вони загороджували козакам дорогу до Чорного моря. Як би там не було, але цю фортецю збудовано на українській землі. Нічийна земля? Ні, не нічийна. Тут не було ще татар, тут не було ще тз'рків, а слов'яни ходили цим шляхом "із варяг у греки", і був це не просто використовуваний, а освоєний, опанований людьми Давньої Русі шлях. Тут жили наші люди, і тільки після приходу Батия, після захоплення цих просторів новими кочовими племенами, ці краї стали ніби не нашими... Отже, не можна допустити, щоб фортеця навіть дружньо настроєного Шагінна стояла на українській землі. Треба цю фортецю зруйнувати. Ліпше це зробити полюбовно, тобто зв'язатися з Шагінном і випросити в нього розпорядження на здачу фортеці в руки козаків... Але де зараз Шагін—Герай? Він зник з поля зору Дорошенка та його розвідки. Десять прогавили свого друга козаки... Що ж, доведеться зробити геть усе, щоб татарський гарнізон без бою здав фортецю Іслам—Кермен. Колись це була турецька фортеця, її справді побудували турки ще в минулому віці.

Півсторіччя тому ще козаки запорізькі разом з козаками московськими ходили на Іслам—Кермен. Року 7084, а від народження Христа — 1576, Іван Грозний наказав післати на Січ з Москви "козакам усім по три карбованці грошей на чоловіка, а іншим по чотири карбованці добрим козакам та по зипуну", порох, зброю і хліб "по три чверті запасу на чоловіка". Того ж таки року 7084 прибули на Дніпро на допомогу запорожцям великі загони вільних донських та московських служилих козаків. І ось усе це військо, з'єднавшись, пішло на Іслам—Кермен. Хоч і сильно оборонялися турки, та ніщо їм не допомогло — три козацькі загони взяли штурмом Іслам—Кермен і зруйнували фортецю до фундаменту... Та минули роки — і знову піднявся Іслам—Кермен, і знову був він кісткою в горлі українським козакам. Був би весь час володарем Криму Шагін—Герай — то можна було б усе якось і потерпіти, хоч... Але ж якщо стане тим володарем Кантемір?! Що тоді?! Ні, не можна тримати цю фортецю!..

Інтересна річ відбувається! Якби Іслам—Кермен був турецькою фортецею, то Конецпольський мовчав би — він вельми добре ставиться до турків, іноді навіть аж занадто. Козацькі посли якось сказали у Варшаві: коронний гетьман більше любить Османську імперію, ніж Річ Посполиту! А От коли Іслам—Кермен став фортецею кримців — тут уже Конецпольський почав наполягати на захопленні цієї фортеці. Щоправда, Дорошенко запитав: може, пан коронний гетьман видасть наказ про взяття фортеці? Конецпольський такий наказ видати відмовився — не хотів лишати слідів (бо так, як ото турецький фірман султана опинився в його руках, так і польський наказ гетьмана може опинитися в руках Баба—Алі!), але від думки стукнути лобами козаків і татар не відмовився. Дуже йому вона, ця ідея, до вподоби, вона керує мало чи не всіма вчинками славного коронного гетьмана...

Гетьман Дорошенко їхав степом і думав про те, чи вдасться йому умовити татар здати фортецю полюбовно, без пострілів та кровопролиття. Адже гарнізон прина—добиться Шагінові в боротьбі з Кантеміром. А в тім, що ця боротьба ось—ось криваво розгориться у Криму, Дорошенко мав певність. Донесення козацького агента зі Стамбула не залишали ніяких сумнівів, що Туреччина на повну силу готується до розпалювання міжусобиці в Криму. А інтуїція підказувала гетьманові, що цього, 7136, а від дня Христового народження — 1628, року відбудуться головні події.

А вірний воїн гетьмана, завзятий сотник війська реєстрового і полковник війська нереєстрованого Андрій Закривидорога думав зовсім про інше.

Андрій думав про те, чому людське кохання вважається гріхом. Не було б кохання — не було б людства. Так який же це гріх?.. Просто в очі йому дивилися очі сестри Єфросинії.

Торік, коли вони, не пустивши на вкраїнські землі військ Бекіра—баші, поверталися до Канева, то заїхали — перед тим наробивши шелесту в Умані, що про нього було говорено навіть на сеймі, — до жіночого монастиря. Андрій скочив тоді з коня — й побачив радісні—радісні очі сестри Єфросинії. І такою ж радістю запалала й його душа. Хотілося йому підскочити до цієї жінки, обняти її, взяти на руки й понести в сад, — і щоб сад отой, осінній монастирський сад, раптом розцвів по—весняному! Але ж... Але

ж цього не можна! Сестра Єфросинія належить одному Богові.

А він, грішний раб божий Андрій, хоче, щоб сестра Єфросинія — до чернецтва Галя Шлапаківна — належала не тільки Богові!..

І він сказав про це сестрі Єфросинії того ж таки вечора.

Стояли вони в саду, безсило опустивши руки, боячись одне до одного дотикнутися, і щось велике, святе й прекрасне витало над ними...

Почула це сестра Єфросинія і заплакала:

— Грішниця, грішниця велика я, Андрійку. Замолюю гріхи свої в монастирі цьому, а душею все одно грішу. Пісні складаю, сама того не бажаючи, — пісні не про славу Богову, а просто про те, що болить у душі. Не можна цього, гріх!..

— Ну, який же це гріх — пісня? — ніяк не міг погодитися Андрій. — Адже хтось її десь до нас іще придумав, і всі люди співають... Хіба ті, що склали її, хіба ті, що співають її, — грішники?

— Ті, що склали, весь гріх на себе взяли...

— Ні. щось тут не так, — заперечив Андрій. — Я спитаю в самого митрополита про це... А ще спитаю...

— Про що? — аж видихнула з себе запитання сестра Єфросинія.

— А ще запитаю: чи не відпустить він гріхів одній чесній черниці, якщо вона піде з монастиря і вийде заміж за одного чесного козака...

Ще дужче заплакала сестра Єфросинія — до чернецтва Галя Шлапаківна — і побігла, побігла, побігла до себе в келію — ревно молитися, просити прощення в Бога, щоб простив їй мимовільний гріх. Не сотворений, а тільки подуманий. Але ж і це гріх. Бо на початку ж, як відомо, було Слово. А думка про любов — то хіба не Слово?!

Уранці, коли козаки виїздили з монастиря, щоб прямувати на Канів, сестра Єфросинія не вийшла проважати Андрія та його орлів. І Закривидорога розумів, чому це так. Не хотіла давати сестра Єфросинія хоч малого натяку козакові, що любий він їй... А вийшло так, що всі це зрозуміли — і в монастирі, і в чесному козацькому товаристві...

І як це воно виходить — ніби ж жодного ніжного слова одне одному за весь час не сказали, а душі переповнилися такою ніжністю, що будь—яка зима, стрівшись з нею, тут же задзюркотить весняними водами?!

І як же сталося, ідо побачилися двічі, а в душах тих зустрічей — мільйон! Бо ж кожного разу уявляєш зустріч, яка була вперше чи вдруге, по—новому, кожного разу повторюється вона в пам'яті якимось дивним, раніше не заприміченим поворотом?!

— І все—таки богові богове, кесарю кесареве, Шагінові Шагінове, а нам наше!.. — втретє повторив Михайло Дорошенко і озирнувся на замисленого Андрія Закривидорогу.

На обрії показалася висока вежа татарської фортеці Іслам—Кермен...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ про слізну зустріч і слізне прощання матері з сином

Якраз о тій порі, коли Андрій Закривидорога, їдучи

поряд з гетьманом, думав про черницю Єфросинію, тая черниця думала про козака

з синюватим шрамиком над правою бровою. Власне, вона не так думала про козака, як відганяла від себе думи про нього. Бо ж знала, що не судилося їй з'єднати свою долю з ним...

За зиму черниця Єфросинія змарніла. Вона молилася й молилася, просилася в матері Параскеви на найважчі роботи, мучила своє тіло голодуванням та безсонням, — та все одно думи про Андрія не кидали її. Він приходив до неї навіть у сні, і тоді сестра Єфросинія прокидалася в холодному поту і шепотіла сама на себе: "Грішниця! Грішниця!"

Ігуменя — чесна мати Параскева — надумала навесні: нехай сестра Єфросинія сходить на день додому, нехай погляне на своє дитя. Чесна мати Параскева знала з досвіду, що мати, побувши зі своїм малям, заспокоюється, забуває про кохання і ще ревніше молить Бога, щоб нис—послав милість і благодать на рабів своїх, на землі й води та на все, що там живе і множиться...

Кілька днів ішла сестра Єфросинія разом зі своїми двома монастирськими сестрами до Сугак. Одного разу їм трохи було поталанило: подорожніх підвезли вірменські купці, що везли свій крам із Умані на Львів. Вони посадили черниць на свої вози і не взяли з них ніякої плати: яка може бути платня, коли у нас із вами, добрі сестри—черниці, один Бог, одна віра; а те, що мова різна, то те не біда, ми по—вашому вміємо — на вашій же землі живемо і на хліб заробляємо собі.

А далі довелося йти пішки... Не так страшно, що пішки, а те, що на порожній дорозі хтось лихий чи недобрий може перестріти їх, шкоди завдати, поглумитися... Але ж так хотілося сестрі Єфросинії — колишній Галі Шлапа—ківні — поглянути на свою дитину, на свого манюнько—го Тодорчика! Так хотілося побувати в рідних краях, що ні про які небезпеки й не думалося.

Один день пройшли самі, переходячи з села в село. Було все—таки страшно. Тут ходили розбійники, грабували людей. Щоправда, більше — багатих, а не бідних, та все ж...

Потім довелося йти цілим гуртом — жінки, чоловіки, молоді дівчата і хлопці. Кожному треба було чомусь іти на захід — от і збиралися групи по постійних дворах та при корчмах... До однієї з таких груп пристали й сестри Єфросинія, Любов і Софія.

І от, нарешті, спускаються вони дорогою в рідні для сестри Єфросинії Сугаки!

Що було далі — вона ледь—ледь пам'ятала. Пам'ятала тільки, як бігла покрученою вуличкою до рідної хати, як, перестрибнувши через перелаз, побігла городами, щоб — навпрошки, щоб — скорше, борше! І ось він, рідний двір, а у дворі грається на травичці біляве дитинча! Боже мій, яке воно велике!

— Тодорчику! — задихаючись, промовила вона і кинулася до дитини. — Тодорчику!

А малий побачив чужу тітку в чорному (а за нею, перескакуючи через перелази, бігло ще двоє таких же в чорному жінок), закричав: "Баба—яга!" — і щосили метнувся в розчинені двері хати.

Стривожена баба — мати Галі Шлапаківни, а нині сестри Єфросинії, — налякана криком дитини, вискочила надвір і ледь не впала непритомною, пізнавши в черниці

свою доньку — схудлу, з гострими вилицями й гарячковим блиском очей.

— Галочко моя, дитино моя! — вигукнула вона й припала до своєї нещасливої дитини.

— Мамо, — не втираючи сліз, попросила сестра Єфросинія, — дайте мені мого Тодорчика! Скажіть, хай не боїться мене!

А малий стояв у кутку, махав манюньою дерев'яною шаблячкою і казав:

— Баба—яга! Баба—яга!

— Ти що ото кажеш, халамиднику?! — обурилася баба Пріська. — Це не баба—яга, це твоя мама прийшла в гості, гостинців тобі принесла!

Почувши про гостинці, малий перестав говорити про бабу—ягу і, приступивши трохи ближче, став роздивлятися чужу тітку в чорному, що її бабуся назвала чомусь його матір'ю! Ось як дасть гостинця, тоді Тодорко й повірить, і що це не баба—яга, а його мама. Тільки ж він, чуючи бабині розповіді про маму, уявляв її зовсім не такою...

Тітка в чорному, і що її баба назвала мамою, перехрестилася на ікони, вклонилася хаті. Тут з'явилися у дверях ще дві жінки в чорному, теж перехрестилися, теж уклонилися. Баба негайно стала їх запрошувати до хати...

— Ну, йди до мене, синочку, — відкинувши з голови чорну накидку, ласкаво сказала жінка, яка спочатку здавалася Тодоркові бабою—ягою. — Ось подивись, яких я тобі солодких півників принесла, та сорочечок, та штанців! А ти у мене виріс такий великий, я думала, що ти трохи менший! Ану, давай приміряємо!

Та малого цікавили солодкі півники. Він підійшов і простяг руку — і тітка, що назвала себе мамою, дала йому аж два півники! Ні, вона таки справді, мабуть, мама—онде які в неї ласкаві очі, тільки чому в тих очах у неї все сльози й сльози, і чому ці сльози все котяться та й котяться у неї по щоках?

А вона тут же розв'язала свій вузлик та почала на Тодорчика приміряти сорочечки та штанці — і все було якраз, а може, іноді й трохи завелике — ну, та це нічого, він підросте — то й буде якраз.

Вона переодягала його, а він тим часом смоктав півника, — переодягала й милувалася сином своїм, і бачила, що схожий він не на неї, а на батька—яничара, зачатого бозна—коли в цій ось хаті, де вони зараз зібралися!.. Боже мій, як усе обертається на світі — обертається дивовижно! — і як воно ще обертатиметься далі! Ніхто нічого не знає!..

Стара Пріська Шлапачиха сиділа на лаві і плакала, дивлячись на свою змарнілу донечку, на оту свою Галочку, що на неї півсела задивлялося! Півсела задивлялося, а дісталася вона — нікому! Дитину онде від яничара привела, а сама в монастир утекла — гріх свій (який там гріх, як вона ж ні в чім не винна?!) замолювати!..

— Донечко, — простогнала мати, — ти так змарніла! Чи не хвора ти? Чи не наслано на тебе яку хворобу? Ти ж була в мене як квіточка!..

— Нічого, мамо, все в мене гаразд! — відповіла черниця Єфросинія. — Роботи багато, молитов багато... Та й не про плоть ми думаємо — про душу...

— Дитино моя, та в чому ж тій душі триматися, як плоті не буде?.. Ти ж у мене —

найкраща в світі, та ти б і з цим малятком знайшла собі пару! А ти — в монастир! Живою себе поховала!..

— Не кажіть так, мамунечко! Я молитимуся за вас і за Тодорчика... І за Олелька, і за тата нашого...

— Батько аж увечері прийде. На пана—шляхтича працює... Якраз сьогодні такий день, що треба на пана... А Олелько відділився од нас, до Каті у прийоми пішов. Живуть на віру, а восени, мабуть, і весілля справлятимуть...

Перехрестилися всі три черниці, осудливо поглянули на стару Шлапачиху.

— Та я й сама йому казала: почекай до осені! А вони...

— Розтління серед молоді пішло, — прошепотіла сестра Софія, ще дужче збліднувши при цьому.

— Недобре все це, — погодилася й черниця Любов.

— Ми помолимося за спасіння його душі, — прошепотіла сестра Єфросинія.

Помовчали. За вікнами вицвірінькували горобці, ме—кекекало чиесь козеня, десь далеко дзявкнув собака. Малий Тодорко, кинувши на долівку недосмоктаного півника, побіг за котом, піймав його і тут же приніс до матері: "А це — киця!"

— Мій ти золотий, — прошепотіла черниця Єфросинія і взяла малого на коліна. — Я твоя мама. А ти мене не забув? — питала вона, добре знаючи, що малий Тодорко забув її бозна—коли, а зараз тулиться до неї, бо мало від кого знав ласку...

Тодорко сидів на колінах матері і не знав, що відповісти...

— Там Василь Тягниборода про тебе питав, — почала стара Шлапачиха...

— Знаю я його, — м'яко, але рішуче перебила матір донька. — Приходив до мене в монастир. Говорив... Не треба про нього, мамо... Я порадила йому знайти собі пару. І молитимуся за нього, щоб він щасливим був...

— Про всіх ти, доню, молишся, тільки хто для тебе щастя вимолить...

Потім вони з сином ходили по селу, вийшли на поле, у степ, на гору, де ріс старий—старий берест. Поволі йшла з сином Галя по тих же невидимих доріжках, якими ходила вона шість літ тому... Ось тут ішла вона, несучи братикові й дідові обід у горщику, а ось отам, якраз над берестом, хмарка—хмариночка непорушно летіла, аж сяяла якимось своїм дивним світлом... Онде — ціла гора білого каміння: це отой безрукий божевільний чоловік наносив його, і здається воно й зараз не камінням, а людськими черепами. Чоловік отой, що його звали божевільним Додою, був зовсім не Дода, а Тодор Трагіра, богомаз, і ото син його Никодим одружився з Устею, і весілля було в тій хаті, де зараз живуть Шлапаки. А син Усті й Никодима Тодорко став яничаром Селімом. І ось цей яничар і став батьком її, Галі Шлапаківни, Тодорчика! Три Тодори: прадід, батько й син!.. Аж у монастирі усе це збагнула Галя, аж у монастирі відчула, ставши черницею Єфросинією, як вона вросла через свою дитину в непростий рід ікономазів та скрипників, ковалів і воїнів... Боже, дай щастя моєму Тодорчикові, моєму сироті, що ні в чому не винен, хай зазнає він хоч трохи щастя, але все—таки хай зазнає!

— А що ти, синку мій, любиш? — запитала вона Тодор ка.

— Солодкі півники!..
— А що робити любиш?
— Кицю ловити...

Малий ще... Не розуміє ще багато чого!..

Дійшли до береста. Старий—старий, кора потріскана, покручені звивини. Старіє й старіє берест. Одне скільки сухих гілляк з'явилося на нім, — а все одно могутній! Шість літ тому теж здавалося, що він от—от усохне. А — не всох!.. Дай Боже, щоб жив він довго—довго, щоб і Тодоркові онуки ним милувалися...

Не знає Тодорко, що ось отут, неподалік, звела колись доля його матір із його батьком. Ось тут, неподалік, схопили яничари дівчину Галю Шлапаківну та й повезли в неволю. Десь тут безрукий чоловік — Тодор Трагіра — біг за кіньми, поки не впав у пилюку... Де він зараз, той безрукий? У матері би треба запитати. Може, ще живий? А може, вже упокоївся в безвісній могилі — нещасний чоловік, що знав на своєму віку тільки нещастя за свій хист та за свою чесність...

— Мамо, а чому ти плачеш? — знову, в котрий уже раз, перепитує малий Тодорко. Вже звикся з тим, що вона — його мати, а не баба—яга. Тільки ніяк не може звикнутися з її слізьми — та ще й у такий радісний весняний день, коли все довкола видзвонює весняним співом. Чи то — птиці? Чи то — срібні джерела скресають у глибинах гір? Чи то — золоті струни від сонця простяг—лися аж до землі, і птахи, літаючи, задівають крильми за ці струни?..

Музика—музика над світом... А мама чомусь плаче й плаче...

А плаче вона, бо взавтра вранці треба їй буде йти назад...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ, де мовиться про переможний штурм Іслам—Кермена, якби такий штурм і справді відбувся...

Над високими, червоними від вогню мурами Іслам—Кермена клубочився дим. Дим був чорний і підіймався аж під хмари. Хмари стояли в нічному небі високо, і якби їх не підсвічував вогонь від фортеці, їх зовсім не було б видно. Не було видно зір, не було видно місяця...

Постріли гриміли з усіх боків, кулі пролітали із свистом біля вух. Одна з них зірвала з Яремка шапку. Але Яремко не боявся — він разом з іншими козаками ліз по драбині на високий мур фортеці. Вогонь вирував збоку і вгорі, мури були розпеченими, і Яремко на якусь мить навіть іздивувався, чому не димиться край драбини, приставлений до кам'яної стіни.

Козаки лізли чимдалі вище, затуляючись від каміння, що летіло згори, дерев'яними щитами, мішками з соломою, якимись уламками, знайденими на березі Дніпра...

Дніпро мовчав унизу, а може, він і ревів, та тільки за громом, гуркотом і галасом, за шумом пострілів з пістолів, рушниць, гармат його ревіння не чути було.

Нічний штурм Іслам—Кермена нагадав Яремкові оту першу нічну баталію під Трапезонтом чи Синопом, коли все море було осяяне вогнями палаючих галер, карак і нефів, коли то тут, то там гриміли вибухи і літали палаючі уламки, мов рукотворні комети... О так, це було таки під Синопом — саме ж там Яремко, рятуючись від

сеньйора Гаспареоне, стрибнув у чорне, холодне, розхльостане ураганом битви море...

Зараз, якщо доведеться летіти вниз, то вже не врятуєшся. Внизу — не вода, а тверда, кам'яниста земля. Якщо впадеш на неї, то — смерть!.. Щоправда, внизу підстрахо—вують хлопці—козаки. Вони тримаються за довгі вірьовки, прив'язані до верхньої частини драбини. Якщо вороги й захочуть відштовхнути завантажену людьми драбину від муру, їм не вдасться — міцні вірьовки мало чи не на смерть припинають драбини до мурів!

Яремко лізе й лізе вгору. А повз нього пролітають камені, кожен з яких, якби він поцілив його в голову, тут же обірвав би козакові життя. Але Яремко прикривається дерев'яним щитом — каміння тільки відлітає від нього. Кулі, потрапляючи в щит, втрачають свою силу, одна з них навіть ударила Яремка в плече, але хіба то удар? Навіть не подряпала. Тільки синець і лишиться на день—два!

І тут Яремко побачив, що довга рогатина з—за муру уперлася у верхню перекладину його драбини. Оборонці Іслам—Кермена намагаються драбину відсунути. Але вірьовки знизу повинні тримати міцно. І саме цієї миті Яремко відчуває, що щось негаразд. Глипнув униз — і побачив, що внизу ніхто не тримає вірьовок, — козаки, які тримали їх, кудись поділися! Чи то їх поранено, чи то вони кудись побігли, забувши про своїх товаришів.

Рогатина — її, видно, штовхають кільканадцять ворожих рук! — висовується все далі й далі. А це означає, що драбина відпихається від муру фортеці. А це означає, що незабаром вона, обвішана людьми, стане вертикально, а тоді... А тоді вона повільно—повільно, а потім швидше й швидше, а потім — мов блискавиця, під крики й постріли, упаде на тверду, мов гарматне ядро, землю.

— Хлопці! — кричить Яремко, але крику свого не чує. І здається, що він і справді нездатен подати голос, здається, що все пересохло в нього в роті!..

— Хлопці! — уже не кричить, а думає Яремко і відчуває, що драбина стала вертикально. Ось вона стоїть, стоїть, мов не знає, куди їй іти! Рогатина вже не може штовхати її далі, рогатина у оборонців Іслам—Кермена виявилася не такою довгою, як їм би хотілося! Драбина стоїть, мов роздумує, куди ж їй падати! І, нарешті, вона зважується — ех, якби оце зараз хто—небудь, хай навіть найменший, стояв унизу й підстраховував, якби ж отой найменший потягнув за вірьовку! — і починає падати назад...

Останній крик виривається з грудей Яремка...

... і він прокидається! Протирає сонні очі й нічого не бачить. Нарешті, збагнув: над ним спить ніч. Висока—ви—сока, чорпо—прозора ніч...

Він поклав голову на сідло, укритий своїм жупаном. 'Грішки прохолодно, але в душі — якийсь жар, і тому Яремко весь дрібно—дрібно дрижить.

— Якої холери кричиш? — питає поряд козак Дерикіт, і Яремко бачить, що в того, як у кота, зеленаво світяться в темряві очі.

— Та... сон смішний приснився!.. — буркнув Яремко, продовжуючи тремтіти.

— Добрий мені сміх! Кричав, наче його на палю посадили... Ще, диви, татар і в

перелякаєш на смерть...

— То я так сміявся уві сні...

— Та чую — зуб на зуб не попадає...

— Спи, ще до ранку довго, — позіхнувши, наче йому й справді так сильно хотілося спати, мовив Яремко...

Дерикіт повернувся на другий бік і тут же захріп. Гм, він каже, що Яремко налякає татарів. Уже якщо чим кого й лякати, так це Дерикотовим хропінням. Онде коні пасуться й голови підіймають — думають, що хтось усе поривається заіржати, а ніяк воно в нього не виходить... Чи не виходить, чи просто передумує в останній мент...

Лежав Яремко на землі і дивився на зорі, на оті дивовижні сузір'я—грона в небесах. Онде — Леміш, а ось — Чепіга... Просто над очима — Великий Віз. А онде — Малий Віз... А де ж Зінське Щеня? Щоб побачити Волосожар, треба підняти голову й подивитися над обрій... А ще ж десь тут Утяче Гніздо... Мамаєва Дорога простяглася над Яремком; якщо йти нею щоночі, то прямісінько утрапиш у Крим...

З положення зір на небі бачив, що до ранку ще довгенько — годин зо три. Треба, отже, спати.

Трохи зручніше намагався вмотитися на землі. І згадався щойно забутий сон. Це об цю тверду, мов ядро, землю мав ударитися Яремко, падаючи разом з драбиною! Відчув, як аж закололо у п'ятах. Слава тобі, Господи, що це тільки сон!..

На відстані трьох пострілів з лука височіли вежі Іслам—Кермена... На вежах не спали. Яремко, ледь—ледь примружуючись, бачив, як під сяйвом місяця мовчки ходили вартові зверху. Ходили, чекаючи на козацький штурм...

Не спав у своєму наметі Михайло Дорошенко. Всередині намету світилося. Біля гетьмана сиділи Карпо Недайборщ, Андрій Закривидорога, Павло Мізерниця. Останній був схожий на якогось отця—езуїта, навіть вуса в нього росли не так, як у інших козаків, — вони були тоненькі, мов щурячі хвостики. Щоправда, Мізерниця останнім часом завів люльку — таку ж, як у Недайборща. Така велика люлька, як у Недайборща, Мізерниці не личила, і все ж він весь час носився з нею, наївно вірячи в те, що й його козаки люблять, як Карпа. Мізерниця був чоловік славолюбний і мріяв про великі висоти в житті. За це його не вельми любив Дорошенко, зате не раз обдаровував своєю увагою і навіть ніби повагою коронний гетьман Конецпольський...

Завтра будемо говорити з усіма полковниками, — промовив Дорошенко, намагаючись подавати свій голос не так гучно, як завше. Йому важко було стримуватися. — Завтра будемо говорити, але мою думку я вам хочу сказати зараз. Треба все зробити, щоб татарський гарнізон без опору здав нам фортецю. Був би тут Шагін—Герай, я би з ним про це домовився, їй—богу ж. Але раз його немає, то доведеться про все це домовлятися з комендантом... Як ви вважаєте, товариство?

— А чому б не піти на штурм? — пригладжуючи тонкого вуса, запитав Мізерниця.

Людей жаль. І тих, і цих... Довкола стільки крові... — пробасив Дорошенко.

— Ну, це така справа... — ворухнув своїм вусом Мізерниця. — Війна є війна, на війні треба проливати кров.

— А хто сказав, що зараз війна? — здивувався Дорошенко. — Це не війна. Ми просто прийшли зруйнувати Іслам—Кермен, бо ця фортеця нам не потрібна. А війна... Якщо війна й буде, то не тут...

— А де? — нашорошився Мізерниця.

— Мабуть, у Криму... — відповів Дорошенко і тут же перевів розмову на інше: — То як ви щодо спроби мирно полагодити наші справи з Іслам—Керменом?

— Думаю, що спробувати треба, — сказав Недайборщ. Пане гетьмане, — мовив своєю чергою Закривидорога. — Доручіть мені піти до коменданта і провести переговори... Я знаю по—турецьки й по—татарськи... Міг би спробувати дещо таке їм сказати, щоб вони, може, й переконалися в найліпшості мирного варіанту...

— Маєш досвід ведення мирних переговорів, — погодився й гетьман. — Бекір—баші, мабуть би, довго тебе згадував, якби господь Бог дав йому триваліше життя...

— А що з Бекіром—баші? — запитав Мізерниця. Дали йому шовковий шнурок, — відповів гетьман. Він так гарненько про все доповів у Стамбулі, що хоч роби його великим візиром замість Устреба—паші. Але через день чи два після доповіді на дивані хтось із таємної дефтерхани зумів переконати Устреба в тім, що Бекір—баші все набрехав, що ніяких фортець не побудовано і що взагалі Бекір не перемагав поляків та козаків, а сидів під арештом у Закривидороги і грав із ним у шахи...

— Вони й про шахи довідалися? — здивувався Андрій. — Еге, так у них розвідка працює ще ліпше, ніж у нас!

— Може, й так... Ми ж, наприклад, не знаємо, яку гурію сьогодні милує сам Устреб—паша, — усміхнувся Дорошенко. — Отже, Андрію, завтра ми порадимося з усіма полковниками і спробуємо післати тебе до коменданта фортеці...

Блимав каганчик у наметі. Тіні людей, які бесідували про завтра, були химерні. Але чимось вони були схожі і на людей, і на дивних тварин. Дорошенко — на ведмедя, Недайборщ — на носорога, а Мізерниця — на довгого худого пацюка, що взяв у зуби власного хвоста. Андрій чимось нагадував лиса...

— Кого візьмеш із собою на переговори з комендантом Іслам—Кермена?

— Яремка Ціпурина, — не задумуючись, тут же відповів Закривидорога. — Хлопець добре знає їхню мову, та й узагалі — надійний козак.

Одна з тіней ворухнулася, мов би принохуючись до повітря і дослухаючись до таємних звуків, чутних тільки їй одній...

Двоє вершників з білими прапорами з'явилося під мурами Іслам—Кермена. За сотню кроків від них їхала сотня козаків. Коні весело вимахували хвостами, сонце було тепле, вітер бадьорий.

Двоє вершників усміхалися. Вони їхали з місією миру...

Біля рову вершники зупинилися. Вони чекали, коли буде спущено підйомний міст та відчиниться брама.

Проте брама не відчинялася, підйомний міст не опускався. Татари мовби не збиралися реагувати на появу під своїми мурами козацького війська.

Закривидорога приклав до вуст дві долоні й гукнув по—турецьки, щоб спустили

міст і впустили посланців гетьмана Дорошенка до фортеці. Фортеця не реагувала.

Тоді Закривидорога сказав, що козаки будуть скаржитися своєму великому другові Шагінові за те, що комендант Іслам—Кермена не хоче відчинити браму для козаків.

Нарешті заgrimіли ланцюги, завищали талі та підойми. Міст опустився перед Андрієм Закривидорогою та Яремком Ціпуриною. Розчахнулася брама.

Двоє козаків повільно в'їхали до фортеці. Сотня козаків залишилася чекати під мурами...

Покинувши коней у дворі замку, Закривидорога разом Яремком зішли крученими сходами вгору, куди їх повів один з офіцерів гарнізону Іслам—Кермена. Він вів їх усе вгору та вгору і коли нарешті привів куди треба, Андрій і Ярема побачили, що вони — на маківці вежі. Крізь вузькі вікна побачили і свою сотню, що супроводила їх, і далі — все військо запорізьке. Картина була досить—таки переконливою... Офіцер постукав у двері і через дві—три секунди впустив Закривидорогу й його супутника до кімнати, в якій сидів комендант.

Це був огненно—рудий чоловік із—світлими очима. Він зовсім не був схожий ні на турка, ні на татарина. Скидалося на те, що був він із німців чи голландців, утратив у полон до турків, став мусульманином, а далі перейшов на службу до властителів Криму. Бо ж воно й справді — де знайти татарина, який би погодився сидіти в фортеці замість того, щоб гасати верхи по степах і горах, по лісах та байраках, шукаючи здобичі?

Вислухавши Закривидорогу, який сказав, хто він такий та хто — його супутник, комендант мовчки вказав на два пуфики під стіною. Андрій і Ярема сіли, підгорнувши ноги по—турецькому.

— Я слухаю, — сказав комендант.

Нас прислав сюди гетьман Михайло Дорошенко, великий друг і союзник найяснішого Магомет—Герая, а також найхоробрішого Шагін—Герая.

— І чого ж хоче ваш світлодумний володар? Якщо він хоче спитати в нас дозволу на прохід на південь, то ми готові пропустити його разом з військом, бо знаємо, що наш друг іде сюди не для того, щоб чинити зло народові нашої держави.

— Наш гетьман не хоче йти на південь. Він може туди піти тільки тоді, коли прикличе його разом з військом запорізьким ваш найясніший государ. Та й то — з дозволу його королівської милості найяснішого Сигізмунда.

— То які ж іще причини привели ваше хоробре військо на чолі з таким світлодумним полководцем під скромні мури нашого тихого замку?

Ого! Цей рудий, не схожий ні на татарина, ні на турка, комендант умів висловлюватися так, ніби вчився цього мистецтва в якому—небудь єзуїтському колегіумі! Ритор!

— Нас привело сюди бажання забрати під обладу війська запорізького оцей ваш тихий замок та його скромні мури.

Комендант заяснів усмішкою. Ну, звісна ж річ, він цілком розуміє бажання козаків, але навіщо їм оці старі, давні руїни, які нікому не заважають, а тільки прикрашають довколишній краєвид?! А крім того, якщо у хоробрих воїнів Речі Посполитої є таке

непереборне бажання, то нехай вони поїдуть до Бахчисарая — до хана Ма—гомета. Якщо він дасть дозвіл козакам, а комендантові наказ, то хіба ж воїни цієї скромної фортечки будуть упиратися? Та ніколи!

— А якщо буде дозвіл найхоробрішого Шагін? — поцікавився Закривидорога.

— Дозвіл найхоробрішого калги — це наказ для нас, — погодився комендант. — У вас він є?

— На жаль, немає, — похитав головою Закривидорога. І признався. — Ми не зовсім добре знаємо, де зараз може бути калга — Шагін—Герай. Якби він був десь тут поблизу, то ми б одразу домовилися з ним про цю вельми нескладну справу.

— Можливо, — погодився комендант. — Але найхоробріший Шагін—Герай зараз далеко — аж за Дунаєм.

— Що, неслухняний Кантемір і досі не вгамувався?

— І досі, — погодився комендант, не дивуючись прозорливості Закривидороги.

— Шкода все—таки! — зітхнув Андрій. — Такий хоробрий і вмілий воїн Кантемір—мурза, а не хоче підкоритися ханові й калзі...

Комендант промовчав. Він не мав бажання обговорювати характер Кантеміра, тим паче, що неслухняний мурза, незважаючи на те, що позаминулого року втратив під Білою Церквою та Роштом десятки тисяч своїх найкращих вояків, ізнов підняв айякланму.[8] За Дунаєм зібралися його сили — щоправда, там половина — турки, а не татари. Про це знали й козаки. Але не знали вони, що Шагін—Герай вирішив іти за Дунай, щоб розбити Кан—теміра в бою... Чи не на занадто великий ризик пішов хоробрий Шагін? Треба ж бути й обачнішим! А втім, може, ліпше спалити сарану в її гніздов'ї, ніж випускати її у степ. Там уже не наздоженеш!

— Так, до хороброго Шагін їхати зараз далеко, — промовив Андрій. — Хоч я й не сумніваюся, що він дав би наказ вам, стійкий Акраме—баші, здати нам вашу фортецю.

— Не знаю, не знаю, — відповів стійкий Акрам—баші. Знову запала тиша. Вона була не вельми зручною ні для коменданта, ні для Андрія з Яремком.

— Я хотів би подумати разом з вами, Акраме—баші, над такою проблемою, — нарешті, порушив тишу Закривидорога. — Оскільки все в руках Аллаха, то можливі різні варіанти. Якщо хоробрий Шагін—Герай розгромить до ноги Кантеміра, то він, повертаючись назад, стріне нашого гетьмана і, керуючись найдружнішими почуттями, віддасть нам цю фортецю. Вона будувалася ще турками, вона стоїть не на вашій землі... Тепер — другий варіант. Припустімо, хороброго Шагін спіткає невдача за Дунаєм. Усе на світі можливо. Хіба завадять тоді йому хоробрі воїни на чолі зі стійким Акрамом—баші? Не засадять! Отже, зберігаючи життя своїм воїнам і собі, ви досягаєте великої користі для Кримського ханства. Отже, чи так, чи інак, а цю фортецю треба здати... Ми не зачепимо жодного вашого воїна. Ми залишаємо за вами всю зброю, яка є у воїнів, і половину гармат. Ми не чіпаємо ні ваших прапорів, ні ваших скарбів, ні навіть запасів їжі, які зберігаються в підвалах цього скромного замку, що прикрашає довколишній краєвид... Наш гетьман, я думаю так, погодиться написати послання до хана в Бахчисарай з вираженням своєї найглибшої поваги і готовності допомогти йому

в будь яку хвилину...

Комендант замислився. Аргументи Закривидороги були вельми переконливі, але...

Але у мене на руках немає наказу, — сказав, нарешті, він. — Мені було сказано раніше, щоб я стеріг зі своїми воїнами дорогу на південь і не пропускав нікого. Я й стеріг і не пропускав...

— Але ж зараз ви нас вирішили пропустити, — м'яко нагадав Закривидорога.

— Щодо цього маю пряму вказівку від калги...

— Отже, — ще м'якше підвів підсумок Андрій, — фортеця уже не виконує своїх завдань. А коли так, то навіщо тримати в ній гарнізон? Га?

Різні відтінки настроїв відбивалися на обличчі коменданта. Яремко не спускав очей з рудого турка чи татарина, який не був ні тим, ні тим.

Шпрехен зі дойч?[9] — запитав раптом Закривидорога.

— О, я, я![10] — усміхнувшись, відповів комендант, і стало ясно, що він — із німців.

— Ви ж розумієте, — продовжував далі по—німецьки Закривидорога, — що це просто дуже невигідно: в той час, коли ханові й калзі потрібен кожен воїн, отакі великі сили тримаються для виконання нікому не потрібних завдань. Безглуздя!.. Ви повинні здати нам фортецю Іслам—Кермен.

— Хочете взяти — візьміть! — сухо відповів, переходячи на татарську мову, стійкий Акрам—баші.

— Щодо цього — можете не сумніватися. Але навіщо нам лити свою і вашу кров, та ще й порох даремно витрачати? — теж перейшов на татарську Закривидорога. — Адже наші сили значно переважають ваші. Але нам не хочеться воювати з хоробрими воїнами дружнього нам Кримського ханства! Нехай ліпше вони віддають свої життя, ллють кров і витрачають порох задля щастя і благоденства премудрого й справедливого Магомет—Герая і хороброго та вмілого Шагін—Герая...

Комендант мовчав. Але не давав розуміти, що ауденцію закінчено...

Тоді Закривидорога сказав:

— А чи не погодився б Акрам—баші на такий варіант? Комендант був готовий милостиво вислухати й таку комбінацію.

— Варіант такий. Ми обстрілюємо зі своїх гармат Іслам—Кермен. Іслам—Кермен обстрілює нас. Але якщо у вас закінчиться порох, то ви маєте право здати нам свою фортецю. Ніхто не звинуватить стійкого Акрама—баші, що він не чинив опору...

— У нас багато пороху! — відповів комендант. — Ми можемо безперестанно стріляти цілих півроку, а то й рік.

Це просто чудово, — усміхнувся Закривидорога. — У нас теж пороху не менше. Ми теж можемо цілий рік стріляти. Але ми цього не будемо робити. Ми пропонуємо вам почесний варіант: цілий день, аж до вечора, ми стріляємо з гармат. Ми — по вас, ви — по нас. Точніше: ми у вашому напрямку, ви — у нашому... А завтра вранці весь ваш гарнізон у бойовому порядку виходить з фортеці. Ми з почестями пропускаємо вас через наші ряди. Гетьман вручає вам листа до хана Магомета, де пише про ваше героїство, про те, що ви стійко трималися, і про те, що ми, вражені вашою мужністю, з

почестями пропускаємо ваш гарнізон через наше військо. Майте на увазі: жодна волосинка не спаде з жодної голови ваших воїнів... Я прошу — від імені мого гетьмана — подумати над нашою пропозицією. Якщо ви згодні, то опівдні можете розпочинати канонаду. Ми в боргу не залишимося. Увечері ми першими припиняємо стрілянину. Після нас припиняєте її й ви. Я разом з моїм воїном під'їжджаю до фортеці. Ви чи ваш офіцер виходить нам назустріч — і ми обговорюємо порядок вашого завтрашнього виходу з фортеці. Ви віддаєте нам половину своїх гармат — і йдете в напрямку на Ор—Капу.

— Мова може йти тільки про третину гармат, — сказав раптом комендант. — Ми їх можемо вивезти завтра з фортеці. А сам замок ми можемо самі висадити в повітря. У нас пороху досить. Не треба, щоб ваші воїни казали: нам дісталася фортеця! Нехай вам дістануться руїни!

— Нехай, — погодився Андрій. І підвівся. Підвівся й комендант.

— Отже, до завтра? — запитав Андрій.

— Ми подумаємо, — відповів стійкий Акрам—баші.

Опівдні розпочалася канонада. Заговорили гармати Іслам—Кермена. Ядра летіли у всі боки, але козаки заздалегідь відійшли на безпечну відстань.

Так само заговорили й козацькі гармати. Але їх було менше, ніж на мурах Іслам—Кермена. Вони відповідали зрідка, їхні ядра теж не долітали до цілі.

Так стріляли аж до вечора.

Як тільки зайшло сонце, стрілянина припинилася. Муедзини покликали до вечірнього намазу. Козаки посідали вечеряти.

А Закривидорога разом з Яремком Ціпуриною, взявши білі прапорці, поїхав до мурів Іслам—Кермена на переговори з комендантом Акрамом—баші...

Уранці тисячний гарнізон Іслам—Кермена в повному порядку залишив фортецю.

Козацькі лави розступилися — і татари пройшли повз них під своїми прапорами і при своїй зброї. Сам Дорошенко під'їхав до Акрама—баші і вручив йому пергамен для хана Магомета—Герая.

Гноти, які вели до порохових складів під кожною вежею, були запалені самим комендантом. Через годину почнуться вибухи...

Того ж таки дня Михайло Дорошенко послав полк Павла Мізерниці до Дністра — назустріч військові Шагін. Якщо Шагін—Герай переможе, Мізерниця першим привітає його. Якщо калгу поб'є Кантемір—мурза, то полк Мізерниці допоможе Шагінкові принаймні втекти від переслідувачів...

З полком Мізерниці пішов на Дністер і Яремко Ціпурина...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ, що оповідає про нещасливу війну славетного Шагін—Герая та про його втікання від Кантемірових вершників

Уже на теплу землю впала просяяна зорями ніч, коли Шагін—Герай зі своїми джигітами дістався Турли.

Коні потомилися, з них клаптями летіла піна, і вершники запитливо позирали на свого проводиря — треба відпочити, треба сил набратися хоч трохи; але хоробрий

Шагін гукнув: "Не зупинятися! Перейдемо Турлу — аж потім спочинемо!"

Орда Шагіннова лягла за Дунаєм під шаблями та стрілами Кантеміра—мурзи, і тепер славетний Шагін—Герай летів з рештками свого воїнства, кинувши злото, ясир, табуни, летів Шагін—Герай на схід, на Крим, мов вистрілений з небаченого, велетенського лука, летів стрілою, перескочивши Дунай, перескочивши Прут і наближаючись до Турли, як татари називали Дністер... А за ними, мало чи не вхопившись за довгі хвости їхніх невтомних, хоч уже і в милі, коней, летіли джигіти Кантеміра...

Страх робить ноги довшими. Од радості коні швидше втомлюються. Бо радість — то золота ноша. А страх — то крила. Бо радість, як кажуть козаки—уруси, то могутні, але важкі весла. А страх — то вітрила. Галерам треба йти на могутніх веслах три дні й ночі від Ячакова до Стамбула. А чайка на легких вітрилах дістанеться при попутному вітрі за півтори доби...

Вершники Кантеміра розледачили від радості перемоги — і їхні коні відстали. Застрали десь. А потім заплуталися у травах за обрієм...

Але вони женуться за рештками Шагінівського війська. Шагін—Герай мов чує хрипіння та іржання Кантеміро—вих румаків. Нічого, він ще почує, як передсмертно хрипітиме Кантемір—мурза, він ще побачить, як оці ру—маки, що мчать десь за обрієм по слідах решток Шагінівської орди, розриватимуть на сім частин собаче тіло мерзотного Кантеміра!

Шагін—Герай та його люди мчали степом, а їхні коні вже чули пахощі річкової води і з останніх сил іржали, мовби закликаючи одне одного гнати, гнати скоріше.

Вони мчали степом, Турли ще не видно було, але річка десь була поряд — ось почнуть вони спускатися з кручі вниз, до води, до броду!

І вони справді почали спускатися вниз, мчали по нерівностях, ледь не ламаючи ніг, мчали, просяяні чистим, невтомленим, свіжозоряним небом — великим небом, що бачить усе і знає все...

Ах, якби небо сказало Шагініві, що його чекає в майбутньому! Мовчить небо! Та й ніколи ханові дивитися сьогодні на зорі. Ніколи! Не до зір лисиці, коли їй наступлять на хвіст. Не до великого неба баранові, коли його смажать на вогнищі. Не до пісень солов'єві, коли над ним завис на крилах крук!

Еге ж, мав би зараз перемогу султанський шакал Кан—темір, якби йому не допомога Баба—Алі! Не забули в Стамбулі, як чотири роки тому Шагін—Герай та Магомет—Герай дали чосу туркам. Спочатку уруси й касапчі, об'єднавши свої флоти, розгромили всю морську силу Османської імперії в Караденгізі та Мармарі, а потім Шагін—Герай разом з братом Магометом вибили всіх турків з Криму. Вибили з Криму, вибили і з інших місць. Турків тоді не важко було вибивати звідусюди. Дурні фаранги, дурні ляхи, — якби вони подбали про своє майбутнє, то чотири літа тому в Османії з Баба—Алі могли б лишитися тільки нікчемні жарини в велетенському попелищі! Після Хотинської війни, після походу Ях'ї Османська імперія була схожа на пораненого слона, що упав у яму з кіллям, — налітай, добивай, донищуй! Не налетіли, не добили, не донищили. Польський круль Сшізмунд Ваза знов напався на козаків, не даючи їм

нищити Османську імперію, та не словами ж напався, а збройно почав угамовувати їх. Фаранги воювали між собою, б'ючись за нікчемні шматенята землі, — а під боком лежав, чекаючи смерті, напівздохлий велетенський слон, — і вони не додумались, що навряд чи буде ще така нагода, як чотири роки тому!..

А слон відлежався, поволі піднявся, поволі виліз із ями, і хоч він зараз іще слабкий, проте сила прибуває, рани гояться. Баба—Алі ще не може лізти в кримські землі, де владарюють Шагін і Магомет, які не хочуть бути підданцями Османської імперії; але великий візир Османської імперії уже знайшов мерзотного шакала Кантеміра, уже допомагає йому!

О, якби не турецька допомога Кантемірові отам, за Дунаєм, — не зазнав би Шагін—Герай гіркої й ганебної поразки, не лягло б його військо під кривими турецькими шаблями Кантемірових найманців, не довелось би тікати зараз до Криму!

О, тільки б утекти, о, тільки б доскакати до Бахчисарая!..

...Попереду радісно заплюскотіла вода. Але воїни мовчали. І коні мовчали. Вони знали, що води їм зараз буде небагато, знали, що зупинки й відпочинку майже не буде...

Шагін умив на ходу розпашіле своє обличчя. Умив, проказуючи подумки слова молитви... Вони так поспішали, вони так утікали від мерзотного шакала Кантеміра, що відклали свій вечірній намаз на трохи пізніший час. Саме це й дало можливість відірватися від переслідувачів. Тепер Шагін—Герай сотворював намаз на ходу. Гріх перед Аллахом. Та ще більший буде гріх, якщо він дозволить, щоб божественний край Кири́м—Адаси став знову провінцією Османської імперії.

Ріка була швидкою й широкою, але, слава Аллахові, в цьому місці, де вони переправлялися, — не глибокою. Добре було б, якби джигіти Кантеміра не знали про цей брід. Тоді би вдалося відірватися від підлого Кантеміра. Але переслідувачі, напевне ж таки, знають, де цей брід... Якби цієї ночі та вдарила гроза, якби полила злива та підняла ріку — о, тоді було б добре!

Так завше: слабкий сподівається на волю божу, а дужий — на себе самого. Так завше: Аллах дарує свою милість, але слабкий не встигає її вхопити в руки, а дужий уже заволодів нею!

Шагін—Герай і досі дивувався, як йому вдалося не втрапити в полон до мерзотного Кантеміра. Там, за Дунаєм, його воїни билися хвацько, і перемога, здавалося, була вже близько, вже Кантемірові вершники кинулися врозтіч, а Шагініві богатирі—палвани взялися наздоганяти їх, — з—за порослих кущами горбів вискочила кіннота, і Шагін—Герай, почувши вигук Амета, озирнувся. Озирнувшись, він усе збагнув одразу: пастка!

І тоді він негайно повернув своїх вояків, свою вірну тисячу назад — і проскочив (дивом проскочив під самим носом у ворожих вершників!) рівним, вільним від ворога місцем до обр'ю! Кіннота, що вискочила з засідки, уже розігнала, вона мчала згорі вниз, коней зупинити було важко, — і саме тут Шагініві та й вдалося виграти якусь мить, якщо не півмиті, й промчали його вірні кіннотники під самими носами ворожих

румаків, залишивши за собою на вірну загибель всю орду з усім, що було.

Шагін—Герай їхав на коні через Дністер, він змокрів по пояс і думав, що ось—ось доведеться плисти водою, тримаючись за повід чи ще ліпше — за гриву коня. Ось так йому доводиться зараз рятувати своє життя. Але — хвала Аллахові — воно, це життя, ще при ньому... А його ігят—надцятитисячна орда за Дунаєм, певне ж, полягла геть уся. Не залишить у живих жодного з його воїнів мерзотний Кантемір, лютий на те, що Шагін—Герай живцем вискочив з мішка...

Коні тривожно форкали, хлюпотіла вода, воїни мовчали. Десь попереду тільки почулося кілька голосів. Шагін—Герай з досадою скривився — йому не хотілося, щоб його воїни подавали голоси в цьому темному степу, над цією чорною водою. Ворога треба боятися навіть тоді, коли його поряд немає.

Іхो там, попереду, за голоси? Шагін—Герай у темряві позирнув у той бік, де мав бути його Амет. І хоч було темно, Амет піймав погляд свого повелителя, прочитав у нього запитання і відповів:

— Здається, на березі уруси! Козаки!

Урусів нехай боїться Кантемір. Він, Шагін—Герай, урусів не боїться, бо він з ними дружить. Скільки їх, цікаво? Він тільки подумав про це, а Амет уже відповів:

— Небагато, але десь попереду, напевне, їхній табір.

Цікаво, яким це побитом козаки опинилися на землях Буджацької орди?! А ще цікавіше, що вони опинилися так вчасно, так доречно!..

Шагінові довелося трохи проплисти в воді, тримаючись за кінську гриву, але це не страшно, вода його трохи освіжила. Вода була ще холодна — весна ще не розтеплі—лася настільки, щоб вода лоскотала тіло. Ця вода біла по тілу, мов палюгою, але це ліпше, ніж тебе вдарять стрілою з орлиним пером...

Нарешті, кінь відчув під копитами землю, дозволив Шагінові вилізти на себе і пішов до берега, відфоркую—чи воду, що втрапила йому в носа, і мотаючи головою, намагаючись витрясти воду з ушей. Шагін—Герай, як і всі кримські татари, вірив у те, що коли кінь набере води у вуха, то потоне. Очевидно, в цю прикмету вірив і Шагінів румак, а тому щосили витрушував із своїх вух воду...

Кілька козаків стояло на березі. Їхні коні були спокійні. Постаті козаків та коней вирізьблювалися на тлі темного, але все ж світлішого, ніж земля, неба.

Шагінів кінь — чудовий, витривалий кінь арабської породи — різко відрізнявся від інших коней, що були у війську. Він був красивий, стрункий, тонконогий, бігав прудко й багато, сидіти на ньому було зручніше, ніж на мишастих, низеньких, череватих татарських кониках, шерсть у нього була коротка, гладенька, мов єдвабна. Єдиний недолік мав цей коник — міг простудитися. Особливо зараз, коли він, розпашілий від довгого бігу степом, кинувся в холодну воду. Треба б його негайно обтерти. Добрий кінь — це половина воїна в бою.

Амет перейшов на мову урусів і почав говорити, що вони поспішають до Бахчисарая, що треба їм іти дуже швидко... Він не сказав про погоню за ними. Він поки що й не збирається про це говорити, бо в нього є не тільки своя воїнська гідність. Є ще

гідність володаря Криму хана Шагін—Герая, отож принижувати її перед кожним стрічним не годиться.

Щоправда, козаки — це не ті люди, яких треба називати простими стрічними. Це — воїни, які ведуть багаторічну й запеклу боротьбу проти Баба—Алі. І вони ж, будучи підданцями польського короля, ведуть боротьбу за свободу свого народу. Складно все в них з поляками. Проводирі Ляхистану хочуть урусів ополячити й окатоличити, а уруси цього не хочуть. Майже так само, як не хочуть кирилми ставати османли, тобто: як не хочуть кримські татари ставати підданцями Османської імперії.

Один з козаків перейшов на татарську мову. Молодий, видно, козак. Чути з голосу. Літ йому, напевне, з вісімнадцять.

І, напевне, з кількома розвідниками він опинився отут у степу біля броду через Турлу. Молодий козак сказав:

— Наш табір неподалік. Можемо дати вам свіжих коней — нагодованих, непотомлених. Можемо допомогти їжею та зброєю.

Отже, вони даремно тут. Вони вже знають про розгром, що його позавчора зазнали за Дунаєм Шагін—Герай та його орда. Але звідки? Але як?

— Якщо великий володар Криму Шагін—Герай, — далі козак перелічив усі титули хана Шагіна з роду Гераїв, — має бажання стрітися з полковником Мізерницею, то ми можемо зараз поїхати в наш табір...

— А де гетьман Михайло? — запитав Шагін—Герай. — Де друг мій, де побратим наш Дорошенко?

— Гетьман Михайло Дорошенко зараз там, де й належить йому бути, — на Запоріжжі, — скупко відповів козак. І через мить додав: — Гетьманові й товариству на Січі ще невідомо про те, що сталося позавчора за Дунаєм. Якщо великий володар Криму Шагін—Герай має намір повідомити нашому гетьманові щось надто важливе, то він може вислати з нами до полковника Мізерниці своїх людей.

— В моїй пам'яті не затрималося прізвище полковника Мізерниці, — відповів Шагін—Герай, хоч йому й не годилося відповідати простому козакові. Проте хан відчув і з голосу, і з досконалої мови, що перед ним — не простий козак і не простого походження юнак. — Чи багато коней може дати нам полковник Мізерниця?

— На всю вашу тисячу, з якої залишилося не більше половини, — ввічливо і коротко відповів козак.

— Він на мене чекає?

— О так, ваша милосте!

— Гаразд, — відповів Шагін—Герай. — Я хотів би познайомитися з полковником...

— Мізерницею, — ввічливо підказав козак.

Амет, який стояв поряд і слухав, тут же свиснув по—своєму, і вся тисяча джигітів хана Шагіна, тисяча, від якої ледве лишилася половина, рушила за козаками в ніч.

Шагін—Герай відчув, як напруга поволі стала відпускати його душу й тіло. Стріча з козаками в такий лихий час віщувала порятунок від біди, що гналася по п'ятах.

Проте Шагін—Герай чудово розумів, що у козаків полковника Мізерниці зараз у

степу не так багато воїнів, щоб вони могли протистояти цілій орді Кантеміра. Питати в козака, чи скоро переправляться через Турлу кантемі—рівці, Шагін—Герай не хотів. Не хотів він показувати себе перед спільниками таким уже дощенту розгромленим, переляканим і слабким...

І все ж — треба буде сказати геть усю правду. Звісно ж, не полковникові з таким важким для татарського язика прізвищем. Треба буде сказати геть усю правду Дорошенкові. Треба посилати на Січ найвірніших людей. Кого? Амет буде з ним, з Шагіном. А до гетьмана Михайла треба буде післати братів його дружин Османа і Рефіка... Хоробрий, надто хоробрий і жорстокий щодо тих, хто порушує умови, гетьман Михайло Дорошенко. Два літа минає відтоді, як неподалік від Білої Церкви положили козаки величезну татарську орду. Всі лягли в болотах біля Рокитного, як один. І все тому, що порушили давню союзницьку умову, все тому, що без дозволу козаків поперлися на землю урусів. Жорстокий гетьман Дорошенко. Але умов дотримується чесно. Так чесно, що ханові Шагінкові від тієї вірності аж у п'ятах коле. Як істинний кримський татарин, він ніяк не міг до кінця зрозуміти, навіщо оцим хоробрим урусам бути такими чесними з друзями й ворогами...

Але це добре, що вони чесні... Бо якби у них була вдача Шагіна, то вони могли б узяти зараз у полон, побити й пов'язати його нукерів і розпочати торги з Кантемі—ром: дай нам, мовляв, стільки—то мішків з золотом, дай нам, мовляв, стільки тисяч коней, віддай нам, мовляв, увесь ясир, — а ми тобі дамо калгу Шагіна: хочеш, дамо тільки голову, а не хочеш тільки голову, то віддамо з ногами й руками, живого—живісінького...

Калга Шагін—Герай відчув, як по мокрій шиї його побігли мурашки. Поворухнув плечем, відгяняючи від себе думи боягуза і нікчеми. Бо ж у кожному — навіть най—величнішому й найхоробрішому — воїні та володареві мусить жити й боягуз або нікчема. Бо людська натура складається з доброго й лихого, високого й низького, безстрашного і боязкого, шляхетного й нікчемного. Навіть божественна суть світу складається з аллахового й шайтанового...

Темрява була густа, ледве прозора, і Амет умудрявся все в ній бачити. Він сказав півголосом, що вже бачить козацький табір, — хоч у таборі було тихо і не світилося.

Навіть коні козацькі не озивалися на форкання коней Шагінкової охорони.

Світили в небі зорі, а степом їхали, скрадаючись, люди.

Козацький полковник Мізерниця стояв біля низенького намету (щоб ні татарські, ні які інші вершники, навіть ізлізши з коня й припавши до землі, не помітили його на тлі світлішого неба) і чекав на своїх розвідників. Полковникові кортіло засмалити люльку, але він цього не хотів робити — пахощі диму можуть дійти до розвідників Кантеміра чи ще до когось...

Нарешті, він побачив, що до табору наближається велика група вершників. їхали вони спокійно, але не повільно.

— Хто йде? — пошепки запитав вартовий.

Ярема Ціпурина з хлопцями, — озвався голос того, що кілька хвилин тому

розмовляв з самим ханом Шагін—ном татарською мовою. — Великий володар Шагін—Герай з нами прибув на короткий час...

— Пропусти володаря та його слугу, — сказав Мізерниця. — А інші хай почекають кроків за п'ятдесят.

Шагін—Герай з Аметом спішилися і, залишивши коней та зброю при вході до табору, пішли назустріч козацькому полковникові Павлові Мізерниці...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ оповідає про те, як не кінчаються печалі давні, і про те, як починаються печалі нові...

Орта сейменів — ханських стрільців, татарських яничарів — відділилася від переслідувачів Шагін і пішла Покутським шляхом шукати собі ясиру. Той шлях проходив у міжріччі Дністра та Пруту, тобто по землі, де жили молдавани. І хоч молдавські господарі були у васальній залежності від Османської імперії і служили туркам, для кримських татар Богданія теж була полем, на якому вони промишляли, полюючи за живим товаром. Шапн—Герай утікав на схід, за ним гналися Кантемірові воїни, гналися, мов собаки за оленем, а орта сейменів пішла на північ, вибираючи по молдавських селах жінок та дівчат.

Набравши досхочу ясиру, орта повернула на схід, перейшла Дністер і пішла по українській землі, налітаючи на села й забираючи живий товар і тут. На Сугаки сеймени не налетіли, але сестру Єфросинію разом з двома її попутницями наздогнали за кільканадцять миль від її рідного села.

— Не чіпайте нас! — вигукнула сестра Єфросинія. — Ми — служительниці господа Бога нашого християнського. Ми ніколи не станемо вашими наложницями!

Є ото слова про голос волаючого в пустелі. Так і тут. Якщо душі всіх оцих сейменів — пустеля єгипетська, кричи не кричи — все одно не почують. Бо й чути не хочуть!

Одне тільки знають: "Яхши ханим, біюк бакшиш!".[11] Людолови прокляті, та коли вже вам кінець настане?! Та що ж це за світ, де людина за скотину вважається?!

Разом з іншими нещасними, як і вони, жінками пішли в бусурманську неволю й три черниці: Єфросинія, Любов і Софія.

— Сестричко, — просила вночі, коли вони спали під рідними зорями, сестра Софія, — задуши мене, щоб я не мучилася. Задуши мотузкою, якою нас зв'язали. Я зубами перегризу тобі мотузку, а ти розв'яжися і задуши мене...

— Не гніви Бога, сестро Софіє, — шепотіла Єфросинія. — Молися — Бог почує і виручить нас. А не почує—то така, отже, його воля, таке випробування він нам післав в ім'я віри Христової...

— Я не витримаю цього випробування, сестро Єфросиніє, — благала сестра Софія.

— Ти не знаєш меж силі свого духу, — відповідала Галя—Єфросинія. — Ісус не таке витерпів, і ми, отже, терпіти мусимо. Терпи, сестро, додавай духу тим, що нині поряд з тобою страждуть. їм потрібне твоє слово, твоє терпіння, твій приклад!

— В ім'я чого? — вигукнула Софія, аж кілька вартових сейменів підійшло ближче: поглянути, про що там оті ханим між собою сперечаються! Нічого, опиняться на благословенній кримській землі — затулять обличчя яшмаками[12] — та й угамуються!

Не такі вгамовувалися — ого—го!

— В ім'я Бога! — промовила сестра Єфросинія.

— Єфросиніє, — знову зашепотіла Софія. — Може, в тебе є трута хоч яка — дай мені, я не хочу жити...

— Не дам, хоч би й була...

— То, може, в тебе, Любове?

Люба мовчала. Вона подумки молилася Богові. Молилася без кінця, молилася, забувши про весь світ, молилася, не чуючи ні благань подруги по нещастю, ні її сліз...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ, про те, як Яремко Ціпурина знову починає замислюватися над деякими незрозумілими речами

Шагін—Герай разом з рештками свого війська помчав на схід, а небавом перед розташуванням полку Мізерниці появилася орда Кантеміра.

Був ранок, трави були в росі, сонце світило косооко, по—татарськи, а Мізерниця сидів верхи і загадково ворухив своїм тонким вусом.

Ось під'їхали кантемірівці до Мізерниці. Сам Кантемір—мурза — здоровий, опасистий, лихоокий — підскочив на своєму коні до козацького полковника. А з ним — його сеймени, а за ним — турки. Еге—ге, та чимало турків у Кантеміра — прислали йому підмогу зі Стамбула. Не було б цієї підмоги — дідька лисого б переміх він Шагіна!

Як ото й годиться, почав Кантемір чемно вітатися, подарунки вручати козацькому полковникові. Вручає, а сам лихим оком дивиться. Шагін—Герай не вручав, йому було не до церемоній. А цей вручає...

Яремко Ціпурина — серед тих, хто стоїть неподалік від Мізерниці, полковника козацького. Павло Мізерниця — тонкий, стрункий, гарний, обличчям красивий, очима лукавий, — Кантемір одразу ж це запримітив. А лукавий очима Мізерниця мовби й не здогадується, що ж саме може цікавити Кантеміра. Та це ж і Яремкові ясно: чи післав своїх родичів до гетьмана Дорошенка Шагін—Герай? Якщо післав — то треба негайно мчати на Ор—Капу,[13] увірватися на плечах розгромленого Шагіна у Крим, захопити Бахчисарай. Що далі планував Кантемір, Яремкові не було відомо. Не було відомо йому, що на західному березі Чорного моря уже стоять галери з великою кількістю турецьких воїнів, що на одній з галер — колишній кримський хан Джанібек. Стамбул знову хоче його посадити на кримський престол. Не знав Яремко, що як тільки підійде Кантемір до Бахчисарая, то з західного берега Криму має відплисти швидкохідна галера з цією вістю — і тоді турецька ескадра, яка має на борту двадцять тисяч озброєних турків і хана Джанібека, рушить на Крим. Не знав про це Яремко, не здогадувався навіть про це. Йому здавалося, що тут усе простіше: Кантемір—мурза не поділив чогось із Шагіним; посварилися між собою двоє кримських можновладців...

Мізерниця про щось незначне говорить із Кантеміром, лукаво позирає туди—сюди, а правди татаринів не каже.

Сонце піднялося трохи вище, вже не так косооко, вже не так по—татарськи дивиться на землю. Мізерниця післав Яремка та інших молодих козаків — перевірити, чи стоять запорожці на своїх місцях, по своїх засіках та шанцях...

Метнулися молоді козаки та джури туди—сюди. За півгодини все перевірили, геть усе було, як і належить. А Мізерниці на колишньому своєму місці вже не було: перебрався в намет вести переговори з Кантеміром. Не сам на сам, а ще з якимось третім чоловіком, який під'їхав з татарсько—турецьких лав уже після того, як Яремко та інші козаки поїхали виконувати дивне розпорядження пана полковника Мізерниці. Бачив того чоловіка звіддала й Дери кіт. Ще й запитав у Яремка: а що, мовляв, Кантемір не вміє по—нашому чи Мізерниця не може по—їхньому, що їм іще й тлумач знадобився? А що Яремко міг відповісти? Нічого особливого, крім того, що Кантемір добре вміє руською мовою говорити, а Мізерниця непогано по—турецьки...

Цілу годину щось говорили між собою полковник і двоє бусурманів... А тим часом Шагін—Герай разом з рештками свого війська усе ближче й ближче був до Ор—Капу!..

Хитрий Мізерниця! Може, він морочить голову Кан—темірові, може, пускає пилюку в очі отому другому, що із мурзою зайшов до намету, а тим часом Шагін—Герай відривається від переслідувачів і має хоч якийсь виграш у часі! Якщо так, то нехай морочить, нехай затуманює Кан—темірові його немудру голову!..

Та ні, не такий уже він немудрий, цей Кантемір! Бачив його лихі очі Яремко! Хитрий Кантемір. Але хитрий і Мізерниця!

Через годину Кантемір та його "тлумач" вийшли з полковничого намету. Яремко здаля побачив, як скочили вони на коней. Опасистий Кантемір не скочив — влетів у сідло. Як птиця! Аж дивно при його тілі — важкому й неповороткому!

А супутник Кантеміра (чомусь край чалми впав йому на лице) хоч і тонший, хоч і легший, а проте не так хвацьки влетів на коня. Не татарин, видно, не татарин...

Шкода, лица його Яремко не зміг роздивитися... А втім...

Скільки тисяч вояків у Кантеміра?! Ого! Хіба всіх роздивишся?

Хоч Петро Скрипник наказував: "Яремку! Вчись дивитися й запам'ятовувати! Навіть двадцять тисяч турків ітимуть перед тобою — дивись і запам'ятовуй! Згодиться! Кожне обличчя, кожна постать може залишитися в пам'яті. Отак поглянеш, а потім ніби забудеш; і раптом ні з сього ні з того стрінеш того чоловіка — і все згадаєш!.. Учись, Яремку! Для козака це необхідно! А для козацького розвідника — у стократ!" — "Та який же з мене розвідник?" — "Еге ж! А Кемаля Суса, сеньйора Гаспареоне, упильнував?!"

Яремко вирішив знову поглянути на двох вершників, які виїхали з намету Мізерниці.

Але вони вже змішалися з натовпом.

І все ж таки щось штовхнуло Яремка в серце...

Орда Кантеміра розтягнулася повз козацький полк, що стояв на узгір'ї. Яремко дивився на вершників і думав, що дуже нелегко доведеться Шагінкові разом з його братом Магометом, ханом Криму. І ще він думав про те, що недаремно гетьман послав їхній полк сюди. Напевне, доведеться козакам утрутитися в міжусобицю, яка розгоряється в Криму між Шагіним та Магометом з одного боку і Кантеміром та Джанібеким — з другого.

Яремко не знав, що Дорошенко доручив Павлові Мізерниці разом з його полком пройти далі на захід — до самого Дунаю, перейти ріку і розвідати, що робиться на західних берегах Чорного моря...

Дорошенко — цього не знали ні Мізерниця, ні тим більше Яремко — отримав сигнал від козацького агента у Стамбулі, що треба остерігатися нового морського походу турків на Крим, на допомогу Кантемірові. Не знав тільки Дорошенко, звідки буде той похід — зі Стамбула чи з якогось іншого місця. У Стамбулі було ніби спокійно, — але це не означало мир. Турки вміли проводити свої операції приховано. Щоправда, й козаки вміли розгадувати турецькі таємниці...

Орда Кантеміра йшла і йшла повз козацький полк — і, здавалося, немає їй кінця! Велика сила йшла, добре вишколена! Їхали сипахи,[14] красуючись своєю зброєю та кіньми. Їхали яничари, поміж яких особливо виділялися чауші[15] які й на марші слідували за порядком, не спускали колючих очей з вояків, весь час сподіваючись, що вони зрадять, злякаються, хитритимуть.

Диво дивнеє — вся орда пройшла перед очима Яремка, але він уже більше не побачив того чоловіка, що був разом з Кантеміром на переговорах у Мізерниці. Мов крізь землю той чоловік провалився...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ про те, як Дерикіт узнав вельми важливу таємницю та що з того вийшло...

За наказом полковника Мізерниці Дерикіт разом із своїми хлопцями гайнув аж на Дунай. Військо Кантеміра помчало на схід, навздогін Шагінові та решткам його армії. Од Дністра, через Прут до Дунаю не видно було жодного татарського чи турецького вершника, — так що козакам ніхто не заважав швидко виконати завдання, тим паче що Павло Мізерниця наказав: "Як до Дунаю нічого не буде, то й повертайтеся назад — далі що там буде, нас не цікавить!"

Дерикіт доїхав зі своїми орлами до Дунаю, а там і справді вже хотів повертати назад, та надумався порозмовляти з місцевими волохами. А треба сказати, що Дерикіт був могилівським чоловіком, а той, хто родом з Могилева на Дністрі, той обов'язково вмітиме вести розмову з волохами та молдаванами. Стрівся, розговорився: "Кум траєшти?" — "Фарте біне".[16] Слово за слово — та й пішло! Згадав Дерикіт якогось Гугуце та якусь Лянуцу, що полюбила того Гугуце, — а дунайський волох сказав, що його сестра Віоріка — якраз же й є замужем за троюрідним братом Лянуци! Ну, коли пішла розмова про родичів, то тут уже й про інше можна поговорити!

Турки за десяток фарсахів відси, — сказав волох Штефан, брат Віоріки, що вийшла заміж за троюрідного брата Лянуци, яка дуже—дуже вподобала непутящого Гугуце, що, їй—бо ж, не вартий такої красуні, як Ляну—ца, — за десяток фарсахів турки на Дунаї — по той бік — будують флот для походу на Крим.

— Та не бреши! — аж підскочив Дерикіт, і очі його засяяли по—котячому — ласкаво, аж моторошно!

— Я ж тобі не циган — брехати! — захотів був образитися Штефан, та Дерикіт тут же його перепросив і ледь не пробив кулаком свої груди, бабахнувши в них від повноти

душі. — Там будується флот, а на березі Чорного моря шкілюються сеймени й яничари. І, кажуть, там із ними й отой...

— Хто — отой?

Штефан озирнувся сторожко. Дерикіт підлив йому оковитої з недоторканих запасів, про які не знав навіть гетьман, не те що полковник, — і сказав пошепки:

— Та отой, що ви йому вуха нам'яли разом з Османом, — Джанібек!

— Тю на нього! Та його що — яничари на кіл не посадили?!

— Не знаю! Може, посадили, а потім зняли, бо дуже розкарякувато ходить!..

— Го—го—го! — підтримав волоха Дерикіт.

— Га—га—га! — вдячно відповів козакові Штефан.

— Слухай, братику, а чи не допоміг би ти мені з хлопцями на той бік Дунаю перебраться, га?

Замислився Штефан.

— Та вас же сотня чи скільки?.. Я можу п'ятьох перевезти... А для чого це тобі?

— Та ніколи в житті не бачив Джанібека! Так же хочеться подивитися — хоч раз! Може, похоробрішаю!.. Може, швидше бігати навчуся!

— О! Той швидко біг од козаків, куди там тобі! — засміявся Штефан.

— Так перевезеш?

— П'ятьох! А решта — хай тут почекають!

— От фіул дракулуй![17] Ну, нехай! Тільки — сьогодні ж!

— Біне![18]

Перевіз Штефан п'ятьох козаків разом з кіньми аж на той бік Дунаю, провів плавнями, очеретами вгору по течії до тих місць, де будувалися галери для плавання по Чорному морю. Великі галери то були, добре рихтовані гарматами, здатні взяти чимало піших та кінних воїнів. Будівництво вже закінчувалося. На Дунаї вигойдувалося чотири десятки великих бойових та вантажних суден...

Ще три дні знадобилися Дерикотові для розвідки на березі Чорного моря. Побачив там табір сейменів та яничар. На плацах вони робили вправи, готувалися до гарячих боїв. Видно було, що не всі ще яничари й сеймени зібралися — нові сили надходили зі Стамбула...

Переправилися уп'ятьох (а Штефан — шостий) через Дунай, обнялися й поцілувалися зі Штефаном — доброю душею — та й погнали своїх коней до місця стоянки полку.

Приїхали по обіді, тут же пішли доповідати Мізерниці.

Полковник сидів у наметі, смалив люльку — таку ж, як у Недайборща; тая люлька немилосердно чаділа, аж вус полковника, схожий на пацючий хвіст, скручувався, мов щойно виплетена з дівочої коси стрічка.

Дерикіт доповів:

— Турки готують цілий флот, який мав піти на Крим. Готується й сильна армія. І все це — на Дунаї й за Дунаєм!..

— Нащо їм туди ще й морем плисти? — заперечив Мізерниця. — Пішли сушею

разом з Кантеміром — та й досить того...

— А якщо Кантеміра поб'ють? — відповів Дерикіт.

— А... Ще телятко бозна—де, а ти вже з довбнею...

— Не я з довбнею... А турки! Надто серйозно вони взялися за Крим!

— Ну, ти вже, я бачу, такий у нас полководець і дипломат, що ну!

— Треба гетьманові на Січ передати!..

— Та він про це знає й так! — засміявся Мізерниця, але очі його дивилися без сміху.

— Пане полковнику, всі мої хлопці кажуть, що треба передати!

Мізерниця відклав люльку вбік, відмахнувся від диму, від якого йому на очі аж сльози набігали, і знову уважно подивився на козака. Щось немилосердне прочитав у цьому погляді Дерикіт, але душа його була зайнята зараз одним: як дати знати гетьманові про своє відкриття на Дунаї та поза Дунаєм.

— Моє тобі завдання, — урочисто мовив Мізерниця. — Негайно, не даючи ні собі, ні коням спочинку, летіть на Січ!

— Я й п'ятеро козаків, які були на Дунаї й за Дунаєм?

— Ні, всі до одного!

— Нетудихата трохи заслаб...

— Вилікується на Січі!.. Негайно!.. Чого сидиш?

— Я стою!

— Ну, так чого стоїш?! Треба мчати на Січ! Гетьман про це все здогадується, але про це все треба й знати! І точно!

— Я би на вашому місці, пане полковнику, з двадцятьма сотнями козаків пішов зараз за Дунай — і, поки там яничари й сеймени тільки збираються до походу, побив би всіх.

— Двадцять сотень на двадцять тисяч?

— Вони ж поки що не готові! Вони не думають, не чекають і зброї не мають!

— Ось так! — знову засмалив свою дурну люльку Мізерниця. — Про все розкажеш гетьманові. Може, пришле ще сотень з двадцять козаків. Тоді й нападемо!

— Тоді вони будуть уже готові до походу! Треба зараз!

— Що я можу зробити зараз? У мене дев'ятнадцять сотень. Без твоїх хлопців. Не зможу!.. Ти от що, — поклав люльку вбік Мізерниця, бо знову сльози набігли на очі, — будеш їхати на Січ через урочище Темне?

— Та певне ж... А зрештою, є трохи прямиша дорога — через Орішки...

— Їдь через Темне!

— Чого?

— Там тебе чекатимуть хлопці гетьмана.

— А звідки це ви знаєте?

— Знаю! Мені, ще коли ми йшли сюди, сам Дорошенко сказав!..

— А—а—а! — полегшало Дерикотові на душі. — Тоді добре...

І Дерикіт зі своєю сотнею, навіть не встигши перекинутися кількома словами з іншими козаками та сотниками, помчав на схід...

В урочищі Темному хлопців гетьмана Дорошенка не виявилося. Зате виявилися татари. Не Шагінові, а Канте—мірові. І видно було по всьому, що вони на козаків чекали. Тут же почали запрошувати до дастархану.

— Спасибі, але. нам ніколи, — відповів Дерикіт. — Будемо їхати назад — заїдемо!

— Ні, ти сядеш з нами за дастархан, — відповів татарин з нашивкою турецького ода—баші.[19]

І тут же всі, хто стояв за його спиною, оголили шаблі...

— Хлопці, вперед! — гукнув Дерикіт і кинув свого коня просто на татарів.

І тут же задзвеніли шаблі!.. Загриміли постріли!.. Заіржали поранені коні!.. Закричали люди!..

І закружляла люта січа. Сотня козаків — проти тисячі ворогів, які чекали на них, які навмисно засіли в урочищі Темному, щоб перестріти хлопців Дерикота й не пустити далі. Про це Дерикіт здогадався одразу, як почався бій. Татари були готові до бою і розмову про дастархан завели тільки тому, щоб приспати пильність козаків... Ех, треба було б їхати через Орішки! Треба б! Так полковник же наполіг, щоб їхали саме через урочище Темне... Щось темне й лихе було в цій його пораді... Як дасть Бог вирватися з цього пекла, то він, Дерикіт, скаже Мізерниці просто в вічі, що він погнав козаків у пастку!

Спочатку козакам удалося пробитися до краю урочища і стати в коло. Так вони відбивалися від ворогів години дві. Проте сили танули. Хоч і падали татари один за одним, але гинули й козаки...

— Отамане, — прошепотів Нетудихата. — Треба пробитися бодай одному. Треба передати гетьманові нашу таємницю, бо чує моє серце: полковник не передасть! Зрада, отамане! Хіба не бачиш?

Зрада! Дерикіт бачив, що зрада, й напружено думав над тим, як урятувати бодай одного козака, який би зміг донести Дорошенкові оту недобру вість про Дунай — та й про Мізерницю...

Але порятунку не було.

— Хлопці, пробиваймося до кручі! — гукнув Дерикіт. Круча була недалеко. Він, Дерикіт, запам'ятав її ще відтоді, як козаки їхали на Дністер. Там, під кручею, є щось схоже не то на борсучі, не то на лисячі нори. Може, хтось із козаків там сховається, а потім таки вибереться ізвідти й добереться до своїх, на Січ!..

І хлопці почали пробиватися до кручі. Повільно йшли, втрачаючи товариша за товаришем, обливалися кров'ю, але знали: треба дійти, що б там не було!

Та й під кручею легше буде вести останній бій...

І пробилися вони до кручі, і було їх уже зовсім небагато—з півтора десятка поранених козаків. І саме тут ударом татарської шаблі відбатовувало Дерикотові пів правої руки. Нетудихата зняв свій очкур і перев'язав руку вище рани — щоб кров не текла.

— Ну й добре, отамане, — прошепотів він. — Ти вже воювати не зможеш — лізь у борсучу нору. А я тебе прикидаю!..

— Лізу, — промовив Дерикіт, аж скреготучи зубами. Скреготів він зубами з трьох причин: перша — що став жертвою зради, друга — що доводиться не стрічати смерть у бою, а лізти в нору, мов останньому боягузові, а третя — що боляче ж і що більше не буде з нього вояки!

Вліз Дерикіт у борсучу нору, навіть упхнувся в бічний хід, закидав його Нетудихата бур'яном і землею, — і настала для козака ніч і тиша.

Ні, тиша настала потім. Бо спочатку до нього долунювали звуки бою, якісь відзвуки криків, гуків, тупоту. А потім стало тихо—тихо...

Боліла рука, але потім вона мовби вщухла. Та й не диво ж: отерпла, перетягнута Нетудихатиним очкурком...

Згодом Дерикіт почав розгрібати бур'ян та землю й вибиратися назовні. У борсучій норі було жарко, хоч повітря й вистачало: борсук — звір розумний і хитрий, у нього завше є кілька виходів з нори, отож є йому під землею чим дихати... Вилазити було трудно — одна ж рука залишилася при козакові, та й та — ліва. Але зрештою Дерикіт вибрався на поверхню.

При світлі ущербного, старіючого місяця побачив: лежать побиті коні, а між ними — трупи обезголовлених людей, трупи його товаришів. Спробуй тепер пізнати, де лежить Нетудихата, де лежить Цикоза, спробуй розрізнити, хто з них, безголовий, Баландюх, а хто Анцибор; ось лежить, розкидавши руки, Сявавко чи Стангрит, а може, й Шуповал; ні, Шуповал упав раніше, ще на початку бою, разом з ним упали тоді Солонець, Нечухрай і Шайдюк; а це, мабуть, лежить або Зателепа, або Кметик; а десь же, по дорозі до цієї кручі, лягли і лежать тепер, обезголовлені, Хаджі—Іван і Понежда, Коханець і Пікож, Деребера й Бебко, Тягун і Голінько, Криклій і Перескока, Собі—пані, Діркони і Джоденчук... Збирали їхні голови Кантемірові вояки, рахували, а про те, що однієї не дорахувалися, мабуть, і не здогадалися. Ех, якби вони ще руки збирали та знайшли зайву правицю — Дерикотову, — то тоді б і здогадалися, що треба ще одного шукати...

Дерикіт обережно виліз із—під кручі і поповз у степ. Він міг і йти, хоч і втратив чимало крові, але поки що йти він боявся: може, татари десь тут поблизу чатують на нього... Але потім, відповзши подалі й вгледівшись, вирішив перевірити, чи татари ще й досі сидять в урочищі. Заіржав — закликаю, весело, мов молода кобила. І лежав, чекав відповіді з урочища. Іржати Дерикіт міг так здорово, що навіть татари не могли здогадатися, що то ірже не кінь, а людина. Навіть на тихе його іржання озивалися жеребці, що паслися за милю від Дерикота...

Зараз було тихо. Не озвався жоден кінь...

Дерикіт ще трохи почекав, ще раз поіржав... Потім визначився по зорях, підвівся і пішов на північний схід. До Січі йти далеко, ой, як далеко! Але треба дійти, що б там не було...

І він ішов, хитаючись від болю, від втоми, від голоду й від безнадії.

Хитався, але йшов, бо більше йти було нікому...

Якби ж він знав, що козаки з Січі мають ось—ось виступити в похід на Крим, то він

пішов би їм напереріз, може б, виграв півдня, і хлопці знайшли б його дорогою на Ор—Капу...

Але він не знав того. І козаки ще того не знали...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ, що оповідає про місію Османа й Рефіка та про те, як несподівано вона увінчалася успіхом

Шагінові свояки Осман і Рефік сиділи перед гетьманом Михайлом Дорошенком.

Осман був маленьким, кругловидим, косооким. Рефік був теж малим, але лицем і тілом хоровитий, худий. Щоки були жовті, очі — мов притрушені попелом. Недавня поразка за Дунаєм, а потім утеча від Кантеміра, добирання на Запоріжжя — все це відбилося на Рефікові тяжко. У нього болів шлз'нок, щось там гризло йому, наче він проковтнув щура і той намагається виборсатися, прогризти всі загорожі і вискочити на волю. Від того, що Рефік дослухався до свого болю, він здавався глибоко замисленим і розумним. Та врешті він і не був дурним — був би дурним, не зумів би зіпхнути на голову самого Шагіна—Герая свою меншу сестру. Красуня — це так, але ж красунь у Криму — як цвіту! Недаремно ж про кримських татарів у всьому світі мовлять, що це чи не найкрасивіші люди з усіх тюрків...

Осман дивився на козацького проводиря хитро, його очі, мов намащені жиром, бігали туди—сюди, вони все бачили, але їх погляду ніяк було впіймати, цей погляд випорскував з рук, мов риба. Рефік не спускав з гетьмана очей, але їх погляд був якийсь відсутній, самозаглибле—ний.

Голос у Дорошенка був цілком відповідний його зростові та статурі. Він говорив важко, слова клав пудові, і голос був — мов з глибини найглибшого колодязя.

— Нам відомо, панове посланці любленого нами Шагіна—Герая, в якому становищі ви всі опинилися, — не—поспішливо казав він.

Тлумач (а в його ролі виступав Яремко Ціпурина) так само неспішливо, але дзвінким юнацьким голосом перекладав на татарську мову слова гетьмана.

Пан Михайло замислився на хвилину. Брови зійшлися на переніссі, наче дивна птаха ось—ось мала злетіти у вись, але в останню мить передумала.

— Дуже тяжке становище у вас, панове... Наш великий і щирий друг Шагін—Герай, якщо говорити мовою військових людей, розгромлений до ноги. Півтисячі вершників при нім — це не сила... Щоправда, літ десь отак за шістдесят тому у військо молдавського господаря Йона Воде Лютого служило тисяча двісті козаків під командуванням полковника Свірговського. Хоробрий Йон сказав, що дванадцять сотень козаків воювало, як дванадцять тисяч найхоробріших вояків... Можливо, що й п'ять сотень джигітів нашого великого друга Шагіна—Герая здатні воювати, як п'ять тисяч...

Осман з готовністю закивав головою, а Рефік сидів зіщулившись — він розумів мову урусів і чекав, що Дорошенко скаже: "Я поки що не бачив, щоб п'ять сотень охоронців—мухафизларів билися, як п'ять тисяч левів, — я бачив, що вони втікали, мов п'ятдесят тисяч сайгаків!" Як тоді реагувати? Підвестися, сказати, що це образа?.. Але ж Шагін сказав: "Терпіть будь—які образи, але козаків на поміч приведіть! Інакше вам голови постинаю вже не я, а мій найлютіший ворог — мерзотний Кантемір!" І Рефік

готовий схилити свою поки що живу голову перед будь—якою образою, яка злетить з вуст Дорошенка.

Але образа з вуст гетьмана не злетіла, вона мов застряла десь у його пишних чорних вусах, вона тільки змигнула іскоркою в його карих очах. Дорошенко зажурено покивав головою і сказав:

— Зрештою, що таке п'ять сотень чи навіть п'ять тисяч воїнів—мухафизів супроти двадцятип'ятитисячної орди Кантеміра? А вона ж росте. І в міру того як звістка про поразку славетного Шагіна котитиметься по Криму, ця орда збільшуватиметься з кожним днем!..

— Ми чимось прогнівили Аллаха, — мовив Рефік, — тому він і не дав нам перемоги у битві за Дунаєм. Але ми віримо, що Аллах з нами, що він нам допоможе. Він і вам, шановні панове козаки, пішле щастя, якщо ви станете в оборону Криму від супостата, вірного блюдолиза Османської імперії — мерзотного Кантеміра. Ми уповаємо на ласку Аллаха!

— У нас є приказка: на Бога надійся, а сам не плошай!

Яремко переклав цю приказку так:

— Славний гетьман, що радиться зі своїми людьми, вважає, що, надіючись на Аллаха, треба й самим битися. От тоді Аллах і допоможе.

— Немає нам чим битися, — коротко відповів Рефік і подивився просто у вічі Дорошенкові. Рефік навіть не постеріг, що мовив це мовою урусів. Очі його зблиснули, хоч раніше здавалися присипаними попелом...

Яремко тут же переклав Рефекові слова — для Османа.

Османові очі перестали бігати. Він перелякано позирнув одним оком на Рефіка, сказав щось про велику Аллахову мудрість, яка дозволяє мати надію навіть тоді, коли надії нема. Але тут знову втрутився Рефік і додав — уже своєю мовою:

— Нам немає чим битися зараз. Але якщо ви допоможете, якщо ми вистоїмо перші тижні, то тоді ми знайдемо воїнів. До нас прийдуть татари зі степу, прийдуть з берега, прийдуть з яйли... Але для цього нам треба протриматися кілька тижнів, великий гетьмане!

— Я не великий гетьман, Рефіку, — промовив Михайло... — Наш козацький реєстр польська корона зменшила до краю. Страшно подумати, але зараз під моєю рукою — після отих осоружних Куруківських угод — усього чотири тисячі козаків...

— Це — сорок сотень, тобто сорок тисяч, — намагався підлестити Осман.

— Це — дуже мало, лукавий мій Османе. Ти сам знаєш, як це мало!..

"Що можуть вдіяти чотири тисячі козаків проти двадцяти п'яти тисяч воїнів Кантеміра, воїнів, які знають смак перемоги, воїнів, яких на кожному кроці у Криму тепер підстерігатиме удача, бо завше не таланить тільки переможеним, а не переможцям!.. Власне, порівняння чисел — це справа не така вже й проста. Все залежить від того, як і за яких обставин протистоятимуть оті числа. Триста спартанських воїнів під орудою царя Леоніда, як оповідав мені колись Ключик, зупинили велетенську перську армію і врятували Грецію. А в перській армії було,

напевне ж, не двадцять п'ять тисяч вояків, а ще більше. Якщо їх було, скажімо, тридцять тисяч, то на одного воїна царя Леоніда припадало сто персів. І вони перемогли..."

— Про що задумався, Яремку? — запитав Михайло Дорошенко.

— Про різне... Про царя Леоніда і трьохсот спартанців...

— Я теж подумав про них.

— Перекласти посланцям Шагін—Герая?

— Переклади. Те, що подумав, те й скажи.

Рефік та Осман вислухали розповідь Яремка з належною увагою, але видно було по них, що вони не вірять у повторення подвигу Леоніда з трьомастами спартанцями на кримських степових просторах.

— Чотири тисячі вояків... Навіть не повні, — промовив сам до себе гетьман. — А щось діяти треба.

— Так, треба діяти, — повторив Рефік.

— Так—так—так, — стиснувши дві великі руки в один здоровецький кулак, мовив гетьман.

— Треба швидко вирішувати, найясніший гетьмане, — нагадав Рефік.

— Я — не найясніший. — Це — царі та хани найясніші. А я — простий козак. Мені не треба, щоб мене називали найяснішим. Я хочу, щоб у моїй голові була яснота...

— Ви надто скромні, хоробрий гетьмане, — запетляв зизими очима Осман. — Чи ж не пам'ятаємо ми всі, як жорстоко побили ви нерозумних наших земляків біля Білої Церкви?! У вас завше яснота в голові.

— Великий наш проводир Шагін—Герай, — втрутився Рефік, — наказав нам погоджуватися з усіма вашими побажаннями й вимогами, — аби лиш ви погодилися вступити зі своїм переможним військом до Криму і врятувати його. Шагін—Герай обіцяє найкоштовніші подарунки, але найбільший його подарунок — це вічна дружба з хоробрими запорозькими козаками... Ви бачите, хоробрий гетьмане, що ми сьогодні забули про нашу традиційну хитрість. Ідеться про історичну долю нашого народу: чи буде він вічним вашим другом, чи стане заклятим ворогом під яничарськими знаменами кольору щойно пролитої дитячої крові...

— Ми обговоримо це питання на раді, — коротко сказав Дорошенко...

Рада всіх козаків, що були на той час на Січі, зібралася по обіді. Били—били тулумбаси, майоріли знамена, козаки голосно обговорювали новину, яка вже була відома, щойно тільки татари переступили поріг гетьманського куреня.

Ситуація в Криму була козакам добре відома. Всі вони чудово знали, що там уже кілька літ точиться боротьба між двома силами: протурецькою та самостійницькою. Протурецькі сили очолює Кантемір—мурза, який мріє зробити Крим провінцією Османської імперії. Інші сили, які борються за Крим незалежний і дружній до північних сусідів, очолюють брати—хани Шагін—Герай та Магомет—Герай. Шагін—Герай просить допомогти... А у козаків зараз нікчемно малі сили. Та ще й польський король категорично забороняє без дозволу йти в походи. Може, він дозволив би зараз такий

похід, але ж треба посилати тоді до нього послів від Січі! А доки ті посли прибудуть туди, потім назад, то вже йти в похід буде пізно — Шагін і хан Магомет будуть розгромлені.

— Слухайте гетьмана! — пролунало над майданом. Гамір на площі стих. Гетьман Дорошенко — високий,

могутній, зовні спокійний — вийшов на підвищення, щоб його бачили й чули всі. Позаду нього стали Рефік та Осман.

— Товариство! — мовив гетьман, обводячи карими очима сорок сотень козаків. — Є нагальна потреба в раді.

Кажі, пане гетьмане! — дружно озвався майдан.

Щойно прибули до нас посланці славетного Шагін—Герая, найпершого помічника і брата володаря сусіднього нам Криму великого хана Магомета. Магомет—Герай і Шчгін—Герай просять про допомогу... Двадцять п'ять тисяч вершників лихого й немилосердного Кантеміра, перемігши за Дунаєм військо славетного Шагіна, мчать по його п'ятах, аби захопити Крим. Усе вирішується протягом найближчих днів. Що нам робити, товариство, — дивитися, як перемагає супостат і слухняна лялька в чужих руках — ми знаємо, чиї то руки, — Кантемір чи, не жалуючи живота свого, піти на допомогу нашому союзникові великому ханові Магометові та його братові Шагінові?

Майдан не шумів, але й не мовчав. Тихий гомін покотився по ньому. Справді ж бо — сили у Кантеміра значні, козаків же зараз мало. Та й перебувають вони на Січі не задля походу, до якого кличуть їх посланці Шагіна, а задля іншої справи, про яку вголос не говорилося... Польща в цей час воювала зі Швецією — отож її особливо цікавив спокій на південних кордонах, мир із Османською імперією. Щойно навели лад із турецькою ідеєю щодо побудування нових фортець, як почалася нова колотнеча — уже між турецьким ставлеником кримським мурзою Кантеміром і ханом кримським Магометом, а фактично його братом і справжнім володарем ханства Шагін—Гераєм... І ось Шагін—Герай зазнав страшної поразки. Якщо йому не допомогти, то Кримом заволодіє Кантемір — і знову з—за Перекопу дихне на Україну страшною загрозою. Хай це буде не тепер, а, як ото кажуть, у четвер, але ж ліпше сьогодні вирвати з коренем лиху бадилинку, ніж чекати, коли вона виросте у велетенське дерево, що його й сокирою не врубаш і сотнею волів не викорчуєш!..

— Треба йти татарам на поміч, — почув Яремко голоси з правого боку. Та й з лівого боку залунало те ж саме...

— Ви знаєте, товариство, силу Кантеміра — і знаєте нашу силу! — промовив Дорошенко.

— Ми знаємо розум Дорошенка, — озвалися козаки. — Веди нас на Кантеміра!

— Веди нас на Кантеміра! — заревів майдан. — Веди! Веди! Веди!

Пан Михайло стояв і слухав, як бушувало людське море. Щоправда, було воно не таке велике, як хотілось би для такого походу. Стояв, услухався до цього гомону, намагаючись розгадати, що там переважає: справжня готовність до важкого походу чи просто бажання розім'яти кості в такій собі веселій бійці. Було й те, і те, і все ж відчув

Дорошенко, що більшість його невеликого воїнства розуміє, на що наважується: на нерівні бої з переважаючими силами противника, на виснажливий похід по чужій землі, серед чужого народу, де якщо ти впадеш у степу, то рідної душі, яка б дала води, перев'язала твої рани чи просто поховала твоє бренте тіло, не знайти. Більшість наважувалася на важкий похід, на рани і смерті, — але щоб тільки на багато літ уперед мати не лихого ворога за плечима, а спільника в боротьбі з Османською імперією, з польськими панами та королями, які вирішили покатоличити й ополячити українську людність...

Дорошенко підняв лівицю — всі знали, що він лівша, що саме в цій руці тримає і шаблю, й булаву. Гомін стих.

— Товариство! — грімотливо, мовби перекидаючи віз із важенним камінням, промовив гетьман. — Не хваліть мого розуму, бо якби я його мав, то мав би й обачність. А мавши обачність, я не мріяв би про похід проти Кантеміра. Бо в Кантеміра он які сили, а в нас ушестеро чи й усемеро менше... Не хочу ж я, щоб про мене казали: хвалько, у нього одним махом сімох побивахом!..

— Ми все знаємо, — знову завирз'вав майдан. — Веди нас, пане Михайле! З тобою ми переможемо!

Знов Дорошенко підніс лівицю — і на тлі жовто—блакитного неба ота лівиця з кулаком здавалася булавою — такий великий і вузлуватий кулак був у Дорошенка.

— Тихо, хлопці! Тихо, браття! — почулося довкола.

— І все ж, — голос Дорошенка понижчав ще дужче, став трохи тихшим. — І все ж, товариство, треба йти на Кантеміра — і йти негайно! Треба вдарити тією силою, що є. Це велика сила, якщо її з розумом використати. Але попереджаю: за непослух каратиму смертно. Це тяжко, але без цього не можна. Згадаймо пана Сагайдачного — жорстокий був гетьман, неправедно Бородавку скарав, і все ж без цієї жорстокості ба навіть неправедності ми б не перемогли в Хотинській війні. Отака істина. Такий закон війни. Згодні на такий закон?

— Згодні! — без радості, але одностайно відповів майдан.

— Тоді готуйтеся до походу!

— Коли?

— Скажу увечері!

— Чи є дозвіл його королівської мості? — вигулькнув із запитанням козак Почемуко. Козак Євстигней був родом з далекої Московщини і перші дні все питав у товаришів: "Што?" та "Почему?" — от на нього й стали козаки казати: "Почемуко". Так і з'явився на Січі хоробрий козак Євстигней Почемуко, який вічно невчас і невлад вискакував зі своїми запитаннями. От і зараз — геть усі козаки знали, що ніякого королівського дозволу на цей похід нема й бути не може, і всі мовчали, не запитуючи, а Почемз'кові заколотило в голові запитати... Можна було б і не відповідати, але звичай козацький треба було шанувати, а за звичаєм треба в усе вносить ясність, бо якщо чоловікові не все буде ясно, то він у поході може такого натворити, що не приведе господь...

— А, це ти, Почемуко? — всміхнувся Дорошенко. — Відповім. Тільки щоб менше на цю тему розмовляли і тут, і далі... Немає позволення їх королівської милості на цей похід. Та й не може так швидко воно прийти... А час не терпить. Ми повинні вирушити в похід, доки Кантемір не добив доценту Шагін... Нам потрібно, щоб Шагін—Герай вистояв у цій боротьбі, тому ми, вірні союзницькому обов'язкові, йдемо ханові Магометові й його братові Шагіннові на поміч. Ми сподіваємося, що се не стягне на нас неласки його королівської мості та його регімен—тарів, бо діємо ми однаково в інтересах української людності, польської корони і бахчисарайського престолу.

— Чи великі гроші обіцяв Шагін—Герай за поміч? — виринуло ще одне запитання в того ж таки Почемука. — А то вже не варто ні питати, ні відповідати, — сказав Дорошенко. — Усі гроші підуть на розвій християнської науки й мистецтв у Києві. Та й не варто лічити бариші перед походом. А крім того, не за гроші йдемо воювати!

Більше запитань не було. Справу про похід було вирішено на раді, залишилося чекати на день і годину рушання.

...Рушили рано—вранці наступного дня.

Роса, мов золоті іскри, вилітала з—під кінських копит...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ, про поїздку невідомого нам чоловіка з невідомою місією до Кафи

У Стамбулі цього чоловіка, який прибув із Анатолії, звали Абу Ахмадом ібн Аль—Джасасом. Він з'явився у столиці літ п'ять тому. Називав себе арабом, хоч навряд ним був. Але по—арабськи говорив ліпше за будь—якого бедуїна. Скоріш за все він міг бути левантинцем, або ж, по—турецьки кажучи, франком, фараигом, з тих, що живуть у Стамбулі. Але цей чоловік уперто називав себе Абу Ахмадом ібн Аль—Джасасом, ревно молився Аллахові — і, зрештою, незабаром геть усі звикли до того, що він таки араб.

Цей араб умів дружити з багатьма людьми. Навіть великий візир Устреб—паша не раз користався його послугами — Абу Ахмад ібн Аль—Джасас умів прокладати собі шлях до людських сердець не тільки небаченими коштовностями, якими він уміло вмів торгувати, а й розумом. Та не тільки розум у додачу до коштовностей тут грав головну роль: Абу Ахмад ібн Аль—Джасас був надзвичайно компанійським і винахідливим у чоловічих забавах та розвагах. Він умів дуже добре грати в шахи та ставити мати своїм високопоставленим супротивникам. Програвав він тільки великому візиреві, хоч деякі злі язичи й намагалися довести, що Устреб—паша, мовляв, зірок з неба не здіймає і порошу не вигадує. Що ж, якби йому вдалося перемогти ще й великого візира, то Абу Ахмад ібн Аль—Джасас був би неперевершеним інтелектуалом у колах стамбульської знаті. Зате неперевершеним він був у іншій справі. Каймакан — перший помічник великого візира, що вічно готував для Устреба—паші найважливіші державні документи, любив розважатися за картами й вином. Зрозуміла річ, Коран забороняє розваги подібного кшталту, але що поробиш, коли сильна спокуса та ще й добрий співтрапезник? Отож каймакан проводив весь вільний час за забороненими Кораном розвагами. Каймакан, коли грав у карти, міг пити, не кривляючись і не п'яніючи. Абу Ахмад ібн Аль—Джасас спокійнісінько сидів напроти раптом сп'янілого каймакана і

відмахувався рукою від його верзання. А ніс п'яний каймакан про недозволені речі. Про те, наприклад, що великий візир Устреб—паша наполягав на будівництві Амурат—Кермена та ще п'ятох фортець у північному Причорномор'ї, про те, як готуються скинути з бахчисарайського престолу Маго—мета—Герая, та інше, що про них не повинен знати ніхто, крім тих, хто брав участь у засіданні дивану. Це добре, що торговець коштовностями Абу Ахмад ібн Аль—Джасас нічим на світі не цікавився, крім своїх золотих та діамантових штучок та ще розваг та ігор, а то б... Якось кайма—кан, проспавшись, почав розпитувати у свого співтрапезника, про що він варнякав, перепившись, а той співтрапезник довго чухав бороду, намагався хоч щось пригадати та так і не зумів. Сказав тільки: "Нічого цікавого! Ні про коштовності, ні про вино, ні про карти, ні про шахи! А решта у мене з голови вилітає!" — "Але ж "літає?" — підозріливо подивився на свого компаньйона по нічних пиятиках каймакан. "Мабуть, і не влітає!.. Бо якби хоч щось влетіло, то я б згадав!" — "А ти спробуй!" Бідний Абу Ахмад ібн Аль—Джасас! Він думав три дні, а потім у сльозах прийшов до каймакана і став просити його не приймати більше в себе, бо він, бідолаха, ні до чого не здатен, бо в його голові — суцільна дірка і ніякої пам'яті!.. Каймакан не міг позбутися такого доброго компаньйона, йому було нудно без Абу Ахмада ібн Аль—Джасаса а, отож перший помічник і заступник великого візира став сильно перепрошувати свого приятеля, щоб той ні в якому разі не піддавався негідним думкам. Ну, що з того, що його голова нездатна розуміти хитрощі державної політики? Зате ж Абу Ахмад ібн Аль—Джасас знається на коштовностях, на вині та інших веселих речах, — а це ж теж мистецтво! Для цього теж треба мати голову на плечах!

Ось отак вони й дружили — славний каймакан і скромний торговець коштовностями. Власне, особливо великого вибору коштовностей у Абу Ахмада ібн Аль—Джасаса й не було, але він знався з усіма ювелірами та торговцями Стамбула, Адріанополя, Трапезонта, а дещо міг дістати і в Кафі, і навіть (але це вже знав тільки каймакан!) у Кам'янці чи Могилеві на Поділлі, ну й, звісна річ, у Варшаві чи Кракові! Ха—ха! Одного разу каймакан навіть використав наївного Абу Ахмада ібн Аль—Джасаса з метою розвідки! Він попросив передати у Варшаву для однієї придворної дами, чоловік якої був наближеним до короля Сигізмунда Третього, коштовну річ із золота й діамантів (її, власне, дістав для каймакана сам Абу Ахмад ібн Аль—Джасас). Наївний торговець коштовностями навіть і не здогадався, що дама, не побажавши прийняти коштовної речі, всунула в тайничок вельми цікавий для каймакана лист про таємну нараду в короля. Абу Ахмад ібн Аль—Джасас скуб собі в розпуці бороду, бив себе кулаками по голові, скреготів зубами і відмовлявся пити навіть улюблений його шлункові сайталаш.[20] Він поклявся, що знайде надзвичайну коштовність, перед якою не встоїть ніяка дама, і він дістав її, і він поїхав з нею до Варшави сам (хоч і тяжко було йому там, бідному, — не знав же він ні польської мови, ні латини, ні французької, хоч дехто й називав його не арабом, а фарангом—левантинцем). Каймакан і досі самозадоволено всміхався, згадуючи, як тяжко страждав Абу Ахмад ібн Аль—Джасас і не постеріг, що його співтрапезник вклав у ту коштовну річ нову цидулу до своєї

варшавської агентки. Поїхав торговець коштовностями до столиці гяурського Ляхистану, а коли через півтора місяці приїхав — то трудно було його впізнати: так він змарнів! А крім того, його місія не увінчалася успіхом і на сей раз — дама, докладно роздивившись коштовну річ, наступного дня повернула її нещасному Абу Ахмадові ібн Аль—Джасасові, насмішкливо кинувши: "Такого мотлоху не тримають у себе навіть мої служниці!" Бідний торговець не їв і не пив два тижні підряд, він благав шляхетного співтрапезника свого дати з сайталашем якоїсь отрути, бо не хоче жити. А каймакан був задоволений: наївний друг його, картяр і шахіст, привіз із Варшави такий важливий сеунч,[21] який не снівся всій таємній дефтерхані разом з усіма її агентами, розкиданими по Європі й далі. Але ж наївний друг його про це не знав: він з горя—розпуки програв каймаканові і в шахи, і в карти, та до того ж і з ніг звалився після першого десятка ратлів[22]сайталашу, — а наступного дня принижено благав високого покровителя свого нікому не оповідати про його ганьбу і про його нещасливу подорож до розпроклятої Варшави, де нещасному правовірному ніяк і помолитися, і словом людським з одновірцем перекинутися: одні гяури, одні гяури, і як їх земля на собі ото носить?!

Довго сміявся каймакан, довго заспокоював безталанного й наївного партнера свого, та все розпитував його про політику, про те, що почув Абу Ахмад ібн Аль—Джасас, проїжджаючи до Варшави, проживаючи певний час там і їдучи назад, — але торговець коштовностями дивився на каймакана такими дитячими очима і ляпав такі дурниці, що залишилось тільки махнути на нього рукою й назаише відмовитися від думки зробити з нього джасуса. Каймакан навіть зрадів каламбурові: "Аль—Джасас — не джасус!"

Образа, що її завдала Абу Ахмадові ібн Аль—Джасасові варшавська красуня, надто поранила серце торговця коштовностями, і він присвятив не один місяць пошукам такого ювелірного виробу, який міг би підкорити її серце. Та — дарма! Ніде, навіть у Персії та Індії, звідки щойно прибули найкращі й найудатніші торговці, такої речі не було. Каймакан сміявся, угадуючи наперед, чим закінчатся пошуки бідного Абу Ахмада ібн Аль—Джасаса: що б він не знайшов, вередлива варшавська красуня відішле назад (якщо, звісно, не прочитає в каймака—новому сеунчі розпорядження взяти собі коштовну річ, а натомість вислати до Стамбула щось інше — зі своїм, звісно ж, сеунчем!).

І от одного разу, вже цієї весни, коли каймакан прийшов після засідання дивану втомлений і переповнений враженнями (говорилось—бо про дуже багато речей — зокрема, й про те, що вдалося завести в козацькій верхівці своїх людей, які постараються підставити під кулі гетьмана Дорошенка; якщо Дорошенко загине, то цей чоловік, агент таємної дефтерхани, стане гетьманом!), Абу Ахмад ібн Аль—Джасас сказав, що він, здається, набрів на слід надзвичайної речі, перед якою варшавська красуня впаде на коліна, якщо не більше! Каймакан добродушно махнув рукою і запропонував відпочити від справ за дастарханом. Торговець коштовностями погодився зіграти в карти і випити, але пив небагато, а тому грав блискуче.

— Це я тому так зіграв, — скромно мовив Абу Ахмад ібн Аль—Джасас, — що Аллах став до мене прихильним. Він підказав мені, де я можу знайти оту чарівну річ, від якої прийде в захоплення шановна пані з Варшави!

— І де ж? — поцікавився каймакан.

— Майже під вашим благородним носом — у Кафі!

— Не треба зараз у Кафу, — став відмовляти від поїздки свого друга каймакан. — Там зараз не приведи господи що діється...

— Нічого там не діється! — запротестував Абу Ахмад ібн Аль—Джасас. — Усі кафинські ювеліри на місці — і нікого з них, слава Аллаху, не пограбовано!

— Є важливіші справи, ніж ювелірні!

Абу Ахмад ібн Аль—Джасас підняв руки вгору, повернувшись у бік Мекки, де зберігається камінь господень, і вигукнув:

— О гордосте людська! Яка ж велика ти, що навіть якісь дрібниці, вигадані пустим розумом, вважаєш важливішими, ніж створені Аллахом коштовні камені, злото й срібло!..

Засміявся каймакан, махнув рукою. Нічим не переробиш цього наївного чоловічка! Ні, не був Абу Ахмад ібн Аль—Джасас малим на зріст, ні! Він, навпаки, був нормальний на зріст, якби, скажімо, займався не продажем та купівлею коштовностей, то міг би стати яничарським агою! Чоловічком каймакан назвав свого співтрапезника за те, що він надто дрібно й однобоко мислив, навіть не намагаючись зануритися в глибини політичних та військових пристрастей доби. Каймакан намагався якось прилучити цього смішного чоловічка якщо не до шпигунства, то бодай до примітивного розуміння політичних подій, — але нічого не виходило.' Абу Ахмад ібн Аль—Джасас жив явно не в тому світі і все бачив явно не в тому світі.

От і зараз він хоче їхати до Кафи, не розуміючи, що там уже йде війна між Магометом—Гераєм і силами турецького ставленика Джанібєка — теж Герая, але вигідного для Османської імперії Герая! Та там же його можуть і пограбувати, і вбити! До того ж — не якісь там козаки, а свої, турки!..

Але Абу Ахмад ібн Аль—Джасас уперся на своєму! Він навіть сказав, що піде з життя, якщо йому не вдасться задовольнити своїм крамом вередливу польську красуню. Отже, він повинен з'їздити в Кафу, бо там, саме там є дивовижної краси діадема, яка неодмінно підкорить серце неприступної варшав'янки.

— Але ж у Криму зараз небезпечно! — знову почав умовляти каймакан, якому страшенно не хотілося втрачати такого безкорисливого співтрапезника. Скільки літ Абу Ахмад ібн Аль—Джасас грає з ним у карти й шахи, п'є вино і веде розумні розмови про красу й поезію, — а ні разу ще не попрохав у каймакана анічогісінько!

І тоді каймакана осінило! Він зробить послугу безкорисливому Абу Ахмадові ібн Аль—Джасасові! І це буде всім послугам послуга! Він дасть йому галеру, він дасть йому команду, він дасть йому капітана, а самому торговцеві коштовностями він дасть на цей час звання баші! Абу Ахмад—баші — хіба погано звучить! Хай з'їздить його друг у Кафу, хай дістане там діадему (о, цю діадему пані Ванда повинна буде прийняти, каймакан не

хоче втрачати такого каналу зв'язку, яким став наївний торговець коштовностями!), хай приїде назад, хай подумає над політичними пристрастями доби! Треба виховувати людей, і не треба на це шкодувати гроші!

Абу Ахмад ібн Аль—Джасас відмовлявся від галери, це у нього виходило так смішно й наївно, що каймакан аж пожалкував: як він раніше до такого фокуса не додумався!

Араб, не схожий на араба, Абу Ахмад ібн Аль—Джасас стояв на палубі галери і дивився на чудо—місто, що його вже скоро два сторіччя люди, що живуть в Османській імперії, називають Істанбулом — чи по—європейськи: Стамбулом.

Коли розвідники великого султана Мехмета Другого, якого потім стали звати Мухамедом—Фатихом, тобто Завойовником, наблизилися до Константинополя, то вони вже здаля побачили: перед ними велике і прекрасне місто. Султан, може, й знав, як воно називається. А втім, Мехмет Другий не був надто освічений навіть для своїх часів. Його ж хоробрі вояки взагалі не знали, що відбувається за обрієм. І от вони побачили дивне місто за дивною солоною рікою! Селянин—грек, якого вони стріли і який сідав у човен, щоб плисти до міста, на запитання, куди він збирається, відповів, показавши на високі будівлі, храми, купи дерев:

— Ейс тен полін![23]

"Ейстенполін" у вимові розвідників Мехмета переробився, відповідно до законів тюркської мови, в "Істанбу—лін", а потім закінчення відпало — і з'явилася прекрасна назва: Істанбул. Прекрасна, чарівна і клична, як усе незрозуміле чи малозрозуміле. Істанбул. Стамбул.

Чоловік, якого всі в Стамбулі знали як араба Абу Ахмада ібн Аль—Джасаса, стояв на палубі і дивився на чудо—місто, яке колись називалося то Візантієм, то Новим Римом, то Константинополем, то Цареградом. І кожна назва свідчить про велич, царственість, можуть... Галера відпливала з бухти дивовижної краси, що називалася Золотим Рогом. Був ранок. Сонце вставало за солоною диво—рікою, що зветься Босфором, сонце дивилося на блакитні хвилі та на білі мури фортець, мечетей, золотило місяці—молодики на Айя—Софії, Ахмедіє, Сулейманіє, вирізьбляло на тлі свіжого, аж запашного неба гострі, мов ратища, мінарети.

Галера пливла швидко, хоч і проти течії, а чоловік, якого звали Абу Ахмадом ібн Аль—Джасасом, згадував, як кілька літ тому мчав цією дивною рікою під шаленим гарматним обстрілом, під хмарою стріл, під роями розлючених куль...

Ніколи тоді було роздивлятися краси берега, чари цієї течії, незглибимість неба над Босфором.

Та, власне, тоді небо було низьким і важким, бо його заклали великі сірі хмари.

Сьогодні — гарно. Сьогодні — сонячно й весело.

Сонячно й весело відбивається—віддзеркалюється в водах Босфору комплекс султанських палаців Топ—капу. Світлі стіни, чіткі обриси — все це, мов українська пісня—вишиванка на далекій чужині...

Біжать хвилі Босфору, біжать, мов дні, місяці, літа людського життя...

Хвиля утікає, хлюпнула — й нема...

А життя минає, а життя мина...

Снитися любові — не наснитися,

А вода солонна — не напиться...

Чув він нову пісню, коли ходив по базару, де продавалися невольники... Почув пісню з цими словами, аж сльозою йому серце пропекло... Спитав у заплаканої невольниці, звідки в неї ця пісня. "Іди звідси, чоловіче, як не можеш мене викупити... Ізвідки знати мені, чия це пісня... Біля міста Гумані монастир жіночий є, і є там черниця, яка пісні складає, бо сама була в неволі..."

Цілий день ходив він Стамбулом — і переслідувала його ця пісня... І все крутилося в голові, і все ранило його ніби ж давно зачерствіле серце:

А вода солонна — не напиться...

Береги Босфору то зближуються, то розходяться, то вони положисті, то круто здіймаються ввись. І галера пливе собі на північ, немов не солоною рікою, що єднає моря, а наче б ланцюгом озер, дивовижних озер, що з'єднані між собою каналами. Минули озеро, а далі — начеб ущелина, яка затисла і Босфор, і все, що пливе по ньому на північ чи на південь... Тут, в ущелинах, вода бурхотить, наче десь на дні господь Бог поставив велетенську жаровню — і от усе кипить, кипить, кипить!

О, зараз уже нічого, а як було тоді, коли в Дунаї, та в Дніпрі з Бугом, та в Дону з притоками навесні починалися повені! Тоді Караденгіз — Чорне море — переповнювався блакитною водою з слов'янських земель, і тоді турки, стоячи на берегах Босфору, шепотіли з жахом і подивом:

— Шайтан акинтиси![24]

Старі, досвідчені рибалки кажуть, ніби в Босфорі — не одна, а цілих дві течії: верхня йде з Чорного моря, а нижня — навпаки. Отож і недаремно так кипить тут вода, особливо навесні; течія йде проти течії, як ото йде шайтан проти Аллаха, як іде ненависть супроти любові, як іде життя супроти смерті, як християнська гяурська віра супроти істинної віри пророка йде...

— У—у—у, шайтан акинтиси...

Кипариси й чинари поставали тут і там на прибережних схилах.

Зараз день — то вони не мають такого загадкового вигляду, як уночі. Уночі ряди кипарисів нагадують собою ряди ратищ велетенських воїнів минулого. Отак — ішли воїни, піднявши ратища, засипало їх шарами віків ще й тисячоліть. Тільки ратища виглядають і висякують під місяцем.

А вода солонна — не напиться...

Снитися любові — не наснитися...

Інтересно, чи була ота черниця отут, на Босфорі?! Якби була, то, може б, написала й про те, як риби серед ночі лишають мерехтливі сліди, і ті сліди якийсь час не пропадають, а залишаються, мов загадкові риси арабського письма...

Сонце піднялося вже високо, і вода в Босфорі — дивовижно блакитна й прозора. Таких рік не буває — щоб у них була така блакитна вода. Босфор — це єдина така ріка в світі. Та й та — солонна! Хоч і має такий радісний вигляд.

Знову вгору піднялися високі круті береги. Мов фортечні мури, поставали вони з обох боків. Дивишся на них — і починаєш думати про фортеці Румелі—Хісари та Анадолю—Хісари, що поставали з обох боків — з берега європейського (румелійського) та берега анатолійського. Стоять вони в найвужчому місці — і трудно тут прорватися ворогам...

Трудно, але можливо! Ще й як можливо! Скільки разів чайки запорожців та лодії донців проривалися аж до самого Стамбула. І не допомагали тоді ні Румелі—Хісари, ні Анадолю—Хісари, ні інші хісари та кермени, що стоять на берегах Босфору...

Абу Ахмад ібн Аль—Джасас ходив по палубі, обдумуючи свої наступні дії.

Каймакан подумав би, що наївний торговець коштовностями бачить перед очима дивовижну діадему, яка ви—сяє всіма кольорами веселки. Каймакан подумав би, що Абу Ахмад ібн Аль—Джасас обмірковує деталі майбутньої торгової операції з якимось там кафським ювеліром.

Проте Абу Ахмад ібн Аль—Джасас мріяв зараз не про Кафу, а про Бахчисарай. Чоловік цей насправді носив зовсім інше ім'я, і був він не арабом. Не був він також і фарангом—левантинцем. Батьківщина його була на півночі. Щоправда, на батьківщині всі були переконані, що він мертвий. Всі — крім одного чоловіка. Але той чоловік не ділився своїми таємницями ні з ким...

Зараз той, кого звали Абу Ахмадом ібн Аль—Джасасом, поспішав до Кафи. Поспішав для того, щоб зірвати операцію по вбивстві гетьмана Дорошенка. І щоб не дати агентам таємної дефтерхани поставити свого чоловіка на чолі реєстрового козацтва. Хто він, отой чоловік, на якого робить ставку таємна дефтерхана, про якого знають каймакан і великий візир Устреб—паша?

Абу Ахмад ібн Аль—Джасас здогадувався, хто це такий. Здогадувався він і про те, що з тим чоловіком має зв'язки Камаль Сус, він же — сеньйор Реньєро Гаспареоне...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ, що оповість про перші кроки козацьких румаків на кримській землі

Сімнадцять веж стоїть на Ор—Капу. Сімнадцять веж треба козакам узяти з боєм, перш ніж пройти у Крим. Треба взяти вали й рови, треба пройти під гарматами, кулями і стрілами, перш ніж твої коні відчують під копитами священну землю Кирил—Ади.[25]

Кілька днів тому через Ор—Капу пройшла частина орди Кантеміра. Услід — сеймени та яничари.

Кантемірова орда пройшла через Ор—Капу не зупиняючись. Гарнізони сімнадцяти веж зрозуміли: за Кан—теміром, а не за Шагіном сила. Кантемір сипнув оркапинцям курушів — і пройшов через фортеці, як стріла крізь туман, — легко, красиво, з висвистом!

"Козаки так не пройдуть, — подумав Кантемір. — А втім, якщо й пройдуть, то вони йому не страшні. Їх зараз на Січі небагато — щонайбільше шість тисяч. Доки вони зберуться йти на допомогу ханові Магомету й калзі Шагіну, Кантемір устигне все зробити, як йому хочеться. Він поставить Дорошенка перед доконаним фактом".

Але на цей раз Кантемір помилився.

Козаки пройшли так само легко, як і його армія. Дорошенко вислав сотню реєстровців наперед — на чолі з Андрієм Закривидорогою, і той швидко владнав усі проблеми. Андрій Закривидорога вмів переконувати. Це оркапинці знали — минулого року саме він разом з поляками під проводом Хмелецького не пропустив на Україну велику сухопутну експедицію Бекіра—баші, підкріплену не меншою морською експедицією. Закривидорога примусив турків піти на Ячаків, а Бекіра—баші відправив аж у Стамбул, де йому благополучно і вкоротили віку... Отож коли зараз в Ор—Капу з'явився саме Закривидорога, оборонці перешийку тут же збагнули: будь—який спротив безнадійний.

Отже, через Ор—Капу козаки промчали так само, як і кантемірівці, — легко, красиво, з висвистом!

Вони перестрибнули через Ор—Капу і приземлилися на зелених травах весняного степового Криму.

Приземлилися — і пішли! Пішли на Бахчисарай!

Дорошенко добре розумів: боротьба точитиметься не за старий Солхат — нинішній Ескі—Кирич, — а за нову столицю — за Бахчисарай!

Хто оволодіє Бахчисараєм — той володітиме й Кримом!

Та вже перші милі походу по степовому Криму виявилися нелегкими. На бік Кантеміра стали степові мурзи разом зі своїми військами.

З боєм довелося долати майже кожен миль — Кантемір залишив позаду заслони, і козакам довелося буквально прорубуватися крізь них.

Можна було б зупинитися в якому—небудь селі — були тут і українські села з недавніх невольників — та хоч трохи відпочити, але треба було мчати на Бахчисарай. Невідомо було іще: стоїть Бахчисарай чи впав уже під копита Кантемірових коней, — але Дорошенко вірив, що Магометові й його братові Шагінові усе ще всміхається доля. Звісна річ, тая доля довго всміхатися не буде — надто благоденствували сили у Шагіна—Герая, але ж нехай він вистає хоч кілька днів!

О, якби не Кантемірові заслони, якби не палаюча земля під копитами, то козаки за день—півтора були б уже в Бахчисарай! А так доводилося затримуватися: то тут, то там!

Треба було берегти гарячі козацькі голови! Не штука загинути в героїському герці! Треба вціліти! Твоя голова, твоя рука потрібні біля Бахчисарая — там буде головна битва з ордами Кантеміра—мурзи...

Біля Сарабуза Дорошенка стріло семитисячне військо, залишене Кантеміром для затримки козаків.

У Дорошенка було вдвічі менше. Мізерниця й досі ще не наздогнав його, хоч і мав би вже наздогнати. Щоправда, у Мізерниці війська було зовсім небагато — сама мізерія, але ж козаки були добрі, один десяток варті. Згадати хоча б сотню Дерикота!..

Біля Сарабуза заночували табором — з тим, щоб уранці піти в бій відпочивши, з новими силами.

Ніч була тиха, мирна, весняна, трава зелена, яка влітку вигорить, а замість неї

лишаться тільки колючки.

Козакам, що полягали спати, чутно було, як муедзин виголошував з мінарета свій езан.[26]Що ж, кожному мусульманинові належить з чотирнадцятилітнього віку творити по п'ять разів на добу свою молитву — намаз. Намаз треба творити до сходу сонця, опівдні, по обіді, після заходу сонця і на початку ночі, перед сном. Можна молитися в мечеті, але якщо не встиг туди, то можна молитися і вдома. А не встиг дійти до домівки, то можна ж сотворити намаз і у дворі, і на вулиці, і біля дороги, і навіть посеред річки, як довелося це робити Шагінові, коли втікав—він од Кантеміра і переправлявся через Дністер. Переправлявся — аж тут сонце зайшло... "Ля ілляги іль Алла ве Мухамеден ресуль Ілля..."[27]

Перед сном Дорошенко віддав розпорядження полковникам та сотникам і пішов спати. Знав: перед битвою треба обов'язково добре виспатися. Щоб ясною була голова, щоб рішення, які приймаються під час бою, були точними, безпомилковими.

Покликав до свого намету Закривидорогу:

— Лягай зі мною! Самому мені якось ніби нуднувато... Може, словом перекинемося.

Закривидорога попередив своїх хлопців, що спатиме у гетьмана, узяв своє сідло й прийшов до Дорошенка...

У темряві, пошепотівши молитви, полягали. Дорошенко спочатку лежав мовчки, не перевертався, намагався заснути, але це йому не вдавалося. Нарешті, запитав у темряві:

— Слухай, Андрію, а що ти думаєш про...

І замовк. Чи то хотів тихше запитати, чи то вважав, що Андрій і сам знає, про кого йдеться.

— ...Про Мізерницю? — запитав Закривидорога.

— Ага, — підтвердив гетьман.

— Не знаю, — чесно признався Андрій.

— І я так само, — підтвердив гетьман.

— Трохи такий... ну, як би його... вициндибасний, чи що...

— Я такого слова й не чув, — промовив Дорошенко. — А що воно означає?

— Я й сам не знаю... Ну, сказати б, себе на перше місце виставляє, а іноді, може, й не треба б...

— Ну, це таке, Андрію... Кожен козак отаманом стати мріє...

— Та отож—бо...

— А чому ти здогадався, що я хотів спитати про Мізерницю?

— Не знаю... Просто й я сам про нього подумав...

— Добре було б, якби він сьогодні був тут... "Можливо, що й так, — подумав Андрій, уявивши

Мізерницю та його вуса й люльку. Чомусь йому згадалася його тінь на стіні намету. І було в цій тіні щось загадкове, щось насторожливе. — Можливо, що й так", — повторив сам собі Андрій.

Він незабаром заснув. На його сидлі гарно спиться, зручно голові, сни хороші сняться.

І на цей раз приснився йому хороший сон.

Привиділася йому черниця Єфросинія. Ніби мчить він на коні — на своєму бахматі Урхані — і бачить чисте поле, всіяне червоними маками, а полем тим біжить черниця Єфросинія. Але біжить не в чорній своїй одежі, а в білій фаті, ніби виходить вона заміж. Побачила Андрія Закривидорогу — і до нього! Він тільки нагнувся — а вона вже в нього в руках! І мчить кінь, і мріють довкола кримські степи, а попереду встає Чатирдаг, і каже йому Єфросинія: "Рятуй мене, Андрію! Рятуй! Мене віддають заміж за твого залятого ворога, і хоче той ворог убити тебе й Дорошенка! Забери мене до себе, Андрію, я стану твоєю жоною!" І ніби каже Андрій: "Як же ти станеш чиею жоною, якщо належиш Богові?" А вона каже: "Не богова вже я, Андрію! Поглянь на мою одягу!" — "Еге ж, — каже Андрій. — Не чернецьке на тобі вбрання, чернице Єфросиніє!" — "Галею мене звать..." І наче тягнеться вона розцілувати Андрія, а Андрій не знає, що діяти, а кінь його бахмат летить крізь червоні маки, летить, і стріли татарські довкола свистять, і всі оті стріли, — це Андрій знає! — в Галю його націлені!..

Прокинувся Андрій, здригнувшись. Бо перед тим, як прокинутись, побачив у спині коханої татарську стрілу. І так же зрадів, що прокинувся...

У наметі хропів гетьман. Хропів, як грім...

Гетьманові такі солодко—страшні сни, як Андрієві, вже не снилися. Він не міг би вже відповісти, як іноді відповідають на Сході, коли питають про кількість прожитих літ, — "Менше сорока". В Корані ж бо сказано, що сорок літ — це фортеця людського віку. Гетьманові було вже більше. Хоч був він здоров'ям іще міцний. Йому приснився його манюній онучок, що народився торік у Петрівку, а тому й названий Петром. Так оцей маленький Петрик ніби сидить уже на коні, ніби тримає в руках булаву — і не випустить! Такий дужий, хоч і малий! — тримає цю булаву й сміється. Тільки чомусь на ньому вбрання яничарське — і думає уві сні гетьман Михайло: "Що б то мало означати?!" Придивляється гетьман Михайло до свого малолітнього онученяти — а над тим онученям козацький стяг має—майорить, тільки чомусь на тому знамені місяць—молодик турецький сяє—висяває...

Сонце ще. не сходило, ось—ось—ось воно мало зійти... Від татарського табору почулися крики муедзина. Муедзин кликав творити намаз. І воїни Кантеміра благали Аллаха післати їм перемогу. Благали, а проте ж знали, що зараз рушить на них не хтось інший, а сам Дорошенко зі своїм військом. І першим піде добірний Київський гетьманський полк, кожного козака з якого добирав сам Дорошенко.

Отець Павзаній вийшов з хрестом перед військом, закликав своїм гучним голосом, чутним на півкримського степу, помолитися господові Богові, аби післав він перемогу над супостатами...

Сонце почало сходити з лівого боку, і тоді гетьман гукнув товариству: ‘

— Нас чекають у Бахчисараї! Кожному з вас, хлопці, досить двічі добре махнути шаблею — і дорога вільна! Вперед!

Сонце сходило з лівого боку. І шаблю гетьман тримав у лівиці. І була вона в нього могутня — підняв, і небо наче повищало!

І задвигтіла земля під копитами козацьких коней. Завше, як правило, козаки, коли їх було менше, чекали нападу татар, щоб потім, відбивши перший натиск, зчепитися в рукопашному бою. Але на цей раз гетьман повів козаків першими. Пішли козаки вперед колоною, мов тараном, щоб одразу ж пробити діру в ворожих лавах. Давній спосіб, ще німецькими рицарями випробуваний, — клином! Правда, на руських і той спосіб не подіяв — знайшли вони протидію на нього. А чи знайдуть протидію Кантемірові вояки?

Ближче, ближче, ближче! Гуде земля під копитами, гуде, мов велетенський барабан. І небо скаче десь угорі. Але це не важливо! Головне — пробити одним ударом татарську лаву!

Просвистіли вгорі стріли та опустилися в хмарі пилюки — так швидко мчали козацькі коні!

Заіржали їм назустріч коні татарські, заіржали в стра—хові—тривозі, закричали воїни Кантеміра, залишені мурзою, аби затримати козаків, — і коли, нарешті, врізався клин у трепетне тіло татарського військового строю, то вихопилося козацьке: "Сла—а—а—ава!!!"

І розчахнулося татарське військо, мов колода під сокирою!

І клин став ширитися, роздаватися вправо і вліво, і ось уже двома велетенськими крилами настигають козаки втікаючу, перелякану, деморалізовану кінноту супротивника — і тут уже все вирішує те, про що казав перед боєм Дорошенко: "Кожному з вас, хлопці, досить двічі добре махнути шаблею — і дорога вільна!"

Перелякані коні без вершників мчали шляхом на Бахчисарай, розбігалися по степу рештки кантемірівського заслону, і воїни Аллаха, приголомшені силою і швидкістю удару, поспішають за обрій, щоб там заховатися від смерті...

І котиться кримськими степами страшна звістка: "Іде Дорошенко! Іде друг Шагін! Дрижи, Кантеміре!"

Уже далеко за Сарабузом наздогнав—таки Дорошкових козаків Павло Мізерниця зі своїми вояками.

Наздогнав гетьмана, привітав його.

Дорошенко зупинив коня. Зупинилося і все військо. Справді, вже ж і відпочити б треба. І людям, і коням.

Мізерниця — веселий, засмаглий, мов татарин, з лихуватим блиском в очах — не злязачи з коня, кинувся обіймати гетьмана...

— Ну гаразд, — добродушно всміхнувся Михайло Дорошенко, мимоволі обтираючись рукавом, — ми ж не баби, щоб як що — то й цілуватися!..

Окинув оком лави війська, приведеного Мізерницею.

— А де мій неслухняний Дерикіт? — запитав. Невинними—невинними, наївними—наївними, аж наче блакитними стали очі Мізерниці.

— Пане гетьмане! Я думав, що Дерикіт зі своєю сотнею з тобою! Я ж післав його на

Січ з донесенням!

— А що було в донесенні?

— Нічого особливого. Був Дерикіт на Дунаї й за Дунаєм. І нічого там не побачив. Спокій!..

...Все вище й вище здіймався попереду Чатирдаг.

Все ближче й—ближче був Бахчисарай.

А маків — червоних весняних маків — був повен степ!

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ, що оповість про останній бій отамана Карпа Недайборща Навесні коронний гетьман Конецпольський дав рішуче розпорядження Дорошенкові: понищити козацькі чайки і не випускати запорожців на Чорне море. І мусив Дорошенко понищити чайки, щоб не йти на конфронт із Річчю Посполитою.

Ех, як би ті чайки знадобилися зараз, коли добрався на Січ Дерикіт!

Довелося спішно вистругати кілька чайок, довелося спішно зібрати Недайборщеві кількасот екіпажу з вільних, нереєстрових козаків. Це вже не те добірне товариство, яке було з Недайборщем у попередніх морських походах.

А які ж походи були! І колись, і зовсім недавно! Два літа тому козацька флотилія під проводом Миська громила турецькі флоти в Чорному морі, нападала на міста, визволяла невольників. Потім Олекса Шафран з товариством ходив до Мінгрельської землі, до Трапезонту. Це було ранньої весни. А потім у Стамбулі рознеслася вістка, що козаки хочуть повторити свій похід 1623 року. Стамбул огорнула страшна паніка. Говорили про тисячу козацьких чайок, що мають ось—ось напасти на столицю. Конецпольський писав королеві: "Од нас велькатам тривога настомпіла, бо знаць пришла певна вядомосць о готових тисьонцу чолнов козацких і о нашим войску велькім". І він же ж, Конецпольський, тут же ж добився, щоб король видав віц[28]понищити човни і прислав своїх комісарів на Січ, аби пропильнували виконання королівської волі.

Ось так козакам і доводилося обороняти Україну, відбиваючись з одного боку від королівських віців та розпоряджень коронного гетьмана і від турків та їхніх найманців з боку другого...

Супроти дев'яти козацьких чайок сунуло сорок п'ять галер з сейменами та яничарами. Відійти б козакам убік, дати б дорогу туркам — і врятували б свої життя, і пожили б іще на світі, і показували б іще на морі і на суші. Ні, не відійшли вбік, не втекли, а стали до бою.

— Підемо на нічний бій! — вирішив Недайборщ.

Битися вдень — це підставити себе під мушкети й гаківниці, під луки й арбалети яничар та сейменів. Турецькі й татарські яничари битися вміють знаменито, стрільці з них неперевершені, та й у рукопашному бою вони дивовижно винахідливі й небоязкі. Особливо, коли бачать, що їх більше і їхня бере!..

А вночі — трохи легше буде козакам. Хоч і тут у рукопашному бою буде дуже й дуже нелегко, але ж зате яничари втратять перевагу в стрільбі. Крім того, вночі яничари не побачать, що козаків усього півтисячі — супроти вісімнадцяти — двадцяти

тисяч воїнів, на галерах, не рахуючи веслярів.

У Недайборща була, власне, єдина надія на невольни—ків—веслярів. Треба в першу чергу визволяти їх...

Послідовно підіймалися весла. Підіймалися й опускалися у воду. Турецька флотилія повільно пливла, бо назустріч їй віяв вітер. На найбільшій галері, в оточенні найнадійнішої яничарської охорони, повертався до Криму колишній володар Джанібек—Герай.

Одні зорі сяяли в небі. Темно. Море було чорне, і з галери нічого на ньому не можна було побачити. Зате з чайки було видно добре...

Крайню галеру брали дві чайки. Недайборщ та його хлопці тихенько підтягнулися, ухопившись за грубі дерев'яні бруси, обминули людну палубу з яничарами та сейменами, а вздовж бортів іззовні полізли, шукаючи отворів для весел. Там можна було прокрастися до веслярів...

Недайборщ залишився назовні.

Барабан вибивав дріб. Свистів вітер у снастях. Зорі споглядали на турецькі галери та козацькі постаті. Барабан бив і бив...

Та от він замовк. І перестали рухатися весла. Галера йшла ще за інерцією, але козаки, що поприміпали до борту, почули: ось—ось вона стане, зупиниться, завмре.

Хтось вигукнув на палубі: чого зупинилися?! Але з трюму — ніякої відповіді. А потім — переляканий крик десь ізсередини судна:

— Урусчі![29]

Тепер усе завирувало на судні. Залунали постріли, прокльони, заклики, погрози! Крики страху й ненависті, крики болю й торжества...

Недайборщ прислухався до веслярів. Що діється там? Чи розкувалися невольники, чи й досі сидять на ланцюгах? Саме вони — найголовніша сила в бою на галері. Саме їх треба визволяти до бою — їм так накіпіло від мучителів, вони так добре знають обстановку на галері: де що лежить, де хто спить, де тут порох, де гармати, де припаси їжі і таке інше.

Нарешті, загуло й у трюмі. Затрясло галеру від двиготу сотень ніг. Це невольники — голі, розпатлані, бородаті, мов пекельні чи цвинтарні примари, — вилетіли напалубу, покотилися по коридорах та проходах, — і полетіли в чорні хвилі ті, хто вважався господарем становища на судні. Полетіли яничари й сеймени, полетіли, як правило, цілі, з руками, ногами та головами, а за ними вслід летіло шмаття тіл — це так рубали озброєні вояки неозброєних веслярів!.. Та вже й веслярі озброїлися — і вже перелякано вигукують яничари й сеймени, і вже кричать останнім криком хоробрі воїни пророка, і вже ллється їхня кров.

Недайборщ перескочив борт і почав орудувати своєю шаблею. Не та була в нього сила, зате ж був досвід, зате ж було вміння побачити навіть у темряві, де хто і що робить, побачити й куди треба йти!

Люто відбивалися вояки Кантеміра, але довелося їм летіти у хвилі, а там сподіватися на те, що їх витягнуть інші галери, ще не зайняті козаками.

— До гармат, хлопці! — гукнув Недайборщ. — Б'ємо по найближчій галері! По палубі!

Найближча галера чорною громадою проходила поряд. І їй у правий борт вліпили хлопці Недайборщевої чайки такий заряд в упор, що половину яничарів та сейменів змело у воду.

І тут же кинули гаки на сусідню галеру, почали підтягуватися до неї, аби перестрибнути на її палубу, поки яничари та сеймени ще не прочухалися після залпу.

— Скоріше, хлоп'ята, скоріше, товариство! — стогнав від збудження Недайборщ і аж скреготів зубами з досади, що він уже немолодий і перестрибувати з борту на борт для нього вже марна справа.

Хлопці поперестрибували і розпочали бій з рештками яничарів та сейменів, але тих було ще багато. І тут Недайборщ побачив, що йде ще одна галера, відчув — не побачив, а тільки якимось відчуттям відчув! — що турецькі гармаші зараз дадуть залп по палубі, де вже перемагають козаки, — і закричав, перекриваючи все:

— Хлопці, негайно униз, до веслярів, а то вас зараз з гармат як цуциків у море викинуть!..

Хто почув, хто ні, хто у трюм, а хто ні, але гахнув залп — повз Недайборща наче вихор страшений промчав (як отоді, торік!), і відчув старий отаман, що його прибило чимось до щогли. А вже потім відчув біль у правому плечі. Хотів узяти люльку в зуби (він її тримав у правій руці), та відчув, що ні люльки, ні правої руки десь немає. Немає — і все!..

До самого ранку кипів бій у морі. Дев'ятьом чайкам удалося захопити п'ятнадцять галер із сорока п'яти. Але більшого досягти вони не змогли.

Недайборщ наказав перев'язати йому плече, щоб зайве кров не лилася, і попросив собі чиюсь люльку в зуби.

— Прив'яжіть мене до щогли, а то я можу впасти, — сказав він. — Мені ще й у ногу поранило, але то вже таке...

— Може, ляжете, батьку?

— Ні, тільки стоячи!

Тридцять галер, перегрупувавшись, пішли на п'ятна—дігять суден з козаками та невольниками. Тепер уже бій був вигідний для яничарів та сейменів. Збиті в купу, оточені, пошкоджені галери виявилися чудовими мішенями для гармат, мушкетів та гаківниць...

Залишався останній варіант: сідати на весла і йти на таран.

Турецькі галери стріляли по зайнятих козаками суднах, а козаки разом з невольниками розганяли свої галери на повний хід. І от одна вже пробилася до найбільшої галери — з Джанібеком на борту. Удар! У пробоїни одного й другого судна пішла вода. Захиталися галери, почали стрибати турки у воду. Ех, якби більше було суден у козаків! Ех!..

Джанібека витягли з води яничари, що стрибнули за ним з іншої галери. Порскаючи, мов кіт, що скуштував купелі, Джанібек—Герай кричав:

— Жодного гяура не рятувати! Хай тонуть!

І козаки тонули. Одна за одною билися галери об галери, тріщали, переверталися, лунали крики, постріли, вибухи...

Недайборщ уцілів у цій веремії. І його галера була останньою, що залишилася на плаву.

— Хлопці, відчіпляйте чайку — і між турецькими галерами — у Крим! Скоріше! — кричав він. — Турки зараз усі на мене дивляться!

Він не помилився! Туркам дуже хотілося взяти живцем козацького адмірала! Хотілося взяти живцем, відвезти в Стамбул, показати його всім, а вже потім зідрати з нього шкуру й набити соломою!

Турки вже залазили на його галеру, вже бігли до нього, радісно роззявляючи роти. І тоді він кинув тліючий гніт у пороховий погріб, на розсипаний порох.

Кинув — і засміявся радісно, що так ловко в нього вийшло!

І гримнуло!..

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ, присвячений розмові великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського з його королівською милістю Сигізмундом Третім про вельми важливі для Речі Посполитої справи

Воєвода сандомирський, великий коронний гетьман, староста бузький, барський, ковельський та інший — пан Станіслав з Конєцполя Конєцпольський — ніяк не міг усидіти в розкішному кріслі напроти його королівської милості Сигізмунда Третього. Старий король намагався хоч якось угамувати пристрасті, які аж розривали душу хороброго гетьмана, — але йому це не вдавалося.

— Ці схизмати полізли в Крим — допомагати, бач, нікчемному Магометові й його братові — цьому катові Шагіну!.. І все це — без мого відома, все це без відома вашої королівської милості! Доки це буде? Ось буде сейм — і я ставлю на сеймі питання!..

Конєцпольський аж задихнувся і на якусь мить припинив свою гнівну тираду. В цю тираду негайно включився зі своїм словом король:

— І яке ж питання хоче поставити пан гетьман, воєвода і староста?

— Яке? Звичайне питання, що його ваша королівська милість ніяк поставити не наважиться, — про ліквідацію Запорізької Січі і про переведення козаків у стан залежних селян! Хай сіють гречку і курей щупають, сто дяблів кожному з них у печінку!

Король Сигізмунд набурмосив свої брови. Йому подобалася відданість Станіслава Конєцпольського, але не подобалося його бажання вирішувати проблеми замість короля. А крім того, к чому весь оцей фейерверк пристрастей?! Він, Конєцпольський, державний муж чи звичайний хлоп'як?

— У короля теж є голова на плечах, — різко відповів він, перебиваючи дальші слова, які вже хотіли злетіти з вуст Конєцпольського. — І король цією головою думає!.. і з яких це пір Шагін—Герай, який чотири роки тому викинув турків з Криму, став вважатися катом? Що — Кантемір не є катом разом з Джанібеком?

— Кримські мурзи скаржилися! — почав доводити Конєцпольський. —

Шагін—Герай нещадно рубав їм голови!

— Хай не продають Крим туркам — то й голови не летітимуть!

— Але ж... Але ж Річ Посполита підписувала договір не з татарами, а з турецьким султаном!

— Так, із султаном Османом Другим... — почав король і хотів був закінчити фразу: "...у полоні в якого перебував нинішній пан коронний гетьман Станіслав Конецпольський", — та вчасно передумав, щоб не викликати у свого співбесідника бурі гніву. — А Османа Другого давно вже нема!..

— Але ж договір — чинний!

— Звісна річ, пане коронний гетьмане!

— А чи є чинним сеймове затвердження ординації Війська Запорізького? Ота сама ординація, яку склав я скоро три роки тому? Я пам'ятаю кожне слово в ній, бо я сам її складав!

І Станіслав Конецпольський тут же процитував:

— Приймавши ординацію, стверджуємо цілком волею нинішнього сейму, що вона для них, згідно з вищепойме—нованою постановою, буде достатньо в усьому виконуватися нами і Річчю Посполитою. А якби козаки, зневаживши цю нашу прихильність (у чому ми щодо них не поручимося), не захотіли поводити себе, як написано в ординації, тоді оголосимо їх відкритими ворогами нашими і Речі Посполитої і для покари їхньої накажемо виступити гетьманові та військові нашому...

Король поглянув на Конецпольського з докором.

— Хоч я і в літах, — спробував пожартувати він з певною дозою сумовитості, — але пам'ять іще маю. Пам'ятаю свої віци, пам'ятаю і рішення сейму, пам'ятаю й багато чого — і серед усього цього Хотинську перемогу, здобуту нами разом з козаками...

— Ми перемогли б і без козаків... — почав було Конецпольський. — Надто багато вони стали брати на себе після тої перемоги.

— Бо треба признатися і в тім, що надто багато вони взяли на свої плечі і для цієї перемоги... Вся Європа, весь світ і досі шле свої захоплені вітання з приводу порятунку християн завдяки Речі Посполитій, — і тільки пан коронний гетьман Станіслав Конецпольський з приводу й без приводу лютує на моїх вірних підданих!

— Пан Конецпольський не лютує, — трохи збавив свій гнів коронний гетьман. Але здаватися він не збирався. І тому сказав: — Пан Станіслав Конецпольський обстоює інтереси Речі Посполитої. Пан Станіслав Конецпольський не хоче, аби в нинішній тривожний час, коли ми тяжко воюємо зі шведами, Османська імперія розірвала договір і пішла на нас із півдня!

— Османська імперія давно б уже розірвала договір і пішла на Річ Посполиту війною, якби її з нашого півдня й зі сходу не стримували козаки, що їх пан коронний гетьман зволить називати схизматами, здрайцями й розбійниками. Чи не так? Хіба торік не козаки разом з Хмелецьким не пустили турків на наші землі і не дали їм набудувати там фортець? Якби вони на кожне "апчхи!" чекали від нас "будьте здорові!", то ті фортеці давно б уже стояли, а турецькі гармати вже дивились би на Київ, а може,

й Варшаву!..

— Ваша королівська милість зволить жартувати, — відповів Конецпольський, — але сьогодні нам не до жартів. Козаки без дозволу вашої королівської милості, без дозволу великого коронного гетьмана полізли в Крим. Їх треба негайно повернути назад і перепросити турків...

— Щоб зглянулися на Річ Посполиту, щоб не ображалися на неї, — так, пане гетьмане? — круто повернув голову до Конецпольського король Сигізмунд.

— Не зглянулися, але... Але ж договори треба дотримувати...

— Дотримувати? — перепитав Зигмунт. — А коли вони пишуть у договорі, що обіцяють стримувати татарів від нападів на наші землі, а самі тим часом посилають величезну татарську орду під проводом родичів Кантеміра на Україну, — то це що? Дотримання договору? Та якби два роки тому Дорошенко чекав, поки пан коронний дозволять йому бити бусурманів (і де? Під Білою Церквою! Майже під Києвом! Не на Дикому полі, а на питомих землях Речі Посполитої!) — то Кантемір розкинув би свої шатри отут—о, на березі Вісли! Пан коронний гетьман ненавидить козаків, це я знаю, — і ця ненависть заважає йому бачити, звідки йде справжня гроза для Речі Посполитої!

— Я був би нещирим, якби сказав, що козаків люблю, — відповів Станіслав Конецпольський, і його правий вус нервово смикнувся. — Але я був би нещирим, якби не сказав вашій королівській милості, звідки йде справжня гроза для Речі Посполитої.

— І звідки ж? Не зі Стамбула, який мріє захопити всю Європу і ось уже яке сторіччя не дає вільно дихнути ні Відневі, ні Парижу, ні навіть Мадриду й Лондону? Хіба не Річ Посполита й не оті, як пан коронний зволив висловитися, здрайці—козаки, схизмати ет цетера, своїми грудьми й своїми серцями стримують наступ мусульман на Європу?

— Справжня гроза йде на нас від Москви й від Києва, ваша королівська милосте! Це — моє переконання!

— Нехай пан коронний гетьман і залишається при своїх хибних переконаннях, але нехай це не дає йому сповняти своїх прямих обов'язків, — сухо відповів король.

— Ми маємо дані, ваша королівська милосте, що козаків на всі отакі кроки підбиває Москва!

— На які кроки? На втручання у справи Криму?

— Так! Москва прислала велику грошову допомогу Магомету—Гераю.

— Оце по—християнськи! А пан коронний весь час орієнтується на Стамбул!.. Що — те, що добре для Стамбула, те погане для Москви?.. Та доки ми будемо чубитися з Москвою, турки дійдуть до Мадрида!.. Нам об'єднувати свої сили треба! Християни ж ми чи ні! Але при чім тут московські гроші й наступ Дорошенка на Крим?

— Все збігається! Все! Крим хоче вирватися з—під опіки Стамбула, а козаки — з—під опіки Варшави. Крим хоче мати незалежне ханство, а козаки — незалежну Річ Посполиту Українську. Незалежну козацьку республіку хочуть мати вони — от що! І Москва їм у цьому допомагає!

Король про такі розмови серед козацтва вже чув. І вони, оті розмови, не

подобалися. Він не хотів розпаду Речі Посполитої. Він, навпаки, мріяв про приєднання до неї ще й Московії. Недаремно ж його син Владислав іменувався ще й московським царем...

— Нічого, — промовив король Сигізмунд. — Ось закінчимо справи зі шведами, тоді пішлемо козаків і нашого коронного гетьмана з хоробрими жовнірами — та й посадимо на російський престол царя Владислава Першого!

Смикнувся правий вус Станіслава Конецпольського. Хотілося йому закричати просто у вічі королеві, що той втратив час, трагічно втратив його ще двадцять—п'ятнадцять літ тому. Не так треба було завойовувати Москву, як завойовували за допомогою Лжедмитріїв... Але сказав тільки одне:

— Не підуть зараз козаки на Москву!

— Як то не підуть? — здивувався король Сигізмунд. — Пан коронний гетьман любить наказувати — то козаки й не підуть. Але якщо їх попрохає їхній батько — король Зигмунт, — то підуть залюбки!

Конецпольський наважився заперечити:

— Ваша королівська милість добре знає мою відданість. Тому я й кажу тільки правду, тільки те, що думаю. Не підуть козаки проти Москви і проти царя Михайла Федоровича. Двадцять років тому вони могли піти, п'ятнадцять — теж, навіть десять літ тому. Сагайдачний ходив. Але побачив, що це, як сказав він сам, братовбивство. І став під кінець життя поборником дружби з Москвою. А для козаків заповіти Сагайдачного — священні. А Йов Борецький! Це не тільки ворог святого престолу в Римі! Саме ж він доводить козакам, що вони повинні боротися за єднання з Москвою! Щоправда, слава Йсусові, Москва нині боїться цього. Допомогати допомагає, підбурювати підбурює, але про єднання — ані ніц. Так вони зі своїм Дорошенком узялися мріяти про свою Річ Посполиту із гетьманом на чолі!.. Дорошенко неначе б заперечує, але його люди ведуть розмови про свою Річ Посполиту. Я маю великого листа від Сондецького з Канева — він був навіть заарештував одного з найбільших прихильників окремої Речі Посполитої, так той умудрився втекти. А то б — сидіти йому на палі!

— І хто ж то такий завзятець, холера ясна?! — зовсім уже по—польськи відреагував на щойно почуте, але, власне, давно вже знане король Сигізмунд. — Кажу: завзятець, бо втік від самого Сондецького!

— Є один розбійник. Закривидорога. Андрій.

— Це той хоробрий пан Анджей, що разом зі Стефаном Хмелецьким торік турків побив?

— Він... Нікого він не бив. Він просто розбійницькою хитрістю своєю змусив турків відступити. А інші розбійники потопили беззбройні, як стало мені відомо, турецькі кораблі...

— От що безборонних топлять — то це недобре. І багато?

— Щось із півтисячі...

Тут уже й королеві перехопило подих. Півтисячі кораблів — це не дрібничка.

— Як? За що?

— Та так собі — потопили і все... А ваша королівська милість каже, що я даремно нападаю на козаків...

Король подивився втомленими очима на коронного гетьмана.

— Ну, гаразд, — промовив він. — Бувають і в них випадки розбійництва... Хоча топити півтисячі мирних кораблів... А чому нічого не сказав мені про це посол Османської імперії шляхетний Гусейн—ага?

Тут уже було незручно панові коронному гетьманові.

— Не знаю, ваша королівська милосте... Але незабаром шляхетний Гусейн—ага попросить у вашої королівської милості аудієнції і буде скаржитися на розбійництво козаків, які не дають спокійно жити мирним людям у Криму...

Король промовчав. Він знав, що відповість Гусейнові. Спочатку він тиждень три не зможе прийняти шляхетного Гусейна—агу. А потім, прийнявши, не повірить у те, що почує. А не повіривши, тут же пообіцяє, що негайно ізв'яжеться з самим великим коронним гетьманом Станіславом Конецпольським і якнайсуворіше накаже перевірити підлеглих йому козаків, — і якщо тії козаки і справді опинилися в залежному від Османської імперії Криму, то вони будуть повернуті назад, і якнайборше... Щоправда, для здійснення всієї цієї акції знадобиться після прийому посла не один тиждень, а тим часом козаки і самі повернуться з походу...

— Не такі вже вони й мирні, оті люди в Криму, — пробурчав король навмисне, щоб почув коронний гетьман. — Не такі вже вони й мирні, особливо деякі — як, наприклад, надто вже люблений паном коронним гетьманом Кантемір—мурза.

— Але його підтримує Стамбул, — випалив Конецпольський.

Король Сигізмунд, який і сам був любителем прямих і грубих у своїй простолінійності висловів, на цей раз не схвалив одвертості свого полководця. Вона його навіть розізлила. І тому він тут же пустив шпильку:

— Пан Станіслав Конецпольський поки що не є великим візиром Османської імперії...

Смикнувся вус, сталево блиснуло око гетьмана. А король продовжував:

— Та я його й не відпустив би до невірних. Мені самому потрібен такий Соколович — тільки із прізвищем Конецпольський.

Мусив великий коронний гетьман уклонитися і прийняти в серце з дякою комплімент великого короля Польщі. І водночас прийняти і шпильку — щодо того, що інтереси Османської імперії пан Станіслав часом пильнує з більшою ревністю, ніж інтереси Речі Посполитої...

Коли через три тижні благородному Гусейнові—азі, послові турецькому, вдасться—таки стрітися з польським королем, то йому буде вручено лист отакого змісту:

"Про те ж, що стосується теперішнього стану справ у володіннях і тієї, і другої сторони, ми докладно описали в наших листах до найсвітлішого турецького імператора. Ми звертаємо увагу вашого високороддя тільки на те, щоби ви побажали схилити свого найсвітлішого повелителя, аби він наказав тримати татарів у суворій слухняності, щоб

вони не були винуватцями вторгнень та набігів. Ми ж, своєю чергою, настійливо зобов'язали ясновельможного Станіслава Конецпольського, воеводу сandomирського, командувача наших військ, аби він зі свого боку уважно стежив за козаками і звернув увагу на їхні таємні наскоки, що стали для них звичними".

Власне, це була частка великого листа, в якому уряд Речі Посполитої від імені короля багатослівно запевняв уряд Османської імперії у своїй любові, шані ет цетера, ет цетера.

Але про похід Дорошенка у тій цидулі нічогісінько не було. Король Сигізмунд сказав послові:

— Ми негайно надішлемо комісарів і депутатів на Січ, які докладно й ретельно перевірять ваш сигнал, і якщо сталися вказані вами порушення, то, о найблагородніший Гусейн—аго, винні у всіх оцих порушеннях будуть покарані!.. Дружні стосунки між Річчю Посполитою й Османською імперією — то наріжний камінь нашої політики!

Найблагородніший Гусейн—ага буде довго кланятися королеві Сигізмундові.

Коли великому коронному гетьманові Конецпольському розкажуть про цю аудієнцію, він заскрегоче зубами.

Але зрештою він мусив би берегти свої зуби. Знав бо ж: їхня королівська милість зайняла позицію невтручання в події — тобто: що буде, те й буде! А щось же ж обов'язково має статися!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ, присвячений бідам та нещастям кримського хана Магомета—Герая та його меншого брата Шагін—Герая у дні важкої оборони Бахчисарая від війська Кантеміра

Загнавши добру тисячу коней, рештки війська Шагін—Герая дісталися столиці — Ескі—Кирима.[30] Магомет—Ге—рай, ясна ж річ, не здогадався втекти до Бахчисарая, де оборонятися від Кантеміра було б, безумовно, легше, та й знайти прихильників, які стали б під прапори братів, було набагато більше...

— Брате, — ледь стоячи на ногах від втоми й недосипання, від голоду й розпуки, вигукнув Шагін, — брате мій! Невже ти не чув про нещастя, яке спіткало мене й наше військо?

— Чув, — тихо й безнадійно відповів Магомет—Ге—рай: — Усе — в руках Аллаха!

Шагін—Герай щосили стьобнув гарапником, наче стрілив з пістоля.

— При чім тут Аллах, брате?! При чім?! Нам треба діяти! Нам треба збирати військо і оборонятися!

— Де військо? Яке військо? — запитав блідий Магомет. — Скільки залишилося твого війська?

— П'ять сотень...

— І це — все?

— Але ці п'ять сотень дійдуть із нами до Бахчисарая! Нам треба достояти до того часу, коли прийде нам на поміч Дорошенко.

— Чи ж прийде? — засумнівався хан.

— Обов'язково прийде! Поки він живий, він не дасть туркам топтати землю Криму...

— Твій Дорошенко, поки ти воював за Дунаєм, захопив і знищив Іслам—Кермен! — люто витріщившись на молодшого брата, крикнув Магомет.

— А Акрам—баші і тисяча його воїнів? Загинули? — Щось важке, страшне й холодне стисло серце Шагін. Про фортецю він зараз не турбувався. Вона йому була, власне, й не потрібна. Вона навіть заважала зміцненню дружніх стосунків з козаками. Але тисячний гарнізон Акрама—баші?..

— Мерзотний боягуз Акрам—баші здав фортецю гяурам! Він прибіг сюди, як боягуз, він просився до мене, хотів щось пояснити! Які можуть бути пояснення у боягуза! Я наказав відрубати йому голову і настромити на пакіл, а його боягузи—вояки зараз обеззброєні і сидять у зіндані...

— Чому я не бачив голови Акрама—баші, коли їхав сюди? — запитав Шагін—Герай.

— Його буде страчено за півгодини. Він вимолив у мене, сподіваючись, напевне, на твою загибель, відстрочки у виконанні вироку до твого приїзду. Я сказав: гаразд, почекаємо прибуття калги, але май на увазі, хан своїх рішень ніколи не скасовує; через півгодини після прибуття мого брата твою голову буде виставлено на палі — і всі милуватимуться нею...

Шагін—Герай перечепився через килим і впав. Упав не тільки тому, що перечепився, не тільки тому, що був смертельно втомлений, а й тому, що його потрясла дурість свого вінценосного брата. Воістину, Аллах, якщо хоче когось покарати, то він відбирає у того розум. Аллах уже відібрав волю і хоробрість у Магомета! А тепер починає забирати розум!..

— Брате, — безсило сидячи на підлозі, тремтячим голосом мовив Шагін—Герай. — Віддай наказ про відстрочку страти Акрама—баші. Нехай його приведуть негайно до тебе. І ти його помилуй, брате, помилуй в ім'я мене, помилуй в ім'я порятунку свого престолу, помилуй в ім'я волі й незалежності Криму!..

— Ти що так пишно? — здивувався Магомет—Герай. — Ти довго не спав — і тепер нездатен думку до думки притулити? Поспи, спочинь!..

— Через три—чотири години ось тут, в Ескі—Киримі, будуть воїни Кантеміра, будуть його сеймени й турецькі яничари! — закричав Шагін—Герай. — Ми повинні негайно втікати до Бахчисарая! Негайно!.. І разом з нами Акрам—баші та його воїни. Яке щастя, що Дорошенко вмовив його здати Іслам—Кермен без бою й залишив життя і зброю його воїнам!.. Брате, я благаю тебе помилувати їх і збиратися в дорогу. Негайно!..

Через годину кіннотники Шагін—Герая, що їх аж хитало на потомлених конях, а також піші воїни Акрама—баші, яким було зле від голоду і недавнього страху смерті, вирушили разом з братами Гераями на Бахчисарай. Крім них було ще півтисячі чоловік з двірцевої охорони та особисті охоронці хана Магомета. Звісна річ, везли також гарем, везли всю челядь. Везли ще тюремників та катів — один з них навіть не встиг зняти з себе ритуального вбрання: сьогодні він мав відрубати руду голову високого злочинця Акрама—баші, який не виявив героїзму при обороні від невірних якоїсь там фортеці. О

Аллаху, тих фортець у хана так багато — на Ор—Капу тільки сімнадцять!.. А все одно трудно оборонитися від неолі!..

В останній мент Шагін—Герай післав кількох вояків на Карадаг — до розбійника Амета—Кирилми. Записка, яку йому мали передати, гласила: "Розбійнику Амете! Рятуй мене і мого брата! Кантемір іде разом з турками на Бахчисарай! Удар по ньому з тилу. Шагін—Герай".

Ех, якби ж ото в розбійника Амета—Кирилми та була не сотня—дві хлопців у ватазі, а хоча б разів у десять! Що можуть вдіяти вони проти величезних сил Кантеміра?

І все ж — хай навіть ця невелика сила, і то — поміч...

Згадав тепер Шагін—Герай, як колись він збирався ізничити розбійницьке гніздо на Карадазі, та все було якось ніколи, та все було якось ніяк. Думав: ось доведу війну з турецьким засиллям у Криму до кінця — тоді візьмуся й за Амета—Кирилми. Жорстокий був Шагін—Герай з непокірливцями, а особливо жорстокий був з тими мурзами, які молилися на Османську імперію. Не жалувал їх, нищив, як нещодавно у Московії цар Іван Грозний нищив бояр. Правда, Іван нищив їх і за діло й без діла, навіть сина власного вбив ні за що, але це для Шагіна — річ звичайна. Хіба не прирікають на смерть своїх синів османські султани? І серця в них за своїми дітьми не болять. Кантемір, мерзотний Кантемір, хоче встановити в Криму османські закони та звичаї, хоче, щоб Кримське ханство, яке зараз виривається з—під турецької залежності, стало звичайним бейлербейством.[31] Не хоче цього Шагін—Герай, не тому що сам не такий жорстокий, як османські правителі, — він такий же в жорстокості, як і вони, — а тому, що розуміє: якщо Крим не вирветься на шлях самостійності, то це буде смерть ханству. Ну, чому не розуміє цього Кантемір, чому не розуміє цього Джанібек? Адже Кримові та його народові жити й після них! А вони про це не думають!..

Дорогою до Бахчисарая Шагін—Герай подумки благав Аллаха, аби той дав сили ханові й калзі врятуватися, заховатися за мурами нової столиці, втриматися хоч кілька днів, — а там прийде поміч з півночі, прийде поміч від Дорошенка.

Згадувалися слова гетьмана, мовлені при зустрічі в степу. Дорошенко — здоровенний, замислений, густобровий, чорнявий із світлими очима богатир — говорив неспішно, але вагомо:

— Нам, людям, кажуть, не дано збагнути те, що замишляють боги на небесах. Але якщо добре подумати та порівняти те, що було зрозуміти... Я думаю ось про що. Якби ми, козаки і взагалі вся людність України, об'єднали свої зусилля з вами, татарами, і спільно вирвалися з неволі — ви з неволі османської, ми з неволі католицької! Ніхто нашого народу не перенесе ні на північ, ні на захід, ні на схід — жити йому тут вічно. Так і вашого Криму не перетягнеш ні на Босфор, ні на Кандію, ні в Новий Світ. Жити вам тут — під боком у нас. А коли так — то навіщо нам воювати? Дружити треба. У вас своя мова, свої звичаї, віра своя. А у нас — усе не таке, як у вас. А жити треба! Бо всі ми люди. Від ваших жінок гарні козаки народжуються. А від наших жінок у вас красиві татарчуки виходять. Щороку воюємо і щороку родичаємося. То ліпше — родичатися, Шагіне...

Шагін—Герай думав те ж саме. І проникливий Дорошенко бачив, що Шагін не викаже його ні Конєцпольсь—кому, ні Сигізмундові. Немає такої потреби, немає такої причини.

І зараз Шагін—Герай знав, що Дорошенко негайно прийде йому на допомогу. Треба тільки протриматися бодай кілька днів!

Ох, які ж важкі вони виявилися, ці кілька днів!

Щодня оборонці Бахчисарая відбивали по кілька штурмів військ Кантеміра. Шагін—Герай, залишивши свого безвільного брата Магомета в палаці, дні й ночі проводив на мурах міста, вислуховував донесення розвідників, радився з Акрамом—баші щодо тих чи інших деталей оборони. Військо Акрама—баші виявилось дуже доречним. Кантемірівці не мали досвіду штурму фортець — вони були сильними у степу, на відкритому полі бою. Акрам же добре вишколив свій тисячний гарнізон в Іс—лам—Кермені — і тепер цей вишкіл дуже й дуже придався при обороні Бахчисарая.

Шагін—Герай рахував дні, навіть години, поглядаючи на північ, звідки мала прийти — в цьому він був твердо переконаний — підмога. А підмога була конче необхідна. Зараз під мурами Бахчисарая зібралося Кантеміро—вого війська удвадцятєро більше, ніж було в Шагіна—Герая. Ночами під Бахчисараєм розливалось море вогнів — і оборонцям аж страшно було дивитися вниз. До Кантеміра сходилися ті мурзи, які раніше дотримувалися невтручання, — тепер вони бачили, що Кантемір ось—ось переможе, й поспішали йому на допомогу, щоб потім, після взяття Бахчисарая, пожитися й собі від здобутого пирога. Палали вогні під мурами, дим підіймався вгору й доносив у Бахчисарай пахощі смаженого м'яса.

А вранці, після намазу, орди Кантеміра йшли на приступ. І вже якось, на п'ятий день, коли оборонці смертельно потопилися від невщухаючого наступу ворога, кантемірівцям удалося здолати мури. Але й тут сталося чудо, яке, мабуть, востаннє врятувало Шагіна.

Раптом у тилу Кантемірових військ почалося замішання. Якись вершники, стріляючи та рубаючи шаблями направо й наліво, пробивалися до брами Бахчисарая. Наскок цих вершників був такий несподіваний, що ті сеймени й яничари, яким удалося вибратися на мури, застигли від подиву й розгубленості. Це, між іншим, коштувало їм життя. Бо воїни Акрама—баші негайно поскидали ворогів з мурів, поперекидали їхні штурмові драбини, обвішані цілими гронами вояків. І знову мури Бахчисарая стали неприступними, і знову відхлинув вал тих, хто штурмував нову столицю Кримського ханства...

Зверху Шагін—Герай дивився на тих сміливців, що намагалися прорватися до брами. Хто вони? їх зовсім небагато — душ із двісті! Але як завзято прорубуються вони крізь лави яничарів, сейменів, сипахів до брами!

— Їм треба допомогти! — сказав Акрам—баші. Акрам був уже не рудий — він посивів у темниці, коли

чекав смерті від Магомета—Герая. Вчасна поява Шагіна врятувала йому життя, але пам'ять про несправедливість хана ятрила серце. І Акрам тепер з більшим розумінням

ставився до тих, хто потребував допомоги...

— Кому допомогти? — обернувся Шагін—Герай. — їм? — він кивнув головою вниз, де одчайдушно рубалися сміливі вершники.

— Так, їм! — відповідав Акрам—баші. — Вони нас щойно рятували!

— Але як ми їм допоможемо?

— Відкриємо браму й вийдемо на допомогу. Вдаримо по сейменах ізвідси! — сказав Акрам—баші.

— А якщо сеймени на наших плечах увірвуться в Бахчисарай? Ми не можемо ризикувати собою заради тих двохсот чи ста п'ятдесяти.

— Вони щойно рятували нас! Ми не можемо платити чорною невдячністю тим, хто прийшов нам на допомогу!

Шагін—Герай з досадою поглянув на Акрама, якого він нещодавно рятував од страти. Тепер, дивись, цей рятований вояка хоче рятувати й інших! Але ж є питання доцільності! Відкриваючи браму тим нещасним, які увірвалися в ряди Кантемірового війська, Шагін ризикує Бахчисараєм і ханством! Ні, тільки не це!

— Ні, — промовив Шагін—Герай. — Я не можу ризикувати Бахчисараєм і всім ханством!

Лице Акрама—баші налилося кров'ю. Він схопився за шаблю...

Оті хоробрі воїни, що рятували Бахчисарай у п'ятий день облоги й штурму, були розбійниками, що їх привів сюди з Карадагу ешкийя Амет—Киримли.

Розбійницький ватажок, побачивши довкола Бахчисарая таку силу—силенну війська, не розгубився. Він, знаючи, що серед Кантемірової орди вештається чимало різного прийшлого люду, наказав хлопцям зі своєї ватаги розсипатися серед шатрів, вивідати що тільки можливо. Хлопці й доповіли, що п'ятий день може стати вирішальним для долі Бахчисарая. На цю днину намічався генеральний штурм міста, в якому засіли ненависний Кантемірові хан і ще ненависніший калга.

Хоробрий ешкийя знав, чим він ризикує. Якщо навіть вдасться у вирішальний момент ударити кантемірівцям у спину й зірвати штурм, то це не гарантує порятунку Бахчисарая, але це майже гарантує загибель усієї ватаги. Бо розлючені кантемірівці накинуться на розбійників і розірвуть їх живцем. Що таке двісті розбійників, навіть найхоробріших, супроти у сто крат із гаком більшого війська Кантеміра й тих мурз, які приєдналися до нього?! Єдиний порятунок — це якщо Шагін—Герай, який покликав розбійників на допомогу, відкриє міську браму...

Амет—Киримли знав, що великі державці Криму (та й хіба тільки Криму?!) часто не люблять дотримувати своїх обіцянок, посилаючись на вищі інтереси держави та її політики. Він розумів, що для Шагіна життя якихось двохсот розбійників не варте нічого, — і все ж сподівався, що калга не забуде, що він сам запросив хоробрих хлопців з Карадагу рятувати життя хана Магомета й його молодшого брата Шагіна.

Момент для удару по кантемірівцях та їхніх союзниках розбійницький отаман вибрав найкращий. Якраз тоді, коли в одному місці сеймени з яничарами вже вибралися на мур і стали порядкувати там, а в трьох інших місцях воїни Кантеміра вже

ось—ось мали ступити на вершини мурів, — от саме тоді з розбійницьким свистом і гиком смільчаки з Карадагу налетіли на штурмові порядки атакуючих. І почалася січа! Під шаблями розбійників лягла не одна сотня добірних воїнів мурзи Кантеміра та султана Амурата, перш ніж хтось із командирів збагнув, що коїться щось не те. Зверху, з мурів Бахчисарая, все це було видно, як на долоні, саме це й додало сміливості та відваги оборонцям, а атакуючі ще не могли збагнути, що сталося! Але що сталася якась незбагненна річ, вони відчували!

І тільки аж потім, коли штурм зірвався, коли з мурів полетіли тіла тих, хто уже побував і встиг зрадіти довгоочікуваній перемозі, — тільки аж тоді збагнули кантемірівці, що в їхні лави затесався ворог! І, не чекаючи команди, облишивши мури, кинулися тисячні юрми розлючених вояків Кантеміра на ненависну жменьку розбійників.

Але сліпа лють дуже багатьох людей — не підмога в битві. Кантемірівці лізли, не розбираючи дороги, давили один одного, підставлялися під шаблі хлопців з Карадагу, а тим нічого не залишалось, як прорубуватися до брами. Крок за кроком, мов крізь густі зарості очерету, прорубувалися вони до рятівної брами, яка, звісно ж, розкриється, розчахнеться, коли вони до неї проб'ються!.. Ось уже залишилося якихось сто кроків, ось іще менше лишилося їх! Але ж і воїни Кантеміра рвуться, мов потік з гір, і падає то один, то другий розбійник їм під ноги! Ех, зараз би якби хтось прийшов на допомогу їм!.. Коли ж, коли ж розчахнеться рятівна брама — і вискочать ізвідти воїни Шагін!..

Але воїни не вискакують! Брама не розчиняється!

І тоді Амет—Кирилми розуміє: Шагін не відчинить браму!..

Можна було б у розпачі впасти на землю і чекати смерті, можна було б загнати собі в серце ножа, щоб умерти й не бачити торжества ворога!

Але найбільший ешкийя Криму, сміливець з Карадагу Амет не знає, що таке безнадія. Він звик до всього — навіть до зради тих, кому приходив на допомогу.

Кинув оком на мури. Побачив кілька штурмових драбин, залишених атакуючими. Там повинно лежати ще кілька! Ну, що ж, треба пробитися до них!

Розбійницький ватажок гукає своїм спільникам: "За мною!" — і ватага, що зменшилася вже на третину, пробивається до мурів. Кантемірівці, впевнені, що розбійникам потрібна брама, а не драбини, спочатку розгубилися. Вони нічого не можуть збагнути. А розбійники, напруживши останні сили, прорубуються до драбин. І от уже оїжать вони один за одним нагору, біжать чимдуж, а розгублені кантемірівці навіть не пускають стріл, бо ті, що подалі, не можуть збагнути, хто ж це біжить і навіщо...

Внизу, біля драбин, залишаються тільки коні й кілька розбійників на чолі з ватажком. Ще кільканадцять секунд — і вони врятуються!

Та саме тоді з задніх рядів кантемірівців бахає гармата — і важке ядро розбиває драбину. Кілька розбійників падає вниз. Всі інші — на мурі.

Аметові—Кирилми не пробитися до іншої драбини. Доведеться дорого віддавати своє життя чи кінчати життя самогубством.

Але розбійницький ватажок — не з тих, хто поспішає розлучитися з найсолодшим даром Аллаха — життям. Розбійницький ватажок вважає, що людину не повинна лишати надія навіть тоді, коли її саджають на палю. А зараз до палі ще далеко. Треба відбиватися до кінця! Може, вдасться все—таки пробитися до другої драбини!..

Та пробитися не вдається. Втомилася вже рука ватажка карадазьких сміливців. Не так м'яко йде крізь ворожі тіла його шабля — уже пощербилася на яничарських кістках. Навіть дамаська сталь пощербилася. Ех, була б у нього переяславська шаблюка, зроблена під дамаську, — ця б не пощербилася ніколи! Ця рубала б і кості, і кольчуги, і лати. Чув про такі шаблі Амет—Киримли, але, на жаль, не тримав у руках!..

Чимдалі — ближче вороги. Ось—ось знесуть гарячу голову розбійницького ватажка! Але не зносять!

— Беріть живцем! — кричать аж трое чаушларів на кольорових конях.

Шкода — далеко вони від нього! А то б навчив їх, як кричати, щоб брати розбійника живцем!

Нарешті, на Амета накидають сітку. Де вона в них узялася — бозна! Накинули сітку, а потім накинулися всі! Накинулися — і розірвали б разом із сіткою, якби не скажений крик чаушларів:

— Беріть живцем!

Акрам—баші з ненавистю поглянув на Шагін. Підступний татарин, хоч і з каплями чінгізханової крові в жилах! Злякався відкрити браму і врятувати свого ж рятівника! Мерзотно!.. Дорошенко так не зробив би ніколи!

Шагін—Герай відвів очі вбік. Він розумів, що мав кинути йому в обличчя Акрам—баші. Закипіло бажання знести з полководця голову за такі думки. Та — стримав себе. Після поразки за Дунаєм, де командували його військом слухняні нездари, Шагін—Герай дійшов висновку: ліпше полководець хай буде й неслухняний, але розумний. Треба було б послухатися Акрама—баші...

— Акраме, — сказав Шагін—Герай, пересилиючи себе. — Я був винен. Але побачив це тільки зараз.

— Я думаю, — трохи заспокоївшись, промовив Акрам—баші, — що полководцеві й державцеві ніколи не треба запізнюватися в своєму думанні. Можна запізнитися з думкою на одну хвилину — і втратити свою державу, свою честь і свою голову.

— Я поки що не втратив ні голови, ні держави... — почав був Шагін—Герай.

— А честь?.. — запитав Акрам—баші.

Сказав — і одвернувся, навмисне підставивши не—захищену спину озброєному Шагініві. Мабуть, розумів, що калга не наслідиться завдати йому підступного удару!

"А честь?.." І це питає вчорашній гяур, який мусить до кінця своїх днів дякувати Шагініві за врятоване життя!

На шостий день Кантемір знову кинув свої війська на Бахчисарай. Але яничари й сеймени, які вчора були вже майже переможцями — і в них із рук вирвали ту перемогу, — на цей раз ішли до бою не з таким завзяттям, як раніше. Військо, яке переважало сили Шагін—Герая, утомилосся. Йому треба було дати спочинок.

Але Кантемір затявся. Йому здавалося: ще один ривок, ще одне зусилля — і все! І він знову посилав своїх воїнів на бій. І воїни йшли, а потім відступали, залишаючи під мурами вбитих.

Кантемір стояв біля свого шатра й дивився, як його воїни намагаються прорватися в Бахчисарай — і не можуть. Турецькі яничари — воїни, перед завзяттям яких схиляється вся Європа й Азія, — не можуть подолати малий гарнізон Бахчисарая! Яничари, які з дитинства пройшли девшірме,[32] які звикли з своєю почесною роллю грози гяурів, зараз не можуть подолати невеликого гарнізону — решток розгромленого ними ж великого війська Шагіна—Герая.

"Ті, що пройшли девшірме, — думав Кантемір, — стали гордістю Османської імперії. Не тільки великих воїнів виховано в яничарських ортах. Грек Сінан, пройшовши девшірме, став найбільшим турецьким мімаром — зодчим. Його будови прикрашають Анатолію і Крим... Та хіба тільки Анатолію і Крим? А інші місця! Та якби Османська імперія простяглася до Серендіпу, Голконди, Індії й Нового Світу, то й там би стояли творіння великого Сінана! А колишній грек—християнин Пірі Реїс — великий мореплавець і картограф, що зафіксував на папері навіть нікому ще не відомі землі! А колишній хорват, що став великим візиром за часів Сулеймана Кануні — Рустем—паша! А Мехмед—паша Соколлу — великий візир після Сулеймана, що був дійсним господарем Османської імперії цілих одинадцять літ! Він же — серб на прізвище Соколович!.. Весь світ повинен пройти девшірме і віддати найкращих своїх юнаків Османській імперії... Чом же зараз яничари й сеймени не можуть узяти Бахчисарай? Невже й залізо може втомлюватися? Невже й дамаська шабля може щербитися! Може, навіть дамаська сталь може..."

Вчора воїни показали Кантемірові ту шаблю, якою відбивався отой розбійник, що стільки літ воював проти можновладців Криму і ховався на Карадазі! Пощербленою виявилася шабля, хоч і дамаської сталі...

Втомлюється навіть метал...

І Кантемірові захотілося побесідувати з полоненим розбійником.

Цікаво, що скаже путнього ця приречена людина.

Та й розважитися якось треба.

Сьогодні вночі він пофілософствує зі смертником.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ, присвячений нічній розмові розбійника й державця

Слуги принесли зв'язаного Амета—Кирилми та кинули перед Кантеміром. Важкий, опасистий Кантемір прослідкував очима, куди покотився зв'язаний і знебезпечений розбійник, і аж потім підвів очі на своїх ушаків.[33]

— Могли б обережніше, — гарикнув на них Кантемір, і у слуг від переляку забігали очі та затряслися руки. Чому це раптом він, жорстокий і безжальний, чому це раптом він, що любить милуватися муками катованих людей, раптом заговорив про обережність? Напевне, хоче вельми вишукано помучити бранця. — Підведіть його і обережно покладіть на подушки. Я буду з ним вести бесіду...

Ушаки тут же забігали довкола Кирилми, підвели його, віднесли трохи вбік,

легесенько, наче переповнену вином чашу, опустили на подушки. Щоб вино — хай навіть і уявне! — не прохлюпнулося й не зачервонило дорогих убрань майбутнього хана всього Криму. Їхні руки були червоні, але не від вина, а від крові Ризи та його спільників; слугам не хотілося каляти кров'ю дорогі подушки, але ж наказ Кантеміра—мурзи, ось—ось уже хана Кантеміра, треба сповняти, інакше — секім—башка!

Кантемір зробив жест рукою — і слуги тут же вийшли. Посидів мовчки з хвилину чи півтори, мовби дослухаючись до важкого, переривчастого дихання Амета, потім підвівся, пройшовся по намету, переніс світильник ближче до зв'язаного бранця, оцінив оком, чи добре буде йому видно обличчя розбійника, — і аж після того всівся на своє місце.

Амет лежав із заплющеними очима. Обличчя було все в синцях, ріденька борідка була наполовину вискубана... Чи йому не хотілося дивитися на Кантеміра, чи він просто був тяжко втомлений своїми муками, але розплющувати очей він явно не хотів. І справді — для чого? Щоб ще раз подивитися на торжествуючу фізіономію одного з численних ворогів своїх, щоб ловити в його очах злорадний блиск?!

Кантемір почав свою мову, не чекаючи, коли Амет забажає на нього поглянути. Рано чи пізно, але розбійник того забажає. Все залежить від того, що він, Кантемір, скаже.

— Я не знаю, що їм потрібно, твоїм катам, — почав Кантемір. — Твої спільники або мертві, або поволі вмирають. Оте нікчемне золото, срібло й каміння, яке ми знайдемо у вашому розбійницькому коді на Карадазі, буде в наших руках. Я не розумію, що їм потрібно іще.

Амет мовчав і очей не розплющував. Він добре знав, що Кантемір юродствує, прикидається. Кантемірові дуже хочеться побачити на власні очі, як плаче і проситься ще учора грізний розбійник. О, якби Амет почав плакати і проситися, він, Кантемір, сам би побіг до місця тортур, щоб зблизька, на повні вуха й очі, насолодитися зойками й слізьми поверженого розбійника. Він не раз насолоджувався отак. Після таких картин Кантемір з особливою охотою йшов до своїх гурій і тішився їхніми танцями та піснями...

— Не будемо говорити про катів, — промовив Кантемір. — Я просто хочу поговорити з тобою про життя і смерть. Наостанок хочу з тобою поговорити, бо ж протягом усього твого несправедного життя не було в тебе розумного співбесідника...

— А пророк Мухаммед і Коран? — раптом запитав Амет і вишкірив наполовину повибивані зуби.

— Мовчи, кяльб—ібн—кяльб![34]

— Собака — теж священна тварина!..

— Якої б ти хотів кари: на палі здохнути чи щоб тобі кат розпоров живіт, вирвав з тебе нутрощі й кинув собакам, а тебе жбурнув на вила — здихати?!

Амет мовчав. Очі його дивилися на Кантеміра, мов на щось пласке, що прилипло до стіни. І була в тих очах насмішка... І Кантемірові дуже захотілося зараз же, ось тут,

вирвати з корінням оці насмішкуваті очі плебея, що вимріяв себе — подумати тільки! — властителем Криму!.. Він навіть хотів було скочити з місця, як колись, у молодості, це робив, — але передумав. І тому, що не хотілося рук каляти, і тому, що знав: після цього розмови з Аметом не вийде ніякої. А йому хотілося побесідувати — перед тим як він, Кантемір, стане повновладним володарем Криму.

— Ну, і як же ти хотів би правити Кримом, вельми наділений мудрістю Амете, якби Аллах на день чи два забув про справедливість і надав тобі, пастухові гяурських свиней, можливість владарювати в нашій державі?

Кантемір зробив паузу, чекаючи на відповідь Амета, але той мовчав.

— Я питаю тебе, Амете, як полководець полководця, а не як кат бранця. Я не кат, Амете, я проводир свого війська, я борюся не за те, щоб когось там катувати, я борюся за те, щоб узяти собі владу, яка зараз опинилася в нікчемних руках. Ти ж так само боровся за владу, Амете. Яка думка була з тобою при тому: думка про Аллаха чи думка про себе?

Амет тяжко заворушився на подушках, перевернувся на спину, а потім одвернувся в куток.

— Ти хочеш мене образити, Амете—Киримли, але даремно ти так чиниш. Тобі ж іще ніколи не випадала нагода поговорити як рівний з рівним із тим, хто завтра стане ханом і вседержителем Криму. Скористайся з цієї нагоди, скористайся із щастя, яке зараз випало тобі, бо більше — я запевняю тебе — такого щастя ти не матимеш. Крім того, якщо ти добре говоритимеш зі мною, я обіцяю тобі швидко смерть...

Амет не хотів дивитися на Кантеміра і не хотів слухати його ласкавого, вкрадливого голосу.

— Даремно... Ти знаєш, що колись зробив у греків їхній філософ на імення Сократ? Не чув про такого? А я чув і читав. Десять скринь мудрості! І всі ці десять скринь — плід його розуму й серця... Він так, як і ти, великих державців не поважав. І коли його за ту неповагу було присуджено до смерті, то ти знаєш, чого він забажав перед стратою?

Амет лежав мовчки. Його, певне, не цікавив Сократ, тим більше коли слова про десять скринь його мудрості злітали з вуст Кантеміра.

— Даремно ти отак, Амете!.. Сократ попросив почитати цікаву, вельми розумну книгу, щоб розпочати з неї одинадцятую скриню своєї мудрості. Та вельми розумна книга була не Коран, тоді Корану ще не було записано з вуст Аллаха пророком Мухаммедом. І Мухаммеда тоді ще не було, Амете, бо дуже давно все це відбувалося. І нас не було тоді в Криму... Дуже давно було це, Амете, а люди запам'ятали. Так от, запитали тоді Сократа: як же так, ти ж через годину вмреш, навіщо тобі ця книга?! А він відповів: я хочу мати насолоду...

Так само важко, як і кілька хвилин тому, знову заворушився на окривавлених подушках Амет—Киримли.

Кантемір замовк і не спускав з нього очей. Амет склався удвічі, різко крутонувся, — і, нарешті, сів. Сів на зв'язаних ногах. Це було незручно, але розбійник, навіть

повержений, не хотів вести бесіду з ворогом навлежачки... Він довго вовтузився, але, нарешті, сьак—так сів, подивився на мурзу (і той знову відчув себе чимось пласким і несправжнім) й запитав хрипко:

— Тобі ж, Кантеміре, через годину не вмирати, а ти, я бачу, теж хочеш мати насолоду, як Сократ.

— Яку насолоду? Я розповідав не для себе, а для тебе і не про себе, а про Сократа — тобі в науку, Амете. Щоб ти послухав моїх мудрих слів і мав від того насолоду хоч перед смертю...

— Ну, навіщо ж розкидуватися діамантами слів із ста скринь твоєї премудрості, Кантеміре, перед нікчемним гяурським свинопасом? Він же, свинопас, не здатен збагнути й осягти всю велич твоєї високої премудрості. Ти ж думаєш про велич віри мусульманської на нашій землі під верховенством каблука турецького султана — недоумка чи малолітка... А я думаю тільки про себе і про своє марнославство. От і все! Так?

— Ти хитріший і розумніший, Амете—Киримли, ніж прикидаєшся! І думав ти, як воював проти заведеного Аллахом порядку на нашій землі, не про себе.

— А тобі що до того, султанський гуламе?[35]

Кантемір хотів заперечити, але зрозумів, що Амет висловився точно. Тому відповів:

— А нічого... Тільки я знаю, про що ти думав, коли розпочав свою безнадійну боротьбу. Ти думав так: повбиваю всіх мурз, візьму владу, — і тоді всіх овець, усіх коней, усе злото голодранцям повіддаю. А там — хай навіть Аллах увесь Крим на друзки розтрясе — мене вже ніщо не цікавить. Я золото забрав, людям віддав, славу вдячну здобув — от і все!.. Ну, й чого ж би ти цим досяг? Ну, роздав би всі гроші, і всю худобу, і весь ясир голодранцям, — а далі? А за що військо тримати, а за що кораблі будувати, та палаци зводити, та канали рити, та фортецями володіння обставляти, — ти про це подумав?.. Голодранці в нас не від того, що Кантемір чи ще хтось — та й той же Шагін—Герай! — усе в них позабирав, а від того, що голодранці — це ледацюги, які готові стати розбійниками, а не працювати!.. Аллах так звелів, бо люди є різні, неоднакові!

— Брешеш, Кантеміре! Брешеш і про мої думки, брешеш і про те, що ти люд не обідрав, брешеш і про Аллаха.

Насмішкуваті очі Амета—Киримли мов побільшали, а Кантемірові відчувалося, що він ніби ще дужче потоншав і попласкішав...

— Можеш базікати, я сьогодні милостивий. Мені цікаво тебе послухати. Бо завтра буду тільки дивитися на твоє опудало, набите соломною, — а з опудалом багато не погемониш... А щодо пастуха гяурських свиней — то тут я, звісно, сказав зайве. Пробач мені, Амете—Киримли!

— Я прийняв би твої пробачення, якби ти потрапив до моїх рук, Кантеміре, на Карадазі. А зараз чи пробачити, чи не пробачити — мені все одно...

— Ти що — про велике думаєш? — насмішкувато запитав Кантемір. — Ти?!

— Про більше, ніж ти.

— Більшим за мене є зараз великий хондкар! А над хондкаром — Аллах! А більше — нічого.

— Є — більше.

— Що?

— Тобі не дано цього збагнути.

— І все ж таки?

— Тобі що — скоро вмирати, що ти хочеш конче довідатися?

— А ти хочеш смерть відтягти, як ота рабиня, що оповідала щоночі правителеві по казці, та так і не закінчувала їх до ранку? Не відтягнеш, Амете—Киримли, не відтягнеш... А що ти маєш вважати більшим за хондкара і навіть Аллаха, — я знаю. Це — почуття справедливості... Ха—ха!.. Ну й що ж би було, якби ти став ханом і роздав усі скарби голодранцям? Покликав би гяурів і сказав: беріть оце моє ханство голими руками, бо лінивий народ, розпаскудившись коло дармового злота, не думає ні про справедливість, яка на нього зійшла, ні про оборону, ні про своє минуле та сучасне, ні про майбутнє...

— Не роздавав би я голодранцям злота, якби став ханом, — похмуро, але з підкресленням незалежності власної думки промовив Амет. — Я би просто роздав їм землі: нехай кожен здобуває собі їжу не розбоєм та грабунком, а працею.

— Щодо розбою та грабунку, — то ти тут правильно кажеш! — з ехидством підкреслив Кантемір. — Тільки ж як воно в тебе виходить, що ти на словах проти розбою та грабунку, а сам у розбійники та грабіжники подався?!

— Не про той грабунок і не про той розбій я тобі кажу, нездогадливий Кантеміре—мурзо! — гостро кинув поглядом на супротивника Амет—Киримли. — І ти мусив знати, що йдеться не про той розбій.

— Ну, я справді—таки не знаю, що саме маєш на увазі, — зізнався Кантемір—мурза. — Поясни. Я прошу тебе. Ось я стану ханом — то, може, згадаю у своїх щоденних справах і твою пораду?!

Амету—Киримли було все—таки важко й незручно сидіти зі зв'язаними руками й ногами, хотілося обпертися об щось плечима, але до стовпа було далеченько. Можна було б покотитися до нього й там сісти, але не хотілося валятися перед Кантеміром. А втім... Він ще трохи подумав, а потім завалився—таки на бік і покотився до стовпа. Просити Кантеміра, аби той дав розпорядження розв'язати бодай руки, Амет—Киримли не хотів. Не бажав принижуватися. Та й просити про якусь, навіть найменшу, милість — означало би брати на себе й якісь зобов'язання. Якщо він, Амет—Киримли, осквернить свої уста просьбою розв'язати себе, то він відбере в себе моральне право, будучи розв'язаним, кинутися на Кантеміра і вхопити його за горлянку. Власне, підступність і невиконання обіцянок була найголовнішою рисою Кантеміра—мурзи й таких, як Кантемір. Напевне, всі мурзи й хани Криму відзначалися підступністю й невірністю. Він, простий пастух Амет, він, розбійник Амет—Киримли, зневажав підступність, що подекуди стала вважатися мало чи не найголовнішою національною рисою його народу. І якби принизився до прохання: розв'яжіть руки, — то після цього

на мурзу він не кинувся б ні з кулаками, ні з ножем... Отож він без дозволу котився до стовпа, а Кантемір, густо холонучи й обливаючись липким потом, відсувався й відсувався і полохливо думав: викликати чи не викликати слуг!.. Нарешті, Амет докотився до свого місця, із зусиллям сів, упершись спиною об стовп, і після цього, нарешті, підвів на мурзу, що майже дорвався до ханського престолу, втомлені, ніби аж спітнілі очі. Кантемір дивився на Амета стривожено й напружено. Гарикни на нього — і зірветься з місця, й метне, не думаючи про наслідки, ножем чи ратищем у тебе.

Амет—Киримли нарешті вмостився, як хотів. Тепер спині стало легше. Тепер, отже, й говоритиметься, і думатиметься легше. І вільніше...

— Я скажу тобі, що я маю на увазі, — почав Амет. — Тільки не знаю, чи згадаєш ти мою щирю пораду, будучи ханом. Та й не знаю, чи станеш ти ще ханом. Доля нона дуже непевна річ. Навіть тоді, коли здається тобі, що ти її міцно тримаєш у руці...

— Кажи, кажи, — квапливо проговорив Кантемір. Думки про долю не здавалися йому зараз надто доречними.

— От так, — Амет знову спробував спиною та плечем стовп. — Якби я був ханом, то я примусив би всіх киримли чи працювати на землі, чи ловити рибу, чи добувати сіль, чи пасти овець і коней, чи займатися ремеслом, чи розвивати торгівлю... Я видав би фірман, який рішуче забороняв би ходити за Ор—Капу і розбійничати в краю урусів, у Ляхистані, в Московії, в богданських та мунтянських землях. Народ тоді буде народом, повним сили й гідності, коли він їстиме своїми руками вирощений хліб, а не награвований... Ти придивися, Кантеміре, з чого і як живуть люди на Україні, в Росії, в молдавській, польській, німецькій землях! З того, що самі надбали, з праці своїх людей!..

— І добре їм отак живеться? — з насмішкою запитав Кантемір.

— Як би не жилося, але душа в них чиста!

— Ха—ха—ха! Чиста душа! Ти думаєш, що на землі урусів усі однаково живуть? Одні гнуть спини на полях, а інші, багаті, не гнуть, а мають усе!.. От і ми, киримли, не хочемо гнути спини на полях, але хочемо мати все!

— А в нас що — всі однаково багаті? — запитав Амет. — Ні, не всі. І ти не зводь розмови на манівці. Кожний народ складається з тих, хто працює, і з тих, хто грабує. Але щоб ціла держава жила тільки з грабунку — то це вже страшно. Для цієї держави. Османська імперія — така. І наш Крим — теж така держава. І тому я боюся за наше майбутнє.

— Не бійся, — насмішкувато відповів Кантемір. — Ти не побачиш майбутнього. Тебе не виручать гяури, хоч ти і повторюєш їхні вигадки. Те ж саме, що говориш ти, говорив шість літ тому й негідний Ях'я—зрадник, що водив запорожців та донців на свою батьківщину.

— Ях'я — святий чоловік, якщо він таке казав. І не в гяурах суть. Суть у тім, що ті народи, які працюють, а не грабують, з кожним роком усе міцнішають, стверджуються, хоч ми й чинимо весь час грабіжницькі набіги на них. Ми весь час приходимо жнивувати на чуже поле — більше витопчемо, ніж візьмемо, а те, що лишиться

невзятим, з вогнем пустимо! А нам же з цими народами доведеться сторіччя й тисячоліття сусідувати. Не вік і не два, а всі віки, які нам належить прожити... Ти говорив про Сократа і про греків. Не війнами та грабунками вони тобі, Кантеміре, запам'яталися, а розумом своїм, книгами, вченими і зодчими своїми...

— Звідки ти знаєш про них?

— Всі знають — і я знаю... Так от. Якщо ми житимемо так, як живемо досі, то колись ізнищать нас, як варварів, що колись у Римі, у храмах їхніх дивних, на священних вогнях перед вівтарями поросятину смажили, — фе!

Амет—Киримли не втримався і сплюнув убік.

— І справді, — здивувався Кантемір. — Звідки ти це все знаєш? Де ти навчився, свинопасе?

— Не я свинопас, а ти, Кантеміре! У моїй ватазі були порядні люди, а хто йде за тобою' Свині!.. У мене був різний нарід. Не тільки наші пастухи. Греки були, ляхи, серби, уруси були, касапчі Асан був у мене. Багато про що оповідали вони мені дуже цікавого. Про різні народи, про їхнє життя в різних землях... Ми, киримли, живемо поки що, як дикуни—хижаки. Ми кусаємося навсібіч, крадемо, грабуємо, убиваємо всіх і все. Нас не люблять за це. Нас за це ненавидять, Кантеміре. Нашим ім'ям дітей лякають на Україні, Польщі та Московії...

— А їхніми іменами лякають татарські матері наших дітей, — нехайно озвався Кантемір. І тут відчув, що його всього трясє від гніву. — Не те говориш! Сам Коран велить нищити ворогів ісламу — і нищити доти, доки зелене знамено пророка не замайорить над цілим світом!..

— Покинь! — хотів махнути рукою, та руки були зв'язані, і тому Амет різко ворухнув плечем. — Якби ти, Кантеміре—мурзо, знав, який він великий, цей світ, то ти збагнув би, що ніколи наше зелене знамено не зможе над цим усім замайоріти! Ніколи!..

Кантемір з презирством і ненавистю хотів дивитися на Амета—Киримли, та десь усередині відчував, що полонений ешкийя[36] у чомусь, йому, великому державцеві, не доступному, має рацію... Єдине, що втішало, — що цьому розбійникові недовго жити. Але ж... але ж істина не зникає, якщо речникові її відрізати язик чи навіть відрубати голову. Подумалося Кантемірові: ці гяури чинять дурниці, спалюючи своїх єретиків. Єретик згорить, а істина залишається. Як звали отого, що в Римі на Площі Квітів спалили?.. Забув ім'я... Йому навіть язика вирізали, щоб він з вогню не кричав своїх єретичних істин про те, що не Сонце довкола Землі обертається, а навпаки! Ну й що? Інші кричать! У Києві, казали, кричав якийсь звіддар на площі про те ж саме. І в Стамбулі хитрі греки та вірмени шушукаються, те ж саме кажуть...

— Що ти ще хотів би мені побажати, як майбутньому ханові всього Криму?

— А що ж тобі бажати? Якби ти думав про долю свого народу, то я б тобі порадив одне, Кантеміре—мурзо. Крим, хоч про нього ми й кажемо "ада", [37] островом не є. Він частина землі, на якій живуть уруси, ілляхи, касапчі. Він не є частиною Османської імперії, і ми — киримли, а не османли. Ти, Кантеміре, яким би сильним і мудрим не був,

не перетягнеш Крим до Трапезонта, до Сінопа чи до Стамбула. Цього навіть Аллах не зробить. Так я би, ставши на те місце, про яке ти мрієш, зробив би геть усе, щоби з'єднатися з урусами — нашими найближчими сусідами.

— Вони — наші вороги, вони — гяури! — різко відповів Кантемір. — Не може бути міцної держави там, де намагаються подружити хрест і півмісяць!

— Чому? А Османська імперія? Скільки християн живе в її межах! І греки, і болгари, і серби, і богданці, і вірмени...

— Ти — підступний! Ти — страшніший ворог, ніж здавався мені раніше!

— Нещасні роки чекають мою батьківщину, якщо тобі, Кантеміре, вдасться заволодіти престолом! Ти продаси Крим туркам, як сам їм продався, — і не побачить моя батьківщина тієї величі, якої гідний її нарід.

— Що ти знаєш про нарід, розбійнику?

— Я знаю, що я сам — нарід!

— Ти ж сам лаяв свій нарід, називав його народом розбійників і грабіжників, а тепер кажеш, що ти сам — нарід! Та ще й говориш про велич для народу—розбійника.

— Не збираюся нічого тобі пояснювати, Кантеміре! Ти слухняна лялька в турецьких руках, отой Карагъоз, що його виставляють, аби посміятися з його недоумкуватості! Що б я не казав про свій нарід, ти нічого не зрозумієш. Бо ти розуміти не хочеш!.. Скажи своїм слугам: нехай скоріше вони ведуть мене на страту.

Бо я не хочу дожити до ганебної днини, коли володарем Криму стане шмат лайна турецької собаки.

За тонкими ганчір'яними стінами намету вже світало. Ось—ось почується крик муедзина.

Та замість муедзинового крику розлігся інший звук.

Зовсім неподалік ударила гармата. Потім — друга...

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ, який оповідає про трудні дні Кантеміра та його хороброго війська

Проте то були не козаки. То з переляку вдарили сонні турецькі гармаші, прийнявши своїх за чужих. Але зрештою вони підняли тривогу... — Примчало щось біля сотні кінних вояків з—під Сарабуза з лихим сеунчем. За такий сеунч їм треба було негайно позрубувати голови. Але Кантемір вирішив їх помилувати — зрештою, хоча б за те, що вчасно попередили про біду.

— Їх не можна нічим спинити, — доповідав поранений сейменський юзбаші.[38] — Біля Сарабуза вони вмиг розрубали наші ряди і розкидали в обидва боки. Ми не встигли збагнути, в чім річ, а кожен козак уже встиг двічі змахнути шаблею. Їхній Дорошенко, як довідався, що нас удвічі більше, гукнув гяурам: кожному з вас досить двічі махнути шаблею — і шлях на Бахчисарай вільний...

— А вам же варто було б по одному разу махнути шаблею, — блиснув лютим оком Кантемір. — Заслухалися слів Дорошенка?

— Він же говорить, як грім, — винувато поглянув на грізного мурзу сейменський юзбаші.

— Ви що — кинулися в бій, а він витримав ваш наступ і вже потім пішов уперед?

— Ні, все було зовсім не так, як при Білій Церкві. Дорошенко не ждав, коли ми кинемося в бій. Ми ще молилися, а його кіннота, мов таран, налетіла на нас! І що було далі — ніхто не може нічого згадати! Нас просто розметало в різні боки. Наче порохований погріб вибухнув поряд...

— Боягузи! — прошипів Кантемір. Піймавши його лютий погляд, сеймен упав на землю і поповз задки — подалі від грізного мурзи, грози гяурів і непокірливців. — Геть ізвідси! Не заважай мені думати!..

Поранений у голову сеймен зник. Грізний войовник залишився наодинці зі своїми думками. Він сидів у кутку свого шатра, грізний Кантемір Дивеев — ватажок Белгородської орди, що кочувала на побережжі Чорного моря від Дніпра до Дунаю. Десять літ тому Кантемірові остогидло залежати від кримських ханів — і він пере—йшов у пряму залежність від Османської імперії. Він і раніше, і потім був грізним бичем Стамбула! Його імені боялися українські, польські та молдавські матері. За допомогу туркам у війні з Річчю Посполитою султан Осман призначив Кантеміра пашею Ячакова, Силістрії й Бабадагу. Йому навіть титул такий дав султан: "пильнувач польсько—турецьких кордонів та князівств"! Грізним ворогом для Польщі був Кантемір, але коли поляки полізли були в Росію, щоб поставити Лжедмитріїв, а потім щоб скинути Михайла Романова, то Кантемір був разом з ними! Еге ж, куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею!.. Дали йому в Москві по клешнях, дали йому і під час Хотинської війни по панцеру, обірвали йому вуса й під час недавніх битв під Білою Церквою та Рокитним. Але все одно не вгамувався Кантемір — тепер він поліз у Крим, щоб стати там фактичним господарем. Бо Джанібек, якого буде поставлено в разі перемоги, — хіба то хан?!

Отже, Дорошенко повним ходом мчить на Бахчисарай! І нехай у нього три з половиною чи чотири тисячі козаків — це не має значення. Грізна сила йде з Дорошенком. Кожна сотня його воїнів варта тисячі Кантемірових кіннотників. Отже, у Дорошенка більше сил, ніж у Кантеміра!..

Треба вислати розвідників на найшвидших конях — і якщо все, про що сказав поранений сеймен, відповідає істині, то треба лишати цей шайтанів Бахчисарай і битися з Дорошенком на півдорозі...

Та не встиг він дати розпорядження, бо біля його шатра затупотіли копита, хтось упав і кричав:

— Гяури йдуть!

Кантемір вискочив з намету. Гяурів він не побачив. Побачив тільки переляканого вершника, якого вхопили вартові. Кінь упав і конвульсійно дригав ногами та головою...

— Я — з—під Каяша! — кричав вершник, змучений не менше, ніж його змилений кінь. — Шайтан Дорош іде на Бахчисарай!

— Ви чому не зупинили його біля Каяша? — різко запитав Кантемір.

— Він уміть знищив нашу орду. Ми не встигли вихопити шаблі з піхов, як його коні вже промчали по наших кістках!

Кантемірова шабля свиснула в повітрі. Сплюнув Кантемір, гидливо змахнув шаблею своєю, і відпустили вартів розгубленого вершника. Упало криваве шмаття на зелену траву...

— Шайтан Конецпольський! Таки не зупинив шайтана Дорошенка! — вилаявся Кантемір.

Він сподівався, що Конецпольський, вірний друг Туреччини, а отже, й його, Кантеміра, вірного васала Стамбула, не допустить, щоб Дорошенко йшов у Крим. А великий коронний гетьман Конецпольський допустив! Прогавив Конецпольський Дорошенка — і стрибонули козацькі коні через Ор—Капу, і летять тепер, мов на крилах, на Бахчисарай!

Рішення прийшло одразу. На Бахчисарай не тратитися! Залишити під столицею трьохтисячний загін під командуванням свого сина Іштерека — хай тримає Бахчисарай з Шагіном та Магометом в облозі, — а він, Кантемір—мурз а, вождь Білгородської орди, паша Ячако—ва, Силістрії й Бабадагу, пильнувач польсько—турецьких кордонів та князівств, негайно йде назустріч Дорошенкові і б'є його, як бив колись Конецпольського під Цецо—рою! Він їм покаже, хто такий Кантемір! Тільки якщо пана Станіслава Конецпольського було викуплено з полону, то з Дорошенком Кантемір зробить інакше — він не ганятиметься за грішми, він посадить козацького гетьмана на палю і милуватиметься його муками, доки той не здохне! А потім накаже порубати його тіло — ні, він сам його порубає! — і розкидати воронам—труподам!

Від Кантемірового шатра в усі боки помчали вершники з одним наказом: негайно знімати облогу Бахчисарая і чекати наказу про марш на північ, назустріч Дорошенкові; наказ про марш на північ може бути будь—якої миті. Іштерекові було наказано: розосередити три тисячі своїх вояків так, щоб облога чи принаймні видимість облоги тривала! Все це треба зробити негайно!

Іштерек — молодий, плескатолиций, з чорними густими бровами, які зрослися на перенісці, малорослий, кривоногий, бо виріс верхи на коні, — вислухав батьків наказ, виширив зуби, побажав Кантемірові успіху в боротьбі з розпроклятим гяуром Дорошенком і помчав до своїх.

Іштерек — то найталановитіший із синів Кантеміра, надія мурзи. Йому, Іштерекові, мурза Кантемір мріє передати владу перед смертю. Шкода, що життя людське таке коротке, шкода! Він, Кантемір, хотів би жити значно довше, хай не безкінечно, але принаймні кілька сторіч! Він мріє ще завоювати Москву й Варшаву і віддати їх великому хандкарові в обладу! Він, мурза Кантемір, разом зі своїм сином Іштереком міг би довершити те, чого не довершили до кінця Чінгізхан і Батий, Мехмет—Фатих і Сулейман—Кануні!..

Помчав Іштерек до своїх, з—під кінських копит тільки груддя полетіло. Дивився йому вслід Кантемір, і якимось незрозумілим передчуттям раптом ізтислося його серце, чуже будь—яким ніжностям і сантиментам...

Немолодий уже Кантемір, та дав Аллах — хвала йому! — Кантеміровому тілу силу й витривалість, а Кантеміровій душі — вічну молодість! Любить походи Кантемір, саме в

походах міцнішає його тіло й молодшає душа. Джанібек—Герай, якого він, Кантемір, має посадити на бахчисарайський трон, молодший за Кантеміра, але гидко дивитися на його ніжне тіло вагітної баби! І ось отаке ніщо він, Кантемір, має посадити на трон Кримського ханства! Але що ж! Це — наказ Стамбула, не для того в Баба—Алі пишуться фірмани, щоб їх не виконувати!

... Через дві години воїнство Кантеміра, залишивши облогу Бахчисарая, рушило на північ. Коли татари залишали облогу того чи іншого міста, вони робили це, як правило, вночі. Щоб ворог не бачив їхніх коней, повернутих до нього хвостами. Кантемір же вирішив не чекати вечора і не церемонитися перед своїми нікчемними душманами.[39] Нащо ці церемонії перед тими, кого він глибоко зневажає? Не сьогодні—взавтра і Магомет—Герай, і Шагін—Герай опиняться в його руках — і то їм дуже—дуже поталанить, якщо великий візир Устреб—паша відправить їх досиджувати в кандійському зіндані[40] те, що вони не досиділи раніше!..

А тим часом — нехай постереже їх Іштерек!

Кантемір не знав, про що говорили між собою Акрам—баші й Шагін—Герай, коли з мурів Бахчисарая дивилися на відступ Кантемірового воїнства. З мурів це мало вигляд вельми переконливий...

Акрам—баші зняв шолом, витер піт з лоба і промовив:

— Одне з двох: або Кантемір занадто вже хитрує, що аж себе перехитрив, або ж...

— Або ж — уже прийшов Дорошенко!

— Або ж — прийшов Дорошенко! — погодився Акрам—баші.

— Але чому Кантемір нас не соромиться? Забирає військо у нас на очах і просто тікає на північ? Так і хочеться йому вслід свиснути!

— Не треба, — попросив Акрам—баші. — Він нас не соромиться з двох причин. Або він вважає нас мертвяками. Або ніколи йому нас соромитися. Або — й те, й друге!

— А може, це пастка? — поскуб ріденьку свою борідку Шагін—Герай.

— Не знаю, — відповів Акрам—баші, колись рудий, тепер зовсім білий колишній гяур, нинішній оборонець Бахчисарая...

Відступ Кантемірових військ спостерігали зі стін і вчорашні розбійники Амета—Кирилми. Тут же кілька найза—взятіших з них прийшло до Шагін—Герая з проханням.

— Які ще можуть бути прохання? — нахмутив брови Шагін. — Ви — розбійники! Вас судити треба!

— Ми разом з Аметом—Кирилми прийшли врятувати тебе, о найхоробріший, — відповів найстарший з них. — Зараз ми не розбійники, а оборонці хана Магомета й кал—ги Шагін. Ми прийшли з проханням до тебе і з вірою, що твоя мудрість така велика, як і хоробрість!

— Що вам треба?

— Ми хочемо вночі вийти за мури і пошукати нашого ватажка. Його ще не страчено — отже, він іще живий! Він повинен жити й бити турецьких прихвоснів...

— Я не хочу ризикувати вашими головами заради однієї голови Амета—Кирилми.

— Не бійся за нас, о найхоробріший і найсправедливіший! Одна голова одного Амета—Киримли варта сотні наших голів!

— Мені потрібні ваші голови й ваші руки, — відповів Шагін—Герай. — Не пущу вас за мури!

— Не поспішай відмовляти, о найхоробріший! Ми тобі в придачу до Амета—Киримли постараємося ще щось принести!

— Що? — запитав Шагін.

— Не скажемо, поки не принесемо! Тільки дозволь вийти за мури!

— Треба їм дозволити, — втрутився Акрам—баші. — Вони не хочуть нічого казати, бо бояться сполохати Удачу...

— Гаразд, — неохоче відповів Шагін—Герай і знову поскуб свою ріденьку борідку.

Якась думка була в голові, тільки яка — ніяк не міг згадати. Сердито смикнув себе за бороду і заскреготів зубами від болю. Згадалося йому, як тягав за бороди московських послів Прончищева й Болдирева, як ображав їх словами й ділом, як позабирав собі їхні гроші та речі... Дурниці робив калга, наслухавшись, що Москва ображає астраханських татар і віру мусульманську їхню зневажає. Хіба послам за це треба скубти бороди? Треба скубти бороду московському цареві — от кому! А втім... Шагін—Герай — не Кантемір. Він не хоче бути вільною чи мимовільною зброєю в руках Османської імперії. Він хоче остаточно вирвати Крим з—під Стамбула, а отже, не підлягати султанові та його Устреб—паші, не йти за їхніми наказами воювати з Москвою — Москва, між іншим, забула про те, що він, Шагін—Герай, скуб бороди її послам, і надіслала якраз перед самим вторгненням Кантеміра добрі гроші в Бахчисарай. Буде чим розплатитися з вояками, якщо вдасться перемогти Кантеміра! Тільки б витримати, тільки б вистояти оці найважчі дні!

Посланці від розбійників усе ще стояли перед Шагіном, чекаючи на його дозвіл. Виявляється, що своє "гаразд" Шагін—Герай мовив подумки, а злодії та розбійники, хоч і вміють читати людські думки, усе ж воліють, аби ці думки було висловлено вголос.

— Яхші![41] — коротко кинув він. Повітря пахло свіжою водою, хоч небо було чисте...

Знову повернув свій погляд на обрій. На північ, на північ ішла, мчала, летіла, лилася, мов Салгір—ріка, кіннота Кантеміра...

Увечері Іштерек об'їхав свої війська. Все було гаразд, усі воїни знали, що їм належить робити, скрізь, як водиться, палали вогнища. Форкали коні, передчуваючи грозу. Але небо було безхмарне.

Іштерек ліг у своєму наметі. Сьогодні він вирішив лягти раніше і добре виспатися. Він з гуріями побачиться завтра, після того як візьме Бахчисарай.

Так, так, Іштерек вирішив узяти Бахчисарай. Оборонці його, побачивши, що Кантемір з основними військами пішов на північ, звісно ж, зраділи й послабили пильність. Люди Іштерека є в Бахчисараї. Вони давно чекали сигналу, вони давно чекали тої години, коли оборонці втратять пильність. Військо Іштерека увірветься в Бахчисарай не через головну браму, яка найбільше охороняється, і не через бічні.

Люди Іштерека зробили підкоп під мури, сьогодні під ранок буде запалено гніт, який підірве порох, — і в отвір ринуть сили Іштерека. Навіть батько, навіть сам Кантемір не знає про цей задум! Порадив Іштерекові цей план, знайшов відповідних людей хитрий чоловік із самого Стамбула, який ходить в одязі фаранга і називає себе сеньйором Гаспареоне!...

Іштерек ніколи не наказував, щоб його хтось будив у визначений час. Він сам прокидався тоді, коли визнавав сам собі. Він вввзтра прокинеться за дві з половиною години до світання. А ще через годину гримне вибух. Саме в цей час треба бути Іштерекові біля отвору в мурі й повести своїх джигітів на штурм Бахчисарая. Перш ніж муедзин вийде на мінарет виголосити свій ранковий езан, Бахчисарай буде взято! Батько думає про те, щоб передати Шагiна й Магомета султанові та великому візирові, — хай думає! А він, Іштерек, позрубує їм голови — та й усе! Не сам позрубує, а його воїни це зроблять. А він, Іштерек, позрубує голови тим воїнам за хановбивство. Власною рукою позрубує!..

З цією думкою він заснув.

Але прокинувся раніше, ніж сам собі призначив. Бо пролунав вибух, про який він думав перед сном.

І тільки тоді, коли прокинувся, то зрозумів: це не вибух, це — грім. За тонкою перегородкою намету шумів веселий дощ. Пахло грозою і свіжою небесною водою.

Знову вдарив грім. Лило як із відра. Увечері коні форкали, передчуваючи грозу, але щоб таку грозу?!

Блиснуло десь у небесах. Іштерек враз побачив чотири постаті в його наметі. Вони були з ножами в руках. Це не були люди з його охорони, це були якісь інші люди, яких він досі ніколи не бачив!..

Наче підкинутий пружиною, скочив Іштерек з твердого ложа свого, та тут же чиясь невидима тверда рука вибила шаблю з його правиці. Він хотів стрибнути вбік, щоб під наметом вислизнути назовні, під дощ, під грозу, до вогнищ (він ще не збагнув, що вони всі залиті дощем!), — як його просто в повітрі щось підхопило й перевернуло на спину, і не встиг Іштерек іще вихопити ножа з—за пояса, як той ніж уже було кимось відібрано, а руки йому ізв'язано. Він ще відбивався ногами, але й ноги вже щось оплутало, він хотів крикнути, але його розпачливий крик заглушив удар грому, страшний удар — це його блискавка так осяяла внутрішність намету, що Іштерек устиг побачити ворогів!.. Але — тільки побачити!.. Ще мить — і в рот йому запхали якусь ганчірку. Зрозумів, для чого: щоб не кричав!..

Потім його винесли з намету під зливу, і він, ізв'язаний, дивився в темряву, і коли цю темряву знову розпанахала блискавка, то побачив мертвих своїх охоронників, що валялися біля шатра в найстрашніших позах. Під сяйвом блискавки він спочатку побачив цю картину, а вже потім збагнув, що то таке...

Його вороги бігли то полем, то кущами, бігли крізь темряву — вони мовби нюхом чули дорогу, не спотикалися, не кидалися в різні боки. Вони добре знали свою справу. І Іштерек здогадався: це оті самі розбійники з Карадагу, яких привів Амет—Кирымли, ті

самі бандюги—ешкийя, що зірвали позавчора штурм Бахчисарая... Та через мить ця думка вилетіла з його голови, бо зрозумів: його несуть до Шагін чи Магомета! Він — бранець! Він не виконав наказу свого грізного батька, він проспав свою свободу й свою перемогу!..

Але й ця розпачлива думка зникла, коли знову блиснуло й шарахнуло громом угорі. Люди, яким належало підірвати мур, свою справу зроблять. А ті, кому належить іти на штурм, підуть на штурм! Вони виручать Іштерека! Коли Шагін—Герай побачить біля своєї горлянки ножа, то він тут же заговорить по—іншому, він десять Іштереків віддає би за одне своє нікчемне життя...

Розбійники бігли, а позаду крізь громи лунав лемент: Іштерекове військо виявило, що в його тилах шастають люди Амета—Кирилми, і тепер під зливою намагається виловити зловмисників... Може, щось і вдасться, тільки Іштерека вони вже не врятують...

Кантемір віз свсю орду цілу ніч. Треба було стріти

Дорошенка якомога далі від Бахчисарая. Знав—бо — козаки навряд чи йтимуть уночі незнайомою землею. Та й треба їм набратися сили перед останнім кидком — на Бахчисарай.

Позаду, десь над Бахчисараєм, виблискували громовиці...

За Бахчисарай Кантемір був спокійний — брати Гераї — Магомет і Шагін — замкнені там надійно. Іштерек їх із міста не випустить.

Хоч військо у Кантеміра було велике, проте хотілось би, щоб було його більше. Особливо не вистачало сейменів та яничар — тих, що мали прибути морем. Їх щось затримало? Що? Буря? Козаки?

Але ж його люди перехопили ту козацьку сотню, що їздила на розвідку на Дунай. Перехопили і знищили геть усіх. Вірніше — майже всіх. Бо чомусь, коли перерахували геть усіх убитих і поранених (поранених серед козаків не було — всі були вбиті), то знайшли зайву руку. Зайву відрубану шаблею руку... Чия вона була, та рука?.. Обшукали всі закутки, перевернули всі трупи, але власник відрубаної руки мов крізь землю провалився. Вирішили, що десь сконав, але де?

Так розповіли Кантемірові його нашіптувачі... Кантемір тоді не надав особливого значення цим нашіптуванням. Тепер йому стає не по собі — ану, якщо хтось із козацької сотні вцілів і передав запорожцям вістку про плановану морську експедицію з гирла Дунаю на західний берег Криму? Запорожці — то такий народ. Можуть спорядити свої чайки й піти напереріз флотилії з сейме—нами та яничарами...

Кантемірове військо поспішало на північ. Кантемір знав, якою дорогою може йти Дорошенко, і тому поспішав зайняти найвигідніше місце.

Те місце міг знати й Дорошенко: тіснина між скелями, коні не розженуться, в усі боки не побіжать. В цій тіснині кожна стріла знайде свою ціль.

Якщо Кантемір займе тіснину, а зверху посадить своїх найкращих лучників, то Дорошенко не пройде. А якщо й пройде, то ляже кістками з усіма своїми воїнами й кінями.

Що Дорошенко ще не зайняв цієї заповітної тіснини, було зрозуміло хоча б з того, що Кантемір за всю ніч не стрів у дорозі жодного вершника, який мчав би на Бахчисарай з лихою вістю. Ніхто цієї ночі не їхав йому назустріч, — отже, заслін, що стоїть у тіснині, ще не вступив у бій з ворогом.

ЧАСТИНА ДРУГА

Чи то птиця летіла і дорогу згубила?

(В небесах — білий сніг, білий сніг.)

І така ж вона сива, і така ж вона біла —

Упала коневі до ніг...

Чом ти, коню, спіткнувся — чи дорогу забувся?

(В небесах — тишина, тишина!)

Біла птиця ридає, щоб ти повернувся

До неньчиного вікна...

Ой же, пізно вертати, бо немає вже хати!

(В небесах сивий грім, сивий грім...)

Завтра ввечері, коню мій, будеш іржати,

Ридати над трупом моїм...

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ, що оповість про те, як стрілися в жорстокому герці Дорошенко й Кантемір

Перед сходом сонця військо Кантеміра зупинилося. Муедзини почали вигукувати перший езан...

До того урочища, яке треба було зайняти Кантемірові, залишалася година неспішного ходу...

"Ля ілляги іль Алла ве Мухамеден ресуль Ілля..."

Воїни Кантеміра не спали цілу ніч. Навіть шепчучи молитви, вони мріяли про спочинок. Вони молилися, а підсвідомо мріяли про сон...

І саме тоді почули, як двигтять земля.

Просто на Кантемірове військо летіла, вгинаючи землю, розкидаючи копитами коней червоні маки, лава запорожців.

Спочатку здавалося, що ці безумці летять на смерть, — їх, вершників Кантеміра, у кілька разів більше! Безумство — меншими силами йти на більші сили! Адже, коли маєш менші сили, можеш заховатися від ворога за завалами, у шанцях, на скелях, куди не видряпається ворожий кінь...

Військо Кантеміра ішло не відпочиваючи цілу добу. А крім того, це військо розсипалося, розгубивши бойові порядки, на рівнині.

Безумці Дорошенка летіли на смерть, але в шаблі козака було по сім смертей для воїнів Кантеміра!

— Рубонуті по сім разів — і ми в Бахчисарай! — сказав гетьман Михайло.

І кожен з його воїнів був упевнений, що йому судилося сьогодні знести сім ворожих голів з плеч! Інакше — перемоги не буде!

Якби Кантемір зі своїм військом устиг зайняти оте вимріяне ним місце, якби! Не

встиг, не зайняв! "Не встигли!" — мов блискавка, промайнуло в головах його вояків. А степ же ж довкола широкий, і якщо зараз скочити на коня, то можна і втекти!

Кому першому прийшла в голову ця думка? Ніхто не знає! Але вона вже заволоділа мізками воїнів!

І ось завороженими очима дивляться вони, як вривається козацька лава в ряди кантемірівців, як летить вона, мов стріла крізь туман, не зупиняючись. І якби зупинилася хоч на мить, то це було б надією на перемогу, — але ж вона не зупиняється, вона рине, мов хвиля, — і зникає надія на перемогу, з'являється страх, тільки містичний страх, і тоді стає все байдужим, крім власного життя!..

"Ля ілляги іль Алла..."

Немає бога, крім Аллаха... Немає в битві більшого бога, крім страху і байдужості до всього!..

— Стояти на місці! — реве Кантемір.

Та хто його почує в цьому іржанні коней, у гуркоті копит, у криках "Алла!" і у торжествуючому ревищі: "Слава!"?!

Хвиля переляканих людей і коней перекидає Кантеміра, але він не один день живе на світі, він має досвід не однієї битви, — і тому з ним живе надія якщо не на перемогу в цій битві, то на життя задля битви другої.

Він вилазить на вільне місце, де не б'ють ногами повержені коні, не тіпаються в переляку поранені боягузи. Він вимахує своєю шаблею, вік скликає до себе тих, хто не втратив голови, — і ось уже збирається довкола Кантеміра якась сотня воїнів, які не хочуть показувати супротивнику хвостів своїх коней, і ось уже ця сотня, оговтавшись, б'є збоку по козаках і перебиває велетенське ратище, що пронизало Кантемірову орду. І в торжествуючий крик "Слава!" тепер вплітається давнє, ще Чінгіз—ханове: "Урагх!" — люте й непокірне, затяте й смерто—любне "Урагх!".

Озирнувся Кантемір — і бачить: уже не сотня, вже тисяча його вояків ошетинилася шаблями на козаків, і бій уже йде на рівних, уже летять не тільки татарські, уже й запорізькі буйні голови з оселедцями котяться в траву!..

— Вперед! — гукає Кантемір і чує з вигуків "Урагх! Алла!", що за ним уже стільки вояків, скільки за Дорошенком козаків! Нехай решта тікає, нехай решта розбігається, перелякано каляючи землю кизяком кінським та людським, поливаючи її червоною кров'ю й білою солоною піною з кінських ротів і крупів, — нехай! Зараз Кантемір розрубав військо Дорошенка на дві частини, він б'ється з ним на рівних, — і нехай Аллах пошле його руці силу, а його воїнам — удачу!

Уже півдня кипить битва на широкому полі, і знає Дорошенко, що треба її чимпошвидше закінчувати, що тільки блискавичність — запорука його перемоги! Треба кінчати, бо ті Кантемірові воїни, які розбіглися після першого приголомшливого удару, зараз можуть уже і оговтатися, ті мурзи, які повтікали за обрій, уже, певно, отямилися і перегруповуються! І тепер держись, Дорошенку! Можуть—бо ті мурзи зайти тобі в спину, і буде Кантемір, п'ючи із твого черепа, хвалитися, що так було й замислено: він, мовляв, Кантемір, зв'язав основні сили Дорошенка, а ті, що розбіглися, вдарили по

ньому в спину!

Кінь Дорошенків Сніжко — біло—червоний: і круп, і грива, й холка, й ноги в крові! Вже й не пам'ятає, скільки ворогів збив він на землю, вже в голові дзвенить від напруги й перенапруги. Поряд із ним б'ються Закривидорога й Яремко, неподалік — Ляскало й Цабекало! Ех, немає Дерикота з його сотнею — він би показав зараз Кантемірові! А де полк Мізерниці? Ага, його відрізано від Дорошенка! Але видно, що б'ються хлопці — орли!..

Кантемір не звик битися в лавах своїх вояків. Він, як справжній полководець, звик командувати збоку, позаду. Так само треба б і Дорошенкові діяти — не раз про це казав йому Андрій Закривидорога, не раз докоряв йому й старий Олефір Голуб, колишній гетьман, який зараз теж на рівні з простими воїнами б'ється проти турецьких попихачів Кантеміра... Але що поробиш, коли зараз доля змушує і Кантеміра, і Дорошенка битися на рівні рядових вояків?.. Де знайти зараз Кантемірові таке місце, щоб він стояв і дивився, а інші щоб билися?!

— Вперед! — гукає Кантемір, і бачать його вояки, що рветься несамовитий мурза до того місця, де мають бунчук та інші клейноди Дорошенка. Ось він та кілька його батирів уже пробилися до Дорошенка. Хто з полководців не упаде — тому й належатиме перемога!

Батирі б'ються з Закривидорогою та Яремком, з Ляскалом та Цабекалом, з Олефіром Голубом, з Тягниборо—дою та Гостинським. Кантемір схрещує шаблі з Дорошенком.

Кантемір — лівша так само, як і Дорошенко. З Кантеміром дуже важко битися на шаблях — надто незвичний він для противника. Доки той роздумує, як би взяти шайтана—мурзу, що б'ється не тією рукою, як Кантемір уже лівицею зчесує йому голову!.. А тут — найшла коса на камінь! Дзвенять шаблюки, летять іскри, іржать коні, кусаючись. Міцна шабля в Кантеміра — дамаська. Така ж шабля і в Дорошенка — теж дамаська, тільки переяславського кування. І коли рубонув щосили по Кантеміровій домасі Дорошенко, то прорубав її до половини, до середини вищербив її крицю! Та все ж і щербатою шаблюкою несамовито б'ється татарський доводця, бо думає, що й Дорошенкова домаха вищербилася!.. Та от якось зиркнув — і побачив шаблю ворога: ціла—цілісінька, ще й весела, як шайтан у пеклі! Штриконув він тоді шаблюкою щербатою своєю Дорошенка у груди, мов якийсь фаранг шпагою другого фаранга, — та тільки ж забув Кантемір, що на гетьманові — кольчуга з нагрудником! Брязнула шабля, пішла вбік, щербиною за кольчугу зачепилася, і відмахнув би к бісу ліву руку Кантемірові Дорошенко, якби на татарському мурзі не було кольчуги, нагрудника й наплічників, та ще й шолома з сіткою! Але прорубав наплічник Дорошенко, заіржав кінь Кантемірів, відскочив назад, збивши одразу трьох батирів і чотирьох палванів.[42] Цим і врятував обеззброєного мурзу, бо ж пощерблена шаблюка повисла на кольчuzі Дорошенковій. Тим часом Кантемірові хтось із батирів дав нову домаху в руку — і кинувся мурза, хоч і боліла лівиця його в плечі, на Дорошенка. І — даремно! Бо розрубав своєю переяславською домахою гетьман кольчугу на грудях Кашемірових, а

за другим ударом відбив убік нагрудник — кольчуга з одного боку вже не тримала, — і встромив свою гостру й холодну, мов смерть, шаблюку ворогові в груди.

Ахнув Кантемір кров'ю з рота, і поточився, і похилився, і став падати на круп своєму коневі... А палвани й батирі, щосили відбиваючись від козаків, винесли свого доводцю з—під Дорошенкової шаблі і поволі, а потім і швидше, але не втрачаючи гідності, почали відступати. Захопився був Олефір Голуб переслідуванням пораненого Кантеміра, — та попав необачною головою під шаблюку одного з батирів. Злетіла голова і в батиря, і в двох палванів — це Закривидорога якраз наскочив, тричі махнув, — та немає вже з товариством Олефіра Голуба, полетіла душа козацька в рай чи в пекло — хто його знає?! А жаль козака, жаль недавнього кошового, за гетьманування якого Недайдорщ із товариством, Петрунін з донцями та Олександр Чорногорський з повною душею мрій робили славний похід через Трапезонт, Синоп і Кафу аж на Стамбул!..

Відступало Кантемірове військо — спочатку повільно, а потім уже бігом, навскоки, та козаки наздоганяли вершників, що втікали на перевтомлених, охлялих конях, — і рубали, рубали, і летіли голови в зелену траву, між червоні маки!..

РОЗДІЛ ДРУГИЙ, що поранить душі тих, що вірять у нелицемірність Шагін—Герая та його брата

"Ах, як це добре, — подумав Шагін—Герай, — що вдалося нам узяти в свої руки цього Кантемірового сина! Тепер не Кантемір, а ми диктуватимемо супротивникові, що робити, а чого не робити... Ну, першим ділом треба їх змусити забратися зі своїми військами від Бахчисарая. А взагалі — треба примусити їх зовсім піти з Криму!.."

Він ходив по кімнаті туди—сюди і думав.

Ситуація, що позавчора була катастрофічною, сьогодні повернулася іншим боком. Тепер не Кантемір на коні, а він, Шагін—Герай.

Зайшов Магомет—Герай. Обличчя змарніле, очі каламутні. Знову, певне, не спав цілу ніч. Молився, напевне.

— Непогано почався день, слава Аллаху, — у відповідь на німе запитання брата—хана сказав калга—султан.

— Бачу, — слабким голосом відповів Магомет. — Дощ пролився на ниви, сонце сяє...

— Сонце — це так, — погодився калга. — А є ще одна радість: нам удалося викрасти з ворожого табору дуже важливу для нас людину.

— Кого ж? — неуважно запитав Магомет, думаючи про щось своє.

— Кантемірове щеня — Іштерека—мурзу... Його Кантемір залишив командувати військом біля Бахчисарая.

Магомет—Герай з подивом поглянув на Шагін. В його пригаслих очах ізнову з'явився інтерес до життя.

— Ко—о—ого? — не повірив своїм вухам Магомет—Герай. — Повтори, будь ласка!

— Іштерека!.. Щойно я розмовляв із цим хлоп'яком. Я наказав кинути його до в'язниці. Нехай посидить з пацюками, а вже потім ми покажемо його Кантемірові!.. І

продиктуємо Кантемірові наші умови.

Хан Магомет—Герай з докором поглянув на свого меншого брата. О, цей Шагін! Вічно він зі своїми вигадками! То колись скуб бороди російським послам та бив нагайками, а він, хан Магомет, мусив якось усе це владнувати, бо ж і цар російський Михайло, який іноді допомагав Кримському ханству, не вельми ласкавий був з послами—татарами!.. А тепер — Іштерек!.. Та треба його негайно привести до хана, та дати йому добру кімнату в палаці, та бесідувати з ним відповідно до його сану...

Шагін—Герай, уважно слідкуючи за виразом на обличчі свого брата, тут же здогадався, про що той думає.

— А як ми з тобою, два хани, а не мурзи, сиділи в кандійському зіндані, — так ніхто не думав про наш з тобою сан?! — аж заскреготів зубами Шагін. Його борідка виставилася вперед, сам він пригнувся, мов пантера, що збиралася ось—ось стрибнути на свого ворога. — Ти що — не розумієш, за що розгорілася в нас війна? Чи ти думаєш, що Кантемір не відправить нас назад, у кандійський зіндан, як тільки вдасться йому перемогти?! Це — в кращому випадку!

— Вони — це вони, — слабо відмахнувся рукою Магомет. — Але ж ми повинні бути шляхетними...

— Задля якої речі? — задихнувся від люті Шагін—Герай. — Це щеня Іштерек прискакало сюди зі своїм батечком скинути тебе з трону, а я мушу з цим щеням бути шляхетним!

Магомет збагнув, що його брат затявся. Сперечатися з ним зараз нічого. Сперечатися з ним нині, в той час, коли військо Кантеміра стоїть під мурами Бахчисарая—це відволікати увагу від головного. Магомет—Герай подивився розгублено й докірливо на свого рішучого брата і мовчки вийшов...

— Шляхетними... — пробурчав Шагін—Герай з іронією. — Якби все будувалося на благородстві... Та й де воно, те благородство? Тільки в нікчемних віршах отих блюдолизів, що крутяться в Стамбулі довкола трону.

Важко грюкаючи своїми фарангськими чоботищами, увійшов без попередження Акрам—баші.

— Що таке? — підняв голову Шагін—Герай.

— Парламентери...

— Ясно... Що вимагають?

— Віддати Іштерека.

— А навзамін?

— Обіцяють віддати Амета—Киримли...

— Що?! — аж сіпонувся лівою щокою Шагін. — А ще що?

— Нічого...

— Вони що — сказалися? Вони хочуть, щоб я їм повідрубував зараз голови й повиставляв на мурах?

— Вони — люди підневільні, — рівним голосом сказав Акрам—баші, — їм сказали — вони виконують...

— Ану, Акраме, введи їх сюди!.. Я з ними поговорю!..

Ввели парламентарів. їх було троє. Дивилися насторожено. Знали, що прийшли туди, звідки живими можуть і не вийти. Але наказ є наказ. їм наказали передати такі й такі умови — от вони й прийшли.

Шагін двічі пройшовся перед парламентами — і знов мов пантера перед смертельним стрибком.

— Що пропонують ваші начальники? — запитав він, зупинившись.

Середульший із парламентарів сказав:

— Пропонують віддати нам Іштерека. А ми вам — Амета Кирилми, через розбійницькі дії якого нам не вдалося заволодіти Бахчисараєм.

— І це все?

— Поки що все, — неохоче відповів середульший, — Але ви можете передати нами свої вимоги.

— А в нас одна вимога — щоб Кантемір разом з усіма своїми військами пішов з Криму і більше ніколи сюди не приходив. А як прийде — ми посадимо на палю його сина Іштерека. Він сидітиме у нас аманатом.[43] Ясно?

— Ясно, — відповів середульший. — Нам сказали ще таке: міцні мури Бахчисарая, але й вони можуть упасти перед військом Кантеміра. І ще сказали, аби ми передали: якщо хоч волосина впаде з голови Іштерека, то з вас упадуть голови.

— Ти сам собі підписав вирок, нікчемо, — з задоволенням мовив Шагін—Герай. — Я хотів тільки вискубти твою бороду й виколоти тобі око й пустити з богом, а тепер я з насолодою відрубав твою голову й викину твоїм собакам за мур!

Шагін тут же вхопився за шаблю. Акрам—баші гукнув з переляку: "Гальт!"[44] — та було вже пізно: голова парламентаря покотилася по килиму, і кров з неї хлюпала, мов червоне вино з перевернутого глека...

— І цих — так само! — ревував Шагін варті. — А голови — за мур!

Він ходив по кімнаті, аж бігав, і його м'які чобітки залишали на килимі червоні сліди — він таки вступив у кров...

Вартові та служники винесли безголовий труп, винесли й голову, що дивилася загасаючими очима на Шагіна, витерли кров. Шагін ходив узад—вперед... Нарешті, зупинився напроти Акрама—баші.

— Ну? — запитав. — Чого мовчиш?.. Ну, як?

— Зер шлехт,[45] — відповів Акрам—баші. — Яман![46]

О, як набридла Акрамові—баші вся оця служба, все своє життя бозна за скільки миль від рідного краю! Власне, не так і далеко від Криму його Бремен, а здається: на другому кінці нічного неба. Що його тримає в цьому пекельному краю? Гроші? Віра? Становище? Та його ж власна голова ще тиждень тому могла отако дивитися, як голова оцього парламентаря, з кілка на стіні! Дякуючи, звісно, Шагінові, що врятував від несправедного гніву Магомета. Шалений Шагін, сумирно—набожний і нерішучий Магомет... А голови летять однаково...

— Яман! — твердо відповів Акрам—баші.

Так само твердо він знав, що Шагін—Герай його не зачепить ні за які слова. Він потрібен Шагінкові.

Амет—Киримли конав. Він стояв на помості, прив'язаний руками до перекладини. Ноги, щоб він не дригався й не відбивався ними, були затиснуті в спеціальних колодках.

Кат підійшов іззаду і провів ножем по голій спині Аме—та. Ешкийя навіть не здригнувся. Темно—червона кров закапала на поміст. Кат провів ножем іще раз... Амет—Киримли подивився на мури Бахчисарая. На мурах стояли його заціпені хлопці. Він знав: цієї ночі вони пролізли в ворожий табір, вони всі шукали його, але не знали, в якому місці його тримають, вони вкрали Іштерека, але зробили помилку: віддали цього Іштерека, сина мурзи Кантеміра, Шагінкові. А той не захотів міняти Амета—Киримли за Іштерека. Тепер Аметові доведеться тяжко вмирати...

Кат різонував ножем упоперек — і потягнув пас шкіри зі спини. Амет—Киримли, хоч і не бачив, але чудово знав, що це таке. Боляче, звісно, аж дзвенить у голові, але треба терпіти...

Шкода, що хлопці не зуміли обміняти його на Іштерека... Шкода, що хлопці повірили Шагінкові. А хіба він, Амет—Киримли, не кинувся, не роздумуючи, на заклик Шагін—Герая: порятуй мене?! Не Шагін кинувся він рятувати, а незалежний Крим. А як точніше: то й Шагін, бо ж саме Шагін, який би він не був, стоїть на чолі тих, хто бореться за незалежний Крим!..

Кат узявся різати ще один пас зі спини. Боляче, але й до болю треба звикати, все—таки вже скоро буде той час, коли й болю не буде чути... Правда, кати знають свою справу, і якщо є в твоєму розтерзаному тілі, яке вже нічого не чує, хоч одне макове зерно, яке той біль відчуває, то він знайде й те зернятко, і довго буде його плекати, щоб біль розрісся на всесвіт. Ой довго ще доведеться Аметові терпіти біль, ой довго!..

Піт тече по обличчю, але мов крізь туман бачить Амет на стіні високого сивоголового фаранга. Це той самий хоробрий Акрам—баші, який керує обороною Бахчисарая. Він був рудий, а знедавна посивів.

Амет бачить, як фаранг наводить фальконет. Що там далі — він побачити не встигає, бо перед обличчям, закриваючи мур, з'являється мавпяча пика ката... Ага, зараз він почне різати Аметові вуха, ніс, язик... У, м'ясницька порода, у, кассапчі,[47] у, кровопивцю, чекай, піймають тебе колись мої хлопці, вони помстяться тобі за Амета—Киримли!

І тут пролунав постріл Акрама—баші з фальконета. Невелике свинцеве ядро знесло одразу дві голови — катову й Аметову...

Шагін—Герай покликав Акрама—баші до себе, посадив поряд, налив вина і сказав:

— Спасибі тобі, вчорашній гяуре, за той постріл, Ти врятував мою душу від сили—силенної прокльонів, які міг вилити на неї Амет.

— Ти міг би виручити його — і не було б прокльонів...

Шагін—Герай подивився на Акрама—баші, мов на дитину:

— Ти вже сивий, Акраме, а мислиш, мов дитина. Ти хоробрий і розумний, а серце в тебе дівоче. Не віддав би я Іштерека і за сто Аметів. Іштерек — це політика, а Амет — це жалість... А крім того, Акраме, якби нам удалося перемогти, то через місяць після перемоги довелося б рубати голову Аметові. Ми в одному з ним зійшлися: він не хоче, щоб наш Крим сквернили чоботи яничар та яничарських прихвоснів, і я цього не хочу. А в усьому іншому ми — вороги. Він — пастух, який хоче правди. А правди немає — такої, якої він хоче. Є правда моя. І я знаю її. Бо в моїх жилах тече чінгізханова кров, а не в Аметових...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ, про те, як розійшлися дороги двох армій

Кантемір розплющив вічі лише на хвилину. Він побачив зорі, які скакали в очах, а потім зупинилися, розгледів обличчя свого вірного Халіда і промовив:

— В Кафу!

І знову зомлів.

Але це був наказ. І армія повинна була його виконувати. Власне, вцілілі воєначальники Кантеміра теж думали вже про це. Треба було залишати Бахчисарай, відступати на Кафу, а там збирати сили для дальшої боротьби з братами Гераями.

Кантемірове військо тут же звернуло в лівий бік і пішло на схід.

Втомлені коні ледве брели. Втомлені вершники ледве трималися в сідлах. Пройшовши отак з фарсах, військо зупинилося і впало на нічліг...

І тільки зорі сяяли зверху, знаючи те, чого не знають і не знатимуть люди...

Запорожці теж розташувалися табором на спочинок. Дорошенко здогадувався, що орда Кантеміра пішла на Ескі—Кирим чи на Кафу. Шукати її зараз, серед ночі, він не захотів, хоч Закривидорога й наполягав на цьому.

— Пане гетьмане, — казав він, — Кантеміра поранено, якщо не вбито, військо розхитане. Я думаю, що Кантемір зазнав поразки в оцій битві тільки тому, що не чекав нас зустріти так рано. Він, мабуть, ішов цілу ніч — а перед тим цілий день вони товклися біля Бахчисарая, — коні втомилися, вершники — теж. А тут ми — із свіжими силами! Я сам бачив: у них здоровля не було битися! У них рухи були не такі бистрі, як завше!.. Вони втекли, щоб поспати, а вже потім підуть на Ескі—Кирим чи на Кафу. От треба зараз їх і дорубати.

— Андрію, — терпляче пояснював Дорошенко, — якби ж ти точно знав, де вони поховалися, якби ж не довелося їх шукати цілу, ніч — і дурно, то тоді б я тебе послухався... А так ми не дамо відпочити ні людям, ні коням і втратимо час. На нас чекає Бахчисарай! Там ми з'єднаємося з військом' Шагіна...

— Там того війська — кіт наплакав, — вкинув слівце й Мізерниця, загадково всміхаючись у свій хитрий вус, і було незрозуміло: чи то він підтримує гетьмана, чи навпаки...

— Ну й що, що кіт наплакав? — иезадоволений, що його перебив Мізерниця, сказав гетьман. — Кіт наплакав, а Шагін—Герай тримається. Онде ж полонений сказав, що тримається. Та й чому йому брехати? Якби Кантемір зайняв Бахчисарай, то він би зі своїм військом спокійнісінько чекав нас за міськими мурами. А то ж ба — гасає то туди,

то сюди! Не смачно, видно, поки що йому!.. Мабуть, іще підмоги не діждався...

— Звідки підмога? — знизав плечима Мізерниця. Закривидорога подумав: прикидається, аж занадто!

Гетьман втомленими очима позирнув на Мізерницю.

— Звідки підмога? А то ізвідти, звідки мав її розвідати Дерикіт... Шкода, що десь він пропав, наш Дерикіт, а то б я його розпитав...

— Дерикіт сказав, що нічого не побачив... — ображеним тоном мовив Мізерниця.

— Хотів би я сам поговорити з Дерикотом, поглянути в його очі... Ну, нічого, якщо він живий, — поговоримо! Дай боже, щоб і справді нічого там не було...

Дорошенко кашлянув, і чути було навіть у темряві, як він усміхнувся:

— Але даремно козацтво каже: на бога надійся, а сам не плошай!..

І після паузи:

— Одне слово, нам треба негайно бути біля Бахчисарая.

Яремкові все щось не спалося сьогодні. Чи то таке велике хвилювання після бою, чи ще щось... Лежав і дивився на зорі. Поряд спали Ляскало й Цабекало. Інтересні люди — ніби в них і проблем ніяких немає й не було. А обидва ж повтікали від своїх панів: Ляскало від Потоцьких, Цабекало від Вишневецьких. І то — магнати, й це — магнати. Тільки Потоцькі — поляки, католики, а Вишневецькі — ніби українці й ніби православні. Але один чорт, що ті, що другі...

Згадалося Яремкові, як Ляскало й Цабекало виручали його, коли треба було вирятувати Ганнулечку—Бібігу—лечку. Згадалося, як мчали вони шляхом від Канева на Переяслав, як відбивалися від гайдуків Сондецького... Справжні козаки...

А що там Бібігулька, його кохане дівча? Хоч і обвінчали їх у церкві, хоч і стала вона його дружиною Гак ною, — а все згадує Яремко її отією дівчинкою, що стоїть на чорноморському березі біля Синопу і виглядає вітрила свого батька Абдалли!..

І так Яремкові захотілося побачити ізнову свою кохану Бібігуль, так забажалося притиснути її до себе!.. Ех, і коли вже скінчиться ця кримська колотнеча, ця війна мурзи Кантеміра проти хана Магомета? Еге ж, якби це була тільки війна Кантеміра! А то ж за ним стоїть Туреччина з одного боку і Польща — з боку другого. А за Магометом і Шагіном — козаки під командуванням Дорошенка. Шкода, не встигли домовитися з донцями про спільний похід — надто швидко треба було мчати на допомогу Магометові й Шагінові...

Ах, Бібігулько, Бібігулько! Скільки хочеться їй сказати! Як хочеться цілувати її дивовижні чорні коси, дивитися в її очі, слухати її голос, коли вона тихенько співає — чи українські, чи турецькі пісні.

Нехай Бібігулька народить йому, Яремкові, багато синів та дочок. Нехай рід Ціпурин не переводиться ніколи й живе на славу рідного краю...

Колись Яремко не розумів, що то воно таке — рідний край. Колись, у дитинстві, думав: а яка різниця — якою мовою говорити, якою славою пишатися? Є, мовляв, у нас Річ Посполита, всі пани й підпанки по—польськи мувцяць, і гарно воно по—польськи згучить, та так ще й складно, мов латиною, чи що. А що таке мова українських хлопів?

Щось таке нечисте, засмічене, щось не польське й не російське, а бозна—що; ото треба його чимдуж забувати та й прибиватися до польського берега! Так думалося колись, у зеленому дитинстві. А потім хлопці—козаки розказали, що воно таке — Україна. Це не просто той терен, де живе всіляке бидло на двох ногах, що на нього полюють то поляки, то татари, то турки, то москалі, — а це народ, у якого, виявляється, є своя мова, своя пісня, своя історія і своя гордість; є в цього народу доконечна потреба жити своєю державою, — а отже, треба вирватися йому з—під польського ярма. Така ж потреба — і в татар. їм теж треба вирватися з—під ярма турецького. І вони, козаки, зараз у Криму тільки тому, що треба допомогти ханові Магометові та калзі Шагінові відбити страшний напад турецького прислужника Кантеміра...

Сказав один чоловік: Яремку, та яка, зрештою, різниця, якою мовою говоритимуть на Україні люди? Хай говорять польською, а кров же в них українська! Головне — що в нас шабля в руках, братове—козаки! А мова — то діло десяте!.. "Ні, — сказав тому чоловікові Яремко. — Якщо ми втратимо мову, то хто ми такі будемо? Ми будемо оте ніхто, що тільки живе на цій землі. Чому всі інші народи мають право на свою мову, а ми, українці, не маємо? Тому, що наша земля така гарна, тому, що наші дівчата такі красиві, тому, що наші люди такі роботящі та хазяйновиті, так кожен загарбник хоче нас своїми назвати, до своєї віри пригорнути, свою мову нам накинати, щоб ми своєю чисельністю його народ збільшили — чи польський, чи турецький?! Не буде цього!"

...А десь далеко, в Переяславі, не спить, напевне, його Бібігулька, його кохана подружка, його туркеня, що хоче стати матір'ю козацьких дітей...

Складний світ, все непросто в ньому... З неба світили зорі. І відома була їм, тим зорям, така висока мудрість, яка людям і не снилася...

Опівдні військо Дорошенка показалося біля Бахчисарая. Кам'яниста руда земля усе ще не просохла після тієї зливи, що була позаминулої ночі, — тому за кіньми не вставало хмаровище пилуки. Але кантемірівський трьохтисячний загін, який тримав в облозі столицю, збагнув, що в Дорошенковому війську досить шабель, аби порубати на капусту не тільки три тисячі, а й десять тисяч ворогів. Знаючи звичаї козаків та інших християн, кантемірівці вислали назустріч Дорошенкові кількох вершників з білими прапорами.

Дорошенко наказав своєму військові зупинитися.

— Хто ви такі? Від чийого імені говорите? — різко запитав він.

— Наш найголовніший баші Кантемір—мурза пішов тобі назустріч, але не зумів спинити тебе. Син Кантеміра—мурзи Іштерек потрапив у полон до хана Магомета й калги Шагіна. Ми говоримо від імені нашого війська, що зараз стоїть біля Бахчисарая, — хвилюючись, говорив найстарший з вершників. — Ми готові здати зброю, аби лиш козаки зберегли нам життя.

Насупився Дорошенко, поглянув на парламентарів.

— А чому ви не здаєтеся ханові Магометові?

— Ми присягали Джанібекові.

— Так от, доведеться присягнути Магометові. І здати зброю йому. І виконувати все,

що він вам накаже.

— Він накаже всіх нас порубати.

— Йому видніше.

Татари зійшли з коней і впали на землю:

— Помилуй, пане гетьмане! Візьми нас з собою! Ми підемо на бій проти осоружного Кантеміра!

— Гаразд, — сказав Дорошенко, не сходячи з коня. — Тільки спочатку складіть зброю, а там я вирішу, як з вами бути...

Били барабани, вигравали сурми — козаки вступали в Бахчисарай. Білий кінь Дорошенка Сніжко, мов розуміючи важливість моменту, поважно йшов перед палацом. Народ, військо — в курі рожевої пилючки, просякнутої передзахідним сонцем.

З'явився калга Шагін—Герай. Веселий, усміхнений, щасливий, у військовому парадному вбранні, він вискочив на чорному коні на майдан, скочив на землю — назустріч Дорошенку.

— Я прийшов на твій клич і на клич твого брата, Шагіне! — голосно мовив Дорошенко.

— Рахмет! Спасибі! — відповів Шагін—Герай. — Нехай Аллах пішле щастя нам у спільній боротьбі проти ненависного турецького ярма!

— Нехай!.. — погодився пан гетьман.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ, який оповість про таємну операцію, що її замислив Кантемір

Абу Ахмад ібн Аль—Джасас, найкращий друг самого каймакана, прибувши на своїй галері до Кафи, тут же був допущений до ложа пораненого Кантеміра. Наївний торговець коштовностями обіцяв дістати хороброму войов—никові камінь, який сприяє загоюванню навіть найважчих ран. Але, звісно ж, найліпшими ліками для білго—родського мурзи було б визволення його сина Іштерека, з яким він пов'язував дальші плани свого життя й діяльності. Добрий Абу Ахмад ібн Аль—Джасас запропонував Кантемірові:

— Я в політику не втручаюся, мене цікавлять тільки коштовності — то, отже, я міг би прибути на своїй галері до табору гяурів та їхнього союзника — як його? — Шагіна?

— Шагіна, — підтвердив Кантемір. Йому було все—таки важко говорити, а вимовляти ненависне ім'я — й поготів.

— Я поїду до них, запропоную свою торгівлю, стрінуся з їхніми полководцями та й між іншим поцікавлюся долею Іштерека... А може, мені вдасться когось там підкупити? За гроші ж дістати можна все!..

Кантемір хотів дати Абу Ахмадові ібн Аль—Джасасові одну адресу, назвати одне прізвище, та обережність — хоч вона в даному разі й здавалася недоречною — не дозволила йому цього зробити. Та ж сама обережність не дозволила Кантемірові дати наївному торговцеві ще дві адреси. Поспішати не треба! Таке було правило Кантеміра за будь—яких обставин, і зраджувати його навіть зараз він не хотів. Звичка виявилася сильнішою за будь—які емоції...

Допущений до ложа самого Кантеміра, Абу Ахмад ібн Аль—Джасас став шановним

серед мурз, які під тримували білгородського войовника, а коли неговіркий араб усе—таки натякнув їм, що має виконати й якусь вельми таємну місію, вони взагалі стали довіряти йому геть усе, крім хіба що своїх гаремів, — ну, та торговець коштовностями цікавився жіноцтвом тільки з погляду мистецтва.

Саме від мурз він і довідався, що незабаром має прибути зі Стамбула новий караван військових суден з яничарами й сипахами і що Кантемір вирішив: караван вночі вийде з Кафи в море, відійде на кільканадцять миль у бік Карадагу — і яничари з сипахами висадяться в тилу козаків і Шагіна—Герая. Наступного вечора вони пройдуть у розташування козацького табору — і... Що може бути за тим "і...", Абу Ахмад ібн Аль—Джасас розумів чудово. І що повинен зробити він, торговець коштовностями розумів не менш чудово. Але як прибути до козацького табору? Розмови з Кантеміром про те, що Абу Ахмад ібн Аль—Джасас може прибути до гяурів, — то були тільки розмови, до того ж хитрі. Наївний араб не міг прибути в козацький табір тільки тому, що його могли б упізнати запорожці — і тоді вся багаторічна робота цього чоловіка виявилася б даремною...

Отже, треба було знайти людину, яка погодилась би і змогла б передати Дорошенкові — і більше нікому! — таємну цидулу від Абу Ахмада ібн Аль—Джасаса...

Минали дні, минали тижні, козацькі й татарські війська обложили Кафу, але ніяк не могли її взяти. До Шагіна з кожним днем приходили нові війська — кримські мурзи, побачивши, що Кантеміра затиснуто в Кафі, почали перекидатися на бік його супротивника.

Дорошенко не хотів даремно жертвувати життям своїх козаків. Він вирішив зробити таємний підкоп під кріпосні мури Кафи, закотити туди барила з порохом і підірвати. Власне, те ж саме хотів колись зробити в Бахчисараї Іштерек, та ота нічна гроза, яка коштувала йому свободи, зірвала й вибух кріпосного муру Бахчисарая—промкли гноти, мокрий порох не загорівся...

Ночами козаки рили підземний хід до мурів — і з кожною ніччю підбиралися все ближче і ближче. Дорошенко доручив цю справу Закривидорозі та його хлопцям. Козаки робили підкоп таємно — не тільки від союзників—татар, а й навіть від своїх, яких це не стосувалося. Закривидорозі навіть довелося посперечатися з Мізерницею, до якого все—таки дійшла чутка про цей підкоп, — і він, приїхавши з тилів, де перебував його полк, захотів подивитися, чи правильно козаки копають і куди. Закривидорога заявив, що ніякого підкопу нема і що взагалі він нічого Мізерниці показувати не збирається. Мізерниця, завше такий обережний і делікатний, на цей раз розлютився, схопився за шаблю, почав кричати:

— То є непослух! Та ще й за умов походу! Ти знаєш, що за це тобі належиться?!

— Я все знаю, — спокійно відповів Закривидорога. — Я виконую наказ пана гетьмана. Можеш іти до нього й питати.

Побіг Мізерниця до гетьмана. А гетьман йому:

— Тобі сказано стерегти тили — от і стережи. Закривидорога у твої справи не лізе? Не лізе! То чого ти лізеш до нього?

Сильно набурмосився Дорошенко, аж очі його світлі потемнішали. Якби йому зараз у руки пістоль — то переламав би к бісу.

Шагін—Герай, якому остогид опір оборонців Кафи, вивів під мури міста зв'язаного Кантемірового сина Іштерека. І тут же післав своїх парламентарів з листом: якщо Кантемір не здасть Кафи, Іштерека буде страчено. Кантемір з парламентарями обійшовся ласкавіше, ніж колись Шагін—Герай, він залишив їх живими. Вони принесли йому листа: "Шагіне, ти — невірний раб великого хондкара. Підкорись йому добром. Може, він змилується над тобою і захистить від гніву хана Джанібека, який незабаром посяде належний йому трон. А за сина мого відповідатимеш перед великим султаном, царем світу, перед яким ти — ніщо. Кантемір Дивеев, мурза білгородської орди, паша Ячакова, Силістрії й Бабадагу, оберігач польсько—турецьких кордонів та князівств".

Шагін прочитав відповідь Кантеміра й гукнув:

— Гей ти, турецький прислужнику! Покажись нам хоч зараз! Знаємо, як ти ночами втікаєш у море, щоб тебе не впіймали й не привели до мене!

Це було правдою. Кантемір боявся нічного штурму або ж нічної зради свого ж гарнізону. Ночами його вивозили в море, і він там перебував до ранку. А вранці знову з'являвся в місті, знову командував обороною...

Кантемір з'явився на мурі. Не удостоївши Шагіна відповіддю, мовчки дивився на Іштерека.

Іштерек, побачивши батька, дзвінко гукнув:

— Не здавайте Кафи!

І впав на землю після удару Шагіна.

Його підняли, поставили на ноги. Та він гукнув ізнову:

— Не здавайте Кафи!

Кантемір мовчки дивився. Мовчки дивилися й його мурзи та воїни. Дивились і думали. А про що думали — того на татарських обличчях не вчитаєш.

— Гей ти, Кантеміре! — гукнув Шагін—Герай. — Подумай про свого сина. Сьогодні він іще живий, хоч і побитий, а завтра він може бути мертвим!

Нічого не відповів Кантемір. Але і з муру не сходив. Просто дивився в інший бік — у бік моря.

Мимоволі поглянув туди й Шагін—Герай. І побачив: на обрії маячили кораблі.

Це йшла до Кантеміра підмога з Стамбула..

Ні Дорошенко, ні Шагін—Герай іще не знали, що на одному з кораблів турецької ескадри був і хан Джанібек. Скупавшись у морі кілька тижнів тому, він після битви з Недайборщем та його хлопцями на вцілілій галері повернувся в гирло Дунаю. Звідти Джанібек сьак—так дістався до Стамбула, розповів про те, що з дунайської флотилії пуття буде небагато: половину сейменів та яничар потопили в морі козаки, а другу половину, змучену негодами морської путі, розгромлять на суші війська Шагіна та Дорошенка.

Великий візир Устреб—паша слухав скарги цього чоловічка з бігаючими очима і думав: от з яким лайнем доводиться мати справу в великій політиці; але нічого не

вдієш! Так воно завше! Магомет—Герай — слабовільний хан, ним командує сильна фігура — Шагін—Герай! Якби брати Магомет і Шагін трималися турецького боку, ліпшого хана й калги і не треба було б бажати! Але ж вони — проти Османської імперії та її влади в Криму! Отже! їх необхідно за будь—яку ціну скинути, знищити, розтерти з землею! І хто має розтерти? Джанібек? Та він взагалі — ніщо, а без Кантеміра — подвійне ніщо! А тут уже й Кантемір — полководець сильний, мудрий, жорстокий — нічого не може подіяти проти Шагіна й Дорошенка!.. Треба негайно слати велику підмогу!

І от десятитисячне військо пливе на Кафу, яка ось—ось впаде. Разом з цим військом їде новий хан — Джанібек—Герай.

...Джанібек—Герай не вийшов на берег. Він залишився на галері. Так порадив йому Кантемір — пожовклий, зігнутий після поранення в груди. Він весь час задихався й кашляв. Голос його шелестів, мов пергамент.

Разом з Кантеміром прибув на галеру й Абу Ахмад ібн Аль—Джасас. І виявилося, що Джанібек з ним давно знайомий і теж приятелює, як і каймакан, ба навіть великий візир Устреб—паша. Абу Ахмад ібн Аль—Джасас повідомив Джанібеківі, що знайшов він тут, у Кафі, предивної краси ювелірний виріб, який обіцяв каймаканові для однієї дами надзвичайної краси. Так от, знайдення саме в Кафі такого дива є знаком, що й для Джанібеків—Герая перебування в Кафі буде щасливим...

Але, хоч знак і був сприятливий, Джанібек—Герай висаджуватися в Кафі поки що не наважився.

Висадилися яничари й сипахи. Вулиці Кафи наповнилися військовими людьми в турецькій формі, які тут же кинулися добувати собі харч, питво і різні радощі. То тут, то там залунали розпачливі крики. Яничари й сипахи поводитися в Кафі, як на завойованій території.

Ніч була бурхливою. Ніхто в Кафі не спав. Наступної ночі кораблі з яничарами й сипахами підуть на північ від Кафи й висадяться біля підніжжя Карадагу — в тилу козацьких військ.

А вдень невелика частина сипахів зробить вилазку з обложеної Кафи проти козаків. Вийде їх п'ять сотень. Назад ніхто не прийде — Дорошенко зробить для них дотепну пастку, сипахи опиняться в оточенні, і їм залишиться або здаватися, або гинути. Сипахи вибрали останнє — вони, напевне, сподівалися, що їм допоможуть кіннотники Кантеміра, але ті вже знали, чим закінчуються подібні вилазки, і з Кафи носів не витикали.

Цього ж таки дня в розташуванні козаків появиться невідомий чоловік з Кафи. Він не зможе перейти через мури, а тому йому доведеться проплисти човником кільканадцять миль, перш ніж висадитися вдалині від турецьких вартів.

Яремко разом з Ляскалом і Цабекалом якраз патрулювали на березі, коли побачили, що з моря підходить човен. Чоловік у човні не злякався козаків, а навпаки, замахав їм руками.

— Яремку, — сказав Ляскало, — ти вмієш по—їхньому, так що давай бери цього

бусурмана в свої руки й допитуй, чому він до нас пливе!

— Еге ж! — погодився Цабекало.

Але знання ні турецької, ні кримсько—татарської мови не знадобилося. Чоловік, вийшовши на берег, усіяний різнокольоровими камінчиками, тут же сказав:

— Добридень вам, козаки! Я — з Кафи! Мене треба негайно одвезти до Дорошенка!

Видно, був він з давніх невольників, які в Кафі здобули потім свободу, потурчилися та так і залишилися жити на кримській землі.

— Хто тебе послав? — тут же запитав Яремко. — З чим?

— А це я скажу тільки Дорошенкові, — весело дивлячись на Яремка своїми блакитними очима, сказав чоловік з Кафи.

— Та мало кому забандюриться побачити Дорошенка? — розсердився Яремко. — Кажи мені тут же: з чим й від кого?!

— Твоє прізвище — як?

— Ну, Ціпурина...

— Ото як буде гетьман Ціпурина та як він обложить Кафу, то я йому й скажу, з чим я й від кого. А зараз негайно вези мене до Дорошенка! Бо через кілька годин буде пізно!

— Ану, хлопці, обшукайте його, чи немає в нього ніякої зброї! — попросив Яремко Ляскала й Цабе—кала.

— Нічого в нього нема: ні пістоля, ні ножа, ні навіть хреста на грудях, — відповів через хвилину Ляскало й додав: — У, чортів бусурман!

— Еге ж! — додав Цабекало, — і як таких земля носить?!

— Носить поки що, — відповів чоловік із Кафи. Яремко дав Ляскалу й Цабекалу запасного коня, вони посадили чоловіка з Кафи в сідло й помчали на південь, до Кафи. А сам Яремко залишився патрулювати на березі. Мало що може ще бути? Може, ще хтось на човні припливе сюди й зажадає, щоб Яремко відвіз його до гетьмана чи полковника...

Ляскала, Цабекало й чоловіка з Кафи перестріли козаки з полку Мізерниці й тут же запитали:

— Куди? І хто це з вами?

— Це чоловік з Кафи. Висадився на берег. Треба негайно відвезти його до Дорошенка, — відповів Ляскало.

— А хіба ти не знаєш, що полковник наказав ще позавчора, щоб жодна миша й навіть муха без його відома тут не проходила?

— Знаю, — не змигнувши оком, відповів Ляскало, а сам подумав про те, що якось воно дивно: пан полковник віддає розкази,[48] про які знають тільки його наближені, а всі інші козаки й не знають. їй—богу, щось тут негаразд! Коли воював торік Ляскало у полку Закривидороги, то там усе було йому ясно, а тут, у Мізерниці, все якісь загадки, таємниці, недовомки, натяки й бозна—що...

— Еге ж, знаємо, — підтримав свого товариша Цабекало і тут же подумав те ж саме, що й Ляскало: про те, що, їй—богу, щось тут негаразд!

— Ну, так поїдемо до полковницького куреня! — наказав старший з козаків.

— Хлопці, — сказав чоловік з Кафи, — нам треба поспішати, у нас надто мало часу!..

— Полковник надовго вас не затримає. Може, треба цидулу яку написати, щоб тебе до гетьмана допустили!

— От холера! — вилаявся чоловік з Кафи. — Тут треба якомога скоріше, а вони в киці—баби граються! Матері його ковінька!

— Ге—ге—ге! — засміялися козаки. — Обусурманився, а наших лайок не забув!

І всі гуртом вони поїхали до полковницького куреня.

...Полковник, довідавшись, що до нього привезли чоловіка з Кафи, тут же вийшов сам зі свого намету. Вуса, вигинаючись, мов два тонкі вужі, чіплялися за плечі. Люлька, яку тримав полковник у руці, немилосердно смерділа. Десь під Києвом чи на Січі вона була б до річчї — принаймні, комарів та мошву відганяла б, а тут же — ні комарів, ні мошви, а тільки дим, як із кузнї. Коли смалив люльку Недайборщ, то це було якось природно, а Мізерниці більше личив би каламар, та гусяче перо за вухом, та шмат пергамену писати донесення панові Конецпольському чи ще комусь...

— Так, — сказав Мізерниця, — ви, хлопці, вільні, — він кинув очима на Ляскала й Цабекала, — марш назад, на берег, до вечора побудете — та й гайда в курїнь, спати... А з цим чоловіком ми зараз поговоримо!..

— Я говоритиму про діло тільки з гетьманом, — тут же відповів чоловік з Кафи.

— Це ми побачимо, — засміявся Мізерниця. — А ви, хлопці, бігом на берег.

— Гаразд, — мусив озватися Ляскало.

— Гаразд, — так само мусив сказати й Цабекало. Вони повернули своїх коней і помчали на берег,
до Яремка.

Більше вони чоловіка з Кафи не бачили.

Літня ніч — коротка. Отже, турецькі галери, які вийшли з Кафи з настанням темряви, прибули в затоку біля Карадагу після півночі. Яничари й сипахи тут же почали висаджуватися на берег. Море було не вельми спокійне, була висока хвиля, і висадка пройшла не так швидко, як планувалося в Кафі. Коли всі війська висадилися, настав ранок.

Яничари й сипахи відійшли у скелі і вирішили дочекатися вечора, щоб розпочати свою операцію, яку так ретельно обдумали Кантемір та його помічники й радники.

А власне, їм можна було б і не йти в скелі — полковник Мізерниця дав наказ: не чергувати козакам на березі.

Чоловік з Кафи кілька годин підряд доводив полковникові Мізерниці та двом його людям, що йому необхідно стрітися з гетьманом, — але вони мов не чули його. Їх цікавило інше: хто прислав цього чоловіка з Кафи, як того, хто прислав, звуть, в яких він стосунках з Кантеміром і Джанібекком, де живе. Чоловік з Кафи відповідати на такі запитання відмовився.

Тоді, як тільки стемніло, його відвели з розташування полку за гору, в татарську

мазанку під скелю, біля невеликого водоспаду. Ним зайнялися двоє людей полковника Мізерниці. Вони стали піддавати його тортурам.

Чоловік з Кафи признався: його послали до гетьмана, аби він сповістив, що сьогодні вночі в тилу козацьких військ, у бухті біля Карадагу, висадяться п'ять тисяч турецьких яничарів та сипахів. Вони мають ударити в тил козакам. Це, так би мовити, само собою. А основне їхнє завдання — вбити чи вкрасти гетьмана. Якщо це вдасться, то новий гетьман, імені якого чоловік з Кафи не знає, припинить облогу, забере з Криму своє військо і розірве будь—які стосунки з Шагіном та Магометом. Чоловік з Кафи вирішив признатися бодай у цьому, бо вже настала ніч і яничари й сипахи ось—ось почнуть свою висадку. Цьому чоловікові весь час здавалося, що трапилося якесь непорозуміння, що його вважають за провокатора, а тому мучать і не хочуть звести з гетьманом. Він вирішив: ось вони пішлють своїх людей на берег, побачать, що посланець з Кафи казав правду, — і відпустять його з богом, ще й спасибі скажуть... Але новина про висадку турків у тилу козацьких військ не справила на мучителів ніякого враження. Вони продовжували мучити добровільного помічника Абу Ахмада ібн Аль—Джасаса і вимагали, щоб він признався, хто його сюди післав.

Особливо старався один з цих катів — чоловік явно не козацького вигляду, одягнутий під венеціанця чи генуез—ця, з довгим волоссям, з невеличкою гострокутною борідкою, з закрученими вгору вусами. Спільник цього чоловіка якось назвав був його сеньйором... Так от, цей сеньйор особливо винахідливо допитував чоловіка з Кафи — він пік його тіло вогнем, він заганяв йому під нігті дерев'яні голки, але той мовчав. Він зрозумів, що втрапив до турецьких шпигунів, зрозумів, що живим уже додому не повернеться — навіть тоді, коли скаже ворогам правду, — так ліпше буде вмерти чесно і гідно. Тим паче, що назвати ім'я торговця коштовностями, який прибув зі Стамбула, він не міг, бо не знав, як цього чоловіка звать. Та навіть якби й знав, то не сказав би. Цей чоловік, що колись потрапив був до турецького полону, був перепроданий татарам, не один рік пробув невільник у Кафі, потім омусульманився, змінив ім'я, одружився з татаркою, діти його — татари, дасть бог — і онуки татарами будуть. Але любов до своєї втраченої батьківщини — України — цей чоловік зберіг у душі навіки. Кримську ж землю і кримський люд він полюбив теж навіки, а тому й не хотів, щоб Кирим—Ада знову опинився в турецькій неволі.

— Ага! Плачеш! Плачеш! — закричав сеньйор, побачивши сльози на очах чоловіка з Кафи.

— Не радій, нікчемнику, — тихо відповів катований. — Плачу не тому, що кінчається моє життя. Плачу тому, що не встиг попередити гетьмана Дорошенка про біду, яка нависла над його головою... Над його головою — і над великою справою кримського люду... Вам, безбатченкам, цього не зоозуміти!.. А сльози — що сльози?!

— Ось ми зараз випечемо тобі очі — то й сліз не буде! — зареготався сеньйор...

Все цієї ночі було дивним і незрозумілим для козаків полку Павла Мізерниці. Десь біля півночі було наказано всім знятися зі своїх місць і перейти на півмилі вбік. Ніяких пояснень при цьому, звісно, не було, крім одного: це — наказ гетьмана.

— Ясно, — сказав Яремко. — Це той чоловік з Кафи стрівся з гетьманом і щось важливе йому розповів.

— Я теж так думаю, — погодився Ляскало. — Тільки що таке він міг сказати Дорошенкові, що треба нас на півмилі відсовувати вбік?

— Еге ж, — підтвердив Цабекало. — Але я думаю так: щось та має статися!.. Одно тільки мене турбує...

— Що? — в один голос запитали Яремко й Ляскало.

— Таке враження, що те місце, де ми були, повинні зайняти якісь вояки. Звісно ж, не ворожі, бо то була б зрада, а наші... А звідки можуть прийти ще наші загони? На Січі було всього чотири тисячі — от вони й пішли в Крим... Може, донці прийдуть? Ото було б здорово!

Цабекало аж употів — так довго він говорив. Весь час—бо він тільки підтакував та піддегукував Ляскалові, а тут висловився!

— Ех, — зітхнув Яремко. — Якби донці... Але ж я знаю, що Дорошенко навіть гінців туди післати не встиг. Та й цар московський Михайло Федорович, хоч і тезко нашому гетьманові, а на Крим ходити донцям не дозволяє. Все указ за указом пише: не можна — і все!

— Та якби донці прийшли — то не з Кафи прийшли б вісті про це, — зітхнув Ляскало.

— Еге ж, не з Кафи, — погодився Цабекало.

— Той чоловік міг би принести вісті про наміри турків...

Якась тривога огорнула душу Яремка. Він не міг пояснити, що то за тривога, чому вона, — але все в душі тремтіло й намагалося вирватися назовні. Яремко не раз переживав подібний стан душі — і щоразу перед якимись важливими справами, перед пам'ятними подіями. Отаку тривогу відчував він шість літ тому, коли вперше стрівся на Дністрі з сеньйором Гаспареоне й татарами, які ганялися за Олександром Черногорським та його товаришами. Потім була тривога в його душі в Києві — теж майже шість літ тому, — коли сеньйор Гаспареоне й оті троє польських панів вислідили Яремка й його старших товаришів і була стрілянина в завулку біля Софії. Потім — п'ять літ тому — Яремко відчув цю тривогу, оце тремтіння душі, коли разом з Бібігуль почули голос сеньйора Гаспареоне в отій фортеці, що її будував Мусій Ціпурина на Босфорі; вони тоді з Бібігуль залізли в начинену порохом фелуку, заховалися між мішків і попливли разом з сеньйором Гаспареоне у відкрите море. Боже мій, це тільки діти здатні на такий ризик, адже варто було кому—небудь із них кашлянути чи чхнути — і все! А ще — торік! Тремтіння душі він відчув, як тільки виїхали вони з Ляскалом та Цабекалом на Переяславський шлях. І сам не знав, а відчував, що з Бібігуль щось негаразд!.. І вгадав усе точно!.. Правда, там, здається, все обійшлося вже без осоружного сеньйора Гаспареоне... Але зараз! Зараз десь тут має бути цей осоружний сеньйор! Шкода, що Петро Скрипник, замість того щоб бути в поході з козаками, виконує якусь важливу місію від Йова Борецького в Москві!..

Яремко скочив з місця, взяв шапку, сідло.

— Що таке? — тривожно запитав Ляскало.

— Еге ж, що таке? — з другого боку озвався Цабекало.

— Треба мчати до пана гетьмана. Треба попередити про біду!

— Про яку біду? Той же чоловік йому вже все розповів!

— Я не знаю, чи розповів, — озвався Яремко. — Мені треба самому побачитися з паном гетьманом або принаймні з Закривидорогою...

— Ну, і що ти їм скажеш, хлопче?! — допитувався Ляскало.

— Еге ж, — підтакував Цабекало.

— Що скажу? Скажу, що чую біду. Скажу, що десь тут шастають турецькі шпигуни — от що я скажу.

— Про біду й про шпигунів пан гетьман знає й без тебе. Якби ж ти пальцем на когось указав — то була б інша річ... — не заспокоювався Ляскало. Цабекало навіть не підгекнув, але було ясно, що й він так само думає...

Через кілька хвилин Яремко вже летів на своєму коні в напрямку до Кафи...

— Тривожиться хлопець, — скрушно похитавши головою, мовив Ляскало і признався: — Ти знаєш, Мех—тодю, а воно й мені якось на душі не того...

— Еге ж, — озвався Цабекало. — Мені — теж...

Якраз тоді, коли Яремко скочив на свого коня, Андрій Закривидорога доповідав гетьманові:

— Підкоп нарешті зроблено. Оце мої хлопці, чорні, як... не при ночі згадуючи, повилазили з—під землі. У двох місцях — під самі мури підкопалися. Я сам бачив... Тепер треба туди порох заковувати...

— То й заковуйте! Багато вам для всього цього діла часу треба? — стишивши голос, щоб його ніде ніхто, крім намету, не чув, запитав гетьман.

— Та з півдоби... Воно ж таке діло — нора! В ній можна вдвох розминутися, але все одно тісно... А мури міцні, пороху треба багато... Боюся, що й півдоби буде мало для всього цього діла...

— А так, щоб увечері бабахнути? Щоб так: тільки стемніє, тільки турки та Кантемірові вояки сотворять свій вечірній намаз і душами умиротворяться — аж тут щоб і бабахнуло! І щоб наші тут же — в проломи! І щоб до ранку Кафа наша!..

— До вечора все буде готово.

— Гарзд! Тоді хутко за роботу! А як я дам сигнал, тоді й підпалюй ґноти чи що там у тебе буде.

— Будуть ґноти, буде й просто порохова доріжка... Аби тільки дощ не пішов...

— Та, певно, не буде, — заспокоїв Андрія гетьман. — У мене перед дощем кості трохи ниють. А зараз — нічого... Тільки якась тривога... Ну, та це... Треба б перевірити, як там стоїть у тилу Мізерниця. Завтра перед заходом сонця його полк повинен буде прийти сюди...

— Завтра вранці Мізерниця має бути тут, — сказав Закривидорога.

— І справді... Я й забув!.. Ну, йди до своїх хлопців, а я подрімаю та трохи подумаю...

— Стій! — загукало з трьох боків. — Хто їде?

— Та свої, свої, — озвався Яремко. — Козак Ярема Ціпурина з полку полковника Мізерниці. Не знаєте, чи що?

З темряви виринуло кілька вершників.

— Ми всі — з полку Мізерниці, Яремку, — сказав один з них. Яремко пізнав його з голосу: це був Кіндрат Собіпан. — Але хіба ти не знаєш, — викрешуючи вогню, щоб запалити люльку, сказав Кіндрат, — що є дуже сердитий розказ від пана полковника: нікого нікуди не. пропускати?!

— Я — до гетьмана, хлопці!

— А цидула од пана полковника є?

— Та ми ж свої! Ви що — не знаєте мене?!

— Та всі ми свої! — запаливши нарешті люльку, заgrimів голосом Кіндрат, — а полковницький розказ не розбирає ні своїх, ні чужих. Не можна — й квіт!

— Дуже треба, хлопці! Так треба, що аж—аж—аж...

— Розказ є розказ, Яремку! — категорично сказав Кіндрат. — Чи ти хочеш, щоб ми тебе зараз одвели до полковника?.. Ану, злязь з коня та повертай назад!..

Мусив Яремко злізти з коня і під конвоєм козаків повернути на своє місце.

Ліг між Ляскалом та Цабекалом. Ліг обережно, щоб не побудити товаришів...

— Не пропустили? — запитав Ляскало.

— Не пропустили... — прошепотів Яремко.

— Я так і думав, — позіхнув Ляскало.

— Еге ж, я теж, — озвався Цабекало...

Гетьманові довго не спалося, а потім—таки перед ранком — задрімав. Приснився йому Дніпро, а на дніпровому березі — дружина Ганна. Стоїть по коліна в прозорій воді, що плине і плине з віків і в віки, однією рукою від сонця прикрилася, а в другій цілий жмут різної білизни тримає — оце випрала, а зараз прийшла полоскати.

І дивиться Дорошенко — а Ганна його красива, гарна, аж сяє на сонці. Боже мій, як рідко він бачив свою дружину—красупю — все походи, все бої, все військові клопоти! А вона родила йому дітей, на ноги ставила їх — бо батькові ж усе ніколи та й ніколи, — виховувала, щоб любили рідну Україну, як сонце в небі... І краса її квіт—ла для нього, для Михайла, а він, Михайло Дорошенко, надто мало дивився на цю красу, — а Бог же все це для нього, її коханого, сотворив!.. А тепер їй уже багато літ, уже й бабою стала вона, та все одно як багато від краси її лишилося ще в ній і на ній!.. Стоїть його Ганна, виглядає свого Михайла з походу!..

І бачить гетьман сум у її очах, і вдивляється в ці дивні карі очі, і здається йому, що він більше їх ніколи не побачить!.. І моторошно стало Дорошкові, і скрикнув він уві сні, мов поранений ведмідь. Прокинувся, помацав довкола себе, прийшов до тями...

— Уф—ф—ф! — зітхнув на повні груди. На душі трохи полегшало. Це ж сон, усього—на—всього сон. Жива його Ганна, дай боже їй ще сто літ життя!..

Але треба б їй з походу написати цидулу та й післати з оказією!..

Ось сьогодні вибухнуть порохові заряди під мурами Кафи — і ринуть козаки у проломи, і поведе їх у нічний бій гетьман Михайло Дорошенко!.. А взавтра уранці, як

Бог допоможе й вони візьмуть Кафу, він напише своїй Ганні листа з походу — хай не турбується, хай береже себе — і для дітей, і для онуків, і звісно ж, для нього, чоловіка свого, Михайла, Федорового сина...

Ранок розгорявся над світом. Сонце ще не встало, але воно вже золотило рожевим сяйвом недалеко море і далекі хмари в небесах...

Для п'яти тисяч яничарів та сипахів, що затаїлися у скелях Карадагу і чекали вечора, день тривав надто довго. Турки боялися одного: як би Дорошенко та Шагін не дізналися про те, що вони висадилися в цій місцині. Якщо довідаються — буде непереливки! Місцина пустельна, дика; куди тікати — яничарам та сипахам не відомо. Якщо налетять козаки чи татари — то трудно буде відбитися...

Амурат—баші, що командував цим військом, був спокійний. Він пересвідчився, що люди, на яких покладався Кантемір, слова свого дотримують. По—перше, на березі вночі не було варті, яка могла би підняти тривогу. По—друге, і вдень ніхто сюди не з'явився. А раніше проїздило по кілька козаків, пильнувало. Про це знав сам Кантемір. Отже, все йде, як задумано. Тепер треба думати про третє. А третє — таке: щойно зайде сонце й почне темніти, загін рушить уперед, на Кафу. Отже, загін Амурата—баші йде прямо на гетьманський курінь! Ну, й там треба зробити все, щоб Дорошенко не вийшов живим із тієї веремії, яка розкрутиться! Тут же повинні розчинитися ворота — і ще п'ять тисяч яничарів та сипахів накинуться на гетьманський полк! Ворога буде перемелено! Гетьманську голову буде виставлено над брамою Кафи! Всі мурзи, які підтримували Шагіна, перебіжать на бік Кантеміра! А новий гетьман, якого козаки навіть не встигнуть обрати, гетьман, який сам себе оголосить доводцею козацького війська, зніме облогу з Кафи, забере рештки свого війська і піде на Україну... Так гарно все розписано в Кантеміра, так воно й буде, якщо Кантемірова агентура в козацькому війську не підведе!

Десь під вечір Амурат—баші виліз на високу гору, що підіймалася над морем і над степом, і, приклавши до ока зірну трубу, намагався роздивитися, що воно відбувається біля Кафи. Нічого не відбувалося. Козаки явно дочогось готувалися, і він, Амурат—баші, повинен їх випередити.

Злазити з гори було значно важче, ніж вилазити на неї. Кілька разів його ноги ослизалися на камінні, і Амурат—баші ледь не заgrimів униз. Коли думав про це — то йому аж у п'ятах кололо. Це ж треба — отаке! Пройти стільки походів, здобути стільки перемог — і зараз, перед однією з найважливіших перемог його життя, зірватися з каменя і розбитися! Що ж тоді робило б його військо? Чи пішло б воно з таким завзяттям на ворога, як ходило, коли вів його Амурат—баші?!

Після вечірнього езану, сотворивши намаз, п'ятитисячне військо Амурата—баші рушило вперед, на Кафу.

Попереду риссю йшла кіннота — важко озброєні сипахи повинні були за годину добутися до козацьких лав.

За сипахами швидким кроком йшла піхота. Час від часу вони змінювали—свій крок з ходи на біг. Вони досягнуть мети трохи пізніше. Якраз тоді, коли між козаками й

сипахами розгоряться бій і ніхто не знатиме, на чий бік хилиться перевага, за діло візьмуться яничари — і хай тоді дрижить ворог!..

Сонце зайшло, надходив вечір, але ще було видно.

Армія Амурата—баші йшла мовчки, мов кожен з воїнів набрав у рот води. Тому вона здавалася чимось потойбічним, чимось наче побаченим уві сні чи маренні...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ, у якому Яремко Ціпурина стрічається із своїм давнім знайомим

Яремко побачив, що невідомий чоловік у козацькому вбранні вискочив з намету полковника Мізерниці і підбіг до свого коня. Підбіг, озирнувся — шлик чомусь упав на обличчя, — скочив у сідло... І тут Яремко згадав: він бачив цього чоловіка десь іще, бачив його не в козацькій, а в татарській чи турецькій формі! І обличчя було прикрито — там краєм чалми, тут шликом! Це ж треба умудритися так одягти на голову шапку, щоб шлик падав на лице, а не на тильний бік голови!.. Та найголовніше: цей чоловік сідав на коня не так, як татари, і не так, як козаки. Він скочив у сідло — це так, але було щось невловиме в цьому скокові, що свідчило: цей чоловік не є надто досвідченим вершником і вчився верхової їзди не в наших краях!..

Але хто ж це, хто? Чому він разом із Кантеміром заходив до шатра полковника Мізерниці на Дністрі, чому він зараз, у Криму, знову заходить до козацького полковника, мов свій чоловік? Чому він тоді намагався приховати обличчя од чужих очей і робить те ж саме зараз?

Невідомий чоловік у козацькому вбранні промчав між скель та кущів. Ніхто не зупиняв, козаки вже до нього звикли. Так, так, звикли — Яремко згадав, як кілька разів цей чоловік приїздив у їхній табір і вільно проходив до полковника Мізерниці... Хто ж він є?..

Яремко стрибнув у сідло і помчав навздогін.

— Яремко, куди? — вигукнув Ляскало.

— Еге ж, куди? — озвався Цабекало.

— За мною! — не так вигукнув, як показав рукою Яремко.

І вже далі помчав, не озираючись...

Той, що вискочив з намету Мізерниці, мчав швидко. Ось він, не озираючись, вискочив на гору — доброго коня, одначе, має, але це не той кінь, що був у нього на Дністрі! — і помчав далі по гребеню...

Яремко вирішив не відставати — тут же пустив свого коня тим же шляхом.

Мчав, а за собою чув цокіт копит. Озирнувся — побачив Ляскала. Ну, раз Ляскало тут, то й Цабекало десь неподалік!..

Але що він зібрався чинити? Чому він погнався за цим чоловіком?

Ну, припустімо, наздожене він його, а далі що? Ну, запитає, хто він такий, а той йому скаже, що захоче, — та й усе?!

Кінь, відчувши, що господар у чомусь сумнівається, трохи притишив свій біг...

Е ні, коню, давай скоріше! Головне — наздогнати цього підозрілого чоловіка, а там розберемося!

Позаду гриміли копита Ляскала.

Незнайомий вершник мчав убік від козацького табору, але ж так само віддалявся він і від табору військ Кантеміра. Війська Шагіна — зовсім з іншого боку...

Ні, що б там не було, але він, Яремко, мусить таки наздогнати цього вершника!

І саме тієї миті, коли він, Яремко, про це подумав, незнайомий вершник озирнувся!

Він побачив, що за ним женуться!

Не зупиняючи коня, він став на ходу повертати його праворуч, і кінь, що не гірше за господаря знав свою звичну дорогу, почав збиватися зі скоку, немов говорячи господареві: куди ти мене повертаєш, дурню? Таж дорога наша осьде, а не онде!

Ляскало, а вслід за ним і Цабекало, що з'явився на гребені гори, разом з Яремком пішли віялом — напереріз невідомому вершникові! Тепер їхні коні не мчали — летіли! І Яремко думав тільки про одне: якби тільки кінь не втрапив ногою в якусь яму чи бабакову нору! Бо тоді на ходу виламає собі ногу ще й вершником гепне об землю, що той і кісточок не збере!

Той чоловік у козацькому одязі, що вийшов з намету Павла Мізерниці і зараз утікав від Яремка та його друзів, нарешті, справився зі своїм конем, примусивши мчати його у напрямку до Кантемірового табору. Але вже Ляскало йшов напереріз по довшій дузі, а Цабекало по коротшій. І Яремко гнався просто слід у слід. Гнався — і бачив, що його кінь скаче частіше, ніж кінь невідомого вершника, отже, незабаром він його наздожене!

Тепер Яремко вже не думав, що він питатиме в цього вершника. Йому треба наздогнати його, збити з коня, схопити і обшукати. А далі — допитати. Бо він явно мчав до когось із важливою вістю, одержаною в наметі полковника Мізерниці.

Краєм ока побачив, що з правого боку наближається, сказано скачучи, Ляскало. Деся ізник Цабекало, та раптом він вискочив із—за недалекого горбка — попереду вершника.

Так! їх троє, він один! І їм треба взяти його живим! Та й самим не нарватися на його шаблю чи пістоль.

Яремко пригнувся над гривною коня, він уже мчав майже поряд з незнайомцем, коли той, не озираючись, вихопив шаблю і махнув нею над Яремком. Яремко відскочив трохи вбік — і тут почувся постріл. Стріляв Ляскало. Шабля вилетіла з правої руки вершника, а сама рука смикнулася неприродно й повисла, мов нагайка... Добре стрельнув Цабекало — ледь у Яремка не влучив! Куля прострелила вершникові руку і просвистіла над головою Яремка. Добрий пістоль!

Яремко спрямував свого коня просто на невідомого вершника, який тим часом вхопив лівою рукою пістоль і націлювався в Ляскала. Цабекало махнув своєю довгою пугою — і вона, ляснувши звуком, подібним до пострілу, вибила пістоль із руки вершника. А Яремко тим часом стрибнув зі свого коня на коня ворожого і міцно обхопив пораненого вершника обома руками.

Той намагався вирватися, боротися, але нічого подіяти не міг. Ляскало й Цабекало, зіскочивши зі своїх коней, тут же стягли Яремка й незнайомого вершника на землю.

Яремко почав шастати по його кишенях, але поки що нічого не знайшов. Тоді підвів

голову й уважно поглянув в обличчя пійманого.

Їхні погляди схрестилися. І Яремко засміявся від удачі:

— Добридень, пане Коломайку! Ти вже не глухонімий чи ще й досі дурня з себе корчиш?

Коломайко мовчав.

Не мовчи! Твій сеньйор Гаспареоне давно нам розказав, що ти не глухонімий, — тут же збрехав Яремко. — Так що він тебе пускав до нас на явну смерть, а ти про це й не знав!

Коломайко скривився — видно, заболіла рука, прострелена Ляскалом. Справді, з неї юшила кров, треба було перев'язати.

— Товариство, перев'яжіть його, а я тим часом іще дещо запитаю!

— А може, він і справді глухонімий? — запитав Ляскало, вовтузячись біля руки вершника, поверженого на землю.

— Ні, не глухонімий, — твердо сказав Яремко. — Гаспареоне сам про це сказав іще п'ять літ тому. Це — раз! По—друге, зараз ми його поведемо до гетьмана Дорошенка, а той покличе полковника та й розпитає, на яких це мигах розмовляли між собою Коломайко й Мізерниця!.. Я тебе ще з Дністра запримітив, Коломайку, хоч ти там і закривав свою пику краєм чалми, а зараз шлик на обличчя кидав, щоб тебе раптом ніхто не пізнав!

— То що будемо робити з цим гадом? — запитав Ляскало, закінчуючи перев'язувати прострелену руку Коло—майку. — Поведемо до гетьмана, щоб його на палю посадили?

— Дорошенко такий, що посадить, — підтвердив Яремко. — У нього вдача — як у Сагайдачного. Той, кажуть, був жорстокий. А із зрадників та ворожих підслухачів шкуру живцем здирав... Отак, пане Коломайку! Вставай!..

Коломайко, похитуючись, підвівся. Обличчя перекривлене, бліде...

— Нічого, не корч із себе бідолаху, турецький прислужнику! Будеш уже сьогодні на палі!..

Вони посідали на коней, а зв'язаного Коломайку повели назад — але вже не до намету полковника, а до намету гетьмана.

І тут Яремкові зринула думка.

Він зупинився. Зупинилися й Ляскало та Цабекало. Зупинився кінь Коломайко. І Коломайко зупинився...

— Слухай, продажна шкуро, — сказав Яремко, — У тебе є можливість залишитися живим! Га? Жити хочеш?

Коломайко мовчав.

— Хочеш жити, питаю? Зараз не відповіси — втретє не считаю. Ну?

— А що ти хочеш мені запропонувати? — запитав Коломайко.

— От же холера! Говорить, гад! — ледь не впав з коня Ляскало.

— Атож! Еге ж! — погодився Цабекало.

— Пропоную таке. Тебе чекає сеньйор Гаспареоне. Ти нас ведеш до нього. Якщо ми його візьмемо, я тебе відпущу на всі чотири сторони!

— Поклянись! — люто зблиснув очима Коломайко.

— Ти диви! — ахнув Ляскало.

— Еге ж! — так само ахнув Цабекало.

— Перед такими, як ти, не клянуться. Я тобі сказав — от і все! Я присягався перед військом запорізьким і перед гетьманом. А не перед зрадниками... Так ведеш?!

— Веду, — відповів Коломайко.

— Охорона в нього є?

— Навіщо йому охорона? — зацьковано вишкірився Коломайко.

— Правду кажеш чи знову брешеш?

— Кажу правду... — закліпав він очима і знову скривився.

Яремко, Ляскало й Цабекало переглянулися. Так, є шанс уполювати дуже велику птицю — самого сеньйора Гаспареоне. І треба брати цю птицю в оту мить, коли вона ще не затурбувалася зникненням Коломайка і чекає на його прихід з вістями від полковника.

Посадили Коломайка на коня, поїхали. Дорогою Яремко розпитував:

— Де тебе чекає сеньйор Гаспареоне?

— В татарській мазанці під скелею... Там такий гай і водоспад.

— Він побачить, що ти не сам?

— Якщо й побачить, то в останній мент... Тим часом втрутився в розмову Ляскало. Його не так цікавило питання, де сидить сеньйор Гаспареоне, як інше: про що агент Кантеміра міг наодинці говорити з полковником Мізерницею.

— Казати? — запитав у Яремка, ніби він тут був найстаршим, Коломайко.

— Кажи, — зажадав і Яремко.

— Ми говорили про різне... Про те, що нам потрібно знати було. І про те, що треба панові гетьманові...

— Чекай—чекай, — почав здогадуватися Яремко. — Так це з вашої намови полковник Мізерниця сказав нам, що ніяких турецьких морських сил на західному березі Чорного моря немає?

— З нашої.

— Але ж сотня Дерикота виявила їх?

— Виявила, — спокійно відповів Коломайко. — А Мізерниця післав усю цю сотню відомою нам і йому дорогою. Кантемір залишив тисячу своїх вояків — і вони знищили цю сотню до ноги. Разом з нею загинула й таємниця... Ох, — зойкнув Коломайко.

— Що?

— Рука болить. Ви ж її мені перебили к бісу...

— Не треба було шабелькою махати біля мого носа... Так оце, значить, ви з Мізерницею вирішили загнати козаків у пастку?

— Не я з Мізерницею, а сеньйор Гаспареоне і Кантемір... Ми тільки виконували те, що нам сказали...

— А коли ж це Мізерниця став вашим помічником?

— Давно, — неохоче відповів Коломайко.

— Все—таки...

— Він під Цецорою утратив до полону. Сидів у темниці. Козаки зробили підкоп і вже мали втікати — так він їх виказав, а за це його нагородили й випустили.

— А ті, що робили підкоп? — втрутився Ляскало.

— Їх на палі посадили...

— Так—так... — зітхнув Ляскало.

— Авжеж, — погодився й Цабекало.

— А потім я його побачив біля Дністра. Сказав Кантемірові, що це — наш чоловік. Ми взяли мішок цехинів і принесли йому. Він спочатку хотів нас вигнати зі свого шатра. А Кантемір йому сказав, що це гроші — за тих козаків—утікачів, яких посаджено на палі. І ще сказав, що нам відомо геть усе. А якщо він не захоче робити те, що зажадаємо ми, то це все стане відомим Дорошенкові. Пан полковник тут же скисли і здалися на милість переможця... Отакі вони, ваші полковники...

— Мехтодю, — сказав Ляскало.

— Що, Якиме? — тут же озвався Цабекало.

— Завертай свого Мучика — і негайно до самого Дорошенка. Все, що почув, розкажи йому.

— А як же ви? Вам же тяжко буде удвох проти двох...

— Усе може бути, Мехтодю! Ти повинен передати панові гетьманові про полковника все, що почув! Зрозумів? Може бути, що, крім тебе, ніхто не передасть! Ясно?

— Еге ж!

— Тоді бувай!

— Бувайте, хлопці!

І Цабекало тут же чимдуж помчав назад.

Коломайко — блідий, з перекривленим лицем, лютий на долю, що повернулася до нього спиною, — якось нерівно сидів на своєму коні, все совався в сідлі, наче з того сидла стирчав гвіздок.

— Що — все думаєш про палю, пане Коломайку, що соваєшся на коні то так, то сяк? — ехидно запитав Ляскало, — Крім палі є ще й інші кари. Можемо тобі зробити, як Пекарському, якщо спробуєш нас одурити!

Коломайко тільки глипнув на нього та й промовчав.

Про справу Пекарського добре знали й пам'ятали геть усі в Речі Посполитій та й поза нею, хоч відтоді й минуло майже вісім літ. Шляхтич Пекарський підняв у кафедральному соборі Святого Іоанна в Варшаві руку на самого короля Сигізмунда Третього. Він, цей шляхтич, як тільки король зайшов у собор, вийшов йому назустріч і вдарив чеканом по голові. Король Сигізмунд був міцний чоловік, він витримав перший удар. А другого удару Пекарський завдати не встиг, бо королевич Владислав, вихопивши шаблю, збив зловмисника з ніг і хотів уже зовсім його порубати. Та Сигізмунд не дав йому цього зробити. Пекарського зв'язали й посадили у вежу. Там його страшно допитували, намагаючись довідатися про причини замаху, але

Пекарський затявся і ні в чім не признався... Страчували Пекарського страшно. На двох санях спорудили поміст, на той поміст посадили Пекарського, прив'язали до руки йому чекан, яким він хотів убити короля Сигізмунда, а під рукою розвели вогонь у жаровні. І от над цим вогнем прилаштували цю руку — і вона повільно перегоряла над полум'ям. Коли перегоріла кістка і рука з чеканом відпала, взялися за другу руку. Її перепалили так само... Все це Пекарський витримував ще живим. А потім його, ще живого, розривали розпеченими кліщами і частини тіла залишали на окривавленому помості. І він ще жив. Далі — відпиляли обидві ноги нижче колін. І вже аж потім, щоб припинити його муки, прив'язали Пекарського до чотирьох коней — і розірвали на чотири частини. Потім усе це спалили і вкинули в Віслу...

Яремко мимоволі подумав: усе—таки ліпше було б отому дурному Пекарському, якби круль Сигізмунд дозволив Владиславу вдарити по зловмисникові шаблею іще раз. Відрубав би голову — та й кінець мукам! А то...

І дрозд пройшов по шкірі: а що, як Коломайко заведе їх зараз у пастку?!

— Ну, далеко ще до тієї татарської мазанки? — запитав він у Коломайку.

— Недалеко. Осьде він, цей гай, а там трохи далі і ліворуч — скеля...

Тепер уже їхали, обачно придивляючись до всього довкола...

Було тихо. Тільки якісь птахи цвірінчали в надвечірньому гаю.

Нарешті, показалася скеля. Під скелею, між кущами та деревами, стояла мазанка з під сліп куватим віконцем. Неподалік і справді шумів водоспад.

Усе було так, як казав Коломайко.

— Він — у мазанці? — запитав Яремко.

— У мазанці.

— Озброєний?

— Звісно...

— Двері на засуві?

— Ні, — ніби повагавшись, відповів Коломайко.

— Ти дивись мені! Як тільки щось зі мною станеться — твоя голова он у ті кущі полетить! — пообіцяв Яремко. — Чув?

— Чув, — пробурчав Коломайко.

— Ще один вихід із мазанки є?

— Є... З того боку... Лава, а під лавою дірка. Її й не видно, бо закрита очеретяним матом.

— На яке слово чи стук він відгукується?

— Ну, я стукаю: раз, два, три! Він питає, хто це. Кажу: козак.

— І що?

— Ну, й заходжу...

— А він нічого не перепитує?

— Ні... Він мене добре знає...

— Так... — промовив Яремко. — Якиме, ти разом з цим гадом іди до запасного виходу. Тільки тихо. А я тим часом піду в двері...

Він постукав так, як і сказав Коломайко: раз, два, три. У мазанці було тихо. Яремко постукав знову.

— Кім бу?[49] — почулося з мазанки. Голос був знайомий. Справді — Гаспареоне!..

— Козак! — відповів Яремко, намагаючись наслідувати голос Коломайка. І обережно потяг на себе двері. Відчув — вони на засуві.

Чортів Коломайко! Таки набрехав!

Гукнути, щоб відчиняв? Може з голосу здогадатися, що це — не Коломайко. Ярема кашлянув...

За дверима почулися кроки. Задвигтів засув.

І враз — немов бабахнули з гармати! Двері бабахнули Яремка в обличчя. Він відлетів у сінях од стіни, ледь не вибивши її спиною. Стіна його й порятувала. Він не впав. Хоч у голові запаморочилося від удару, а по лобі ось—ось — це він відчув! — потече кров...

Але він стояв і тримав заряджений пістоль у руці.

У відчинених дверях стояв сеньйор Гаспареоне.

В руках у нього було два пістолі. Очевидно, двері він відчинив сильнішим ударом своєї правої ноги...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ, який оповість про несподівану зустріч двох закоханих сердець

Андрій Закривидорога мчав степом разом із десятком своїх козаків.

Настрій у нього був дивовижний. Все змішалось в душі: і чекання бою, і розпука, і радість, і надія, і тривога, вогненна тривога.

... Сьогодні, по обіді, як було уже все зроблено з підкопом під мури, Андрій за дорученням гетьмана помчав до Шагіна. Треба було відкрити йому таємницю вибухів, які пролунають сьогодні увечері, і передати гетьманове розпорядження, щоб татари одразу ж після вибухів ішли на штурм Кафи.

Шагін—Герай розташувався зі своїми військами порівняно неподалік, військ у нього було багато, але належного порядку там не було. Власне, з татарських лавах завше чимало було стороннього люду, який в бою був останнім, але першим — під час грабежу...

Доїжджаючи до пишного шатра Шагін—Герая, Андрій раптом почув, ніби хтось його покликав. Ніби чийсь голос гукнув: "Андрію!" Він не встиг одразу зупинити коня, він крутив головою на ходу, оглядаючись на всі боки й думаючи, хто б це міг його покликати. Згадалося повір'я: якщо хтось навесні тебе покличе і ти озирнешся, а нікого не побачиш, то знай — це тебе покликала смерть, значить, ти цього року помреш. Андрієві аж трохи моторошно стало від цієї думки, та згадав, що зараз уже не весна—провесна, а повне літо!.. Проте тієї людини, яка так дзвінко й виразно покликала: "Андрію!", він не побачив...

У Шагін—Герая Андрій був завсім недовго. З півгодини. Часу було обмаль. Розповів йому про підкоп. Акрам—баші, який був при цьому, поцікавився, скільки пороху заклали, Закривидорога відповів — і недавно рудий ще німець, перейшовши на свою мову, поцікавився, чи взяли б козаки його до себе на службу. Закривидорога

німецькою ж відповів, що так, — узяли б, тільки нехай про цей перехід хоробрий Акрам домовляється з самим ханом чи з кал гою... Шагін—Герай пообіцяв, що його воїни, хоч і не вельми звичні до ведення нічних штурмів укріплених міст, підуть на бій сьогодні увечері — так що нехай Дорошенко не сумнівається!

Розпрощалися. Андрій сів на свого бахмата Урхана і разом зі своїми хлопцями попрямував додому. І тут, від'їхавши від шатра калги—султана кроків за сто, він знову почув оте: "Андрію!"

Різно зупинив коня, відпустив поводи, поплескав Урхана по шиї, сказавши: "Шукай, Урхане!" — і кінь, мов собака по сліду, поніс Андрія на собі за одно із шатер. Тільки зараз побачив Андрій, що поряд з вояцькими шатрами неподалік від резиденції кал ги стояло й шатро, де розмістився гарем,

Андрій кивнув своїм хлопцям: "Повартуйте, а я тим часом..." — й заїхав за шатро. Але там теж не було нікого.

І тут він утретє почув: "Андрію!" Але на цей раз — тихо—тихо.

І тут же побачив невелику щілину в цупкій тканині шатра. А в щілині — око. І він уже бачив колись це око! Але де?! Де?!

— Хто ти? — запитав Андрій, підійшовши ближче.

— Це я, Андрійку! — почувся шепіт із—за тканини. Десь там, у глибині шатра, чулися звуки музики, чийсь голоси. — Це я Андрійку, згадай монастир!

Волосся піднялося на Андрієві. Господи! Та невже це ота черниця Єфросинія, личко якої так часто снилось йому в поході? Яким чином, яким побитом вона тут опинилася?

Андрій вихопив ножа з—за пояса і розрізав тканину шатра. Перед ним стояла колишня черниця Єфросинія, а в дівочтві Галя Шлапаківна! Тільки тепер вона була не в чернецькому одязі, а напівроздягнена, як оті дівчата, що їх купують для своїх розваг татарські мурзи й хани.

— Не дивись на мене отаку, Андрійку! — попросила Галя—Єфросикія. — Рідний мій! Коли я побачила тебе, я ледь не збожеволіла! Я гукнула на тебе, але ти не почув!..

Він дивився на неї й не вірив очам — така вона була молода!

— Дівчатко моє, — ледь не ридаючи, мовив Андрій. — Я чув, що ти мене гукнула. Але не побачив! Я мчав до Шагіна—Герая в справі!..

— Мене разом з іншими людьми захопили сеймени і яничари Кантеміра, — гарячково зашепотіла вона. — Я ходила додому — побачитися з сином своїм. А коли йшла назад — мене вхопили. Не зглянулись ні на одіяння моє, ні на хрест, ні на плат. А потім сеймени перекинулися на бік Шагіна — і подарували йому мене... Він хоче, щоб я стала ще однією його наложницею. Я просила, я благала, я казала, що я черниця, що в мене дитина є, що я не годжуся йому в наложниці, але він... Він крикнув: "Ях—ші ханим!" — і все!.. Андрійку, Богом прошу—благаю: врятуй мене!.. Відкупи мене в Шагіна, відбий чи укради, Богом балаю — рабинею твоєю стану, тільки забери мене ізвідси!.. Одна з моїх товаришок задушила себе вночі... А інша — збожеволіла.

Все це вона випалила одним духом — і тепер дивилася на Андрія, не спускаючи з нього очей.

Що ж робити? Треба негайно вирішувати! Можна зараз украсти її і, відстрілюючись, помчати до козацького табору. Але що це дасть? На Січі чи в козацьких таборах під час походу жінок бути не може. Закон... Що робити?..

— Андрійку, — зашепотіла вона. — А якщо... а якщо... якщо ти скажеш, що я — твоя дружина?! Я скажу Шагінкові: я дружина Закривидороги. Не буде ж він допитуватися у сейменів, де вони мене взяли!.. Га?.. Врятуй мене, благаю!.. Чи в тебе є хтось у душі?.. Так не бійся!.. Я стану тобі за рабиню, за прислужницю чи знову піду в монастир, не бійся мене!..

Боже мій, вона мусить так принижуватися! Таж нікого в його душі не було, крім неї!..

— Галочко... Єфросиніє... — заплутався він.

— Кажи: Галочко!

— Галочко, хай буде так, як ти сказала. Ти — моя дружина. Я сьогодні ж скажу про це гетьманові, а він постарається тебе виручити. Наш піп підтвердить Шагінкові, що він нас вінчав... Тільки потримайся!

З—за шатра пролунав свист.

— Це — за мною! — сказав Андрій. — Я біжу. Сьогодні у нас важкий бій! Молись за мене!

І, сам того не розуміючи, як воно сталося, він раптом поцілував її. Відчув, як стрепенулися її гарячі вуста, йому стало жарко, — але другий свист примусив його відірватися від обличчя коханої жінки. Він скочив на коня і одним духом вилетів з—за шатра.

Біля козаків стояв харем—агаси і лаявся, що вони тут зупинилися. Закривидорога гарикнув на головного євнуха, вилаяв його по—татарськи останніми словами ще й замахнувся нагайкою. Харем—агаси відскочив убік і щось пискляво прокричав навздогін козакам...

... Тепер Андрій мчав степом разом зі своїми товаришами. І настрої у нього був то хмаряний, то сонячний. У душі була несподівана радість від зустрічі з Галею, щастя від її признання — і водночас тривога, сум, печаль. Її треба виручити! Але як?..

Вік пришпорив свого Урхана — і той, прищуливши вуха, полетів, мов стріла...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ про те, як закінчуються зустрічі з давніми знайомими, — для кого щасливо, а для кого й ні...

Сеньйор Гаспареоне стояв у розчинених дверях і тримав у руках по пістолю. У сінях було темно. І сеньйор Гаспареоне у темряві не міг роздивитися, хто ж це до нього прийшов. А те, що прийшов до нього "не зовсім Коломайко", він тільки запідозрив. Хоч у цьому й не був переконаний, а проте тут же бабахнув прищельця дверима. Якби це був Коломайко, то сказав би йому, що про кашляння не домовлялися. А якщо ворог, то, оглушивши його, легше потім з ним розправитися.

Сеньйор зробив помилку, виставивши себе на світло, тим часом як супротивник його був у темряві.

Яремко міг би тут же застрілити сеньйора Гаспареоне. Але він не хотів цього

робити — Гаспареоне потрібен був йому живий.

Промигнула одна мить, коли Яремко побачив свого супротивника. Та за цю мить супротивник збагнув, що вчинив щось не так.

Відштовхнувшись від стіни, Яремко стрибнув на Гаспареоне — і вони обидва полетіли в кімнату. Стрілило одразу два пістолі — один Яремків, другий сеньйорів. Але кулі полетіли в стіни. Ще один пістоль залишився в руці сеньйора Реньєро, і Яремко хотів його в нього відняти. І вже відняв, та не остерігся, — і цієї миті Гаспареоне викрутив Яремкові руку, кидонув через себе, Яремко полетів під вікно, а пістоль — у сіни. Але, полетівши під вікно, Яремко тут же скочив на рівні і хотів вихопити правою рукою ножа. Та права рука не слухалася — чортів сеньйор здорово її крутонув. Правда, сеньйор не знав, що в Яремка є ще й ліва рука і що цією рукою він добре тренувався і рубати, і різати, і колоти. Він вихопив ножа і приготувався до бою, думаючи тільки про одне: Гаспареоне треба брати живим!

А сеньйор Гаспареоне знав інше: супротивника треба залишати тільки мертвим, і скоріше! Бо, напевне, в нього є спільники — не полізе ж він сам на герць із самим Камалем Сусом, найдосвідченішим джасусом таємної деф—терхани Османської імперії!

Він уже пізнав, з ким має справу: з отим сопляком, який не дав йому вбити Ях'ю, з отим малим мерзотником, який умудрився передати його, найбільшого джасуса серед правовірних, отому Скрипникові! Еге ж, якби не зв'язки сеньйора Гаспареоне з найбільшими державцями Польщі, зокрема з самим Конецпольський, то вже згнили б його кісточки в якійсь темниці над Дніпром!..

Але ж цей малий шминдрик добряче—таки підріс — і сильний же він, шайтан! Чому ж він не застрелив його, сеньйора Гаспареоне, коли побачив у дверях?

Ага! Джасусові стало все ясно! Цей сопляк хоче взяти його, Кемаля Суса, живцем! Взяти живцем і привести до самого Дорошенка! Скрипника в цьому поході немає, Скрипник — у Москві! Це добре, що Скрипник у Москві!

Ну, коли він хоче взяти його живцем, то це ліпше для сеньйора Гаспареоне. Йому нічого боятися за своє життя — і він може йти на свого ворога сміливо й певно...

Отак вони стояли якось мить одне проти одного, видивляючись слабких місць супротивник у супротивника. Яремко вже збагнув, що сеньйор Гаспареоне здогадався про його замір: брати супротивника живцем. Отже, буде важко!..

Саме цієї миті зашаруділо під лавкою. Сеньйор Гаспареоне зрозумів: у Яремка є спільники, вони йдуть на допомогу. Він спочатку хотів було кинутися до того, хто ліз другим виходом, але тут же збагнув: Яремко стрибне йому на спину. Гаспареоне заметався по кімнаті.

— Кинь ножа! — наказав Яремко.

— Ти свого кинь! — відповів Гаспареоне.

— Кинь ножа й здавайся! — озвався з—під лавки Ляскало і вистрибнув на середину хати.

Ляскало був із шаблею. Він міг би одразу ж або пришпилити сеньйора клинком до стіни, або зрубати йому голову. Та Яремко застережливо гукнув:

— Беремо живцем! Сеньйор показав дулю:

— Ось як ти візьмеш мене живцем!

Орудював ножем він хвацьки. Підступитися до нього було ніяк.

— Навіщо він тобі живий? — запитав Ляскало, коли Гаспареоне черкнув його ножем по лівій руці, розпоровши рукав від плеча й до кисті, а з ним і шкіру.

— Потрібен, гад, потрібен! Ми його на палю посадимо! Чи зробимо йому таке, як Пекарському, — відповів Яремко, теж уже двічі зачеплений ножем Гаспареоне.

— Здавайся! — крикнув Ляскало.

— Не здамся! А вас приведу до Кантеміра!

Темнішало надворі і в хаті. Довкола було тихо. Тільки важко дихали Ляскало, Яремко і сеньйор Гаспареоне.

Потім вони знову почали водитися по кімнаті, не спускаючи очей одне з одного. Ясно було, що рано чи пізно доведеться сеньйорові здаватися, але він сподівався на щастя. І Яремко, і Ляскало були поранені, з обох юшила кров, а він, сеньйор Гаспареоне, був цілий—цілісі—нький...

За стіною мазанки щось важко гупнуло. Потім почувся тупіт ніг. Хто це був — ніхто не знав. Сеньйор Гаспареоне боявся, що прийшла підмога козакам, Яремко й Ляскало боялися, що прийшли турки чи татари. Озиратися було ніколи, бо можна було отримати удар ножем у серце...

— Еге ж! Та вони тут! Еге ж! — почувся знайомий голос Цабекала — і тут же кілька козаків з ратищами увірвалося в мазанку.

— Не вбивайте його! — закричав Яремко.

Через кілька хвилин козаки виносили зв'язаного турка з мазанки. Коні хропли, — напевне, тому, що бачили таку ношу. Так подумав Яремко.

Насправді ж вони хропли з інших причин. Уже проїжджаючи повз кущі, Яремко побачив: з бур'яну виглядають чийсь ноги.

— Хто це там?

Ляскало позирнув на Цабекала. Мехтодь опустив очі і скромно мовив:

— Еге ж!

— Що — "еге ж"? — не зрозумів Яремко.

— Та... це він Коломайкові голову відчесав, — пояснив Ляскало.

— Справді? — жахнувся Яремко. — Я ж обіцяв йому життя!

— Так то ж ти, не я! — промовив Цабекало. — А він якраз біг кликати Кантемірових вояків на допомогу! Ну, я його й того... Еге ж...

Був уже зовсім вечір. Правда, зірок на небі, здається, ще не було. Яремко, Ляскало, Цабекало, четверо козаків та зв'язаний Гаспареоне вискочили на гору...

І тут вони побачили щось таке, що змусило їх зупинитися.

Напереріз їм, відділяючи сімох козаків і одного зв'язаного турка від табору Дорошенка й Шагіна, мчали кінно й бігли пішо сипахи й яничари.

Звідки вони тут узялися, ніхто поки що не знав. Власне, один з восьми вершників тільки й знав. Це був Гаспареоне.

Та ще знав один чоловік по той бік — Мізерниця!

Це прийшли на допомогу Кантемірові, подолавши сотні миль по морю, оті самі сипахи й яничари, яких зараз умудрився "не побачити" Павло Мізерниця...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ про важкий нічний бій, про мужність і про зраду, про торжество нищоті та несхитності вірності

Спочатку Андрій Закривидорога не зрозумів, звідки сунуть турки. Здавалося, що вони лізуть звідусіль. Здавалося, що немає куди відступити навіть на крок.

І тільки через кілька хвилин бою Андрій збагнув, звідки йдуть вороги, — від того місця, де має бути полк Мізерниці.

Десяток тих козаків, з якими Андрій їздив до Шагіна, залишився при ньому, і вони, утворивши коло, відбивалися на всі боки шаблями. Тепер стало трохи ніби спокійніше — спину принаймні було захищено товаришами, а спереду ні яничари, ні сипахи так собі одразу козаків узяти не могли. Турки лізли одне за одним — і один за одним падали на землю, вже рясно политу кров'ю.

Де гетьман? Ось думка, яка невідступно трималася Андрія. Треба було, відбившись від першої хвилі наступаючих сипахів, пробитися до Дорошенка...

І раптом, перекиваючи гук битви, десь із правого від Андрія боку пролунав гетьманів голос:

— Хлопці, та нам тут роботи на три удари шаблею! І залунали у відповідь крики козаків:

— Чуємо, батьку Михайле! Б'ємо бусурманів! Якби ж то ворогів було тільки на три удари! Їх, здається, було все—таки значно більше!

І все ж козаки встояли перед натиском першої хвилі — вони відбили хвилю сипахів — і тепер, уже перешикувавшись, чекали на нову хвилю: на яничар.

Висипали зорі на небі, засяяв місяць. І стало видно, як біжать степом на козацьку оборону піші яничари, а поміж них — кінні сипахи.

Але що сталося? Чому зараз ніде не видно полку Мізерниці? Ніч, звісно, не день, усього не роздивишся, але куди подівся Мізерниця зі своїми козаками? Він же повинен був прикривати гетьманський полк з тилу, від моря! Як же так вийшло, що Мізерниця пропустив таку силу турків? Прогавив? Чи, може, вони вже знищили і його полк разом із ним самим?!

— Уперед, хлопці! — почувся голос гетьмана. — Як при Сарабузі й Каяші!

Ясно! Треба могутнім зустрічним ударом розколоти турецькі лави і кинути одну частину турків у море, а другу — на полк Мізерниці, якщо він чомусь відступив управоруч!

— Вперед, товариство! — гукнув Андрій Закривидорога і пришпорив свого Урхана. І той, уже знаючи, що таке козацька атака, заіржав несамовито і поніс свого вершника в гущу ворогів, топчучи їх передніми ногами та відхвицуючи задніми!

Заіржали козацькі коні звідусіль, задвигтіла кримська тверда й суха земля, загриміло козацьке "слава!".

І через якусь хвилину заверещали в прозорій імлі яничари та сипахи. Хоробрий та

досвідчений проводир яничарсько—сипахського війська Амурат—баші не побачив, а відчув, як його лави мов розрубує велетенська сокира. Він відчув, що козаки ось—ось ізчепляться з його охоронцями, з його відбірною тисячею...

Рух яничарських лав загальмувався. Ще через якусь хвилину Амурат—баші побачив уже, що його хоробрі воїни мусили зупинитися й битися з козаками вже на одному місці, топчучись довкола свого доводці. Амурат—баші знав, що його воїни стоять, мов криця, і це вселило в нього надію на успіх. Ось вони витримають удар, затримають ніби нестримну козацьку лаву — і знову перейдуть у наступ, тим більше, що ось—ось має відкритися брама Кафи і звідти повинні ринути в бій ті п'ять тисяч яничарів та сипахів, які залишилися у фортеці!..

Дзвеніли шаблі, іржали коні, лунали крики козаків і турків, воїни Амурата—баші стояли, мов криця.

Та раптом почувся крик переляку. І Амурат—баші зрозумів: на його крицю знайшлося щось іще сильніше за крицю. Лави його крицевої тисячі розкололися — і козацький клин увірвався в середину, і тільки темрява врятувала Амурата—баші від негайного полону — козаки не роздивилися, хто це перед ними, — і турецького доводцю понесла до моря хвиля людських тіл. Кінь його мчав, перестрибуючи трупи, воїни його падали і вже не підводилися, Амурат—баші тікав до моря, власне, він не тікав, а його несла стихія відступу, стихія втечі, стихія паніки...

А ззаду мчали козаки, іржали коні і свистіли шаблі — і кожен свист закінчувався хруском розрубуваних кісток і зойком та хрипінням...

— Де Закривидорога? — залунав гетьманський голос.

— Я чую, батьку Михайле! — " відізвався Андрій.

— Мій наказ: запалюй! — гукнув на півстепу гетьман. І ніхто з козаків не знав, про що йдеться, — відали тільки ті, хто копав підземний хід та закочував барила з порохом під кафські мури. Зараз ці козаки охороняли вхід до підземелля.

Вчасно, ой, як вчасно дав свій наказ Михайло Дорошенко! Бо ж уже гримлять ланцюги підйимального мосту, відкривається брама фортеці — і ринуть на козаків, що добивають Амурата—баші разом з його п'ятьма тисячами, нові п'ять тисяч затятих вояків!

Швидко мчить кінь—бахмат Урхан, швидко летять за Андрієм його хлопці — всі десять, поранені, потовчені в битві, але живі!.. Треба скоріше доскакати до того відомого тільки їм, козакам Закривидороги, місця, де чаїться вхід у підземелля. Там вони запалять порох, вогонь побіжить до барил під мурами — і держись тоді, розпроклята Кафо!

Але де подівся Мізерниця? Де його полк? Що за дивовижні речі? Адже Мізерниця повинен був, як тільки стемніє, прибути під мури й чекати вибуху, щоб кинутися у пролом! А він не прибув, та ще й пропустив через свої порядки п'ять тисяч турків!.. Холера! Невже турки умудрилися винищити весь його полк? Не може такого бути! Не бездарний полководець Павло Мізерниця, обачніший за будь—кого в війську Дорошенка... Що ж тоді? Зрада?..

Андрій та його хлопці доскакують до входу в вириту козаками печеру, але там уже кипить бій. Яничари, що їх випускають із брами, наткнулися на тих козаків, що рили підземний хід, — і тепер тут гаряче! Не пробитися Андрієві, не прорватися! Хлопців, що прискакали з ним, усього десять, а турків уже більше сотні зібралося біля входу в печеру...

— Гостинський! — кричить Закривидорога. — Запалюй порох! Наказ гетьмана!

— Чую, сто дядьлів їм у печінки! — озивається пан Владек Гостинський.

Спалахує порох, на мить осяває постаті тих, що б'ються біля печери зі свіжою землею. Побіг у печеру веселий та швидкий вогонь — і заревіли яничари, зрозумівши, що через якусь там хвилину бабахне над Кафою!..

— О, сто дядьлів! — зойкнув знову пан Владек. Кілька яничарів, відкинувши від входу в підземну нору козаків, побігли туди — щоб наздогнати й загасити вогонь. Ну, один би поліз — Аллах з ним, — але ж полізло їх з десяток!

Знову темрява, і знову — битва в темряві...

Де ж усе—таки полк Мізерниці? Хто ж кинеється у проломи, якщо немає тут козаків, яким доручено ще зранку це зробити?!

Струснуло землею. Зблиснуло, мов при грозі! З нори вилетіли, мов з гарматного дула, безрукі, безногі, безголові тіла яничарів. Під грім вибуху, в сьайві спалах}', побачили і козаки, і турки, і татари, що мур фортеці в двох місцях піднявся на два десятки людських зростів і, розсипаючись іще на льоту, гепнув униз. Над головами про—свистіли осколки каміння й цегли.

— Алла! Алла! — залунало з боку Шагінового табору. Татари пішли на приступ.

А де ж Мізерниця зі своїм полком?

— За мною! Вперед, козаки, на Кафу! — Закривидорога рвонувся просто на лави яничарів, ошелешених від несподіваного для них вибуху.

Десятеро козаків, що були з Андрієм, пірнули за ним у товпища ворогів. Ті козаки, що відбивалися біля підземного ходу, оговталися й теж поспішили за своїм ватажком. Хто піший, хто кінно, але кожен з одним бажанням: першим увірватися в ненависну Кафу!..

Почувши грім і побачивши два вогняні стовпи над Кафою, Дорошенко припинив переслідування розбитого бьолюка[50] Амурата—баші і повернув своїх козаків назад — на штурм фортеці.

І знову мчали коні крізь ніч, і знову світив дорогу козакам ясний місяць з непорушного неба...

Так куди ж подівся полк Мізерниці? Невже його вирізали яничари?

Гетьман зупинив Сніжка. І справді, де Мізерниця зі своїми людьми? Що за дива?

Повз нього мчали козаки.

— На Кафу! В проломи, хлопці! — ревів гетьман, махаючи лівицею. — Я зараз вас наздожену.

Озирнувся. Уві тьмі, яка була прозорою, побачив своїх охоронців.

— Ану, хлопці, негайно злітайте за ту гору! Якщо Мізерниця там, то нехай негайно

веде свій полк куди треба!

— Пане гетьмане! Не маємо права вас залишити на самоті, — озвався старший.

— Залиш зі мною трьох, я з ними наздожену хлопців, а самі хоч під землею, а Мізерницю знайдіть!

— Гаразд, батьку Михайле!

І майнули в ніч. Дорошенко погнав свого Сніжка в напрямку недавніх вибухів. На руїнах мурів спалахували вогники — це стріляли козаки в турків, а турки — в козаків...

— Холера! — вилаявся Яремко. — Там іде бій, а ми, як дурні, тут стоїмо з цим чортовим сеньйором Гаспареоне! Кудись його треба подіти, щоб не розв'язався й не втік!

— А якщо ми йому голову відчешемо? — поцікавився Ляскало.

— Еге ж! І не втече, — погодився Цабекало.

— Слухай, Мехтодю, а ти бачив Дорошенка? — запитав Яремко.

— Не встиг! Треба було вам допомагати!

— От, прости господи! Ну, як же це так?! Там зараз бій, а гетьман нічого не знає про зраду!

— А хто ж знав, що бій буде зараз? Ну, що з'являться яничари й сипахи з боку моря? — ніяк не міг заспокоїтися Цабекало.

— Отож—бо й воно ж бо! — і Яремко важко зітхнув. — Тепер я знаю, про що хотів сказати Дорошенкові чоловік з Кафи. Поїхали до гетьманового шатра й здамо джурам оцього гада на збереження, а самі підемо в бій! їй—богу, там ми потрібніші, ніж тут...

І вони помчали степом до місця бою...

Сеньйор Гаспареоне, зв'язаний, трясся на коні й думав про те, що все йде так, як вони з Кантеміром та Мізерницею задумали. За винятком отих вибухів. Але полк Мізерниці поки що так і не бере участі в штурмі — козакам наказано від імені гетьмана сидіти в засідці. Козаки — народ дисциплінований, от вони й сидять. А гетьман, від імені якого Мізерниця віддав цей фальшивий наказ, зараз нервує, першим усюди кидається в бій — от і наткнеться або на кулю, або на клинок... А може, бьолюк Амурата—баші вже знищив гетьмана? Зараз ніч, ніхто нічого не знає...

Дорошенко з козаками уже перелізли через підірвані мури й вели бій на вуличках Кафи. Бій був нелегкий, бо Дорошенко мав зовсім небагато козаків. Проте гетьман у цьому бою вдався до тактики, яку застосовував ще Недайборщ при взятті Трапезонта й Синопа, — він тут же почав підпалювати будинки. Полум'я загоготіло над Ка—фою. У ворога це викликало паніку, у козаків — упевненість у своїх силах. Та й видніше ж, коли десь поряд горить...

З іншого боку — й татари Шагіна—Герая запалили кілька будинків. Татарам вдалося подолати мури, бо основні сили Кантеміра були зосереджені з того боку, звідки штурмували козаки...

Уже попадали оті троє козаків, які залишилися охороняти гетьмана, уже попадали й інші, а Дорошенко рвався усе вперед і вперед, і йшли за ним визволені невольники, татари, яким остогидло турецьке ярмо...

Уже пів—Кафи було освітлено вогнями пожарищ. Уже пів—Кафи було в руках козаків та воїнів Шагін—Герая...

Дорошенкові охоронці відшукали, нарешті, полк Мізерниці. Знайшли й Мізерницю.

— Пане полковнику! — гукнув старший з охорони. — Чому ваші люди не в бою?

— Я маю відповідати кожному драбові? — вхопився за шаблю полковник. — Такий наказ гетьмана!

— Гетьмана, навпаки, дивує, чому ви не виконуєте наказу, даного ще вранці. Ваші люди повинні бути на мурах Кафи! Гетьман післав нас, щоб ви негайно виступали!

— А гетьман що — живий?

— Аякже?! Виконуйте наказ!

— Мені потрібно, щоб він був на письмі! Начальник охорони гетьмана вийняв пістоля.

— Якщо ти, стерво, зараз не піднімеш свого полку, я тебе застрелю! Рахую до трьох! Раз!

Мізерниця пильно зиркнув довкола. З усіх боків дивилися на нього пістолі.

— Два!

— Гаразд! Зараз підіймаю! Тільки відведіть свої пістолі, я теж стріляти вмію!

— Не встигнеш, пане полковнику! А завтра ми з тобою поговоримо!.. Ой, поговоримо!

Через дві хвилини полк Мізерниці вже мчав із—за гори, де ховався ніби в засідці, до бою...

Дорошенко озирнувся — а за ним не більше десятка людей! Всі інші, що йшли з ним, упали: той на тій, той на іншій вулиці.

Надто захопився боєм гетьман, відірвався від своїх козаків. І тепер уже й козаки не знають, де він!

Та через якусь хвилину він почув цокіт копит — і на освітлену пожежею вулицю вискочили Яремко, Ляскало, Цабекало та інші козаки.

— Мехтодю! — тут же обернувся Яремко до Цабека—ла. — Біжи назад, веді сюди наш полк!

— Ти з полку Мізерниці? — запитав гетьман, важко дихаючи. — Чому полк і досі не бере участь в бою?

— Зрада, пане гетьмане! Полковник Мізерниця вчора вашим наказом пересунув наш полк подалі від моря, зняв варту з моря на ніч. Через це турки змогли висадитися в нашому тилу й піти просто на ваш курінь...

— Що ти говориш, хлопче?! — обурився гетьман. — Як смієш ти таке казати на достойного полковника?!

— Пан полковник переслав до вас чоловіка з Кафи, який мав попередити про турецький напад іззаду? Ні! Він віддав цього чоловіка турецьким шпигунам! Одного з них ми спіймали — сеньйора Гаспареоне. Його спільник Коломайко розповів усе про зраду Мізерниці.

— Досить! — заgrimів Дорошенко. — Зараз треба воювати, а не збирати плітки!

Навперейми козакам бігли татари з Шагіном—Гераєм на чолі.

Уже світліло небо, і гетьман гукнув калзі:

— Гайр олсун![51]

Татари пішли далі, беручи вулицю за вулицею, а Дорошенко з товариством зупинився під муром з кам'яниць, чекаючи на підмогу...

І раптом поряд свиснула стріла.

Яремко кинув оком у тому напрямку, звідки вона летіла, — і у відсвіті пожежі у вікні будинку напроти побачив обличчя сеньйора Гаспареоне! Та ж він же, Яремко, кілька, годин тому зв'язав цього триклятого турка і віддав гетьманським джурам!

— Пане гетьмане! — почав було Яремко і тут побачив, що Михайло Дорошенко важко опускається додолу. — Батьку Михайле! — закричав козак Ярема Ціпурина, намагаючись підвести свого гетьмана. Але не міг. Стріла втрапила в сонну артерію...

А козаки полку Мізерниці вже дісталися пристані, де згрудилися турки та кантемірівці, намагаючись зайняти кораблі і таким чином порятуватись.

І тут пролунало:

— Гетьмана вбито! Гетьман загинув!

Очі всіх повернулися на полковника Мізерницю, який вискочив разом зі своїми охоронниками на берег.

Мізерниця відкинув люльку вбік — надто вона йому остогидла своїм димом та кричущою недоладністю — і гукнув:

— Нам потрібен наказний гетьман! І його охоронці тут же закричали:

— Волимо наказним гетьманом Павла Мізерницю! Слава!

— Хай буде Мізерниця! — дружно гукнув полк.

Всі інші козаки билися — хто тут, а хто там, а хтось іще десь—інде...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ, який оповість про лихі часи, що настали для Яремка та його друзів

Яремка та ще двадцятьох козаків вели на розстріл.

Як тільки поховали біля Кафи гетьмана Михайла Дорошенка, вночі було пов'язано найближчих товаришів полководця. Така була воля Павла Мізерниці.

Це був другий наказ нового гетьмана.

А перший гласив: негайно залишити Кафу.

Зі сльозами на очах залишали козаки уже захоплене місто, центр работоргівлі, юдоль сліз та печалей свого народу. їм було незрозуміло, чому вони мусять чинити так, чому мусять залишати без підтримки Шагіна—Герая в його справедливій боротьбі проти турецького поневолення.

— Зрада! — вирвалося з вуст Яремка.

— Зрада! — гукнули Ляскало й Цабекало.

— Зрада! — закричав Закривидорога, а з ним і його хлопці.

— То є політика! — відповіли ті, хто оточив нового гетьмана, — нова старшина. — А хто кричить "зрада!", той виявляє в поході непослух!

Та що вже кричати! Мізерниця сам оголосив себе гетьманом — тепер його сила,

його й воля.

Після того як Дорошенка поховали в підземному ході, а хід потім завалили, щоб ніхто з турків не дошукався тіла, Закривидорога сказав тайкома Яремкові:

— Я сьогодні ж зі своїми хлопцями йду на Запоріжжя. Моя сотня не визнає Мізерницю. І я повинен розповісти на Січі, що сталося! Чув, Яремку?!

— Чув! Але з тобою не піду. Я ще хочу знайти сеньой—ра Гаспареоне і тих, хто його розв'язав і випустив.

— Оце мені відомо точно. Джури Дорошенкові сказали. Наказав розв'язати твого сеньйора Мізерниця. І в бій з собою взяв...

— І той, гад, і вцілив гетьмана в шию!..

— Ех, Яремку, Яремку, якби ти знав, кого і що ми втратили зі смертю Михайла Дорошенка!

— Знаю, Андрію!..

— Так ти не хочеш зі мною йти?

— Не можу... Треба добути до кінця...

А вночі прийшли люди Мізерниці і вхопили Яремка. Коли його почали в'язати, він запитав: "За що?" Йому відповіли: "За те, що такий розумний! Ось голову знімуть — то й порозумнішаєш!"

— Я теж такий розумний! — промовив Ляскало. — В'яжіть і мене!

— І я, — додав Цабекало. — Не хочу, щоби мною командував зрадник.

Пов'язали й їх. Тієї ж ночі передали туркам. Було їх двадцять та ще й один. Усі — козаки, гартовані в боях. Але саме їх боявся й ненавидів Мізерниця. Кожен з них щось знав, кожен був проти нового гетьмана.

Вранці їх, пов'язаних, побитих, повели вулицями Кафи. Ось, мовляв, свідчення нашої перемоги — полонені козаки! На мурі стирчало кілька козацьких голів — на одну показували, що то — Дорошенкова голова. Але Яремко та його товариші добре пам'ятали, де поховано їхнього гетьмана. А на палі стирчала голова Кіндрата Собіпана — він надто багато знав, а тому в бою його було вбито в спину пострілом з пістоля: Кіндрат височів на палі і мовби сміявся з турків: ага, а я теж побував у гетьманах, хоч і після смерті, це ж не кожному випадає така честь — Дорошенком бути!

Біля пристані побачили — з галери сховався Кантемір. Старий, зігнутий, жовтий, злий. Його підтримували під руки мурзи, що прийшли служити йому. Трохи осторонь стояв Гаспареоне. Очі Яремка й очі сеньйора стрілися. Підійшов Гаспареоне ближче, щоб роздивитися на бранців. По—турецьки мовив до Яремка:

— Я тебе, щеня, замучив би найстрашнішою смертю. Але я вмію бути вдячним. Ти не мучив мене, коли я був у тебе в руках. Ти не вбив мене, а тому я й зумів виконати завдання таємної дефтерхани. Тому я дарую тобі й твоїм товаришам легку смерть — вас просто розстріляють.

— Я пішов би на найважчі муки, аби бачити тебе, собако, здохлим, — відповів Яремко. — Шкода, що я тебе в тій мазанці не вбив — був би живим Дорошенко.

— Не був би живим Дорошенко. Крім мене, були люди, які б його вбили в цьому

бою, Яремо Ціпурино! Так що не проклинай себе перед смертю... Може, в тебе є якесь бажання? То я по давній дружбі можу прислужитися...

— Єдине в мене бажання: щоб ти в свої груди отримав належне! — відповів Яремко й відвернувся...

...І от ведуть їх на страту. Ведуть вулицями Кафи — пов'язаних, побитих. З мурів усміхаються мертві голови їхніх товаришів. Онде — Собіпан. Онде — пан Гостинський. А ось — Оксен Цюпа чи хто?

Тяжка дорога на смерть. Згадуються батько й мати. Згадується Бібігуль. Яремкові тяжко думати про її сльози та про сирітство його дитини, яку має народити Бібі—гуль—Ганнуса, його вірна й добра дружина... А ще тяжче, що загинув Дорошенко. Був би Крим вільним від турків, якби він жив. Була б Україна вільна, якби не загинув славний Дорошенко. А так — усе пропало, все загинуло...

Ой, що ж бо то та за чорний ворон,

Що над морем крякає...

Це раптом заспівав Мехтодь Цабекало. Ніхто з козаків і не здогадувався, що гарно так він уміє співати. Знали тільки, що він любить казати "еге ж!" та "авжеж!" та вслід за товаришами гарно рубати шаблюкою ворогів...

Ой, що ж бо то та й за бурлака—а-а, —

підхопив Ляскало, і всі почули, що й він не тільки добрий рубака, а й співака завзятий. І тоді заспівали всі:

Що всіх бурлак скликає!

Полинула пісня до моря... Ось десь тут, на березі, й доведеться їм, молодим і старшим, чорнявим та рудим, високим та низьким, скінчити свій вік...

Ой що ж бо то та й за бу—у-рла—ака,

Що—о всі—іх бурла—а-а—к склика—а-а—є!

Процокотіли копита поряд. Якийсь турецький баші наздогнав групу приречених до смерті та їхніх конвоїрів. Відвів убік яничарського юзбаші і почав з ним про щось говорити.

Ой, як ріжуть тіло турецькі пута з сириці! Руки, зв'язані за спиною, давно вже поміли. Ну, та яка вже різниця? Все одно — смерть!

А далеко десь — Україна!

А море — таке гарне, таке красиве, і хвилі на ньому — мов мережка...

І ніякого над тим морем чорного ворона...

Та все одно тільки про чорного ворона й співається пісня. Не придумали ще пісні про Дорошенка та про його славне, хороше військо запорозьке!..

Юзбаші дав команду зупинитися.

Що? Просто тут будуть розстрілювати їх? Ах, як шкода! А думалося: ще трохи пройдуть понад морем...

Стали козаки. Дивляться на яничар. Яничари стоять з рушницями—гаківницями, такими ж, як і в козаків. Тільки нині козаки беззбройні, та ще й з пов'язаними руками.

Юзбаші дав команду яничарам стати напроти приречених. Стали.

Тоді юзбаші сказав по—турецьки:

— Володар галери і друг каймакана, а також найліпший друг Джанібєка—Герая й Кантеміра Дивеева Абу Ахмад—баші приніс мені папір, з якого я бачу, що він може купити приречених до розстрілу розбійників—козаків. Він дає мені за кожного з вас, гяури, по двадцять курушів.

Турецький баші з дивовижним арабським ім'ям та прізвиськом Абу Ахмад ібн Аль—Джасас закивав головою й бородою і тут же вручив юзбаші мішечок з курушами.

Юзбаші урочисто заявив:

— Ці гроші буде порівно розділено між мною та моїми воїнами. А ви, найшановніший Абу Ахмад—баші можете брати собі своїх майбутніх веслярів!

Баші з арабським іменем швидко закивав і миттю опинився на коні — Яремко аж здивувався, як такий поважний баші може отако: р—р—раз — і в сідлі? Хтось із його знайомих теж так хвацьки стрибав у сідло! Хто?

То що це виходить? Вони викуплені — і тепер підуть на галеру веслярами? Отже, смерть відступила й на цей раз?

Баші з арабським іменем махнув рукою і погнав своїх невольників далі берегом.

А потім підвів до якоїсь печери. Озираючись, козаки пішли туди...

У печері він вийняв ножа і почав розрізати пута на руках козаків. Робив цю справу мовчки. За кілька хвилин упорався.

Яремко стояв і намагався поворухнути бодай одним пальцем. Сириця так перетисла жили на руках, що вони затерпли, а шкода: можна було б кинутися на цього чортового турка та й задушити в цій печері — ач, знайшов собі робітників! Але подумав: він же подарував нам життя! І за це — спасибі!

— Я теж такої думки, — мовив Ляскало. — Хай живе турок!

— Еге ж! — додав Цабекало. — Хоч і тяжко буде на галерах — а все ж надія...

Турок з арабським іменням викресав вогню, запалив свічку.

Повернувся до козаків і сказав українською мовою:

— Ходімо за мною!

Куди? В яму? В підземну дірку? Навіщо?

— Берегом не можна! Там далі — яничари. Вони вас не пропустять!..

Чоловік явно старався говорити не своїм голосом, але щось дуже знайоме було в його голосі.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ, який змусить чительника повірити в потойбічну силу...

І раптом турецький баші відкинув з лица кобеняк, опустив униз свічку, прикрив її полум'я рукою...

Щось дуже знайоме знову озвалося у найдальших глибинах Яремкової пам'яті, — але що саме? Зараз не було часу думати над цим. Треба було вирішувати: чи йти за турком у печеру, чи йти на смерть. Що їх чекає: порятунок чи хитра пастка?

Турок раптом вишкірив зуби і промовив:

— То що, Яремку, будемо фуга самотем петере?

— Пішки чи екво вегі? — мимоволі вирвалося з вуст Яремка — і тільки після того

він відчув, як у нього від містичного жаху піднялася вгору чуприна.

"Фуга самотем петере" — це ж улюбленою латиною козака Тимоша Ключика означало: "Шукати рятунку у втечі". А "екво вегі" — "їхати верхи"! Шість літ тому в Києві, коли за Яремком гналися люди сеньйора Гаспареоне, запорозький козак Тиміш Ключик, колишній спудей братської школи, виручив його, посадив на свого коня і хутко домчав до Лаври, де був тоді Олександр Чорногорський — султан Ях'я. Як вони тоді летіли крізь ніч і як услід їм гналися крики та постріли!

Шкода Ключика! Загинув він у морській битві при Синопі. Турецька шабля знесла голову хороброму й жартівливому козакові Тимошеві Ключикові — і впала вона з корабля в оту чайку, на якій був Яремко... Боже, як він тоді перелякався, як він тоді не міг повірити, що Ключика вже немає на світі!..

Яремко мимоволі перехрестився затерплою рукою. Хлопці мовчали. Яремкові пересохло в роті. Серце мов зупинилося. А на спині... А на спині мов одразу виросла вовча шерсть і заворушилася. На Яремка дивився Ключик, живий Ключик — трохи, щоправда, змарнілий! — і всміхався, показуючи зуби! Онде один іще — трохи кривуватий!

— Г—г—г—господ—д—д—и, сохрани й помилуй, — хотів прошепотіти Яремко, але не зміг. З грудей тільки хрипко вирвалося: — З—г—г—гинь, нечис—с—ста с—с—сил—л—о!

Турок, дивно схожий на постарілого Ключика, зробив крок назустріч. Яремко вихопив пістоль. Нечиста сила!

— Якщо я — нечиста сила, — ще дужче вишкірився турок, — то мені твоя куля не страшна, Яремку Ціпурино. Але я живий чоловік, хлопче!..

І тут же наказав хлопцям, що стояли за спиною Яремка:

— Ану, відійдіть подалі! У нас із Ціпуриною є пильна розмова!.. На п'ятдесят кроків!

— Тут усі свої і таємниць у товаристві немає! — заперечив Ляскало.

— Еге ж! — підтвердив Цабекало.

— Я кому сказав — відійдіть на п'ятдесят кроків! Ви що — порядку не знаєте? Холле—ррра!

Чи то від категоричного тону, чи то від смачно мовленого останнього слова — козаки таки відійшли у глиб печери...

І знову вони залишилися наодинці. Це було ще страшніше.

— Т—т—ти х—х—то? — нарешті, спромігся на слово Яремко.

— А то ти не знаєш?

— Я не вірю! — вигукнув Яремко.

— Не треба галасувати, хлопче! Я не хочу, щоб твої товариші знали більше, ніж треба... Воно й так вийшло не вельми... Ти кажеш, що не віриш своїм очам. Але ж ти бачиш! І чуєш!

— Ні, такого не може бути, Ключику!

— Може бути все! Навіть найнеймовірніше! Ти ж ось повірив у це неймовірне?! Так, Яремку, я Тиміш Ключик...

— Але ж...

— Потім розповім... Як вийдемо з печери. Зараз — ніколи... Клич своїх — треба йти. Часу в нас зовсім мало...

Він підійшов ближче до Яремка і шепнув:

— При них не називай мого імені. Ніхто не повинен чути тут, як мене звать по—справжньому...

Ох, як довго повзли вони, і йшли, і пробиралися на—вкарачки отими печерами! Здавалося, що Ключик завів їх у саме пекло — на страшну і мученицьку смерть. І якби не віра Яремка в Ключика, то він би вже сто разів ударився в розпач, у безнадію... Здавалося, що в цих підземеллях навіть повітря не вистачає. А ще здавалося: ось—ось земля здвигнеться, все зрушиться — і зійдуться її страшні зубчасті щелепи! І буде кінець!..

Нарешті вони вибралися на поверхню — і ніч видалась Яремкові такою ясною й радісною, мов Великдень. Він дивився на зорі та на місяць і не міг надивитися, він хапав на повні груди повітря і не міг, надихатися!

— Ой, як гарно! — прошепотів позаду Ляскало.

— Еге ж, — підтвердив Цабекало. — А я вже думав — кінець!

— Кінець буде попереду, — пообіцяв Ляскало.

— Авжеж, — погодився Цабекало.

Вони пішли між скелями. Спускалися вниз і підіймалися вгору, але це вже було зовсім не страшно. Ішли мовчки, зосереджено сопіли, думаючи тільки про одне: куди нас веде оцей дивний чоловік?!

Уже ранок починався на сході, коли вони нарешті вийшли до моря. На хвилях гойдалася, мов уві сні, невелика галера.

— Ось отам, хлопці, — вказав Ключик на галеру, — і відпочинете. Там — моя команда. Ні про що з ними не говоріть. Скажете тільки по—турецьки, куди вам треба. Вони можуть відвезти вас до того місця, де Арабатська стрілка виходить напроти українського берега. Або ж підійдуть до донського гирла і висадять у безпечному місці біля Азова. А далі — добирайтеся самі: чи до донських козаків, чи до себе, на Січ!.. Скажете команді — ни від Нуріددіна—баші.

Козаки уплав кинулися до галери.

— Нуріددін—баші — це ти, Ключику? — не втримався Яремко.

— Ні, Яремку, Нуріددін—баші — це мій підлеглий. Мене звать інакше...

Яремко не знав, що робити. Ніби треба було б і йому йти на галеру, але не хотілося: як же це не поговорити з давнім приятелем, якого бозна—коли поховав, а тепер... Ні, він не піде звідси, доки не довідається, як воно все сталося. Невже це все йому тільки сниться?

Ключик відвів Яремка за кущ кизилу — очевидно, для того, щоб його не бачили з галери, — і запитав:

— А тобі обов'язково геть усе потрібно знати, Яремку?

— Необхідно! Геть усе! Бо я не повірю в те, що ти — живий чоловік, а не нечиста

сила!

— А ти віриш у нечисту силу? — і в котячих очах Ключика заграли вогники.

— А хто в неї не вірить?

— Ну, я... — всміхнувся Ключик.

— Еге ж! Сам — потороча, а не вірить! Я й досі опам'ятатися не можу... Невже ти живий?!

— Та поки що живий! Можеш помацати!.. Яремко мимоволі простяг руку, але відсахнувся. Не від

страху, а якось незручно було мацати чоловіка. Ключик підійшов, поклав йому руку на плече.

— Ключику, — здригнувся Яремко. — Я ж оцю твою голову тримав у оцих своїх руках. Відрубану... Вона й досі мені ночами ввижається... А Недайборщеві ти живий снишся...

— Немає вже Недайборща. Потопили турки всі чайки наші в морі, якими Недайборщ командував... А самі вони, правда, ледь—ледь допливли до Криму, — та допливли—та—ки. Так їх розтріпав наш Недайборщ зі своїми орлами. Половину турецької ескадри з сейменами та яничарами на дно пустив... А на більше — сили не стало...

Збоку море шуміло. Козаки дерлися на галеру. Обрій зеленавий раптом засвітився під рожевим. Яремко все життя знав, що на світанні обрій мусить бути рожевим, а не зеленавим, — а от маєш... Таке тільки на морі буває. І хто побачить оту зеленавість, отой зелений промінець — той, кажуть, зазнає щастя... Все здавалося примарним, дивним, несправжнім. І сам Яремко здавався собі несправжнім. І Ключик, і оце навіть море з галерою — все ніби чарівний сон, який ось—ось має скінчитися, а після сну почнеться страшна й безнадійна дійсність. Зараз, зараз хтось тебе штовхне — і ти прокинешся...

Господи, ну, якщо це навіть сон, то нехай Ключик уві сні розкаже, що ж то таке сталося, що він не мертвий, а живий...

— Ключику, а ми ж за тебе молебень відправили. За твій упокій свічки у церкві ставили. І батюшка Григорій на Січі так же ж тебе згадував гарно, аж ми всі плакали... А як же ж це воно вийшло? Що — ми Бога обманювали, чи що? І я ошукав. Бога теж?

— Диви, який правовірний наш Яремко!.. Не переживай! Ніхто Бога не обманював, бо його й не обманеш. Християнина Тимоша Ключика і справді нема на світі...

— А ти що — не Ключик чи що?

— Нема християнина Ключика, а є мусульманин на ім'я...

Та й замовк. Яремко почекав—почекав, а коли не дочекався, запитливо поглянув на Ключика. І той відгукнувся:

— А навіщо тобі знати моє мусульманське ім'я? Я й так надто багато відкрив тобі...

— Та ти ж мені ще нічогосінько не сказав! Я й досі не можу зрозуміти, хто з нас на яком}' світі: ти на нашому чи я — на твоєму?

— А що — я не схожий на живого? — бісівські іскорки кресонулися в очах, а вуса

заворушилися по—тарганя—чому.

— Та схожий же! Навіть більше ніж схожий!.. Але ж я тримав твою голову в руках — відрубану!

Клюсик уважно поглянув на Яремка і мовби знічев'я запитав:

— А ти точно знаєш, що мою?

— Так точно, як оце я тебе бачу!

— Справді? Перехрестись!

Яремко хотів перехреститися, але Клюсик не дав, ухопив за руку.

— Іди ти знаєш куди, бусурмане чортів?! Тьфу, нечиста сила! — вилаявся Яремко.

— Сідай на камінь, хлопче, — щось вирішивши в душі, промовив Клюсик. — У ногах правди немає. Сідай і слухай мою оповідь. Тільки запрягнись, що нікому нічого про це... Тільки одному Авдиторові.

— Нікому — нічого, їй—богу!..

Клюсик зміряв Яремка довгим поглядом. Знову подумав — і почав:

— Тоді слухай...

Вони повсідалися на каменюки. Море, що виглядало з—за куща кизилу, кидало свої важкі хвилі на берег, летіли бризки на кольорові камінці, хоч вітру й зовсім не було. Світання було тихе й ласкаве, навіть не вірилося, що довкола стільки трагедій, стільки крові та мук... Десь — напевне, посеред моря, — був шторм, і оце тільки зараз докотилися сюди хвилі тієї веремії...

— Ти, Яремку, напевне, не забув, що перед боєм при Синопі я зголив свій оселедець?

— Зголив?... Забув!.. А взагалі...

— Та я ж тобі ще показався без оселедця і запитав: чи схожий я на турка. А ти відповів: як свиня на коня. Я тобі ще по шиї дав за це... Ну, не дуже, а так... Ти ще запитав, чому я без оселедця, а я...

— А ти сказав... Чекай, я згадав... Ти сказав, цирульник схибив — хвиля гойднула чи що — і відчесав половину оселедця; то ти сказав: ріж і далі, новий нарощу, якщо голову збережу... Пообіцяв, а голову не зберіг...

— О! Все правильно!.. Я в твою душу заронив це зерно... І в душі всіх хлопців із чайки. Всі вже настроїлися на те, що із Клюсиком може статися якесь нещастя: голову голив — і невдало, без оселедця залишився, а потім сказав, що новий виросте, якщо голову збереже... Якщо... Всі мовчали, щоб біду на мою голову не закликати, але думали про одне... Ясно?... Розумієш?

— Щось розумію, а щось і ні... До чого тут одне до другого?

— А до того... До того, що коли я кинув вам мішок із золотом, а з ним і турецьку голову в моїй шапці, то ви тут же повірили, що то — я!.. А воно ж була ніч, хіба роздивишся гаразд? А коли я не повернувся на чайку і ніде мене не знайшли, то ви всі й вирішили, що то — моя голова!..

— Та це неймовірно! — махнув рукою Яремко. — Як це так?! Ти що — отак біг та й побачив схожого на себе турка? Узяв — і голову йому стяв? Та не може бути такого,

Клюсику! Це тільки в казках таке буває!

— Ну, якби я не зустрів турка, хоч трохи схожого на себе, то я би просто повернувся до себе на чайку... А тут мені поталанило. Дивлюся — лежить на полубі убитий. Не те, щоб надто схожий на мене, але... Ну, ніс трохи кирпою стирчить з пиптиком на кінці, як у мене, а все інше... Та ще вуса тарганячі, як у мене... Ну, махнув шаблею, вхопив ту голову, натяг на неї мою шапку — ледь налізла, думав, що доведеться збоку трохи розпорювати... Але обійшлося... Ну, а далі — все дуже просто: кинув отой мішок, а за ним — і голову... Навіть твій страшний крик почув — аж пожалкував і за тобою, і за собою...

Яремко сидів, не ворухився, не спускаючи очей з Клюсика.

— Ну, а навіщо було тобі робити оце все?

— Авдитор — ну, Петро Скрипник, — сказав, що ліпше буде, якщо всі знатимуть, що я загинув... Ну, от я й придумав таку штуку!.. А сам тим часом переодягся в турецьке вбрання — там і клопоту ніякого — чалму на голову, та й...

— Чекай, чекай, а турецька мова?!

— А ти думав, що я тільки латину й знаю?

— Але навіщо тобі здалася ота Туреччина?

— А навіщо вона потрібна була Авдиторові? Як по—твоєму?

— Так ти... — і Яремкові перехопило подих.

— Еге ж!.. Козацький джасус! — закінчив за Яремка Клюсик. — Оце і все, що я тобі можу сказати. Все інше ти міг би довідатися в Авдитора. Але навряд чи Авдитор тобі хоч щось розповість. Ти ж його знаєш. То й питати не будеш!

— Та вже ж... — неохоче озвався Яремко. А потім глянув на Клюсика і почав витирати сльози.

— Чого ти плачеш, дитино?

— Та — яка там дитина?

— А все одно ж я тебе впізнав!.. То чого плачеш?

— Бо не можу собі повірити... І простити собі не можу, що колись повірив... — І він укляк на коліна, а потім обняв Клюсика, уткнувшись йому у груди мокрим лицем...

Клюсик мовчки гладив його по плечу і посмутнілими очима дивився на море... Зовсім недалеко — його Україна. Як хотілося йому хоч на часинку, хоч на хвилинку опинитися на рідній землі, почути рідну мову, побачити рідні обличчя...

— Яремку, — мовив він трохи не своїм голосом. — Маємо мало часу... Як там твоя сестричка?

— А що їй зробиться? Живуть з Петром, двох дітей уже мають, дасть Бог — то й третє буде, тебе часто згадують — усе Марійка, звісно, та й Петро... Марійка все журиється, що ти так невчасно пішов на той світ...

— Як же так? А вона ж думки читати вміє... А тут і не вчитала, що...

— Може, й не вчитала... А може, щось і вчитала... Але все одно згадує тебе...

— Спасибі їй... Хороша в тебе сестриця, Яремку! Жаль — не мені дісталася!.. Дуже вже ж вона мені до серця припала, — і він торкнувся свого лоба, де колись сяяли аж дві

гулі, набиті Марійкою в день їхнього першого знайомства над Дністром.

— Не забув навіть цього? — мимоволі всміхнувся Яремко.

— Таке ніколи не забувається... Аж іскри з очей сипонули. І досі сипляться, як згадаю...

Вони ще трохи посиділи мовчки... Яремко хотів багато розповісти Ключикові, але розумів, що часу обмаль і нічого не встигнеш...

Одне тільки запитав:

— Ти ж, як я розумію, був у Стамбулі... А чому ти тепер тут?

Ключик подивився важко.

— Треба, і я тут... Треба було запобігти смерті гетьмана Михайла, треба було ще дещо зробити... Але на цей раз не вдалося... Зрада одного чоловіка, нерозумність і непослідовність другого, гарячковість третього — все це дуже нашкодило нам... А ще більше нашкодить у майбутньому татарам... Не змогли ми відвести біду від них... А втім — будемо думати про майбутнє з надією. Може, потім удасться те, що не вдалося цього року...

— Я знаю, хто зрадник, Ключику! — похмуро мовив Яремко.

— І я знаю... Тепер він гетьман. Він слухняно робить те, що наказують йому турки й поляки... Але недовго йому гетьманувати. Авдитор довідається — і злетить зрадницька голова...

— Авдитор зараз у Москві... Затримався надовго, не зміг піти з нами в похід...

— Нічого, скоро буде в Києві...

Ключик поглянув ласкаво. Підійшов до Яремка ближче, обняв.

— Ну, малий, заспівай мені тихенько—тихенько пісеньку на прощання. Коли ще побачимося?

— Не знаю...

— Пісні не знаєш?

— Пісню знаю... Тільки не співається...

— Заспівай, щоб мені веселіше на чужині жилося. Яремко зазирнув в очі Ключика і тихенько завів:

А ми просо сіяли—сіяли...

І Ключик підхопив:

Ой, дід—ладо, сіяли—сіяли...

Скупа сльозина покотилася по його щоці. Хлопці з галери махали руками: скоріше, мовляв. А Яремко нічого не помічав. Він бачив тільки Ключи—кову сльозину. І чув тільки пісню, що лилася з його вуст...

ЕПІЛОГ

Це — епілог нашої розповіді. Але не епілог подій, які відбувалися 1627–1628 рр. на Україні та в Криму.

Ще будуть битви на кримській землі між військами Шагін та Кантеміра.

Того ж таки дня, як Яремко і його товариші попливуть на галері до рідних берегів, Шагін—Герай виведе під мури Кафи Кантемірового сина Іштерека. Ось що напише про

це пізніший історик: "Один з Кантемірових синів попав у руки Шагіна живий — він наказав стягти його голову під мурами Кафи, на очах старого Кантеміра, що дивився з мурів".

Саме тієї ж години Закривидорога викраде з гарему Шагіна—Герая найкращу наложницю — Гал. ю Шлапаків—ну і, незважаючи на дві рани, понесе свою суджену аж до Арабатської стрілки, а потім стрілкою, а потім через протоку, яка з'єднує Азовське море з Сивашем, переправиться з товариством і Галею на український берег...

Гетьман Мізерниця приведе військо запорозьке на Січ. А там козаки, обурені його зрадою, скинуть Павла Мізерницю з гетьманства, засудять до смерті — і втоплять...

...На березі Дніпровому стояли дві жінки. Що одна—Ганна Дорошенкова, гетьманова дружина, а що друга — то козачка Мокрина Закривидорожиха. Стояли вони по коліна у теплій дніпровій воді й дивилися на південь.

Ганна ще не знала, що вже вона вдова, але серце її чуло біду для себе та своєї родини. Стояла вона й дивилася вдалину, а серце віщувало: більше не побачить вона До—рошенкових ясних очей...

Закривидорожиха стояла і чекала на сина... Та не знала вона того, що їде син додому поранений, але живий, та ще й везе невісточку Галю. Не відала вона, що з цією невісткою—грішницею не схоче вінчати Андрія канівський піп, але все одно житимуть вони щасливо й довго і матимуть дітей та онуків багато...

Сидітиме Галя у світлиці, згадуватиме свої дві бусурманські неволі, згадуватиме жіночий монастир і, дивлячись на своїх дітей, співатиме пісні, які сама ж і придумала. А пісні придумувати — то теж гріх... Та все одно Галя гріха не боїтиметься... І казатимуть через багато літ люди, що то вона й склала оту пісню про те, як на горі жінці жнуть, а попід горою, яром—долиною козаки йдуть. Казатимуть, що то вона придумала слова про козацького полководця Михайла:

Попереду — Дорошенко!

Попереду — Дорошенко —

Веде своє військо,

Військо запорізьке

Хорошенько!

А все, що є далі в тій пісні, то це вже придумали інші люди.

Над Трубежем стоятиме Ганя—Бібігуль і, поклавши руку на живіт, чекатиме на свого коханого чоловіка Яремка. Ой, як багато хотілося їй йому розповісти, ой, як довго б дивилася вона в його добрі очі...

А хвилі Трубежу—Трубайка плинуть—плинуть у Дніпро, а Дніпро — в далекий світ, у Чорне море...

1987.

2

Іди—но сюди! (тур.)

3

Дівоча вежа (тур.)

4

Музичний інструмент тих часів.

5

Мир вам! (араб.) — традиційне привітання, вживане у мусульманських країнах.

6

Добридень! (тур.)

7

Чарівна, красуня (тур.)

8

Айякланма — заколот (тур.)

9

Чи говорите ви по—німецьки? (нім.)

10

О, так, так! (нім)

11

Гарна жінка, добрий, великий викуп! (кр. — тат.)

12

Яшмак — шарф, яким прикривають обличчя мусульманки (кр. — тат.).

13

Ор — Капу — Перекоп, у перекладі з кримсько—татарської — Двері фортеці.

14

Сипахи (спаги, спагії) — вояки султанського кавалерійського корпусу (тур.).

15

Чауші — наглядачі за поведінкою яничарів у бою. Вони їздили на пофарбованих конях, щоб їх було добре видно серед маси вояків (тур.).

16

Як ся маєш? — Вельми добре (молд.).

17

Фіул дракулуй! — Чортів син! (молд.).

18

Біне! — Гаразд! (молд.)

19

Командир яничарської військової одиниці (тур.).

20

Сайталаш — кисле угорське вино.

21

Сеунч (суюнч, суюнчі) — добра вість, донесення; сеунчем називався також гонець і

нагорода цьому гінцеві за добру вість (тур.)

22

Рагль — приблизно 400 гр. (араб.)

23

До міста! (грецьк.)

24

Шайтан акинтиси! (Шейтан акинтиси) — Чортова течія! (тур.)

25

Кирим—Ада— Острів Крим (кр. — тат.) — так (островом) називали татари Кримський півострів, відділений від материка тонким перешийком.

26

Езан — заклик муедзина сотворити молитву—намаз (араб.)

27

"Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед — пророк його..." (араб.)

28

Віц— королівський указ (польськ.)

29

Урус— руський (тур., кр. — тат.); так називали турки й татари українських козаків.

30

Ескі—Кирим — Старий Крим, перша столиця Кримського ханства (кр. — тат.)

31

Бейлербейство — область, провінція Османської імперії. Бейлербей (тур.) — правитель провінції, області.

32

Девшірме — примусовий набір хлопчиків, підлітків та юнаків з християнського населення Османської імперії та сусідніх країн для підготовки з них, після омусульманення, яничарської піхоти — ударної сили армії Османської імперії.

33

Ушак — слуга (тур. та кр. — тат.).

34

Собака, син сучий син (араб.).

35

Гулам — слуга, зброєносець (тур.).

36

Ешкийя — розбійник (кр. — тат.)

37

Ада — острів (кр. — тат.)

38

Юзбаші — десятник (тур.), керівник найменшої військової одиниці в яничар та сейменів.

39

Душман — ворог (тур., кр. — тат.).

40

Кандійський зіндан — темниця на о. Кріт (Кандія).

41

Яхші— добре, гаразд (кр. — тат.).

42

Палван (пехлеван) — богатир—борець (перс, тур., кр. — тат.).

43

Аманат — заложник (тур., кр. — тат.).

44

Гальт! — Стій! (нім).

45

Зер шлехт — Дуже погано (нім)

46

Яман — Погано (кр. — тат.).

47

Різник (кр. — тат., тур.).

48

Розказ — наказ, розпорядження (польськ., давньоукр.).

49

Хто там? (тур.)

50

Бюлюк(бюлюк, булук) — військова одиниця у яничарів, полк (тур.).

51

Доброго ранку! (кр. — тат.)